

**Соціологія життєвого
середовища**

Чернова Л. Є.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПРИДНІПРОВСЬКА АКАДЕМІЯ
БУДІВНИЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ»

ЧЕРНОВА Л.Є.

СОЦІОЛОГІЯ ЖИТТЄВОГО СЕРЕДОВИЩА

ДНІПРОПЕТРОВСЬК

2014

© Чернова Л.Є. ПДАБА 2014

УДК 316.334.5 (075.4)
 ВВК 60.561.24я7
 Ч-49

Рекомендовано до друку Вченою Радою ДВНЗ «Придніпровська державна
 Академія Будівництва та архітектури»
 (протокол № 10 від 29 травня 2013)

Рецензенти:

- М. А. Лепський**, доктор філософських наук, професор, декан факультету соціології та управління Запорізького національного університету.
І. Д. Денисенко, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, політології, соціології Харківського національного педагогічного університету.
В. В. Кривошеїн Доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Чернова Л. Є.

Соціологія життєвого середовища. Курс лекцій з соціології гуманітарного
Ч-49 блоку для студентів, магістрів, аспірантів та викладачів / Чернова Л. Є. –
 Д. - Вид-во ПДАБА, - 2014. - 418с.: 77 стор. ілюстр., схеми, табл.

У навчальному посібнику міститься соціологічний курс, розроблений та апробований у 2010-2013 рр. для студентів академії будівництва та архітектури. В 15 лекціях курсу аналізується життєве середовище людини на мікро-, мезо- та макрорівнях, розглядаються процеси і тенденції змін у сучасному суспільстві, розкривається інтегративний характер соціальної взаємодії людей та зв'язок професії з життям суспільства. Акцент зроблено на інтегративному характері взаємодії людей, та зв'язку з професії з життям суспільства. Рекомендується для студентів та магістрів, аспірантів технічних, будівельних, архітектурних спеціальностей, технологів, екологів економістів, та фахівців муніципального управління й для всіх, хто звик аналізувати події та розуміти, чому сталось саме так, а не інакше.

УДК 316.334.5 (075.4)
 ВВК 60.561.24я7
 Ч-49

ISBN 978-966-323-110-5

© Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури», 2014

© Чернова Л.Є. ПДАБА 2014

Оглавление

ВСТУП	5
Лекція 1. СОЦІАЛЬНА ЕКОЛОГІЯ ТА ЗДОРОВ'Я	6
ЛЕКЦІЯ 2. СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЖИТТЄВОГО СЕРЕДОВИЩА: СТРУКТУРА, ФУНКЦІ, ЗАКОНОМІРНОСТІ	30
Лекція 3. СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР ТА ЙОГО ВИМІРИ .	49
Лекція 4. СУБ'ЄКТИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ. ЕТНІЧНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА. СУСПІЛЬНІ РУХИ	69
Лекція № 5. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА: СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ, МОБІЛЬНІСТЬ, СТРАТИФІКАЦІЯ	100
Лекція. 6. СОЦІОЛОГІЯ РОЗСЕЛЕННЯ І РЕГІОНАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ. ТИПИ ПОСЕЛЕНЬ І СОЦІАЛЬНО- ТЕРИТОРІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ.....	124
Лекція 7 СОЦІОЛОГІЯ УРБАНІЗМУ. РОЗВИТОК МІСТ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ.....	152
Лекція 8 КОЛЕКТИВ – ПРОСТІР ВЗАЄМОДІЇ ТА КЕРОВАНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	182
Лекція 9.МІКРОСЕРЕДОВИЩЕ: СОЦІАЛЬНІ КОЛА, СВІТИ. СОЦІОЛОГІЯ ПЕРВИННИХ ГРУП	203
Лекція 10. ДІМ, СІМ'Я – СЕРЕДОВИЩЕ ПЕРВИННОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	223
Лекція 11. ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ :МЕХАНІЗМИ ТА ПРОБЛЕМИ.....	255
Лекція 12. МАТЕРІАЛЬНЕ РЕЧОВЕ І ТЕХНІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	285
Лекція 13. СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ АРХІТЕКТУРИ. ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА .	320
Лекція 14. СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ІНФОРМАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА ТА ПРОЦЕСУ КОМУНІКАЦІЇ	357
Лекція 15. МАКРОСЕРЕДОВИЩЕ: СУСПІЛЬСТВО ЯК СИСТЕМА	390

ВСТУП.

У навчальному посібнику «Соціологія життєвого середовища» поєднані загальні та галузеві соціологічні теорії: соціологія розселення, регіональна соціологія, соціологія поселень, соціологія села, соціологія урбанізму, соціологія архітектури, соціологія колективу, соціологія первинних груп, соціологія сім'ї та шлюбу, соціологія особистості, соціологія культури, соціологія споживання, соціологія повсякденності, загальносистемна соціологія суспільства, соціальна екологія. Розділи курсу охоплюють усі сфери та компоненти життєвого середовища, яке створене та змінюється діями людей, і які, так чи інакше, пов'язані з обраною професією. У курсі показано як саме суспільство впливає на життя особистості та як особистість впливає на життя спільнот та суспільства. Висвітлення проблем розкривається з позицій структурно-функціонального, соціокультурного та системного підходів з елементами критичної соціології.

У курсі лекцій студенти знайомяться з основними науковими підходами до аналізу сучасного суспільства та розуміння соціальних змін, що зараз відбуваються на всіх рівнях соціального життя. Спочатку розкривається структура життєвого середовища у всіх його проявах, потім аналізуються її окремі елементи на мезо-, мікро- та макрорівні. Ще одна особливість курсу в міждисциплінарному характері. По-перше, елементи життєвого середовища багатоякісні та поліфункціональні, тому вивчати їх можна тільки за допомогою міждисциплінарного підходу. По-друге, сучасна наука перейшла від вузької спеціалізації до інтегрованого, міждисциплінарного підходу. Тому в курсі студенти знайом'ються з теоріями соціології, соціальної екології, соціальної психології тощо.

Автор висловлює подяку своїм помічникам, які допомагали перекладати складні тексти українською мовою, робили ілюстрації, форматували та редагували тексти: Н.Шевєрдіній, А.Гуськовій, А.Тряпціній, Е.Піючевській, О.Одінець, А. Ольховіковій, А.Андросовій, С.Шепелю, Л.Тарнопольській, Д. Войціцькому, О.Христі.

Лекція 1. СОЦІАЛЬНА ЕКОЛОГІЯ ТА ЗДОРОВ'Я

1.1. ПРЕДМЕТ, РІВНІ АНАЛІЗУ ТА ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЇ

Соціальна екологія - самостійний міждисциплінарний науковий напрям, галузева теорія соціології, що поєднує споріднені соціологічні субдисципліни: соціологію розселень, регіональну соціологію, соціологію поселень, соціальне проектування.

Соціальна екологія з'явилася в рамках чиказької школи соціології в середині ХХ століття. Час виникнення соціальної екології не випадково збігається з часом бурхливої урбанізації в США. Засновники соціальної екології Е.Беджерс, Р.Парк і Л.Козер вважали неминучими протиріччя й конфлікти між природним і соціальним середовищем, а також боротьбу інтересів між соціальними групами й спільнотами за кращі умови життя всередині поселень. Вони першими почали досліджувати міста як соціальні організми, що розвиваються через конфлікти. Вони ж розробляли технології мирного врегулювання цих конфліктів, нейтралізації негативних тенденцій і пропонували використовувати позитивну енергію конфліктів на користь розвитку співтовариства й соціуму.

Предметом соціальної екології є *закономірності взаємодії природи й суспільства (макрорівень), спільнот з територією (мезорівень) і особистості з життєвим середовищем (мікрорівень)*. Соціальна екологія зайнята пошуком шляхів збереження й захисту умов буття людини (природних, соціальних, духовних, моральних). Саме так і побудований наш курс: ми будемо вивчати життєве середовище та соціальний простір на мезорівні (регіон, поселення, колектив), мікрорівні (соціальні кола, первинні групи, дім, родина) та на макрорівні (суспільство, глобалізація, майбутнє людства). На кожному рівні дослідження життєвого середовища ми будемо аналізувати природні, соціальні, матеріально-технічні, архітектурні, культурні, інформаційні, мовні, ментальні елементи та характеристики середовища та закономірності їх розвитку через соціальну взаємодію людей.

Об'єктом соціальної екології виступає вся *сукупність відносин людей з їхнім середовищем у процесі життя та його зміни*. Але об'єкт дослідження соціальної екології прийнято поділяти на рівні :

- ❖ мікро (квартира, будинок, вулиця, робота)
- ❖ мезо (селище, район, місто, регіон),
- ❖ макро (країна, континент).

Табл. 1

Господарче -перетворюючий.	Поселенський.
<ul style="list-style-type: none"> • Регіони, • Галузі, • Економіка, • Праця й керування, • Трудові колективи, • Домогосподарства. 	<ul style="list-style-type: none"> • Локальний (саме поселення), • Районний, • Регіональний, • Національний, • Континентальний, • Глобальний .

Протягом історії людства існує два типи взаємодії суспільства із природою, тісно пов'язаних один з одним :

Першим типом такої взаємодії є *праця, господарча та економічна діяльність*. «Праця - перетворювальна діяльність людей, обмін із природою речовиною й енергією», у результаті чого виникає «штучне середовище», «друга олюднена природа» (К.Маркс) або Архо-Техно-Сфера: речі, будинки, комунікаційні системи, шляхи, енергетичні й телефонні мережі, технічні та транспортні системи, устаткування. Праця, економіка є об'єктом керування і цілеспрямованого розвитку і вивчається економічною соціологією.

Другий тип взаємодії людей із природою - *розміщення (розселення) у природі*, внаслідок чого виникають поселення. Ці процеси йдуть більш вільно і стихійно, але вони також мають свої історичні особливості й закономірності. Люди селилися в сприятливому й безпечному середовищі, спільно освоюючи територію. На базі поселень згодом виникають соціально-територіальні спільноти людей, як суб'єкти

влади та відносин у суспільстві. Звідси такий соціальний феномен як земляки й земляцтва.

До сьогодні людство пройшло дві стадії взаємин суспільства й природи:

1 стадія - повної залежності людей від природи.

«Речовині природи вона сама (людина) протистоїть, як сила природи, використовуючи свої природні сили (руки, ноги, голову) і штучні знаряддя праці, своїми діями змінюючи природу, вона у той же час змінює свою власну природу. Вона розвиває в природі «живі сили», що дрімають, і підкорює гру цих сил своїй владі». К.Маркс (XIX ст.).

2 стадія - відокремлення й протиставлення суспільства природі.

На початку XX ст. академік Вернадський писав, що людство стало впливати на подальшу еволюцію біосфери своїм соціальним життям і ноосферою (сфера розуму). Зараз антропогенний вплив став незворотнім, порушивши природний механізм самозахисту й балансу в природі, цей процес уже вийшов за межі резонансних взаємодій усередині екосистем. Природа не має сил сама відновлюватися. Кислотні дощі, забруднення ґрунтів, повітря, річок. Змінився клімат, частішали урагани, цунамі, тайфуни й землетруси, з'явилися парниковий ефект і озонові діри, Червона й Чорна книги - втрати природи від людей. Екологічна, сировинна і енергетична кризи (з 70-80 рр. XX ст.) тільки поглиблюються.

Малюнок 1

Сучасний етап відносин суспільства й природи характеризується:

- ❖ Посиленням антропогенного «тиску» на природне середовище, яке в багато разів перевищує можливості природи самовідновлюватися, зростає інтенсивність та концентрація виробництва й поселень у природі.
- ❖ Зміни настільки колосальні, що «штучне» середовище домінує над природним.
- ❖ Урбанізовані зони розрослися, майже поглинувши недоторкану природу, створюючи суцільні агломераційні зони.
- ❖ Підсилюються потоки міграцій «село - місто», «місто – місто», «країна – країна»-маятникові та незворотні.
- ❖ У транзитивних* (*що розвиваються) країнах урбанізація змінюється надурбанізацією.
- ❖ Поглиблюється екологічна криза.
- ❖ Клаптевий характер ландшафтів.
- ❖ Незайманої природи майже не залишилося.
- ❖ Вичерпуються ресурси та джерела для подальшого життя.
- ❖ Під сумнівом майбутнє існування людства.

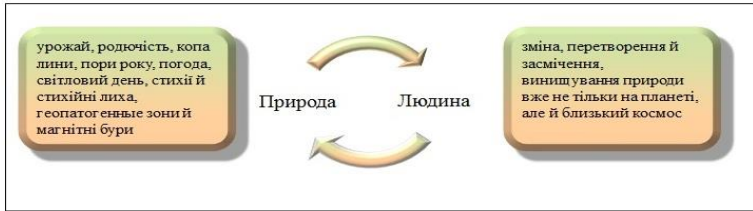
Майбутнє людства дійсно під загрозою. Складається враження, що Природа (Мати), втомившись чекати, коли люди схаменуться й глобально змінять своє ставлення, вирішила сама знищити загрозу й урятувати те, що ще можна врятувати (Чернова Л.Є.).

Між тим, людство не стало менш залежним від природи, їх відносини мають взаємозалежний характер (див.мал. 2).

Екологічний коефіцієнт. Згідно з нормами ЄС площа зелених насаджень повинна займати не менше 25% загальної площини поселення. Але виконувати цю норму дуже важко. Наприклад, така площа для Лондону складала б в 6 раз більшу площу насаджень, ніж існує зараз. Для Дніпропетровська потрібна площа зелених насаджень у 12 разів більша, ніж та, що існує зараз.

Малюнок 2

Два аспекта взаємодії біологічного та соціального

1.2. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

На межі третього тисячоліття світове співтовариство прийшло до необхідності переосмислення шляхів подальшого розвитку. Концепція економічного зростання, що превалювала раніше, могла застосовуватися, поки природні ресурси здавалися невичерпними. Однак у наш час суспільство прийшло до розуміння того, що економічна діяльність є лише частиною загальнолюдської діяльності, й економічний розвиток слід розглядати як частину загальносоціального розвитку, тобто в рамках загальної теорії системної соціології. Світова наукова спільнота, а потім і політики усвідомили загрози майбутнього існування людства й почали разом шукати вихід з проблем, які отримали назву глобальних [див. 4 і 12].

Глобальні проблеми, це такі проблеми, які зачіпають інтереси не тільки окремих людей, а впливають на долю всього людства. По-друге, глобальні проблеми вимагають цілеспрямованих і організованих зусиль усього світового співтовариства. По-третє, глобальні проблеми тісно пов'язані одна з одною. Загально визнаними глобальними проблемами є такі: забруднення навколишнього середовища, руйнування озонового шару, порушення біологічного різноманіття, проблеми вичерпання всіх ресурсів життя, некероване зростання чисельності народонаселення, поширення світового тероризму, загроза світової термоядерної (хімічної, біологічної тощо) війни, зростання соціальної нерівності, бідності, голоду, технологічних та природних катаклізмів і ряд інших.

Для осмислення цих проблем та об'єднання різних підходів до їх вирішення виникла необхідність у новій науці. Так сформувалася **теорія глобальних**

проблем або **глобалістика**. Для їх вирішення мають враховувати безліч соціальних, економічних і політичних факторів. Особливе значення для глобалістики мають науки, пов'язані з вивченням життя та земної поверхні, а також соціальні й гуманітарні науки, кібернетика та математика, що займаються прогнозуванням великої шкоди біосфері планети, тому що видова різноманітність є найважливішою умовою нормального функціонування всіх природних екосистем. Так само можна ставитись й до культурного розмаїття людства: знищення та асиміляції окремих етносів та їх мов - втрата для всього людства, культурна катастрофа. Беганням цьому стала програма Юнеско «Культурне насліддя».

Важливим фактом теорії глобальних проблем стало усвідомлення не тільки обмеженості природних ресурсів, але й **реальної можливості самознищення людства**. Появу зброї надзвичайної руйнівної сили слід розглядати як багатозначний факт, що має наслідки глобального масштабу. Треба зупинити гонку озброєнь й вкладати кошти не в воєнні наукові розробки, а в аграрну, медичну науки та освіту.

Виявлені наукові факти лягли в основу методу, що одержав назву **глобального моделювання та прогнозування**. Особлива роль у розробці й застосуванні глобального моделювання майбутнього людства належить **Римському клубу**- неурядовій міжнародній організації вчених, бізнесменів, політиків і громадських діячів, стурбованих пошуком способів порятунку людства від загибелі та засобів вирішення глобальних проблем. **Римський клуб**, збираючись на засідання й слухаючи доповіді - прогнози майбутнього, вже суттєво посприяв змінам у світовій економіці та політиці. Доповідь Римському клубу, опублікована в 1972 р. одержала назву **«Межі зростання»**. Авторський колектив, на чолі якого стояв Д. Медоуз за допомогою математичного моделювання поєднав п'ять параметрів: забруднення довкілля, використання невідновлюваних ресурсів, обсяг капіталовкладень, збільшення народонаселення, забезпеченість його продовольством. Динаміка зміни даних параметрів з обліком їх взаємного впливу була поширена на майбутнє. Висновки: при збереженні існуючих тенденцій уже в першій чверті III тисячоліття людство може прийти до загальної катастрофи. Автори доповіді зробили висновок, що необхідно обмежити розвиток

виробництва, а також значно сповільнити зростання чисельності населення планети. Доповідь показала аргументовано, які погрози очікують людство в разі збереження наявних тенденцій. Також широко відомі доповіді радянських математиків на чолі з М.Мойсєєвим та групи вашінгтонських вчених, які були представлені на засіданні Римському клубу під назвою «Ядерна Зима», після чого почалась розрядка міжнародної напруги та роззброєння. Були підписані перші Договори про нерозповсюдження ядерної технології між СРСР та США.

Наприкінці ХХ сторіччя усе більш важливе значення набуває вивчення проблем демографії; продовольчого забезпечення населення планети; ресурсів і їх оновлення; забезпечення безпеки й миру; охорони навколишнього середовища, подолання соціальної нерівності як усередині країн так і між країнами, вирішення екологічних проблем. Спільним для всіх глобальних проблем є їхній універсальний характер, тому що вони є породженням сучасної цивілізації й можуть бути вирішені тільки спільними зусиллями всіх країн і всіх людей. Прояв і подальше загострення цих проблем у планетарному масштабі настійно вимагають їхнього ретельного розгляду й пошуку шляхів їх розв'язання також на глобальному рівні.

Існує багато класифікацій глобальних проблем. Розглянемо тут варіант класифікації, розроблений російськими вченими І.Т. Фроловим і В. В. Загладіним. Згідно із цим варіантом **усі глобальні проблеми поділяються на три великі групи.**

Першу групу складають **проблеми**, які пов'язані з відносинами між основними соціальними спільнотами людства та між групами держав, що володіють схожими політичними, економічними та іншими інтересами: «Схід-Захід», «Північ-Південь», багаті й бідні країни тощо. Ці проблеми слід назвати міжнародними. До них належить проблема **запобігання війни й забезпечення миру**, а також **встановлення справедливого міжнародного економічного порядку** (доповідь Римському клубу «**Новий економічний порядок**», **Тінберген**), коли одні країни препинять експлуатувати ресурси й населення інших країн. Сьогоднішня ситуація такого вирішення не пропонує, у світі панує неоколоніалізм: коли країни «Золотого мільярда» або «двадцятки», найбільш

розвинені країни світу із усіх континентів споживають 80% світових багатств і енергії, а 80% населення країн з низькими доходами споживають 20% ресурсів й енергії.

По-перше, крім загрози світової війни існує безліч локальних конфліктів, які витрачають марно кошти та призводять до економічних та людських втрат. Незважаючи на свою локальність, кожен з них має свою міру глобальності, оскільки загрожує втягуванням в орбіту конфлікту безлічі сторін. Не можна також вважати, що загроза загальної воєнної катастрофи в сучасних умовах виключена повністю.

По-друге, протистояння двох наддержав закінчилося, але ще більш очевидною стала проблема встановлення справедливого економічного порядку. Вона пов'язана з **нерівномірністю світового розвитку**. На планеті існують групи країн, що значно відрізняються за рівнем суспільно-економічного розвитку й відповідно за рівнем добробуту населення. З одного боку, це порівняно невелика група розвинених країн, з іншого, - велика кількість держав, у яких економічний розвиток характеризується відсталістю, а якість життя населення є низькою. Економіка відсталих країн ґрунтується на видобутку й експорті сировинних ресурсів (Росія та Україна також входять до цієї групи). Саме тут особливо гостро стоять екологічні проблеми, як і величезна безліч інших. Відсталі й середньо розвинені країни становлять переважну більшість населення планети - близько шести мільярдів із семи. Загальна тенденція сучасного розвитку, на жаль, така, що розрив між «золотим мільярдом» і іншою частиною людства не скорочується, а зростає.

Друга група поєднує ті проблеми, які породжені **взаємодією суспільства й природи**. Вони пов'язані з обмеженістю можливостей навколишнього середовища виносити навантаження антропогенного характеру. Це такі проблеми, як забезпеченість енергією, паливом, сировинними ресурсами, прісною водою і т.д. До цієї ж групи належить і екологічна проблема, тобто проблема охорони природи від незворотних змін негативного характеру, а також завдання розумного освоєння Світового океану й космічного простору.

Під екологічними проблемами (перша підгрупа) тут розуміються **заходи проти забруднення навколишнього середовища**. Вони містять у собі охорону водного й повітряного басейнів, охорону ґрунтів, збереження рослинного й тваринного світу, збереження генофонду. У країнах СНД екологічні проблеми стоять у ряді випадків винятково гостро. Це обумовлено багатьма причинами. Серед них - наслідки витратної економіки радянського періоду, відсутність громадського контролю в період проведення ядерних випробувань, сировинний характер господарства, що існує значною мірою за рахунок видобутку нафти, газу й інших природних ресурсів, технологічне відставання, що не дозволяє застосовувати екологічно чисті технології тощо. Чималу роль відіграє й недостатнє розуміння важливості екології й неухважність до неї у еліти та населення.

Від власне екологічних проблем слід відрізнити **проблему ресурсів** (сировинних і енергетичних). Остання виступає як самостійна проблема, хоча й має тісний зв'язок з екологічними проблемами.

Друга підгрупа проблем, що належить до групи «суспільство-природа» - це **проблеми ресурсів**. Мова йде про такі ресурси, як **повітря й вода, продовольство**, без яких людина жити не може, а також **енергетичні й сировинні ресурси**.

У підході до вирішення екологічних та проблем ресурсів можна виділити три головних напрями, які формують **основні стратегії природоохоронної діяльності**: обмежувальну, стратегію оптимізації, стратегію замкнених циклів.

Обмежувальна стратегія розвитку як головний засіб запобігання екологічних катастроф пропонує обмеження розвитку виробництва й, відповідно, споживання. З такої точки зору, всяке зростання виробництва веде до збільшення навантаження на природне середовище. Отже, сама по собі тенденція до безперервного економічного зростання неминуче збільшує екологічну напруженість. Прихильники обмежувальної стратегії наполягають на «нульовому зростанні», вимагають негайного закриття екологічно шкідливих виробництв, закликають до добровільного обмеження споживання тощо. Ця стратегія получила назву «**Розумні потреби**».

Стратегія оптимізації припускає знаходження оптимального рівня взаємодії суспільства й природи. Такий рівень, зрозуміло, не повинен перевищувати критичної межі забруднення. Він має бути таким, щоб був можливий такий обмін речовин між суспільством і природою, що не позначається негативно на стані довкілля. Такою є **стратегія «Стійкого розвитку» (Розвіток не за рахунок майбутнього)** прийнята світовим співтовариством на Конгресі в Бразилії в 1992р. Вона припускає розвиток усіх країн світу з урахуванням дійсних потреб, але, щоб не порушувати інтересів майбутніх поколінь, не відібрати у них ресурси.

Нарешті, **стратегія замкнених циклів** припускає створення виробництв, побудованих за циклічним принципом, за рахунок чого досягається ізоляція виробництва від впливу на навколишнє середовище. Замкнені цикли можливі при використанні біотехнології, що дозволяє переробляти неорганічні відходи виробництва в органічні речовини. Останні знову можуть бути використані для створення корисних для людини продуктів.

Названі три стратегії не є альтернативними: залежно від конкретних обставин може бути застосована та або інша стратегія. Дві останні (оптимізації й замкнених циклів) сильно залежать від технологічної досконалості виробничого процесу. Перша ж (обмежувальна) не завжди буде прийнята, там, де рівень виробництва й споживання та відповідно якість життя невисокі, тому ще більш обмеження не можливі.

Третю групу глобальних проблем становлять ті, котрі пов'язані із системою «індивід - суспільство» й залежать від здатності суспільства надати реальні можливості для розвитку особистості. Сюди відносять проблеми охорони здоров'я й доступної та якісної освіти, а також питання контролю над чисельністю народонаселення, соціальної нерівності, що створює проблеми «людських якостей»: розвитку моральних, інтелектуальних і інших задатків людини, забезпечення здоровішого способу життя, нормального психічного розвитку. До цієї групи проблем відноситься й демографічна проблема або демографічна криза, яка теж стала глобальною.

Демографія: динаміка, процеси й тенденції. Зростаюча напруженість у цій сфері пов'язується з так званим «демографічним вибухом», що досить чітко виявився вже із середини XX століття, що й стало однією з характерних рис сучасної епохи. Про інтенсивність цього процесу красномовно свідчать наступні статистичні дані, опубліковані експертами ООН. Вони ілюструють динаміку приросту світового населення за останні півтора сторіччя (див.табл.2).

Табл. 2 ЗРОСТАННЯ НАСЕЛЕННЯ ПЛАНЕТИ

РОКИ	1850	1930	1960	1975	1986	2000	2012
Чисельність населення планети (мрд.осіб)	1,0	2,0	3,0	4,0	5,0	6,0	7,0

Причина настільки високих темпів зростання населення - успіхи медицини, збільшення тривалості життя в розвинених країнах майже вдвічі, секуляризація*(**відмова від релігії*) у суспільстві, гендерна рівність. Суперечливість сучасних демографічних процесів полягає в тому, що *йде старіння й скорочення населення в розвинених країнах у силу низької народжуваності, одночасно - висока народжуваність у країнах «третього світу» й з низьким рівнем життя, недостатніми ресурсами для всього населення.* Так, понад 80% сучасного й ще більша частка приросту світового населення на перспективу (на відміну від минулих періодів) припадає на країни, що розвиваються. Наприкінці XX сторіччя приблизно 60% світового населення проживало в Азії; майже 12% - в Африці; 8% - у Латинській Америці; 6,3% - у Північній Америці; 6,2% - у регіоні Західної Європи; 2,6% - у Росії й тільки близько 1,0% - в Австралії й Океанії. [12]. Найважливішим фактором, що обумовив такий «демографічний вибух», є суперечлива взаємодія й пере-плетіння прогресу й відсталості в країнах світу, що розбудовуються.

Так, поширення сучасної медичної допомоги призвело до значного зниження дитячої смертності і встановлення контролю над інфекційними захворюваннями,

розширення масштабів продовольчого постачання населення цих країн як за рахунок зростання власного виробництва продуктів харчування, так і шляхом збільшення імпорту, сприяли різкому зростанню темпів приросту населення у країнах третього світу. Крім того, країни третього світу або як їх зараз називають транзитивні* (*перехідні) країни, відрізняє економічна відсталість, відомий консерватизм у сфері соціальних відносин, панування традиційних моральних, релігійних і інших поглядів та переконань у сфері народжуваності. Перераховані фактори затримали на тривалий строк перехід цих країн від відтворення населення, характерного для суспільств традиційних із натуральним господарством: з високою народжуваністю й високою смертністю, а тому невеликим приростом населення, до сучасного типу відтворення з низьким темпом приросту населення, обумовленим низькою народжуваністю при низькому рівні смертності й порівняно високою тривалістю життя в розвинених країнах. Таким чином, на сучасному етапі в країнах, що розвиваються, склався своєрідний **перехідний тип репродуктивної діяльності**, при якому зниження смертності не супроводжується відповідним скороченням народжуваності, що призводить до бурхливих форм інтенсивного приросту населення й створюється чимало ускладнень для цих країн. Усі ці процеси в комплексі призвели до появи глобальної демографічної проблеми. На думку експертів-демографів, подібний «перехідний період» може тривати до середини XXI століття, у зв'язку із чим чисельність світового населення, ймовірно, стабілізується до 2100 р. на рівні 10,5 млрд. людей.

Справа в тому, що **взаємодія** двох основних демографічних показників-**народжуваності й смертності, залежить від рівня розвитку суспільства** (економічного, соціального, культурного тощо). Саме відсталість країн, служить однією із причин високих темпів природного приросту населення цієї зони (2,3-3,0% у порівнянні з 0,7% у промислово розвинених країнах). Те ж стосується окремих родин: тенденція народжуваності зворотня зростанню рівня життя. **Чим вище доходи й статус родин - тем менше у них дітей.** З'являється досить **стійка тенденція до зниження народжуваності в міру досягнення країною більш високого рівня розвитку.** Тоді як за рівнем смертності відмінностей між країнами з високими доходами й з низькими помітно менше. Саме в цій галузі

відзначається найбільш вражаючий прогрес медицини у зоні світу, що розбудовується. Внаслідок чого в цих країнах сформувалась специфічна вікова структура населення, у якій завелика питома вага займає молодь до 17 років (понад 2/5 населення в цих країнах у середньому в порівнянні з 1/3 у розвинених країнах). Відповідно менша частка належить населенню в працездатному віці (ледве вище 1/2 у порівнянні з 2/3 у країнах Заходу). Тобто чим вище коефіцієнт утриманства, тим більш обмежені можливості підвищення життєвого рівня населення. В Україні й країнах Заходу – протилежна тенденція, збільшується число пенсіонерів (1/3 щодо працездатного населення й 1/3 - діти до 18 років). Таким чином, 1 працюючий в Україні, умовно, утримує двох не працюючих (старого й дитину). Саме в цьому причина українського феномену бідності - «працюючі бідні» (більш докладніше про це в Л. № 5).

На сучасному етапі в суспільній свідомості в поняття демографічної проблеми включається також завдання **збільшення тривалості і якості життя населення**. Таким чином, **демографічна проблема виявляється тісно пов'язаною із соціальними проблемами, роблемою подолання економічної відсталості й бідності, як країн, так і окремих верств населення**.

Багато країн світу здійснюють активну демографічну політику, що приносить досить ефективні результати. Різноманітні програми планування родини стали втілюватися в життя. Державна підтримка родин з дітьми, стимулювання або навпаки стримування народжуваності (Китай). Тому можна сподіватися, що міжнародне співтовариство усвідомило серйозність і масштабність демографічних проблем, а також і їхній тісний взаємозв'язок з економічним і соціальним розвитком усіх країн і регіонів.

Продовольче забезпечення населення планети. Проблема підвищеної народжуваності тісно пов'язана із проблемою продовольства, оскільки вона безпосередньо відноситься до власне фізичного існування сотень мільйонів людей. Останнім часом її прояв носить досить драматичний характер, тому що **несе у собі відбиток протиріч сучасної технологічної цивілізації**. Судити про дійсні масштаби й гостроту продовольчої проблеми можна на основі даних досліджень, що приводяться Продовольчою й сільськогосподарською організацією ООН

(ФАО). За статистикою ФАО, чисельність голодуючих на планеті становить нині близько 500 млн. чоловік, з яких приблизно 240 млн. чоловік приречені в результаті голоду на хвороби й смерть. Проте прямий голод не вичерпує всієї картини. **Від різних форм і стадій недоїдання у світі сьогодні страждає понад 1 млрд. людей.** При цьому недоїдання найчастіше зовні малопомітне. Згідно з існуючими оцінками, так зване «невидиме голодування» у цей час охоплює до 1/4 дитячого населення транзитивних країн. Так, згідно з розрахунками англійських експертів, навіть при нинішніх методах обробки землі можна забезпечити продовольством понад 10 млрд. людей. Але **людство вкрай непродуктивно використовує родючі землі.** За деякими оцінками, з 149 млн. кв. км суші, придатними для сільськогосподарської обробки вважаються тільки 45 млн. кв. км, при цьому обробляється менш 1/3 таких земель [12].

Не випадково, що залучення країн, які розвиваються, в систему світового господарства (Україна також до них відноситься), їх спеціалізація на виробництві тропічних і технічних культур можуть знижувати продовольче забезпечення цих країн, ставлячи його в залежність від їхнього експортного виторгу. Недовироблення продовольства в транзитивних країнах супроводжується надвиробництвом тропічних культур, що несприятливо позначається на цінах останніх і зменшує кількість продовольства, яку країна може придбати на гроші від реалізації експорту тропічних фруктів. При цьому важливо мати на увазі, що до тих же результатів приводить і торгівельна політика країн розвинутої зони, що найчастіше довільно встановлюють квоти поставок тропічних культур, тарифи, що перешкоджають ввозу обробленої на місці виробництва сільськогосподарської продукції, тверді стандарти й санітарні норми для імпортованої сировини.

Зовсім очевидно, що у великих районах, що становлять периферію світового господарства, як і раніше відчувається недолік засобів, що виділяється на розвиток землеробства цих держав, а панування застарілих виробничих відносин і технологій у селі нерідко унеможливує додання імпульсу розвитку сільськогосподарського виробництва й ефективному освоєнню навіть одержуваних обмежених ресурсів.

Перевага розвинених країн над тими, що розбудовуються в області виробництва продовольства, досягається ще таким фактором **як державні (і міждержавні) субсидії** сільськогосподарському виробництву у ведучих промислово розвинених країнах. Це поряд з більш високим розвитком продуктивних сил у сільському господарстві та новітніми технологіями ускладнює завдання для країн, які розвиваються, стати більш конкурентоздатними на світовому ринку та забезпечити своє населення продовольством. **Однак інтенсифікація й модернізація сільського господарства країн транзитивних могла б сприяти порятунку широких мас населення від голоду й недоїдання.**

Оскільки продовольча проблема прийняла глобальні масштаби й характер, її радикальне вирішення пов'язується з **перспективами раціонального розподілу виробничих ресурсів на всій планеті.** Людство створило досить потужні продуктивні сили сільського господарства: у світовому землеробстві відбулися такі якісні зрушення, як перехід до системи машин у сільському господарстві на базі використання високоврожайного, гібридного (ГМО) насіння («зелена революція»), широкий розвиток агропромислової інтеграції й становлення агропромислового комплексу, біотехнологічна революція. Використання всіх цих досягнень цивілізації для забезпечення населення необхідним для нормального життя продовольством допомогло б розв'язати дану глобальну проблему сучасності. Як бачимо, всі глобальні проблеми тісно пов'язані між собою й вирішувати їх можна лише у комплексі.

Населення всіх країн світу, об'єднавши зусилля, повинне вимагати від своїх урядів **змінити стратегії життя й перейти до нових моделей розвитку та поселень.** Поки це не сталося, можливо зробити зміни в житті на індивідуальному рівні: економія ресурсів, бережне ставлення до навколишнього середовища, розподіл сміття, здоровий спосіб життя, розумне економне споживання, тощо.

Хоча природо зберігаючи ідеї й технології вже розроблені й відомі, їх використання обумовлене посиланням на гроші. Це безумовне питання цінностей: що важливіше та дорожче - майбутнє людства? Тоді інвестування в очисні споруди та здоров'я. Або надприбутки малої групи осіб? Відповідь наявна. Зростаючий

розподіл країн на багаті і бідні (чисті і нечисті) впливає на різні можливості жити в чистому або забрудненому середовищі. В країни, що розвиваються (Україна в їх числі) вивозяться шкідливі відходи, розміщуються шкідливі виробництва. Так багаті країни не тільки багатіють за рахунок бідних, але й поліпшують якість життя та здоров'я своїх громадян. Останній приклад: дебати про приєднання до кіотського договору, коли економічні й політичні інтереси окремих держав і соціально - класових груп (фінансово-промислова еліта) ставляться вище інтересів порятунку людства від загибелі. А саме вони та їх представники ухвалюють рішення, плани розвитку, керують світом, але на них можна й потрібно впливати.

1.3. ЗДОРОВ'Я ТА СОЦІАЛЬНІ ХВОРОБИ

Цілий ряд захворювань одержав назву соціальних хвороб, тому що вони є постійними супутниками бідності, голоду, війн і інших соціальних катаклізмів.

Соціальні хвороби - це хвороби людини, виникнення й поширення яких, деякою мірою, залежить від впливу соціально-економічних умов, способу життя людини й стану медицини.

Приклади соціальних хвороб. До числа найпоширеніших соціальних хвороб відносяться:

- ❖ Венеричні захворювання, алкоголізм, наркоманія.
- ❖ Туберкульоз, рахіт, анемія та ін. хвороби недостатнього харчування й умов побуту.
- ❖ Дифтерія, сальмонельоз, дизентерія, пов'язані з гігієною особи та умовами зберігання продуктів.
- ❖ Соціальним захворюванням можна назвати й СНІД, гепатит С тому що їхнє поширення прямо пов'язане зі способом життя й дотриманням гігієни в суспільних, побутових і медичних установах.

До соціальних хвороб також можна віднести :

- ❖ діабет, астму й алергії, пов'язані з екологією й системою харчування.
- ❖ депресії, тривожність, хронічну втому.
- ❖ Безумовно соціальними є профзахворювання.

Соціальні хвороби напряму залежать від розвитку країни.

Зміна рівня захворюваності на соціальні хвороби серед населення (статистика) може відігравати роль «барометра» стану соціально-економічної ситуації в країні й регіонах. Чим вища захворюваність соціальними хворобами, тим коротша тривалість життя й гірша якість життя. Тому важливим напрямком соціальної політики кожної держави є профілактика та боротьба з поширенням цих захворювань.

Поширенню соціальних хвороб сприяють такі соціальні умови:

- ❖ бідність, експлуатація трудящих, відсутність якісної води й житла, якісної медичної допомоги;
- ❖ соціально-економічні умови життя та праці впливають на виникнення й розвиток цих і багато ін. хвороб людини;
- ❖ відіграють роль біологічні особливості збудника або організму людини, генна схильність та імунна система;
- ❖ спосіб життя індивіда (особиста відповідальність за своє здоров'я).

Поняття здоров'я. *«Здоров'я - стан повного фізичного, щиросердечного й соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб»* Таке визначення здоров'я було прийняте Всесвітньої Організацією Здоров'я (ВОЗ). **Здоров'я людини - це якісна соціальна характеристика, яка визначає здатність людини (групи людей) нормально функціонувати у всіх сферах своєї життєдіяльності (і виконувати свої обов'язки).**

Здоров'я може розглядатися на:

- ❖ індивідуальному рівні;
- ❖ груповому рівні (окрема демографічна, територіальна, професійна група);
- ❖ на рівні популяції (населення країни).

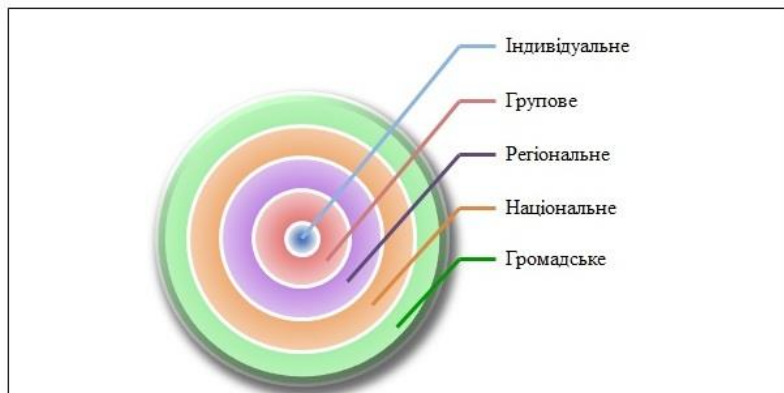
На думку ВОЗ, у медико-санітарній статистиці під здоров'ям на індивідуальному рівні розуміється відсутність виявлених розладів і захворювань, а на популяційному - процес зниження рівня смертності, захворюваності й інвалідності. (див. мал.3)

Показники здоров'я:

- ❖ антропометричні (ріст, вага, обсяг грудної клітки, геометрична форма органів і тканин);
- ❖ фізичні (частота пульсу, артеріальний тиск, температура тіла);
- ❖ біохімічні (зміст хімічних елементів в організмі, еритроцитів, лейкоцитів, гормонів та ін.);
- ❖ біологічні (склад кишкової флори, наявність вірусних і інфекційних хвороб);
- ❖ психологічні (емоції, настрої, реакції на події й хвороби, інтелектуальний розвиток);
- ❖ соціальні (наявність/ відсутність родини, дітей, роботи, задоволеність людини умовами й самим життям, міцні соціальні стосунки, статус і репутація, можливості досягнення цілей та планів).

Малюнок 3

Рівні здоров'я в медико-соціальних дослідженнях

Оцінювати здоров'я на національному рівні рекомендують на основі таких показників (ВОЗ):

Соціальні показники:

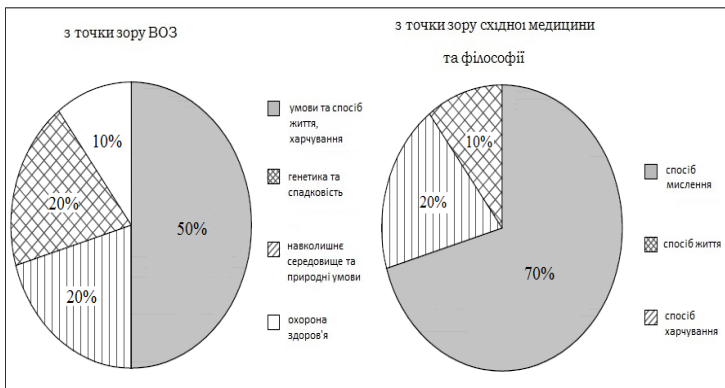
- ❖ Відрахування валового національного продукту на охорону здоров'я.

- ❖ Доступність первинної та невідкладної медико-санітарної допомоги всім прошаркам населення.
- ❖ Рівень імунізації населення.
- ❖ Ступінь обстеження вагітних кваліфікованим персоналом.
- ❖ Стан харчування дітей.
- ❖ Система допомоги при пологах та її якість й доступність.
- ❖ Середня тривалість майбутнього життя.
- ❖ Гігієнічна грамотність населення.
- ❖ Рівень соціального та економічного благополуччя в країні
- ❖ Індекс людського розвитку

Медико-демографічні - народжуваність, смертність, природний приріст населення, дитяча смертність, частота народження недоношених дітей, очікувана середня тривалість життя, рівень захворюваності й інвалідності, показники фізичного розвитку й психічного здоров'я населення.

Усі перелічені критерії потрібно оцінювати в динаміці. Важливим критерієм оцінки здоров'я населення слід вважати індекс здоров'я, тобто частку населення, що не хворіли певний період до моменту дослідження (наприклад, протягом року).

Малюнок 4 СОЦІАЛЬНІ ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ:

До факторів, які негативно впливають на стан здоров'я населення можна віднести:

- ❖ Дістреси.
- ❖ Хвороби й раніше старіння.
- ❖ Забруднення навколишнього середовища.
- ❖ Бідність.
- ❖ Безробіття.
- ❖ Паління, алкоголь, наркотики.
- ❖ Кризи.
- ❖ Травми.
- ❖ Песимізм.

Але потрібно вірно трактувати саме поняття «фактори здоров'я».

Фактори, складові здоров'я, насправді не становлять здоров'я, а всього лише мають на нього деякий вплив. Причинно-наслідкового зв'язку тут не має. Тут діє діалектика можливого та дійсного, закономірного та випадкового, умов та наслідків. Багато що залежить від самої людини, її способу життя. Але є випадки коли людина веде здоровий спосіб життя, займається спортом, а заражається смертельною хворобою у закладах побуту. Можна казати лише про статистичні залежності. Головна відповідальність за своє здоров'є на людині.

Дослідження Екологічного Фонду Придніпров'я в 1992р. студентів ДХТУ показали велику різницю між реальним (здоров'я) й паспортним віком вже у юному віці, тому що погана екологія в регіоні й шкідливі звички так поширені серед молоді. Й навпаки люди, які ведуть здоровий спосіб життя, піклуються про здоров'я мають **реальний вік** менший ніж **паспортний**, не тільки з зовнішнього вигляду, а й внутрішньо.

Підтримка й відновлення фізичного здоров'я можлива за допомогою: фізкультури й спорту, відпочинку, збалансованого харчування, правильного режиму сну й роботи. Цьому сприяють також традиційна й нетрадиційна народна медицина, гомеопатія, натуропатія, східні і вітчизняні оздоровчі системи.

Здоров'я є соціальною якістю, бо є основою благополуччя людини й ефективного функціонування співтовариства.

Детермінанти психічного та соціального здоров'я:

❖ Рівень психічного здоров'я людини в кожний даний момент часу визначається численними соціальними, психологічними й біологічними факторами,

❖ Стійкий соціально-економічний тиск (криза, безробіття, убогість) визнається фактором ризику для психічного здоров'я окремих людей і співтовариств,

- ❖ Дуже швидкі соціальні зміни,
- ❖ Стресові умови на роботі,
- ❖ Гендерна дискримінація,
- ❖ Соціальне відчуження,
- ❖ Не здоровий спосіб життя,
- ❖ Ризики насильства й фізичного нездоров'я,
- ❖ Порушення прав людини,
- ❖ Убогість,
- ❖ Несправедливість.

Тобто всі випадки, коли люди роздратовані, конфліктують, переживають, відчувають фрустрацію (страх) можуть негативно відбитися на психічному здоров'ї.

Статистичні залежності здоров'я від соціального благополуччя:

- ❖ чим вище рівень освіти у людей - тим легше вони переносять кризи, конфлікти, соціальні зміни, швидше адаптуються до нових умов;
- ❖ чим економічно й морально благополучніша країна - тим нижче рівень психічних захворювань і гармонічніші відносини між людьми;
- ❖ чим більш справедливий розподіл суспільного багатства та ресурсів й демократичніша влада, тим більше людей, задоволених своїми життям, психологічно здорових.

Шляхи зміцнення здоров'я:

1. Боротьба із забрудненням навколишнього середовища.
2. Програма заходів в ранньому дитинстві (наприклад, відвідування вдома вагітних жінок, дошкільні психосоціальні заходи, щеплення, комбінована допомога для груп населення, що перебувають у несприятливому становищі);

3. Програми розвитку дітей (наприклад, програми щодо придбання навичок підтримання здоров'я та розв'язування проблем та конфліктів, програми по розвитку дітей і молоді, реабілітаційні програми для дітей з особливими потребами);

4. Підтримка та надання соціально-економічних можливостей жінкам (наприклад, поліпшення доступу до освіти, роботи й схем мікрокредитування); програми досягнення гендерної рівності.

5. Соціальна підтримка людей похилого віку (наприклад, ініціатива щодо організації знайомств, місцеві денні центри для літніх людей, заклади догляду за самотніми хворими);

6. Програми, націлені на вразливі групи населення, включно нацменшини, корінні народи, мігрантів і людей, що постраждали від конфліктів і стихійних лих (наприклад, психо соціальна допомога постраждалим);

7. Заходи щодо зміцнення психічного здоров'я в школах (наприклад, програми по впровадженні екологічних змін у школах і школи зі сприятливими умовами та режимом для дітей, позакласна робота з колективом, виховання доброзичливого ставлення до інших, гуртки розвитку);

8. Заходи щодо зміцнення здоров'я на робочих місцях (наприклад, програми з профілактики стресу, групи підтримки, фіззарядка, кімнати відпочинку, згуртування колективу, профілактика травм);

9. Стратегії в сфері житлових умов (наприклад, соціальне житло або молодіжний кредит, забезпечення житлом постраждалих);

10. Програми запобігання насильству (наприклад, робота поліції та громадськості);

11. Програми розвитку окремих співтовариств (наприклад, ініціативи «Добробут громад» «Діабетики України», комплексний розвиток поселень, соціальні програми на селі, захист соціально не захищених верст).

12. Пропаганда здорового способу життя та профілактика шкідливих звичок.

ВИСНОВКИ:

1. Соціальна екологія вивчає взаємодію природи та суспільства, спільноти з територією та особистості з життєвим середовищем. Сучасний етап

характеризується як системна криза (екологічна, демографічна, енергетична, соціальна та політична) та потребує зміни стратегії життя на всіх рівнях й у всіх країнах світу.

2. Глобальні проблеми людства потребують спільних зусиль міжнародної політики та громадян. Від стану життєвого середовища, рівня розвитку соціальної системи та соціальної політики залежить якість життя, якість населення та здоров'я нації.

3. Здоров'я визначається як стан благополуччя, при якому кожна людина може реалізувати свій власний потенціал, справлятися зі звичайними життєвими проблемами, продуктивно й плідно працювати, а також робити внесок у життя свого співтовариства.

4. Соціальними вважаються захворювання, пов'язані з соціально-економічними умовами життя та стилем життя людини. Існує прямиий зв'язок між соціально-економічним рівнем розвитку країни та станом здоров'я населення й довкілля.

Література:

1. Агаджанян Н.А., Торишин В.И. Экология человека: Избранные лекции. - М., 1994.

2. Владимиров В.В. Расселение и экология. - М., 1996.

3. Глобальные проблемы современности. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://forenable.com/dop/globalprob.html>; див. також <http://www.grandars.ru/college/filosofiya/problemy-sovremennosti.html>.

4. Жилище. Энциклопедия. - М., 1998.

5. Камерилова Г.С. Экология города: урбоэкология. - М., 1997.

6. Максимова Л.В. Опыт выявления каркаса основных понятий общей социальной экологии // СОЦИС, -1997,- №4,- С.59-66.

7. Найденьова Л. Рефлексивний капітал територіальних спільнот у забезпеченні психологічного благополуччя людини // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка.: зб.наукових праць / К.,- КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, -2005, С. 77 - 88.

8. *Сергеев П.* Глобальные проблемы современности. [Электронный ресурс]- Режим доступа: <http://books.efaculty.kiev.ua/mek/1/g7/>
9. Социальная экология. Учебник для вузов.- М.,-2006. гл.6.- С.183-196.
10. *Чернова Л.С.* Курс лекцій з соціології. Дн-к, ПДАБА, 2010, Навчальний посібник. 4 редакція доповнена. Лекція 6. Соціальна екологія. С.144-149
11. *Чернова Л.С.* Регіональна соціологія. Соціологія урбанізму./ Методичні вказівки до соціологічного практикуму/ Дн-к, - ПДАБА,-2007г.,- Гл.1.,- С.3-6.
12. *Яблоков А. В.* Здоровье человека и окружающая среда. М. 2007,-186с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Коли виникла соціальна екологія. Її предмет та засновники.
2. Які існують форми взаємодії природи та суспільства. В чому особливості сучасного етапу взаємодії природи та суспільства.
3. Що виступає об'єктом дослідження соціальної екології. Рівні дослідження соціальної екології.
4. Глобальні проблеми сучасності та можливості їх рішення.
5. Поняття здоров'я та його чинники.
6. Що є чинником соціальних захворювань.
7. Чому не співпадає реальний та соціальний вік.
8. Що таке екологічний коефіцієнт.

ЛЕКЦІЯ 2. СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЖИТТЄВОГО СЕРЕДОВИЩА: СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ, ЗАКОНОМІРНОСТІ

2.1. ПОНЯТТЯ ЖИТТЄВОГО СЕРЕДОВИЩА, ЙОГО ЕЛЕМЕНТИ Й ФУНКЦІЇ

Життєве середовище - сукупність умов та соціальних зв'язків, необхідних для життя й розвитку людини. Життєве середовище виступає головним об'єктом аналізу й досліджень у соціальній екології й нашому курсі. Поняття «життєве середовище» ширше, ніж поняття «природне» або «навколишнє середовище». Життєве середовище складно структуроване й поліфункціональне. Життєве середовище включає природні, матеріально-технічні, архітектурні, національно-психологічні, демографічні, економічні, професійні, соціокультурні, інформаційно-мовні характеристики й фактори життєдіяльності людей - це горизонтальна структура життєвого середовища. Саме ці компоненти життєвого середовища стають показниками при компаративних дослідженнях життєвого середовища різного рівня.

Крім цього виділяють різні рівні вирішення проблем взаємодії із природою та людьми (вертикальна структура життєвого середовища):

- ❖ локальний (поселення або мікрорайон міста),
- ❖ районний,
- ❖ регіональний,
- ❖ національний,
- ❖ глобальний.

Життєве середовище як соціальний простір.

У теорії П.Бурд'є соціальний простір є комплексом відносин, які символічно й фізично поєднують і розділяють агентів (людей, що взаємодіють один з одним). У середині соціального простору формуються особливі сфери практик – поля (більш докладно в наступній лекції №3), якими у нашому випадку є галузі й регіони, окремі поселення, спільноти та колективи - **Структури життєвого середовища мезорівня.**

Кожна з галузей і кожний з регіонів є автономним стосовно інших галузей і регіонів, і є ареною боротьби за ресурси й символічне визнання (статус і престиж). Автономність кожного елемента життєвого середовища обумовлена тим, що соціальний успіх припускає заняття домінуючої позиції в даному полі, що, у свою чергу, залежить від того, якими специфічними формами капіталу володіє агент. При цьому можна використовувати типологію форм капіталу (ресурси, які можуть приносити вигоду й прибуток), запропоновану В.Радаєвим [4]:

- ❖ економічний;
- ❖ фізіологічний;
- ❖ культурний;
- ❖ людський;
- ❖ соціальний;
- ❖ адміністративний;
- ❖ політичний;
- ❖ символічний.

Ці поля або капітали ми будемо вивчати як окремі елементи структури життєвого середовища. **Структуру життєвого середовища можна розглядати як життєвий світ індивіда, у якому він себе бачить і функціонує.** Кордонами цих соціальних світів й елементами життєвого середовища, які можна вважати та досліджувати є:

- ❖ будинок, сім'я;
- ❖ двір, сусіди;
- ❖ вулиці, квартали, торговельні центри, побутові й комунальні служби;
- ❖ мікрорайон і його жителі;
- ❖ поселення як одиниця самоврядування й територіальна громада;
- ❖ сільські райони з їхньою спеціалізацією й населенням;
- ❖ області, регіони, галузі, природні ресурси;
- ❖ країни, народи, нації;
- ❖ регіон світу, континент, економічні й політичні союзи й центри впливу;
- ❖ Земля і її багатства;
- ❖ Космос (нескінченний).

Кордони життєвих світів людина ставить собі сама, але також їх проводять інші (норми суспільства, культура, оточення своїми очікуваннями та вимогами). Якщо вона/ він замкнені у мікросередовищі й не розуміють впливу на їх життя й поведінку макросвітів, то ці впливи однаково відбуваються, але тоді людина виконує свої ролі та функції, не усвідомлюючи їх.

Життєве середовище виконує наступні функції [7]:

1. Бути джерелом інформації для людини, допомагаючи передбачити події й ухвалювати рішення (будувати плани).
2. Зв'язувати дії індивіда з діями соціальних груп, поєднуючи його із соціумом (мій додаток- Чернова Л.Є.).
3. Виступати ареною (полем, сценою) реалізації сил і можливостей, тут людина або група впливають на середовище, змінюючи її.
4. Зворотний зв'язок: історично сформоване середовище впливає й диктує моделі поведінки, світогляд особистості, формуючи культуру, смаки й звички людей («габітус» П.Бурд'є - Л.Є.Ч.).

В сучасну постіндустріальну епоху відбувається, за думкою Н.А.Шульги процес приватизації життя (я пропоную все ж більш поширений термін: індивідуалізація - Л.Є.Ч.). **Приватизація життя** – це структуризація й заповнення особистістю свого життєвого простору певними формами життєдіяльності, що базуються на її приватних і особистих інтересах, сприйнятті, перевагах, смаку. Разом з цим, в її приватному житті викристалізовується міра відповідальності в багатоаспектних проявах: відповідальність перед природою, суспільством, історією, своїм життям та життям інших людей. **Але приватизація життя може привести до знецінення суспільних інтересів, розростання приватних, переважно утилітарних інтересів, зростання егоїстичних мотивів суспільної поведінки особи** [8, с.242]. Останнє можна спостерігати на вулицях, у транспорті, в громадських місцях сучасної України.

Можна зробити перші **висновки**:

1. Сприйняття життєвого середовища і його оцінка впливають на поведінку й мотивацію, подальші дії особистостей і соціальних груп.

2. Життєве середовище - соціальний простір життєдіяльності, «життєвий світ» людини.

3. Збереження сприятливого й безпечного життєвого середовища - завдання всіх, хто займається будівництвом, плануванням і розвитком людських поселень.

2.2 ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ІНДИВІДА Й СЕРЕДОВИЩА

При взаємодії індивідів з життєвим середовищем діють наступні закономірності та механізми:

1) Сприйняття життєвого середовища і його оцінки лежать в основі поведінки й мотивації особистостей і соціальних груп.

2) При сприйнятті середовища сучасні люди використовують **готові схеми й кліше, стереотипи**, які формують настанови та ставлення, що називаються **«точка зору»**. Бачення світу віддзеркалює особистий і соціальний життєвий досвід, соціальний стан і відносини (настанови) суб'єкта до середовища. Ці судження й оцінки про переваги міського або сільського життя, судження про різні соціальні групи (забобони, стереотипи), про суспільство, у якому вони живуть. Наприклад, заміські будинки «нових» багатіїв лише в їхній свідомості нагадують замки, на ділі вони відтворюють барачне або камерне мислення своїх власників.

3) **Сприйняття будь-якого середовища будується за маятниковим принципом:** люди сприймають і оцінюють життєве середовище антиноміями* (*протилежностями) чорно/білого світу: добре/погано; розумний/дурень; чарівне/бридке; подобається /не подобається.

Також маятниковими й стереотипними є наступні схеми розподілу всіх компонентів життєвого середовища: людей, речей, архітектурних зон, інформації, їжі:

4) **Ми – Вони.** Ми завжди +, Вони завжди -, це можна відстежити в анекдотах, приказках, піснях.

5) **Своє – Чуже. Все «Наше»** подобається й здається привабливим й навпаки, причому чим менше знань про «чуже», тим більше забобонів та негативного ставлення, бо невідоме лякає.

6) **Батьківщина – Чужина.** Звідси патріотизм або ностальгія мігрантів, але зараз в силу масових міграцій та глобалізації поняття «Батьківщина» слабшає, зростає прив'язаність до «малої» батьківщини.

7) **Центр – Периферія.** Центр завжди притягує і здається привабливим.

Останнє кліше найбільш універсальне. Будь-яка людина ставить себе в центр і судить про події, умовно окреслюючи коло з тієї точки, на якій він/вона стоїть (у особистісному рості, у соціальному просторі, у культурному розвитку). **Це й називають кругозір особистості, або точка зору.** Але центр будь-якого соціального й фізичного простору сприймається як магічно привабливий. Центр будь-якого рівня має особливу цінність, має переваги реальні або приписувані. Особлива цінність і значення центру пов'язані з розміщенням там найбільш важливих стратегічних, соціальних і культурних об'єктів, органів керування.

Звідси нерівність можливостей людей, що проживають у центрі й на периферії. Хоча житло в центрі може бути менш комфортабельним, а вартість життя дорожча, але житель центру сприймається як той, хто володіє особливими можливостями й перевагами в очах інших жителів. Престиж його вищий, ніж у того, хто живе на окраїні. Також й мешканці столиці.

8) **Стереотипи** (мислення й поведінки) часто виникають під впливом дитячих вражень, оточення, сім'ї, школи, ЗМІ, мистецтва, реклами. **Виховує й саме середовище, воно несе не тільки інформацію, але й оцінки, цінності, переваги, поняття «норми» і «природності», краси.** Відомий митець Марко Захаров з грікотою писав, що низькі естетичні смаки й погані звички закономірні в дітей, що виростили в обшарпаних під'їздах з написами на стінах, у покручених ліфтах, дворах, засипаних сміттям. Також впливає приклад батьків та друзів, їх поведінка в побуті й на дозвіллі.

9) Англійський архітектор Пітер Сміт у роботі «Динаміка урбанізму» відзначає, що **90% архітектурного й урбанізованого середовища, у силу відчуженості, сприймається сублімовано** (витісняється в підсвідомість),

особливо це стосується негативних вражень: старі стіни, зміна вивісок магазинів, плями на шпалерах, рекламні плакати. Більшість людей на них не звертає уваги й не може відтворити в пам'яті (механізм витиснення. З.Фройда). Але враження, потрапляючи в підсвідомість, впливають на почуття й поведінку індивідів.

10) Ще одна закономірність: **Життєве середовище, з одного боку, сприймається цілісно, з іншого - вибірково.** Життєвий простір, з погляду соціальної екології, є цілісним прагненням до мрій, втіленим в матеріально-об'єктивних просторових формах з урахуванням особливостей епохи, моди, етносу й ін. Наприклад: «Мій будинок - моя фортеця», «Кордон мого світу - це кордони моєї мови» (Л.Вітгенштейн), «Наш Дім - Росія», «Ми - діти світу», «Земля - наш Дім» тощо. При цьому **цілісна оцінка середовища опирається на окрему рису або характеристику цього середовища, тобто є вибірковою.** Наприклад, «бридке молоко» або «підемо звідси - мені тут не подобається», а чому й пояснити не завжди можемо.

11) **Сприйняття, оцінка й реакція** на життєве середовище як правило не розподілені у свідомості індивіда. Сприйняття й дії **відбуваються миттєво й автоматично** й майже не розподілені в часі (рефлексивний моніторинг Е. Гіденса) Погано пахне – затикаємо ніс, або закриваємо вікно машини; шум – затикаємо вуха або вікна; небезпечно – установлюємо додаткові двері й замки.

12) **Відчуження особистості від середовища пов'язане й з архітектурою.** Довгий час, у тому числі в архітектурі й будівництві, панував функціональний (прагматичний) підхід до середовища, який ігнорував соціальні й психологічні механізми його впливу на людей, що живуть у ньому. Так були перекручені культурно-історичні параметри поселень, виникла більшість сучасних соціальних і екологічних проблем, відбулося відчуження особистості від життєвого середовища - вона його не сприймає як свою бажану територію (тут і вплив кіно й ТБ, де демонструється більш привабливе й гарне середовище, ніж твоє). Більш докладно про це в Л.№13 «Архітектурне середовище».

Життєве середовище завжди структуроване:

Країна, округ (область, регіон), повіт, сільський район, місто, селище, село, хутір, район міста, мікрорайон, квартал, вулиця, двір, будинок, дім, квартира,

робоче місце, місце відпочинку. Саме дані елементи підлягають оцінці, вони впливають і виховують. **До кожного з них люди висувують певні вимоги й оцінюють їхні якості на основі соціальних життєвих стандартів.**

Поліпшення загальної економічної й соціальної ситуації в більшій системі - поліпшує стан в меншій, але не відразу. І навпаки: у стані кризи занепад в елементах системи відбувається не одночасно й з різними наслідками. Багато в чому це залежить від місцевих органів самоврядування, активності й культури населення.

Зміни в життєвому середовищі призводять до змін у вимогах і стандартах якості життя й типу забудови. Порівняйте бараки, комуналки, сталінки, хрущовки, блокові висотні будинки й сучасні модульні новобудови. Крім того, на оцінки середовища, навички й смаки, стиль життя впливають сприйняття, професія, походження й особистий досвід, тому вони стратифіковані та індивідуалізовані.

2.3 ХАРАКТЕРИСТИКИ ЖИТТЄВОГО СЕРЕДОВИЩА. ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ТА ПОТРЕБИ ЛЮДЕЙ

Характеристики середовища можуть бути різними й по різному впливати на життя людей.

1. Життєве середовище може бути *перенасичене* об'єктами, звуками, образами й людьми, стовпотворіння, штовханина, звідси стреси, фобії, неврози й депресії (страх відкритого або закритого простору), відчуження й байдужість людей один до одного, брутальність і агресія.

2. Життєве середовище може бути різноманітним (з погляду не вербальної й вербальної інформації) але не занадто й сприяти вільному співіснування різних соціальних груп.

3. Життєве середовище може бути *одноманітним, монотонним, пустим* - звідси нудьга, апатія й бажання виїхати, особливо у молоді.

Усе це стосується пейзажу, архітектури, комунікацій, реклами, засобів пропаганди, робочого місця, домашнього життя тощо. Люди шукають різно-

манітності, але не надмірної, інакше з'являється загроза притуплення порога сприйняття й переживань.

Існують загальні вимоги до життєвого середовища (Афінська Хартія 1928 р.):

- ❖ **Безпека, захищеність** у широкому розумінні (так з'явилися перші поселення);

- ❖ **Зручність, комфорт, задоволення** - задоволення від середовища;

- ❖ **Краса** (естетичні вимоги).

- ❖ Сьогодні ще додають **доступність для всіх соціальних груп** (інвалідів, бідних тощо). Життя без бар'єрів, соціальний захист, універсальний дизайн. Месидж: «те, що зручно для старого, дитини або людини з обмеженими можливостями підходить для всіх».

Безумовно, *всі вимоги стратифіковані й модифікуються* у представників різних соціальних, демографічних і етнічних груп.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ - *інтегральна характеристика життєвого середовища, що відображає сукупність умов і можливостей, які те або інше життєве середовище (поселення, регіон, країна) надає для життя й розвитку населення, для задоволення потреб.*

Якість життя складається з багатьох статистичних показників, які й відлунують доступність населенню послуг, речей, території для життя та розвитку. До них відносять: кількість учителів і лікарів на душу населення, музеїв і шкіл, користувачів інтернету, побутової техніки в домогосподарствах, середню тривалість життя, показники захворювань, рівень доходів і рівень споживання, і багато чого іншого. На базі інтегрованих показників «якості життя» в ООН прийнята ще одна оцінка життєвого середовища та рівня розвитку країни - **Індекс людського розвитку (ЛІР)**. Індекс людського розвитку виражає середній рівень освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, зайнятості, споживання, відпочинок, можливості дозвілля та інші можливості для розвитку громадян певної країни або регіону. Щороку в ЗМІ й Інтернеті друкують рейтинги країн за якістю життя й ЛІР.

Якість життя оцінюється за численними параметрами як дослідниками, так і простими громадянами. Останні результати своїх оцінок втілюють у поведінкове прагнення до закріплення в даному середовищі (осісти) або до міграції (геть звідси).

Сучасні установи соціального планування розраховані на стандартного середнього споживача й не враховують тенденції якісної диференціації способу та стилів життя малих соціальних груп, що проживають пліч-о-пліч одна з одною. Наші політики продовжують керуватися «Афінською хартією» (1928р.), яка висунула три виміри основних сфер життя людини - **праця, побут і відпочинок**.

У дійсності споживач сучасного житла виявився набагато складнішим усереднених уявлень та малоякісних квартир, коло його інтересів значно багатше, поведінка менш передбачувана, соціальний статус більш різноманітний, і його важко визначити, а запити та потреби більш вимогливі. **В пострадянських країнах склалось дві зони буття для багатих та для дуже бідних**, але майже немає пропозицій товарів, послуг, житла, відпочинку, культурних закладів для малозабезпечених (30%) та середнього класу, який вже сформувався й складає майже третину населення України.

Архаїчні традиційні середовища, у яких люди жили багато століть у гармонії з природою, тепер виявляються більш привабливими, ніж сучасне, урбанізоване й однотипне масове житло, що породжує відчуження від природи та людей. Але саме останнє місцева влада пропонує людям у вигляді єдино можливої моделі благополуччя й удосконалювання. Однак ідея, що всі переїдуть у замські селища з котеджами (проект «Глобального Села» канадського архітектора Лукіана) теж себе не виправдала. Більш докладно про нього в Л.№. 15 «Футурологічні концепції майбутнього».

Індекс якості житлового середовища. В 2005 р. студентами архітекторами А.Саєнко й О.Недолею під керівництвом автора було проведене комплексне дослідження якості життєвого середовища адміністративних районів м. Дніпропетровська. У результаті ними був розроблений комплексний показник, який запропоновано враховувати при визначенні вартості житла та оплаті комунальних послуг для більшої справедливості та диференціації.

Індекс комфортності житлового середовища за формулою :

$$I = (A+B) \cdot 0.001 + B \cdot 0.1 + G - D \cdot 0.5 - E$$

- ❖ Де - Коефіцієнт щільності населення (А)
- ❖ Коефіцієнт щільності забудови (Б);
- ❖ Коефіцієнт зношеності житлового фонду (В)
- ❖ Екологічний коефіцієнт (Г)
- ❖ Коефіцієнт доступності рекреаційних зон (Д)
- ❖ Коефіцієнт доступності адміністративно-культурних центрів (Е)

Більш докладно див. статтю «Індекс якості житлового середовища» [5].

Освоєння життєвого середовища й соціального простору здійснюється через соціальні потреби. Освоєння простору й характеристик життєвого середовища прямо пов'язане з потребами людей, адже життєве середовище надає можливості задоволення потреб населення, а соціальний простір - це сфера й спосіб цього задоволення.

Карл Маркс вважав, що суспільство (поселення також - Л.Є.Ч.) повинне задовольняти потреби людей (матеріальні, соціальні, духовні). Ці потреби мають об'єктивний, але історично – обумовлений характер (їжа, житло, одяг, взуття ін.). **Отже, ступінь задоволення базових потреб населення є основним показником ступеня ефективності соціальної системи,** а не обсяг ВВП, як думають наші уряди.

В основі розвитку суспільства лежить закон, який Карл Маркс сформулював як **Закон зростання потреб:** «Кожна задоволена потреба породжує нову потребу більш високу й складну». У кожної особистості існує складна система потреб, субпідрядних одна одній: фізіологічні (потреби тіла, їх ще називають матеріальними) соціальні (пов'язаних з відносинами з іншими людьми) і духовні (потреби душі й саморозвитку). Усе потреби також діляться на первинні (прості) і вторинні (складні); розумні (вітальні, життєво необхідні) і уявні (шкідливі звички, понад споживання) (див. мал.1).

Але існує зворотній Закон. Я його сформулювала, міркуючи над тим, чому в Україні не йдуть реформи, **Закон згортання потреб:** «Якщо люди з покоління в покоління протягом всього життя недостатньо споживають навіть до рівня

вітальних потреб, то система потреб згортається до мінімального й доступного їм рівня». Вони не прагнуть не доступного і не бажають більшого, ні би упокорюючись своїй долі: «аби тільки не було війни», «не голодуємо й добре», «мені на мій вік вистачить, а діти нехай всього домагаються самі», «а що я можу поробити?», «аби гірше не було» і т.д.

Подібної думки притримується відомий український соціолог Н.А.Шульга. Українці низькі життєві ресурси населення обумовлюють специфічний спосіб життєдіяльності, який називають виживанням. В умовах дефіциту життєвих ресурсів люди направляють, концентрують наявний у них потенціал на задоволення безпосередніх, базових потреб - у їжі, одязі, утриманні житла й відмовляються від усіх інших. Уся життєдіяльність зосереджується навколо того, щоб відтворити себе фізично й допомогти це зробити своїм близьким. Адже у людини немає можливості задовольняти інші потреби, насамперед культурні, дозвільні, креативні, пізнавальні, потреби в повноцінній підтримці й відтворенні здоров'я. В таких умовах люди організують своє життя як очікування: у даний момент добитися лише елементарного відтворення життя, а після вже можна буде повнокровно розбудуватися. **Вживання - це відкладання задоволення своїх потреб, важливих учинків, дій на майбутнє.** Життя в таких обставинах нібито консервується, спрощується, з багатогранного перетворюється в площинне. **Вживання як спосіб життя в остаточному підсумку може бути визначене як організація життя особистості в умовах україн обмежених ресурсів, коли всі форми її активності спрямовані на самозбереження.** Залежно від матеріального, освітнього, культурного, креативного, емоційно-вольового ресурсу людини, які виживають, організують свою активність по-різному, тобто, і в цих умовах вони мають, умовно говорячи, різні стилі життя. Хоча якщо говорити строго, то в умовах виживання про стиль життя можна говорити лише умовно, оскільки у **особистості різко зменшуються можливості вибору.** В умовах бідності, убогості в строгому розумінні можна говорити не про стиль життя, а про індивідуалізоване пристосування, про варіанти, типи адаптації до бідності. Таку диверсифікованість життя людей можна назвати **стилями виживання або стилями адаптації.** Очевидно, не можна назвати стилем життя такий спосіб поведінки, який називають

адаптацією до соціальної ситуації, що перебуває в постійному процесі змін. [8, с. 212-214 - виділене мною Л.Є.Ч.].

Причина тому, що об'єктивні закономірності технологічного та соціально-економічного розвитку реалізується не публічними та неформальними взаємодіями можновладців, які діють в інтересах еліти, а не народу. Ще одна причина: перенаселення планети з одного боку, й скорочення ресурсів з іншого. Навіть коли б всі ресурси планети розподілялися справедливо – на всіх не вистачило би. Сьогодні 13 млн людей у світі голодують, недостатньо ліків від смертельних хвороб, росте кількість неграмотних та безхатченків не тільки у бідних країнах, а і країнах ЄС.

Потреби людини - це нестаток або відсутність чогось необхідного для підтримки життєдіяльності та розвитку особистості, соціальних груп, спільнот і суспільства в цілому. Також потребою можна назвати стан індивіда, що створюється відчуттям ним нестатком в об'єктах, необхідних для його існування й розвитку, що й виступає джерелом його активності. Потреби визначають як такі стани особистості, завдяки яким здійснюється регулювання поведінки, визначається спрямованість мислення, почуттів і волі людини. Найбільш фундаментальним є поділ потреб на елементарні, або базові, і вторинні. (Див. мал.1)

❖ До первинних, елементарних, згідно з Маслоу, відносяться потреби в речах, безпеці і умовах освоєння простору, без яких особистість загине (будь-яка їжа, одяг, житло).

❖ До вторинних, більш складних відносяться потреби в соціальних стосунках, умовах, самореалізації (соціальні та духовні потреби).

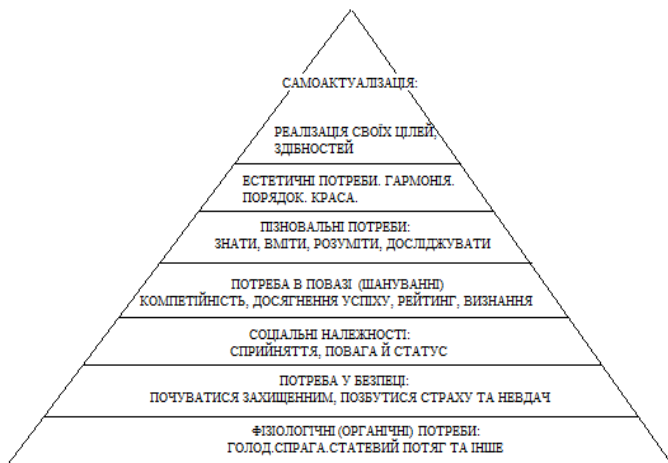
Але існує точка зору, що первісні потреби не тільки матеріальні, а й соціальні та духовні потреби, не менш нагальні, без них людина також не може жити, вони є вітальними й базовими. Так вважають Е.Фром та В.Франкл та інші.

Л. Я. Баранова (1984) виділила наступні **групи й види особистих потреб**:

○ за характером й природою виникнення: фізичні або природні, соціальні й інтелектуальні;

- за сферою життєдіяльності, у якій потреби проявляються й задовольняються: матеріальні, соціальні й духовні ;
- за економічною кількісною визначеністю: абсолютні, дійсні й платоспроможні;
- за ступенем невідкладності: нагальні, менш невідкладні, віддалені;
- за ступенем активності при реалізації: активні й пасивні;
- за ступенем реальності: реально здійсненні й не реальні;
- за ступенем перспективності: соціально перспективні й соціально безперспективні.

Мал. 1. ПІРАМІДА А.МАСЛОУ

Виходячи з того, що **людські потреби є система, вони становлять єдине ціле в даному суспільстві на даному історичному етапі розвитку**. А у зв'язку з тим, що суспільство являє собою значно більш складне системно-ієрархічне утворення, й не однорідне за складом - **потреби на макрорівні кількісно, а можливе і якісно також не однорідні**. Але разом з тим для кожного рівня вони системно визначені.

Н. Ф. Реймерс (1994) вважає, що в існуючих класифікаціях потреб людини не всі критерії годяться для наукової систематики цього феномену і пропонує наступну загальну схему розподілу потреб людини, де запропонована ним

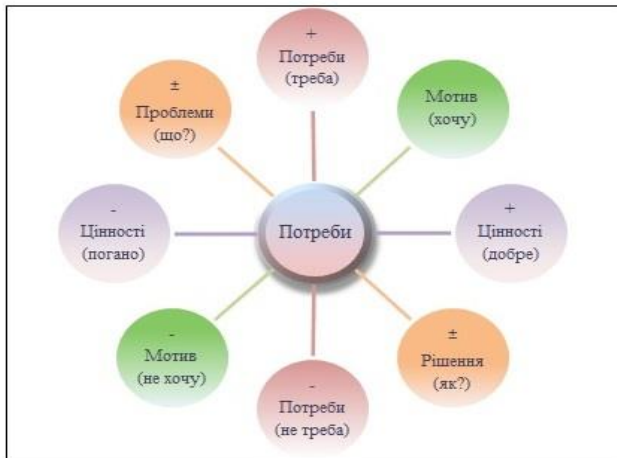
класифікація не розриває, а поєднує групи потреб людини. Н. Ф. Реймерс виділяє **шість основних груп потреб людини**: анатомо-фізіологічні й етолого-поведінкові; економічні й соціальні; трудові й етнічні.

Але потреби не виникають самі по собі, вони об'єктивно формуються в процесі взаємодії особистості з життєвим середовищем і соціальним простором. У принца інші потреби ніж у жебрака.

Схема впливу потреб на цілісність структури особистості та її життя, яка формується під впливом середовища й реалізується у соціальному просторі. (див. мал.2).

Малюнок 2

Вплив потреб на структуру особистості

Потреби людини будучи усвідомленими породжують мотиви, які оцінюються з позицій цінностей, а коли їх здійснення стикається з перепонами, людина шукає рішення. Всі ці механізми керування діяльністю особистості мають позитивний та негативний потенціал.

Якщо особистість не може задовольнити свої потреби й бажання, то виникає проблема або конфлікт із середовищем. Конфлікт може вирішитися за допомогою

оточення або держави, а може призвести до адаптації людини до стану постійної нестачі ресурсів для життя (див. мал.3).

Як показали дослідження психологів немога задовольняти свої нагальні потреби або тільки думка, що це може статися у майбутньому, викликає у людини стан фрустрації (страху).

Поведінкою особистості керують наступні соціально-психологічні групи або сфери (Див. Табл.1.):

- ❖ Підсвідомі страхи: страх кінцевого (ресурсів, життя тощо), соціальні страхи– бути відторгнутим або смішним, страх безкінечного. Страхи в цілому виконують функцію охорони життя людини, оберігають її від необдуманих вчинків.
- ❖ Групи потреб, які формують мотиви діяльності, й керують досягненням цілей.
- ❖ Сфери життєвого середовища, де ці потреби втілюються: фізичний простір, соціальний та особистий.

Малюнок 3

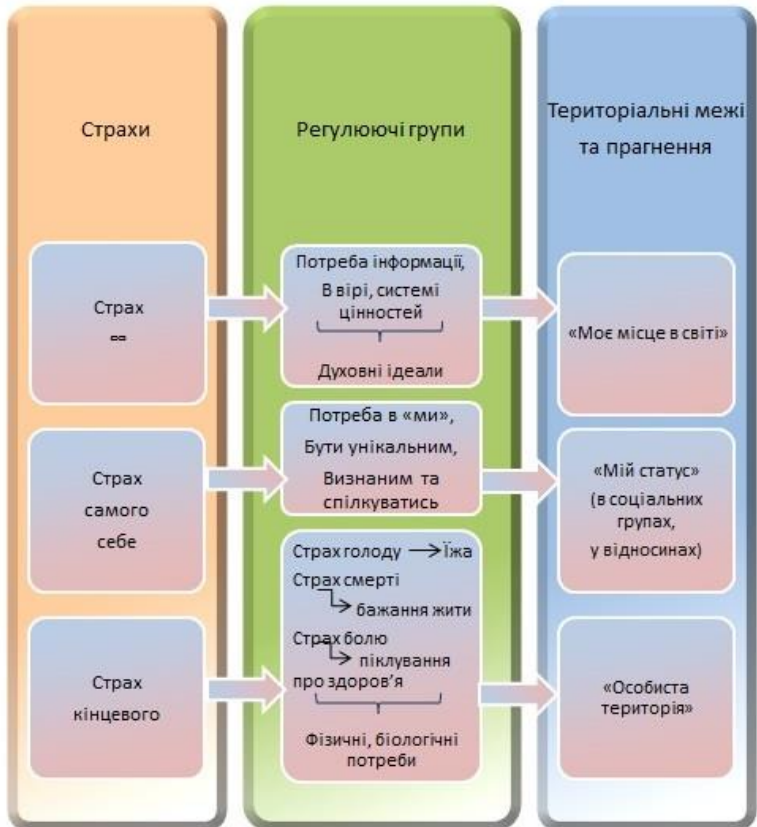
Умови реалізації потреб

Сукупність соціальних практик, взаємодії індивідів й життєвого середовища називають **спосіб життя**. Як підкреслює Н.А.Шульга, «у теоретичному плані в першу чергу слід розмежовувати поняття «спосіб життя» і «стиль життя», оскільки вони відбивають модель організації життя особистості» [8, с.209]. Спосіб життя відбиває ті принципи організації життя, які є передумовою соціального буття, умовами, вийти за які особистість ніяк не може. Вони їй задані, нав'язані, визначені. Але вони теж можуть мінятися. Так, ми живемо в часи системних змін

Табл. 1

Схема регулювання поведінки особистості

основних принципів соціального життя.

Відбувається перехід від державної форми власності до приватної, від планово-адміністративної форми керування економікою до ринкової. Змінюється суспільна легітимація ціннісних орієнтирів - від однопартійної системи до багатопартійної, від колективізму до індивідуалізму. Особливо відчутними й хворобливими для основної маси населення стали швидкі й різкі зміни в соціальній сфері - втрата попередніх соціальних статусів і рівня життя. Суспільство розкололося на купку багатіїв і переважну більшість бідних людей. Саме ці зміни визначили появу нових способів життя - **показний, демонстративний спосіб життя олігархів і спосіб життя бідних, людей, зосереджених на проблемі виживання.** Ці полярні способи життя тепер фіксуються не стільки як результати наукових досліджень, теоретичного аналізу, а як очевидна для будь-кого даність, відзначає соціолог. **Спосіб життя** Н.А.Шульга пропонує розглядати як «**типові форми життєдіяльності соціальних суб'єктів, обумовлені соціальними інститутами, соціально-політичним і економічним ладом, культурою.** **Спосіб життя** - це категорія, що відображає системні принципи організації життя людей у суспільстві...» [8, с.209]. Тобто, ця наукова категорія відображає сукупність соціальних відносин, потенціал яких перевищує можливість особистості й малої групи контролювати їх і управляти ними. **Будучи колективним утворенням людей,** спосіб життя по відношенню до окремої людини, що вступає в життя, є об'єктивною умовою її існування, найважливішою детермінантою становлення його як особистості, детермінантою, яка **задає граничні кордони суспільного існування людей.** У методологічному плані важливо з'ясувати, у яких межах вибору можна говорити про стиль життя, а в яких - про спосіб життя, де між ними проходить кордон, де проявляється вільний вибір особистості, а де її поведінка задана обставинами. Хоча й у самому стилі життя важливо розрізняти прояв особистістю власної позиції й конформізм, свавілля й оптимально обраний для даних умов варіант життєдіяльності, що представляє бажаний стиль життя й реальна поведінка тощо. [1, с.57].

ВИСНОВКИ:

1. **Життєве середовище стратифіковане**, має складну структуру й виконує різноманітні функції в житті суспільства й особистості. Компонентами життєвого середовища по горизонталі є природне, соціальне, етнонаціональне, економічне, культурне й інформаційне середовище. А по вертикалі це системи функціонування: сім'я, житло, робота, навчання, дозвілля, розселення й соціально-економічні територіальні одиниці керування (район, область, країна і т.д.).

2. Найважливішою інтегральною характеристикою життєвого середовища є **якість життя**. Життєве середовище визначає якість життя індивідів і соціальних груп, як сукупність доступних їм умов і можливостей для життя й розвитку. Але індивіди своїми діями міняють життєве середовище.

3. **Взаємодія суспільства й особистості з життєвим середовищем** підкоряється ряду закономірностей. Освоєне життєве середовище стає своїм, простим і зрозумілим. Точка зору й світогляд індивідів залежать від місця в соціальному просторі й від життєвого досвіду.

4. **Потреби людей** керують їхньою поведінкою й оцінками життєвого середовища: задоволеністю або незадоволеністю ним. Кожна людина має складну систему потреб та мотивів, які задовольняються й формуються її взаємодією з життєвим середовищем.

5. Люди, проживаючи в урбанізованому середовищі, втомилися від зверх різноманіття й відчуження, а в сільському й селищному середовищі від однотипності, і нудної сталості, що веде до підвищення кількості маргіналів у сучасному суспільстві.

6. **Спосіб життя**, як сукупність суспільних відносин та умов, задає індивідам граничні кордони, норми та зразки, тоді як **стиль життя** пов'язаний з особистим вибором, що здійснює індивід з можливостей запропонованих життєвим середовищем.

7. **Збереження сприятливого й безпечного для життя й розвитку людей життєвого середовища - завдання всіх тих, хто займається**

проектуванням, плануванням, будівництвом, експлуатацією й розвитком поселень і територіальних спільнот.

Література:

1. Бокк Р. Споживання й стиль життя. Із книги: Society & Social Science: a Reader. Ed. by J.Anderson and M.Ricci. London, Open University, 1990.
2. Луман Н. Общество как система. М.,- Логос, -2004-232с.
3. Патнам Р. Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки/Р.Патнам// НКЖ «І», - 2001,- № 221, - С.40-47
4. Радаев В.В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация // Общественные науки и современность. - 2002, - Т.3, - №4, - С.20-32.
5. Современный город: стратегическое планирование, стратегическое управление, стратегическое развитие. Материалы II Всероссийской конференции .- Белгород: Константа, -2009,- С.157-162.
6. Чернова Л.Е. Курс лекцій з соціології. Дн-к,- ПДАБА, - 2010.- Навчальний посібник. 4 редакція доповнена. Лекція 6.Соціальна екологія. С.146-158.
7. Черноушек М. Психология жизненной среды. М.- Высшая школа.-,1989.- 243с.
8. Шульга Н.А. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине. Київ, "Бізнес поліграф", -2011- 448с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Поняття «життєве середовище» та його функції.
2. Закономірності взаємодії з життєвим середовищем.
3. Характеристики життєвого середовища на макро-, мезо- та макрорівнях.
4. Поняття «якість життя» та його складові.
5. Вимоги та критерії оцінки життєвого середовища.
6. Життєве середовище та потреби людини.
7. Як пов'язані потреби, поведінка та суспільство.
8. Система потреб, їх класифікації та вплив на людину й суспільство.
9. Спосіб життя та стиль життя людини, вплив суспільства.

Лекція 3. СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР ТА ЙОГО ВИМІРИ

3.1. КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ В СУЧАСНІЙ СОЦІОЛОГІЇ.

Соціальний простір є головним елементом життєвого середовища і предметом вивчення соціології. Концепція соціального простору розроблялася різними соціологами в плінні ХХ століття за окремими аспектами, але була узагальнена й одержала сучасну інтерпретацію в роботах французького соціолога світового рівня П'єра Бурд'є [1]. Крім нього цією темою займалися Е.Гіденс, Б.Верлен, З.Бауман й інші сучасні вчені.

Соціальний простір – є простір диспозицій* (*взаєморозміщення) позицій і взаємин, статусів і ролей людей у мікро-, мезо- і макроспівтовариствах (статика). Але сам соціальний простір не є статичним, він дуже рухливий й увесь час змінюється.

Соціальний простір – це поле (П.Бурд'є) можливостей, практик, комунікацій і взаємодій агентів* (динаміка). Він формується структурами, системами, нормами, традиціями й звичаями, символами й цінностями культури, тому пропонує індивідові його функції, зразки поведінки (через систему вимог і очікувань), які, так чи інакше, втілюються в його «Габітус» (звичках, схильностях, настановах), а через нього в практиках (поведінці). Індивід як суб'єкт (агент* у П.Бурд'є) вносить власне бачення й виконує роль по-своєму, тим самим змінюючи згодом соціальний простір [1].

Російський соціолог А.Філіппов у своїй роботі «Соціологія простору» 2008 р. дає визначення трирівневого соціального простору:

«Порядок соціальних позицій, наприклад статусів, що співіснують таким чином, що заняття однієї позиції виключає заняття іншої» [12, с.262]. Але це вірно лише для традиційних суспільств зі суворою ієрархією соціального простору й низькою мобільністю, а сучасна людина може бути й учителем і

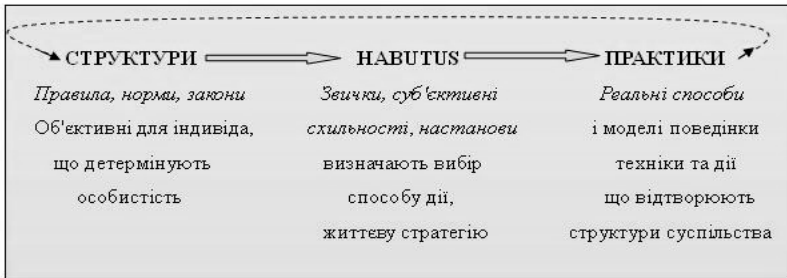
* Див. більш детальну класифікацію суб'єктів дії Е. Гіденса: актори, агенти, учасники.

журналістом і рок-музикантом одночасно, й займати не одну, а кілька різних позицій у різних середовищах і системах відносин.

❖ Будь-який фізичний простір, за своїм походженням гомогенний (однорідний), генетично похідний від соціального простору: «Характер будь-якого простору, оскільки його складові мають соціальне походження, є соціальним» [12,с.262], тобто стає гетерогенним з часом завдяки діяльності агентів. Це ж підкреслював і П'єр Бурд'є .

❖ Й навпаки: «Фізичний простір, оскільки на нього проектується принцип розподілу й співвіднесення соціальних позицій відображає соціальний простір» [12, с.262]. Тобто можна вивчати соціальні взаємодії та процеси через дослідження фізичного простору життя людей.

Мал. 1
СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР П.БУРД'Є

Разом з тим, на думку А. Філіппова, концепт «соціальний простір» повинен бути доповнений і розглядатися з рядом таких понять: «подія й дія», «тіло», «територія й особиста територія», «область маніпуляцій», «спрямованість дій і комунікацій», «практична схема», «місце й регіон», «локал» та іншими, хоча ці поняття запозичені з інших соціальних і гуманітарних наук, таких як соціальна психологія, соціальна географія, семіотика, соціальна антропологія й інші, але мають право на існування в сучасній соціології. Ми також розглядаємо ці поняття у своєму курсі.

Поняття локал та фрейм (схема розуміння) А.Філіпповим взяті з праць І.Гофмана та Е.Гіденса. Гофман вважав, що можна визначити будь яке місце соціального простору за точку відліку та вирізнити зони переднього плану, де йде

головна «вистава», й «фронтальні зони» - які виконують роль фону. Е.Гіденс використовує поняття «локал» замість поняття «місце», пояснюючи що локалі передбачають розміщення взаємодій, враховуючи фізичні аспекти розміщення - їх «архітектуру»- в якій сконцентровані системні аспекти взаємодії та відносин [12, с.150], тоді як «місце» статичне та точкове.

Г.Зімел пояснює соціальне як процес і результат взаємодії, трактуючи процес соціалізації як включення в соціальне не тільки відносно індивідів, а й соціальних груп. Він пропонує соціологам вивчати процеси сприйняття, оцінювання, розмічання та розмежування соціального простору діючими людьми, через їх дії та означення [6]. Зімел передбачав втілення поняття «границь» не в політико-географічному сенсі, а при вивченні життя окремого індивіда, відносно його взаємодії на макрорівні як соціологічний факт із просторовим оформленням та означенням (дуже східне з розумінням Дюркгеймом дизайну логіки) [6]. Форма у Зімеля, як спосіб «типізації» соціального простору з боку діючих індивідів, є соціальним феноменом, не тільки як конструкти свідомості дослідника, а й спосіб упорядкування повсякденними акторами (*суб'єктами взаємодії) своєї життєдіяльності. Таким же чином, Зімел пропонував досліджувати соціальну диференціацію. Крім того, він вивів тенденцію ослаблення солідарності при збільшенні об'єму взаємодій, конфліктів та коштів. Останні він вважав об'єктивізацією знань, цінностей та раціоналізацією самого процесу оцінювання. Докладніше про роль коштів у суспільстві див. Л.№12.

3.2. ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

1. Позичії й диспозиції* (*взасморозміщення) (розуміння свого місця відносно місця іншого). Позичії у соціальному просторі впливають на потреби, інтереси, можливості й обов'язки, відносини людей. Точка зору кожного індивіда обумовлена місцем, де він/вона перебуває у даний час (у всіх сенсах). (див. Л.№2 п.ит.2.3). Дослідження соціальних практик, а також процесів сприйняття, розуміння, переживання й використання простору в різних суспільствах і соціальних середовищах допомагає проясненню символічного значення просторів у людському повсякденному житті й соціально-культурних втіленнях (архітектура,

техніка, мистецтво тощо). Тут вирішуються питання: які індивідуальні або колективні особливості впливають на конструювання й сприйняття соціального простору? Які просторові аспекти, і в якій формі впливають на людину й колективи, і при яких умовах це відбувається? І, нарешті, які механізми пов'язують між собою ці дві основні форми взаємодії соціуму й людини: відтворення й зміна соціального простору? Людина займає певне місце у соціальному просторі й відповідно до цього місця ідентифікує свою позицію та позицію інших людей та своє ставлення до них.

2. Границі й масштаб встановлюють зони освоєного фізичного й соціального простору й виражають соціальні зв'язки, відносини з людьми й співтовариствами, до яких ми належимо. Тут виділяють мікро-, мезо- і макро середовище. **Фактично ми щодня встановлюємо й нам встановлюють межі, ми вибудовуємо й порушуємо границі свої власні й інших людей.** Вторгаючись у чужий простір, задаючи питання, вимагаючи уваги або відмовляючи в ній. Ми щодня знову й знову вибудовуємо всю систему взаємин у місті, регіоні, країні своїм ставленням і поведінкою. Крім того, ці границі задаються суспільством через норми й правила. Ми беремо участь у зведенні мостів і барикад. Мішель Фуко в дослідженні форм соціального як способів трансформації владних відносин, вивчаючи лікарні, в'язниці, притулки, намагався простежити різні соціальні практики утворення маргінальних груп через встановлення границь нормального й аномального. У його першій роботі «Історія божевільня в класичну епоху» мова йде про історію зміни ставлення до божевільних у європейському суспільстві. По суті, думка Фуко збігається з думкою Бодрійяра, що соціальне заявляє про себе в процесі інституціоналізації ставлення до маргінальних груп. Бодрійяр пише «Соціальне виступає як здатність до виключення — під приводом соціальної опіки із суспільства виключалися бідняки, ледарі, розпусники, богохульники, шибайголови й безумці. Умови, що визначають трансформацію соціального в суспільстві, найчастіше пов'язані не з прогресом гуманістичної думки, а з економічними потребами суспільства» [3]. Звідси, **соціальне існує тільки в просторі перспективи,**— стверджує Бодрійяр. Установлення меж і приписування кожному згідно з його місцем (статусом) прав, обов'язків, норм поведінки й

привілеїв. Так само й з кордонами держав. Пострадянські країни не боролися за свою незалежність і відділення від СРСР (принаймні масово), вони одержали цю незалежність зовсім зненацька й довго не знали, що з нею робити.

А.Шюц стверджує що «мое «Я» є центром, у безпосередній близькості з яким знаходяться ті, з ким я поділяю простір та час (тут та зараз) і кого я знаю більш-менш близько. Далі у просторі розташовані люди, з якими мене пов'язують різноманітні відносини, але особистості яких мені не цікаві [14, с.157-158]. Для Шюца точкою відліку аналізу повсякденності («життєвого світу») стає положення індивіда у цьому світі, тобто його здатність займати певне місце. Місце індивіда не обмежується просторовими характеристиками, але їх треба враховувати. Також важливою Шюц вважав біографічну ситуацію - звідси поширення в якісних соц. дослідженнях вивчення біографії. Тобто люди, які знаходяться у подібних життєвих ситуаціях, мають подібні звички, погляди, моделі сприйняття, що й створює можливість взаєморозуміння між ними. [14, с.11-12].

3. Центр або центри впливу. Сучасне суспільство індивідуалізоване, у ньому відсутній загальний єдиний центр. Для людини середньовіччя Бог був точкою центрування й основою ієрархічної єдності із Всесвітом. Завдяки цьому її життя одержувало понадособистісний зміст, що зв'язує воєдино її життя зі світобудовою.

У всіх традиційних цивілізаціях космічний і соціальний порядок визначався особливою концепцією *Axis Mundi* - центру світу й *межами кінця світу (Ойкумена)*. Орієнтація в просторі і його організація завжди історично й логічно передували господарській діяльності. Усі традиційні культури апелювали до ідеї центру, навколо якого оберталосся життя народу, з яким прямо або побічно були зв'язані його ціннісні орієнтації, соціальні інститути й ідеали. Ідея центру виконувала важливі соціальні функції. Центр служив тим елементом, який збирав навколо себе членів співтовариства, визначав форми їх спілкування й взаємодії, соціального обміну, інтегруючи їх у єдине ціле. Статус людини в багатьох випадках визначався дистанцією й відношенням до центру. Центр також являв собою критичну модель самоідентифікації. В архаїчних культурах центри світу були більш-менш універсальними, ними могли бути багаття, вогнище, святилище,

храм, древо, священний камінь або капище. Надалі культури диференціюються й обирають для себе різні траєкторії руху й образи центру. Центр структурує простір, руйнуючи його гомогенність і відсутність якості. У балансуванні й примиренні політичних, релігійних або економічних сил і полягає **одна з найважливіших соціальних функцій центру.**

«Для людини сучасної цивілізації така точка центрування, що стягує в єдиний вузол зміст її існування й існування світу, виявилася безнадійно загубленою...

Індивід з необхідністю сам для себе стає такою точкою відліку світобудови й тим самим виявляється наглухо замуrowаним у власному індивідуальному просторі, приватному космосі»,- так пише філософ Блюмерканц у своїй статті «Феноменологія сучасного ландшафту». «Сучасна людина - вічний Робінзон нескінченних комунікаційних ліній» [2]. Інший всесвітньо відомий соціолог М. Кастельс описав закономірність зміни соціального простору при переході до інформаційного суспільства так «**простір із простору місць і країн став простором потоків: інформаційних, енергетичних, людських, фінансових.**» [5]

4. **Соціальний простір - завжди структурований.** Основні координати й бінарні опозиції соціального простору такі: верх/низ; вищі/середні/ нижчі класи; ліве/ праве не тільки в політиці, але й у житті; відкрите/ закрите суспільство або простір, куди входять тільки посвячені або вибрані й пов'язана із цим таємниця; священне/профановане (в мові та житті), дозволене/ заборонене; щільний, скупчений/пустий, порожній простір; близькість/ сторонність, приватне/публічне; внутрішнє/зовнішнє. Ці опозиції мовні та культурні допомагають нам орієнтуватися у соціальному просторі взаємодій та стосунків.

5. **Елементи соціального простору:** *«соціальні кола» і «соціальні світи»* Г.Зімел, Ф.Теніс, П.Блау; (мікрорівень); *«соціальні шари, групи й спільності»* - соціальна структура – мезо- та макро- рівні (див. Л.№ 4,5,9). Саме через ці елементи агенти й актори себе визначають і ідентифікують (від «Я = МИ» до антитези МИ/Вони). Положення людини в соц. структурі або в мікрогрупі називають **статусом**. Кожен з нас має декілька статусів. Розрізняють уроджений, приписуваний і придбаний статуси. Крім того, кожен індивід у конкретних вторинних і первинних групах має додаткові статуси: формальні й неформальні.

Формальний - пов'язаний з посадою й званням, виконанням обов'язків, а неформальний - з авторитетом і репутацією в колективі, особистими якостями. **Один із цих статусів є головний або інтегральний.** Він визначає положення людини в суспільстві. Головний статус зв'язаний або з посадою, або професією (бізнесмен, депутат, шоумен, продавець) або з етнічною приналежністю (фін, німець, китаєць). Соціальний статус проявляється у вигляді, мовленні, одязі, манері поведінки й спілкування, місці проживання, те що називають стилем життя й інших соціальних ознаках (форма, знаки відмінностей, нагороди) а так само, внутрішньо (професійні риси, світосприйняття, мораль).

6.Основна категорія соціального простору - «Дистанція» характеризує відносини агентів у соціальному просторі. Дистанція відображає ступінь близькості в соціальному просторі індивідів і соціальних груп між собою або далекості один від одного. Дистанція присутня у всіх стосунках, навіть особистих. Є поняття «Особистий простір», який також входить у соціальний простір. Саме вторгнення сторонніх в особистий простір викликає роздратування й негативні емоції, цим пояснюється часті сутички й сварки в громадському транспорті, хоча тут ще відіграє роль відмінність культур. Когдел і Сигдам провели порівняльне крос-культурне дослідження цінностей у різних культурах. Так, в одних культурах особистий фізичний контакт із незнайомими або малознайомими допустимий (зачіпати один одного руками, плечима), обіймати, плескати по плечу тощо, що прийнятне в США й Росії, але європейцями і японцями розглядається як безкультурність і фамільярність. Саме з дистанцією зв'язані поняття: відкритість / закритість, «свої / не свої», близькість / далекість, (див.Л.№2). **Розділяють фізичну, соціальну, психологічну й культурну дистанцію або близькість, хоча вони й зв'язані між собою.**

Методів вимірювання дистанції у відносинах багато. У соціології – цей метод придуманий Богардусом і зветься **соціометрія або шкала Богардуса [4].** Цей метод застосовується для дослідження внутрігрупових (in-) і між групових (out) відносин. Студенти нашої академії провели ряд соціометричних досліджень на теми міжетнічної і міжконфесійної толерантності (Індекс толерантності) серед студентів Дніпропетровська, а також населення Дніпропетровської,

Запорізької й Миколаївської обл. Крім того, тим же методом вивчалось ставлення до сексуальних меншин (два дослідження), безпритульних і бомжів.

3.3. ОСВОЄННЯ Й ПРИСВОЄННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ (П. БУРД'Є)

Простір і капітали. **Освоєння й присвоєння соціального простору** індивідами й групами відбувається через **соціалізацію, комунікацію (дискурс, мова) і практики.** **Через соціальний простір розподіляються капітали й ресурси суспільства:** символічні, матеріальні, фінансові, соціальні, культурні й інформаційні. Першу спробу наукового тлумачення поняття «капітал» зробив Аристотель, розуміючи під *capitalis* - мистецтво забезпечувати достаток, або діяльність, спрямовану на збільшення. Капітал розглядається не як суцього матеріальна категорія, а як *сукупність усіх матеріальних і нематеріальних ресурсів, що перебувають у розпорядженні людини й визначають її соціальний статус.* Сьогодні капітал трактується як якась динамічна сила, енергія, спрямована на своє збільшення або збереження положення. **Капітал - це можливості, якими може користуватися людина у своїй життєдіяльності.** **Напр. Знання - це ваш капітал.**

Насамперед, соціальний простір впливає на агентів через моральні цінності, з їхньою допомогою вселяючи їм природність і законність (легітимацію) їх положення. В 2011 р. студенти архітектори ПДАБА, досліджуючи моральні цінності, виявили, що вони суттєво різняться у осіб різного віку, гендеру й місця проживання. Саме моральні цінності керують людьми в їхніх взаємодіях у соціальному просторі й слугують критерієм оцінки: справедливо/не справедливо. П.Бурд'є в роботі «Фізичний і соціальний простір» писав: «... **враховуючи побудований нами соціальний простір, ми знаємо, що ці точки зору, .. є поглядом з певного положення в соціальному просторі. ... вони залежать від точки, з якої дивляться, оскільки для кожного агента бачення простору залежить від його положення в цьому просторі. Звичайно, агенти конструюють власний світогляд. Але це конструювання здійснюється під структурним тиском**» [1, с.73-76.]. Тому освоєний світ має тенденцію бути

сприйнятим як щось належне, що йде саме по собі. Оскільки диспозиції сприйняття мають тенденцію пристосовуватися до позиції, то навіть найбільш знедолені агенти прагнуть сприймати соціальний світ як належне й миритися з набагато більшими труднощами, чим можна було б уявити. Так трапляється, якщо дивитися з дуже близької відстані: за деревами лісу не видне; особливо, при відсутності сконструйованого простору немає ніякої можливості побачити, звідки бачать те, що бачать (Л.С.Ч.).

Конструювання соціальної реальності— це не тільки індивідуальне підприємство; воно може стати й колективною справою. П.Бурд'є підкреслює, що «уявлення агентів міняються залежно від їхньої позиції (і пов'язаних з нею інтересів) і від їхнього габітусу* (*схильності), що розуміється як система схем сприйняття й оцінювання, як когнітивні й розвиваючі структури, які агенти одержують у ході їх тривалого досвіду життя в якійсь позиції в соціальному світі. Габітус є одночасно система схем виробництва практик і система схем сприйняття й оцінювання практик (див. схему 1). Внаслідок цього габітус робить практики й вистави, що піддаються класифікації й об'єктивно диференційовані, але вони сприймаються безпосередньо тільки тими агентами, які володіють кодом,схемами класифікації, необхідними для розуміння їх соціального змісту. Так, габітус має на увазі *sens of one's place** (*усвідомлення свого місця в соціальному просторі), але ще й *sens of others'place***». (** почуття місця іншого (англ.). [1, с.75].

Наприклад, як ми виносимо свої оціночні судження, які соціальні умови, впливають на наші судження? По-перше, припускається, «що система схем класифікації (габітус) об'єктивно співвідноситься через соціальні умови, що їх породили, з певним соціальним станом: агенти класифікують самі себе й дозволяють себе класифікувати, вибираючи відповідно до власного смаку різні атрибути — одяг, їжу, напої, спорт, друзів, які добре сполучаються і які добре їм підходять, точніше відповідають їхньому положенню. ... у просторі можливих благ і послуг агенти вибирають блага, що займають у цьому просторі позицію, гомологічну тій, яку вони займають у соціальному просторі. Таким чином, через габітус ми одержуємо світ здорового глузду, соціальний світ,

який здається очевидним» [1, с.76]. Хоча соціальний світ з'являється нам з Вами як повністю й остаточно структурований і здатний нав'язати будь-якому суб'єктові сприйняття прототипи власної конструкції, він все-таки дає нам вибір. Соціальний світ може бути позначений і побудований різним способом відповідно до різних принципів бачення й розподілу: наприклад, розподілу економічного або розподілу етнічного, релігійного або національного, залежно від того який критерій вибирають агенти для конструювання соціального світу. Незважаючи на цю потенційну множинність можливого структурування — те, що Вебер називав різнобічністю (*Vielseitigkeit*) даних, — соціальний світ з'являється як сильно структурована реальність й сприймається як належний. **Тобто суб'єкт не усвідомлює подвійну обумовленість свого «вільного» вибору.**

Соціальний простір, у П.Бурд'є, являє собою сукупність агентів, наділених різними й систематично взаємозалежними властивостями: *«ті, хто п'є шампанське, протиставляються тим, хто п'є віскі, але вони протиставляються іншим способом, тим, хто п'є червоне вино; однак у тих, хто п'є шампанське, більше можливостей мати стародавні меблі, займатися гольфом, верховою їздою, ходити в театри тощо, ніж у тих, хто п'є віскі, і нескінченно більше, ніж у тих, хто п'є червоне вино. Такі властивості, коли вони сприймаються агентами, здатними бачити, що гра в гольф «зображує» традиційну велику буржуазію, функціонують у самій дійсності соціального життя як знаки. («style of life»)*» [1, с.76].

Відмінності функціонують як змісти і як знаки відмінностей (позитивного або негативного забарвлення) навіть без будь-якого прагнення відрізнитися. Інакше кажучи, *через розподіл властивостей соціальний світ об'єктивно представляється як символічна система, простір життя статусних груп, що характеризуються різними стилями життя».* [1, с.83-84]. Цьому ж сприяє брендове споживання, бренд виступає знаком відмінностей у соц. просторі. У повсякденному житті ми встановлюємо дистанцію швидко, за зовнішнім виглядом, «за одержкою...». Таким чином, людина втрачає індивідуальність, а з нею й «свого героя» (Лефевр). Вона стає частиною загального простору, у якому виступає в якості манекена, що демонструє свої споживачські здатності і

статусну приналежність до певного кола суспільства, а також значимість у власних очах, «імітуючи» поведінку Інших, підбудовуючи свій образ під образ інших, соціалізуючись за думкою Інших (мода й престиж). Більш докладніше про роль бренду в Л.№12.

Цей процес самовизначення людини у соціальному просторі розкривається через категорії «бути» або «виглядати» як ціннісний вибір кожної людини (Е.Фром).

МАЛ 2.

<p>Честь: відносна гідність особистості як її соціальний привілей, що накладає моральний борг.</p>	<p>Гідність: абсолютна честь морально автономної особистості, з її природними правами й обов'язками.</p>
<p>Честь - це питання соціальне і як таке - формальне, питання процедури. Відповідно, судити про чужу честь і можна й треба.</p>	<p>Гідність - справа особиста. Ніякий зовнішньої - насильницької або формальної - процедурою його не значеши навіть якщо ми маємо справу з явною провинною, краще, до останньої можливості, не судити.</p>
<p>Честь демонстративна. Її ховати нема чого, і в будь-яку хвилину вона повинна бути готова себе виявити, за себе постояти...</p>	<p>Гідність інтимна. Найбільше вона дорожить, здається, « особистим життям» - сфери, що не доступна чужим поглядам, не підвітна нікому.</p>
<p>Союзник почуття честі в людині - самолюбство. Те й інше міряють гідність у порівняльних одиницях, те й інше дивляться на себе чужими очима, і ревниві...</p>	<p>Союзник і наставник почуття власної гідності в людині - зрілість, мудрість - це незворушна свідомість дійсних цінностей, їх справжнього абсолютного масштабу...</p>

Як підкреслює Н.А.Шульга, категорія **стиль життя** - це **типова поведінка груп і категорій людей, у якій вони виявляють свій вільний вибір**. Через стилі життя особистість демонструє поділовану нею ієрархію цінностей. Стиль життя може обумовлюватися: а) традицією й звичкою; б) вибором одного з існуючих типів поведінки (адаптаційний, конформістський вибір); в) бажанням самореалізації або самоствердження через певний демонстративний тип поведінки; г) комбінацією перших трьох варіантів [13, с.210-211].

Для стилів життя сучасних суспільств характерною тенденцією є те, що життєва стратегія втрачає масштабність, цілісність, моноцентричність. Життєва стратегія особистості скорочується, її просторово-часовий масштаб перетворюється нібито зі стайєрського в спринтерський. Вона вибудовується під обмежень у часі проект. Після завершення останнього особистість приступає до реалізації нового життєвого проекту. І в такий спосіб протягом, скажемо, десятиліття особистість може реалізувати кілька проектів, що досить суттєво відрізняються один від іншого, і кожний з яких навряд чи відповідає логіці одного, цілісного життєвого проекту. Нерідко буває й так, що один проект суперечить іншому, хоча на тимчасовій осі вони й розмішені поруч, а їх роз'єднує відрізок часу, протягом якого здійснювалися ці проекти, відмічає Н.А.Шульга.

Стиль життя, хоч і відображає особистісні вибори, але не є суцільно індивідуальною категорією. Вона містить індивідуалізовані типові, повторювані та наслідувані від інших, не тільки в межах життєдіяльності окремої особистості, але й цілої категорії людей, які можуть відрізнятися за всіма іншими параметрами, але в плані життєвих виборів у певній соціальній сфері вони близькі, подібні. Властиво, на цій основі й утворюється категорія стилю життя,- підкреслює Н.А.Шульга. «Без безлічі типових повторюваних соціальних практик, що є базисом теоретичної категорії, навряд чи можна говорити про стиль життя як соціологічну категорію» [13, с. 212].

Близькою за змістом до категорії «стиль життя» є категорія **«субкультура»**. **Субкультура** це такий соціокультурний цілісний феномен, що поєднує в собі певну систему норм і цінностей, моделей поведінки, стилів мислення й життя певних соціальних груп (Н.Шульга). Субкультура є складовим елементом домінуючої

культури й розвивається у її рамках, але має власні характеристики. Ознакою субкультури є те, що вона охоплює меншу частину носіїв культури даного суспільства. Поняття субкультури більш широке, ніж поняття стилю життя. По-перше, стиль життя - це завжди елемент поведінки, реалізація мети, задуму, це здійснення вибору. А субкультура ще вміщує в собі й такі елементи, які можуть залишатися лише уявними, задумом, що не реалізований. По-друге, субкультура є елементом даної загальної культури, а стиль життя в даному суспільстві може ґрунтуватися на інших принципах. Додатковою *характеристикою субкультури є її досить швидка змінюваність, розгалуженість, а отже, різноманітність.* Субкультура розвертається через певну символіку, що проявляється у формах поведінки її носіїв, у способах проведення вільного часу, організації побуту, в одязі, смаках і таке інше [13, с. 216-217]. **Субкультура - це частина загальної культури суспільства, яка помітно відрізняється або навіть протистоїть домінуючій культурі, але вона є її частиною, як цілого.** Субкультура відрізняється від домінуючої культури в першу чергу **формою прояву** - мовою, символікою, манерами.

Таким чином, сприйняття соціального світу є продукт подвійного структурування. З **об'єктивного боку**, пише П.Бурд'є , **воно соціально сконструйоване, оскільки якості, споконвічно властиві агентам або інституціям, й з'являються в стійких комбінаціях.** Наприклад у власників витонченого мовлення більше шансів бути побаченими в музеї, ніж в тих, хто ним не володіє. **«З суб'єктивного боку, воно структуроване в силу того, що схеми сприйняття й оцінювання, особливо ті, що вписані в мову, виражають стан відносин людини або групи із символічною владою й центрами»** [1,с.78].

Символічна боротьба із приводу сприйняття соціального світу як дійсного може ухвалювати різні форми. «З об'єктивного боку, вона може проявлятися через дії й індивідуальні або колективні вистави, спрямовані на те, щоб змусити побачити й змусити оцінити певні реалії визначень як дійсні. На індивідуальному рівні всі стратегії подання себе, дуже добре проаналізовані І. Гофманом, призначені маніпулювати образом себе й особливо — своєю позицією в соціальному просторі (звідси імідж й іміджмейкерство - Л.Є.Ч.). Із суб'єктивного

боку, можна діяти, намагаючись змінити категорії сприйняття й оцінювання соціального світу, когнітивні й цінносні структури: системи класифікації та інше інших людей», - пише П.Бурд'є [1,с.79]. Тому **бачення соціальної реальності - колективний продукт**. Бо як відомо, «як людина розуміє (інтерпретує) ситуацію, так вона і діє» (Теорема інтеракції У.Томаса).

Слова, назви конструюють соціальну реальність тією ж самою мірою, у якій вони її виражають. Дворянські титули були, так само як дипломи у сьогоденні, документом, що підтверджує володіння символічною власністю, що й дає право на одержання прибутків від її визнання. «З одного боку, при виробленні об'єктивної класифікації й ієрархії цінностей, що пропонуються індивідам або групам, усі судження мають різну вагу; власники більшого символічного капіталу — ті, хто відомий і визнаний, — здатні нав'язати свою шкалу цін, найбільш сприятливу для їхньої власної продукції (позиції)», - відмічає П.Бурд'є [1,с.79]. Французькі соціологи назвали цей феномен «лідери думок».

Щоб змінити світ, потрібно змінити способи, за якими він формується, тобто бачення світу й практичні операції, за допомогою яких конструюються й відтворюються групи (що було зроблено Радянською владою). Символічна влада, чисо зразковою формою служить влада утворювати групи базується на двох умовах. По-перше, «влада впроваджувати в чужий розум старе або нове бачення соціального розподілу залежить від соціального авторитету, завойованого в попередній боротьбі. **Символічний капітал — це довіра, влада, надана тим, хто одержав досить визнання, щоб могли вселяти своє бачення.** По-друге, символічна ефективність залежить від ступеня, у якому передбачуваний погляд заснований на реальності. *Вплив може бути тим більше успішним, чим більшою мірою базується на реальності, тобто на об'єктивних зв'язках між людьми, яких має бути об'єднано*», підкреслює П.Бурд'є [1, с.95].

Офіційний представник групи є її представником, тому що у його особі група діє й говорить, він існує даної якості тільки через це делегування (напр. староста групи - Л.С.Ч.). Або звернемося до термінології споріднення, найбільш яскравим прикладом якої є соціальні категорії (прийняте звернення: чоловік / дружина, теща / зять, сват / брат, шурин / золовка, кум / кума тощо).

Інакше кажучи, соціальний простір відтворює суспільство з його структурою знову й знову, в тому числі, через мову та освіту. «Освітні стратегії сімей або індивідів, що навчаються, являють собою дуже довгострокові інвестиції, що не обов'язково зводяться, як думає економіка «людського капіталу», до економічного або грошового вимірювання. У дійсності, вони, насамперед, спрямовані на виробництво соціальних агентів, гідних і здатних успадковувати властивості групи, тобто передати їх у свою чергу групі», - наполягає П.Бурд'є [1,с.62]. Освоюючи соціальний простір, ми одержуємо певне місце в ньому й наслідуємо певний відповідний символічний капітал, обираючи собі стиль життя й відтворюючи відповідну субкультуру - Л. Є.Ч.

3.4. ПРОТИРІЧЧЯ СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

За останні десятиріччя виник свого роду конфлікт швидкостей, конфлікт множення форм комунікації й конфлікт просторів, що породило очевидну тенденцію розпаду цілісності соціального й життєвого досвіду людей, які століттями, як правило, прив'язувалися до певного місця або території свого проживання. Цей досвід був жорстко регламентованим певними формами, характером комунікацій і життя. Традиційний просторовий досвід втілювався в переживання сприйнятого простору, що природньо зводилося до просторових практик і переживань. Наприклад організація соціального простору в традиційних суспільствах за принципом - сакральне/профане або геометризація простору в новоєвропейських соціальних просторах міст і інших великих поселень (кільцевий або секторальний принцип містобудівної архітектури, стратифіковане розселення за статусами).

Зараз ситуація кардинально змінилася. В нинішній, мегашвидкісній і мега комунікаційній епосі – не має вже твердої прихильності до певного набору зв'язків і до свого фіксованого місця просторового існування. Людина, з одного боку, нарцисово зациклюється на самій собі, - це «внутрішня», доцентрова тенденція сучасного соціального простору. З іншого боку, виникають і швидко розбудовуються нові транснаціональні, трансдержавні соціальні простори - глобальні й імперські утворення, детериторіальні й політериторіальні одночасно, -

і це «зовнішня», відцентрова тенденція сучасних перетворень соціальних просторів. Крім того, життєва стратегія сучасної людини - це постійна мобільність, рух у середині спільнот та колективів, «не стояти на місці».

Головна риса сучасних соціальних просторів у тому, що вони постійно трансформуються як рухливі комбінації елементів динамічно мінливого соціального світу, у якому активно задаються елементи візуальних, уявлених й віртуальних світів, що й створює проблеми. Це як дитяча гра в Twister з різнокольоровими кружечками, коли перетинаються руки й ноги і важко утримати рівновагу й зберігати своє положення.

Ми живемо й будемо жити у світі постійної нестабільності. Можна говорити про нову систему або принципи організації соціальних просторів з **урахуванням постійних змін:** реальних, соціальних, уявлених і віртуальних, що пов'язане з включенням людини нинішньої епохи в дуже різні комунікаційні, дискурсивні та життєві практики.

До речі, освіта, професія, кар'єра - стають іншими. Раніше вони були стабільними, вибір раз на все життя. Особистість здобувала їх на початку життєвого шляху, і вони були надійною основою для життєвої стратегії, ресурсом для її розгортання і саморозвитку. Тепер же неможливо одержати таку гарантовану «на все життя» основу життєвого успіху. Для реалізації планів особистість повинна безупинно вдосконалювати свою освіту та здібності. Вона буде змушена протягом життя опанувати декілька професій.

Ще одна особливість сучасного соціального простору – швидкі кардинальні зміни: книжна культура минулого все більш перетворюється у мультимедійну культуру, центром якої є Екран. Культура електронної сторінки є кліповою, фрагментарною, еkleктичною та поліморфною. Нова культура відкидає саму міфологему центру й говорить від імені поліцентризму, від імені маргіналів і периферії, стверджує Ж.Бодрийяр.

Звідси полікультурність і толерантність до іншого. У цьому просторі, немає центру у звичному значенні цього слова. Мішель Фуко спробував осмислити в цьому а-центричному світі систему відносин влади: **у сучасному суспільстві влада більш не має єдиного центру, будучи розитою по всьому**

цілому (всюдисуща влада) - вона здатна голографічно панувати з кожної окремої точки (метафора Великий Брат). Процеси комунікації й взаємодії, сполучені з розвитком глобальної мережі інтернету, мобільного зв'язку багато в чому підірвали традиційні якісні характеристики соціального простору.

Німецький соціолог Ніколас Луман звернув увагу на те, що, в результаті функціональної диференціації й відцентрових процесів, сьогодні неможливо опанувати єдність усередині суспільства. Коли говорять про інтереси народу або суспільства, політики мають на увазі свої інтереси. **За словами Лумана, «ми живемо в суспільстві без вершини й без центру»** [9]. Тут мається на увазі ідея відсутності єдиного й загального стандарту, загального н'єдесталу і єдиної системи оцінок у сучасному суспільстві. Але **сучасна людина продовжує мати потужну потребу в центрі й просторово-часовій ієрархії**. Навіть якщо говорити про центр тільки у символічному сенсі само ідентифікації й комунікації, то й тут чутки про "смерть центру", як бачимо, сильно перебільшені.

Центром сучасної культури в більш універсальному сенсі предметної проєкції виступає Екран, екрани буквально пронизують життя сучасної людини: екрани кінотеатрів, телевізорів, комп'ютерів, ігрових автоматів, особистих цифрових асистентів, мобільних телефонів, планшетів і фото рамок. **Усе, що попадає в поле бачення сучасної культури, перетворюється в Екран**. Екрани **направляють людей, інформують і розважають їх, а також формують саму культуру**. Якщо в сучасній цивілізації і є своя культура, то це **культура близькоекранна**. Телевізор продовжує займати безумовне центральне місце серед цих екранів у більшості сучасних будинків. У той же час необхідно відзначити, що екран не припускає ніякої субстанціальної або змістовної характеристики культури. **Екран відкриває доступ до різних центрів - і в цьому змісті сучасна цивілізація, як вже звучало, поліцентрична**. Сучасна культура - це не культура - навколо, а культура-близька, не культура, що дивиться на центр із хороводу, де кожний вичерпує всі свої перспективи, а культура, що підглядає, ще й оглядається зі статичної точки на різні свої центри. (д/ф американського режисера «Культура підглядання»). «По-своєму це добре: світ розлучається з моноцентризмом і рухається до анти- і ексцентричності. Ну а по-своєму - погано.

Адже іноді так хочеться навколо чого-небудь пообертатись», відмічає В.Росман. [10]

Н.А.Шульга, узагальнив зміни та протиріччя сучасного суспільства: плюралізація стилів життя, орієнтація на успіх, конс'юмеризація, гедонізація, інформатизація, віртуалізація, приватизація й публічність життя, просторова й професійна мобільність. Це проявляється як процес ускладнення форм життєдіяльності людей у суспільстві, збільшення різноманітності форм життєпроявів, веде до все більшої відповідності варіантів соціальної поведінки людей до їх індивідуально-типологічних характеристик. [див. 12, с.217-230]

Згадані суперечливі соціальні процеси ведуть до того, що кожне зі співіснуючих поколінь має безліч специфічних для них стилів життя, тому понижається суспільна інтеграція та колективні почуття.

ВИСНОВКИ:

1. Соціальний простір – є простір диспозицій статусів, ролей, позицій і взаємин людей у мікро-, мезо- і макро співтовариствах (статика). Соціальний простір – це поле (П.Бурд'є) можливостей, практик, комунікацій і взаємодій (динаміка). Тому соціальний простір відтворює суспільство з його структурою знову й знову. Освоюючи соціальний простір, ми одержуємо певне місце в ньому й символічний капітал йому відповідний. Але своїми суб'єктивними практиками й прагненнями агенти згодом змінюють структури соціального простору.

2. Соціальний простір, у розумінні П.Бурд'є, являє собою сукупність **взаємодіючих агентів**, наділених різними й систематично взаємозалежними властивостями, які обумовлені їхніми статусами й капіталами* (*можливостями впливу й розпорядження ресурсами).

3. Сучасна культура – мультимедійна і її центром є Екран. За словами Лумана, «ми живемо в суспільстві без вершини й без центру». Оскільки Екран беззмістовний і лише відображає щось інше й відкриває доступ до різних центрів - тому сучасна цивілізація, поліцентрична.

4. Основними характеристиками (показниками) соціального простору виступають: позиції й диспозиції агентів, границі й масштаби, структурованість і орієнтації, дистанції, центри впливу.

5. Соціальний простір конструюється у свідомості й поведінці агентів через об'єктивні (запропоновані культурою) і суб'єктивні (точки зору) фактори. Вплив одних агентів через дискурси, більший, ніж у інших, що визначається їхнім символічним капіталом.

Література:

1. Бурд'є П. Социальное пространство: поля и практики: Пер. с фр. Н.А. Шматко (сост., общ.ред., послесл.).-М.:Институт экспериментальной социологии, - 2005.- 576с.
2. Блюмеркранц М. В поисках имени и лица. Феноменология современного пространства // Вопросы философии, - 2007, -№1,- С.47-60.
3. Бодрийяр Жан. Общество потребления: Его мифы и структуры / Е.А. Самарская (пер.с фр., послесл. и примеч.). -М.: Республика. -2006.— 269с.
4. Богардус Э.С. Социальная дистанция в городе // Социальное пространство: междисциплинарные исследования. -М.. -2003, - С.187-194.
5. Злобіна О., Мартинюк І., Соболева Н., Тихонович В. Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність / НАН України, Інститут соціології. — К.: Інститут соціології НАН України, 2004. — 298с.
6. Зимель Г. Избранные работы. К.: Ника-Центр,- 2006,- 440с.
7. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ.под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М.: ГУ ВШЭ, 2000,- 389с.
8. Лефевр А. Повседневное и повседневность // Соц.обозрение-2007,-Т.6,-№3, с.33-36.[Електроний ресурс]-Режим доступа: <http://sociologica.hse.ru/2007-6-3/27738373.html>.
9. Луман Н. Общество как система. М: Логос, - 2004, -232с.
10. Россман В. Мистерия центра// Вопросы философии,-2009,- № 8, С.42-70
11. Социальное пространство: междисциплинарные исследования.-М.-2003,-196с.
12. Філіппов А. Социология пространства.М.,-2008г,-290с.

13. *Шульга Н.А.* Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине. Київ.: Бізнесполіграф, -2011- 448с.
14. *Щюц А.* Методология социальных наук.// Избранное: Мир, светящийся смыслом. М.: РОССПЭН,- 2004,-1056с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Поняття соціального простору, його вимірювання? Межі та дистанції соціального простору?
2. Як трактувати верх/ низ, ліво/право, центр/ периферія в соціальному просторі?
3. Соціальний капітал, як він формується й на що впливає?
4. Що таке позиції в соціальному просторі, на що позиції впливають?
5. В чому проблеми та протиріччя сучасного соціального простору?
6. Яку роль відіграє в соціальному просторі центр, що є центром сучасної культури?
7. Чим відрізняються спосіб життя, стиль життя та субкультура?

Лекція 4. СУБ'ЄКТИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ. ЕТНІЧНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА. СУСПІЛЬНІ РУХИ

4.1. ПРЕДМЕТ ЕТНОСОЦІОЛОГІЇ. ЕТНОСИ ТА НАЦІЇ. ЕТНІЧНІ ГРУПИ.

У системі суспільних відносин важливе місце займають етнонаціональні й міжетнічні стосунки, а етноси являються елементами соц. структури суспільства.

Етносоціологія - галузь соціології, яка вивчає сутність, функції, генезис, закономірності, етапи, форми розвитку етносів (етногенез) і міжетнічні відносини. Етносоціологія розробляє методологію дослідження для інших наук: етнолінгвістики, етнологеографії, етнополітології, етнопсихології та інших наук, де предметом вивчення є етноси, етнічна культура й етногенез. Останні двадцять років дослідження в цій галузі активізувалися, що пов'язане із процесом «Етнічного ренесансу». Багато вчених підкреслюють необхідність створення самостійної міждисциплінарної науки про етноси - етнології, але поки вона не створена.

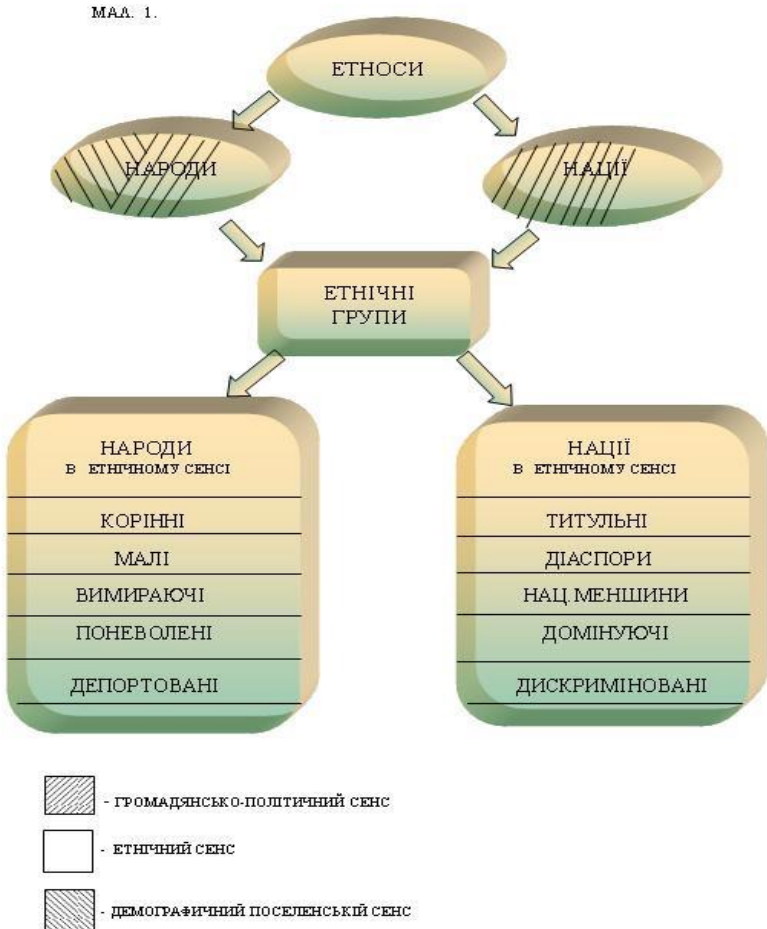
Етнос (плем'я, народ – грец.) - стійка спільнота людей, історично сформована в конкретних гео-кліматичних умовах, яка має /мала загальні антропометричні риси, стійкі особливості психології й культури (включаючи матеріальну й побутову), а також усвідомлює свою єдність й відміну від інших подібних спільнот (самосвідомість, самоідентичність), що фіксується в назві (етнонімі).

Поруч із категорією «Етнос» часто вживають або навіть отожднюють поняття «Нації», але по змісту й за втіленням вони різні. **Етнос більш загальна назва всіх людських культурно-територіальних спільнот, які тільки були в історії людства, це різновид, форма існування людства, тоді як нації, в етнічному сенсі, розглядають як різновид етносу на визначенні стадії його розвитку. Сьогодні термін «Нації» (народ-латин.) – використовується у двох значеннях:**

1. Тип етносу, характерний для розвиненого класового (інколи пишуть індустріального) суспільства, який створив свою державу – (радянські вчені). Тобто одна з стадій етногенезу.

2. Суспільно-політична надетнічна спільнота, де всі громадяни країни належать одній нації (Цивільний Кодекс Наполеона) - (західні вчені). Останнє визначення нації більш поширене і сучасне.

Співвідношення цих понять і їх різні значення, різноманітність див. Мал.1.

Етноси й раси, згідно Л.Гумільову, виникають у результаті взаємодії біо-гео-фізичних (природних) і соціокультурних процесів. Його теорія «пасіонарного стрибка» і наступного вгасання енергії в процесі етногенезу пояснює провідну роль тих або інших народів у світовій історії, які виходять на перший план, а потім зникають. Але його теорія не підтверджується фактами археології й історії й не всі народи попадають під цю схему. Ще Гумільова критикують за біологізаторській підхід.

Можна згадати також расові школи Чемберлена й Гумпловича, натуралістичні й органістичні школи соціології ХІХ ст. у Європі й Росії, теорії замкнених культур і цивілізацій або циклічного розвитку (Тойнбі, Шпенглер), культурно-антропологічні дослідження Леві-Строса (50 рр. ХХ ст.), та ін., кожна школа дає своє трактування етногенезу. Років двадцять назад була висловлена гіпотеза про існування деякого «культурного гена» або пам'яті предків, що зберігається в підсвідомості. Так же трактують експерименти з гіпнозом, коли людина розмовляє прадавніми мовами або грає на муз. інструментах, ніколи раніше цього не вміючи. Але експерименти Леві - Строса підтвердили визначальну роль культури й навчання. Узагальнюючи всі ці концепції, **можна виділити три підходи в теорії етносу:**

❖ Етнічні й національні риси та особливості є природними (біологічними), вродженими, непереборними якісними відмінностями. Такий підхід називають примордіальним або есенціалістським.

❖ Відмінності етносів суцільно зовнішні (фенотипічні) і вони не впливають на поведінку, здатності й характер індивіда. Етнічність – лише результат впливу культури й виховання. Такий підхід називають конструктивізмом або інструменталізмом.

❖ Синтезний підхід, в якому поєднують всі ці підходи та позиції. Етнічні риси людини частково унаслідуються (зовнішність та тип психології), інші риси існують як завдатки, нахили, які можуть розвинутися та проявитися при певних умовах виховання та культури, а можуть так і залишитися латентними, нереалізованими якості (Чернова Л.Є.).

Західній науці, як уже говорилося, притаманне етатичне (державне) трактування націй. «Нація це уявлювана політична спільність – при цьому, яка представляється як генетично обмежена й суверенна» [2]. При такому трактуванні, ознакою націй є державні процеси, етнічна сторона поза їх увагою. Радянські етнологи трактують націю як етно-соціальну спільність, розділяючи соціальні й етнічні компоненти, що навряд чи вірно. Таке відношення зводить етнічне суцільно до біологічних феноменів. Але всі процеси, які відбуваються в суспільстві, є соціальними. Біологічні фактори та їх прояви виступають скоріше умовами, а не причинами, дають зовнішні риси й діють опосередковано через культуру.

Етнос - первинна форма соціальності (спільного життя людей), природна спільнота (Ф.Теніс), умова й спосіб виживання людей у природі, основа їх ідентифікації і об'єднання. Етнос – форма різноманітності людства, яка була завжди. Спочатку у формі прямого споріднення (первісна громада), потім стала умовним символічним зв'язком. Тепер почуття споріднення етносу базується на інших основах (територіальних, релігійних, мовних, історичних, економічних та ін.) Я (Л.Є.Ч.) пропоную таке *розмежування понять «ЕТНОС» і «НАЦІЇ»*: Етнос - зміст життєдіяльності спільнот, інтеграційний і генетичний фактор, а нації - інституціональна форма існування й розвитку етносу (Л.Є.Чернова).

Можна вважати, що етноси й нації існують як сутність і форма соціальності, змінюючи свої прояви й назви. Вони тісно зв'язані. **Етнічність – спосіб адаптації й розвитку соціального організму, його культурна матриця (програма розвитку).** Національна форма організації життя цього суспільного утворення потребує інституалізації етнічних зв'язків і взаємодій (право), що характерно для зрілого етносу, який має державно-політичні способи регуляції внутрішньонаціональних і міжнаціональних відносин, закріплюючих домінування в природному й соціальному середовищі. Етнос який має державні утворення має назву титольна нація (від нього походить назва країни, держави) або домінуючий етнос (демографічно та політично). Критерії етнічного й національного самовизначення збігаються не випадково. Вони діють на всіх стадіях етногенезу, але їх значення змінюється.

Етнос – це соціальний організм, що природно формується й розвивається в певних географічно-кліматичних та історико-культурних умовах у двох взаємозалежних процесах: а) внутрішньому ускладненні й розвитку та б) інтеграції з іншими етносами і субетносами в різні державні утворення (конфедерації, імперії, національні держави). Будь-який новий організм, етнос або субетнос, з погляду синергії, формується під впливом уже існуючих спільнот, які впливають не тільки на його статус та межі, а і на внутрішню структуру, механізмами відтворення етносу є кореляційні й факторні зв'язки, а не генетично-причинні. **Виводити походження одних народів і націй з більш прадавніх, що існували на тій же території раніше,- не правильно (Б.Андерсон).** Так само різні етноси, схожі по мові й культурі не обов'язково є спорідненими й спадкоємцями спільного предка. Їхня історія й культура тісно пов'язані один з одним, вони впливали один на одного в етногенезі* (*розвиток етносу), але це різні етноси. Для розуміння етногенезу може бути корисним введене С.А.Арутюновим і Н.Н.Чебоксаровим поняття «Інформаційних комунікацій, які діють у середовищі кожного етносу і його зовнішніх відносинах». Хоча термін «комунікаційні практики» здається більш точним і доречним. На мою думку, **саме особливості комунікаційних практик, а не мова як така, виступає фактором етногенезу й самоідентичності етносів.** Таким чином, **етнос - загальна назва для всіх різновидів людських спільнот, які можуть самостійно існувати й розвиватися завдяки етнічній культурі.** Етнос був саме суспільством до появи держави. А **нація – форма існування етносу або групи етносів.** Тому у подальшому аналізі ми будемо використовувати слово сполучення **етнонаціональні** групи, культури, ментальність тощо. Такий же термін для поєднання процесів етнічних та національних пропонує ведучій соціолог України в сфері етносоціології В.Л. Арбеніна [1].

Можна виділити такі **ознаки** (показники для порівняльного дослідження), вони ж **умови збереження й розвитку етносів:**

❖ Походження, корінна територія і її зміна (звідси статус етносу: корінний, діаспора, національні меншини, іммігрантська громада та ін.);

- ❖ Строк існування, чисельність і демографічний склад (звідси: малий або великий етнос, старий або новий, етнос, що вмирає та ін.);

- ❖ Місце й характер поселення (кочовий/осілий, сільський /міський, окремі прикордонні райони або по всій країні, дисперсне /компактне проживання);

- ❖ Особливості культури, побуту, мови (субкультурна група титульного етносу або окрема етнічна група інших культур та етносів);

- ❖ Спосіб самоорганізації етносу (наявність інституцій і організацій);

- ❖ Ступінь згуртованості й солідарності етносів (який має прояви в діях);

- ❖ Рівень функціонування етнонаціональних громад і частка участі в їхній діяльності представників етносу (звідси поділ на ступені зрілості етносу: громада/спільнота/популяція етносу);

- ❖ Ступінь збереження етнічної самосвідомості й культури або асиміляції;

- ❖ Частка мононаціональних і змішаних шлюбів.

Умови самовідтворення етносу, вони ж показники потенціалу життєдіяльності етносу на майбутнє, можуть бути названі такі:

1. Кількість представників етносу повинна бути достатньою для простого відтворення (західні вчені називають цифру 100 тис, наші фахівці й мої дослідження -10 тис.)

2. Число мононаціональних вище ніж змішаних шлюбів у популяції, що можливо при компактному розселенні або наявність відповідних інституцій, і те не гарантоване. Статистика сер.90-х рр. у Дніпропетровській обл. показує, що серед осіб старше 60 років співвідношення мононаціональних шлюбів до гетерогенних (змішаних) було 80 до 20%, а серед осіб молодше 30 років навпаки: 20 до 80%. От чому в переписі важливо не тільки фіксувати чисельність тієї або іншої етнічної групи, але й етнічний склад шлюбу, причому в динаміці тільки тоді можна прогнозувати ріст або зменшення етносу.

3. Чапикова Т.І. (Росія, 1999) підкреслює, якщо етнос достатньо численний і представлений у всіх сферах суспільного життя, тоді його члени не бачать необхідності в консолідації в громадські організації й рухи: наприклад, росіяни в Україні й українці в Росії в часи СРСР або німці в США. Але як тільки етнос

відчує загрозу своєму подальшому існуванню й збереженню в якості етносу – він активізується як українці в Росії й росіяни в Україні сьогодні (Чернова Л.Є.).

4. Збереження й ретрансляція в міжгенераційних* (генерація - покоління) комунікаціях певних зразків етнічної культури для запобігання асиміляції в сім'ї й у громаді.

5. Важливим фактором є віддаленість від історичної Батьківщини в географічному, культурному й політичних сенсах. Впливає подібність природних умов, близькість культури, менталітету етнічних меншин із природою, культурою й ментальністю країни проживання. Чим ближче, тим більше ризик асиміляції (білоруси та росіяни в Україні).

Нарешті треба визначити політико-правові терміни, що вже зустрічались: «національні меншини», «корінні й малі народи», «діаспори» у їхньому взаємозв'язку з поняттям «Етнос». (Див. мал.2.) Поняття «етнонаціональна група» пов'язане із багаторазовими переселеннями, масовими міграціями й строго не визначене через величезної культурно-історичну різноманітність. Мільтон Улігер (1976) запропонував вважати етнічною групою – частину суспільства, члени якої усвідомлюють себе носіями певної культури або вважаються такими в очах інших людей, крім того, зайняті діяльністю характерною для їхнього походження й даної культури (напр: грузини – гарні торговці).

Малюнок 2.
РІЗНОВІДИ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ГРУП

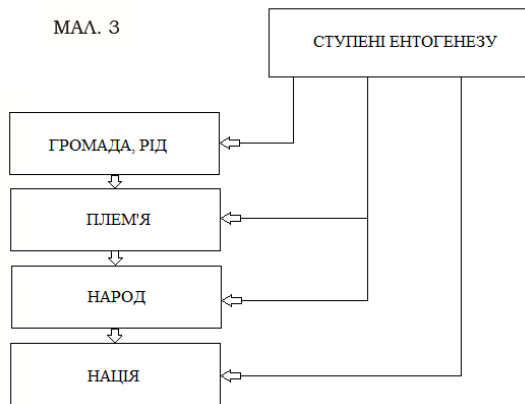
Етнічні групи в сучасному суспільстві можуть існувати у формі популяцій, члени якої виділяються за формальними механічними ознаками (родовід, походження, антропо-логічні риси) з гомогенними й гетерогенними шлюбами, стійким ядром і дифузійними краями (демографічний і етногеографічний аспекти етнічності). Друга стадія розвитку етносу - етнонаціональна спільнота, яку слід розглядати як окремий культурно й психологічно виявлений різновид людства, що має підвидову різноманітність: субетнічні, конфесійні, територіальні (соціально – психологічний, культурологічний аспекти теми). Третя стадія розвитку етнонаціональної групи - етнонаціональна громада або нація, яка є інституціональною формою легітимного існування й діяльності етнонаціональних спільнот у сучасному полікультурному просторі (соціологічний і політологічний аспекти теми). **Ці форми існування етносів можна так саме розглядати як шаблі етногенезу в сучасному суспільстві.**

Етноси не існують ізольовано один від одного, навіть на перших етапах локальних цивілізацій між ними були контакти на периферії. Вони впливають один на одного й внутрішні етноси розвиваються. Вони можуть створювати поліетнічні держави (завоювання) або поліетнічні нації (Прадавній Рим), або спілкуватися, торгувати, укладати союзи, не поєднуючись в одну державу. Вони можуть жити поруч: англомовні й франкомовні канадці, будучи частинами єдиного цілого (нації), а можуть злитися (США). Французи (як етнос) сформулися з гасконців, нормандців, провансальців і інших етнічних груп лише у часи де Голля.

У радянській етнології в якості Історичних типів етносів (стадій етногенезу) прийнято виділяти: громада, рід - плем'я - народ (або народність наприклад: «афіняни», «лемки») і вищий щабель – нація (див.Мал.3). Етногенез цілком можна пояснювати теорією еволюції Г.Спенсера: інтеграція громад й внутрішнє ускладнення системи та інтеграція з іншими етносами. У сучасному суспільстві існують нації (етноси, що мають свої держави, що об'єднані в ООН) і етноси, що не мають своєї держави (курди, баски, кримські татари тощо). Частина націй, яка проживає на території іншої держави у результаті міграцій, війн, зміни границь (має назву діаспора або нацменшина), й народи, які не стали

націями («Народи, що запізнились» Г.Федотов) татари, аварці, месхетинці, чеченці, нанайці й ін. зуться корінні народи, коли проживають на своїй історичній території.

Крім етносів виділяють **Субетноси** (східні й західні українці або гуцули, лемки, субетноси земель в Німеччині) і **Суперетноси-надетнічні об'єднання, які також вважаються єдиними націями тільки громадянсько-політичними** (канадці, американці, бельгійці, швейцарці, араби, мусульмани, Радянський народ тощо).

Етнос був першою формою суспільства як об'єднання сімей. (Згадаємо визначення суспільства О.Конта як асоціацію сімей). **Етнос на першій стадії етногенезу** був суспільством і регулятором відносин його членів через традицію, релігію й мораль (культура). У той час найбільш значимими були **родинні зв'язки**. Не випадково в багатьох

культурах етнічні почуття подібні з родинними й сильно емоційне пофарбовані. Інституціональною формою етносу в той час були: **грумада** (кілька родинних сімей), **рід** (об'єднання громад), **плем'я** (об'єднання родів). Деякі вчені вважають, що на цьому етапі ера етнічних відносин закінчилася, але це помилкова думка, підтвердженням тому сплеск етнічних рухів і війн у наш час. **Наступна стадія аграрного суспільства** з новим політичним державним ладом вивела на перший план **територіально-просторові зв'язки як ознаки етнічної**

самосвідомості, що збільшило масштаб самовизначення (у рамках держави). Цьому періоду відповідають такі назви етносу *народ, народності* та як частина етносу – субетноси (князівства). Вони були головними формами існування етносу на даній стадії світової історії. Зрозуміло що **грунт, Земля, територія – головні в міжетнічних відносинах того часу і були основою інтегрування етносу і самовизначення**. Всі війни велися навколо землі. **Індустріальне суспільство** потребувало єдиного національного ринку й валюти, що винесло **економічні інтереси** на перший план, тому **субетнічні спільноти (народності) поєднуються в великі утворення («нації» в етнічному значенні), а невеликі етноси інтегруються в поліетнічні суспільства («нації» у громадянське-політичному значенні)**. Б.Андерсон додає важливий чинник формування сучасних націй та нац. держав - книгодрукарство та поява національної гуманітарної інтелігенції, яка формує національну ідею. Від династичних імперських поліетнічних держав розвиток етносів переходить у простір національних держав з їхнім суверенітетом як головним принципом міжнародних відносин. Ця тенденція частково діє й зараз, але тільки у народів, що запізнилися.

Перехід до постіндустріального (інформаційного суспільства) послаблює національні держави й національну ідеологію. Глобалізація економіки, культури, простору спілкування, регіоналізація політики виступають важливими факторами руйнування національного суверенітету. Але **одночасно із процесом глобалізації відбувається процес локалізації: посилення етнічної ідентичності в рамках малих і традиційних спільнот**. Традиційна патріархальна самосвідомість (етнос, сім'я) як корінь і обґрунтування свого існування й визначення (хто Я?) у процесі глобальних трансформацій у світі активізується. У багатьох країнах спостерігається підйом етнонаціональної само свідомості меншин і пошуки свого родоводу, інтерес до етнічної культури предків асимільованих нащадків. Причому, як вірно зауважує М. Кастельс, не обов'язково як опозиція глобалізму, можливі багато різних форм культурної адаптації до глобалізації зі збереженням етнонаціональної самосвідомості та культури. **Інституціональною формою існування етносів на сучасному етапі й у майбутній перспективі можна**

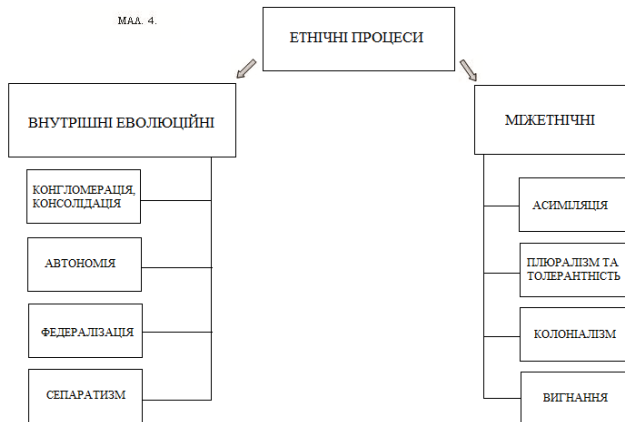
вважати етнічні громади й міждержавні об'єднання (моя концепція етногенезу - Л.С.Ч.).

Взаємодія й взаємовплив етносів називають етнічними процесами. Вони грають важливу роль в етногенезі, у житті суспільства і у світовій політиці. Сучасні держави етнічно не однорідні. Згідно ООН, тільки держави, де більше 90% населення складають представники титульної нації, вважаються моноетнічними, інші - поліетнічні, Україна в тому числі. Звідси виділяють «корінний народ» (що не має держави, але завжди жив на даній території), «титульну націю*» (*етнос від якого походить назва країни - українці або французи) і «національні меншини», останніх часто дискримінують, не юридично, так фактично.

Етнічні процеси діляться на (див. мал.4) :

❖ **ВНУТРІШНІ ЕВОЛЮЦІЙНІ ПРОЦЕСИ.** Вони можуть проходити в таких формах: **Консолідації** (об'єднання субетносів, напр. Древня Київська Русь або Німеччина) або **Інтеграції** (об'єднання етносів у суперетнос) або відділення - **Сепаратизм** (Придністров'є, Осетія, Абхазія), або **часткової незалежності із супідрядністю - Автономія** (Крим).

❖ **МІЖЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ,** різняться за формами, характером, цілями і наслідками. Це може бути:

✓ Асиміляція (поступове зникнення, розчинення в чужій культурі, а так само генетичне, через змішані шлюби).

✓ Плюралізм і толерантність (вільне культурно-національне визначення й розвиток, автономія націй і етносів - територіально політична або культурна).

✓ Колоніалізм (гноблення, експлуатація однієї нації іншою).

✓ Вигнання, переміщення, завоювання або переселення народів (вавілонський полон, сталінізм, Нагірний Карабах, арабо-ізраїльський конфлікт, Югославія й Косово).

Таким чином, можна зробити **третій висновок, що етнос як спосіб суспільного життя людей існував завжди, міняючи свої інституціональні форми, значення в житті суспільства й індивідів, розділяючи з новими формами соціальних спільностей і ідентичностей вплив на особистість.**

Модусами етнічності можна вважати атрибути, що корелюють між собою (за П. Боскі), які містять як інваріантні, так і варіативні ознаки й фактори. До модусів етнічності ми пропонуємо відносити наступні компоненти:

1. антропоморфічний тип людини, генетично наслідуваний, що виник у ході тривалого розвитку в природно-історичних і географічних умовах у комбінації з історико-культурними факторами (життєвий уклад, система харчування, ставлення до природи й тілесності, до здоров'я, сексуальні, побутові й матеріальні практики, сімейний уклад, форми праці тощо.);

2. етнонаціональна психологія й ментальність, які частково також успадковуються, але в більшій мірі - плід виховання й культури;

3. спосіб життя (моделі поведінки, спілкування й інтеракції);

4. етнонаціональна культура в цілому і її окремі підсистеми (моделі поведінки, норми й цінності, мова);

5. етнонаціональна самосвідомість (колективні уявлення «Ми у світі» та ідентифікація).

Кожний модус може бути темою для окремого дослідження, оскільки він є складна система зі своєю структурою, функціями, що розбудовується за своїми законами, у той же час усі модуси впливають один на одного й культуру в цілому. Але головним стрижневим модусом етнічності є етнонаціональна культура.

4.2. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА ТА МЕНТАЛІТЕТ

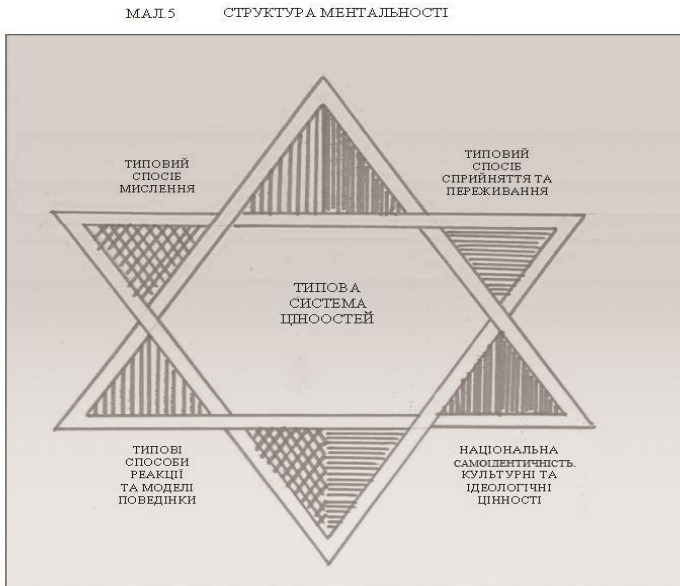
Критеріальні ознаки етнічності ми пропонуємо визначати через **елементи етнонаціональної культури**, яка *«є змістовногенеруючим механізмом, що створює й відтворює особливості життя етносу і його модусів»* [4]. Багато вчених вважають культуру сутністю етносу, його «душею». На наш погляд, **культура є спосіб і засіб функціонування, самовідтворення й розвитку етносів**. Етнічна культура не є архаїчною. Те, що вважалось назавжди застарілим учора, сьогодні може стати надзвичайно актуальним. **Культура зрілого етносу має поліморфний характер**. Вона багата й різноманітна, виконує одночасно або в тимчасових циклах зовсім різні функції. **Критеріями Етнічності (до якого етносу людина належить)** можна вважати такі компоненти культури:

1. система світогляду й почуттів у міфологічній, релігійній і філософській формах;
2. система цінностей, норм, установок і орієнтацій, майбутні перспективи;
3. система мовно-комунікативних практик;
4. традиції й звичаї, сталий але так само обновлюваний елемент;
5. система освіти й трансляції культури наступним поколінням;
6. ідеологія й система самопрезентацій етносу, методи пропаганди;
7. матеріалізована й об'єктивна культура минулого (культурна спадщина, пам'ятники, шедеври культури етносу)
8. інноваційно-проективна діяльність етносу.

Етнонаціональний менталітет – складна інтегральна характеристика способу мислення й сприйняття світу, синтез різних функціональних підсистем, що впливають одна на одну й систему в цілому. **МЕНТАЛІТЕТ - це загальна схильність (прихильність) до певних типових способів сприйняття, переживань, мислення, реагування в усвідомлених й не усвідомлених формах, які властиві більшій частині представників даного етносу**. Формується менталітет усім життєвим середовищем та культурою. Усі структури менталітету стійкі й змінюються більш повільно, ніж матеріально-технічні й соціальні компоненти життєвого середовища, частина з них передається генетично. Але

думати, що менталітет - це якийсь постійний набір якостей – створювати міфи. І.С.Кон у роботі «До проблеми національного характеру» (1968) писав: «Дослідники концентрують увагу лише на якостях і рисах, які вважаються характерними лише для даного народу, але будь-яка окрема якість, яку б ми не взяли, ніколи не буде унікальною» [12] (напр. гостинність або працьовитість). Унікальна сама структура характеру або менталітету етносу тоді як елементи є універсальними. Кореляція рис і якостей, їх значення й місце в системі, створюють специфіку, вплив процесуальних факторів на форми проявів, що й створює неповторність етносів і специфіку субетносів.

Інтегральна характеристика обумовлює той або інший ТИП МЕНТАЛЬНОСТІ. Я (Л.Є.Ч.) пропоную таку **структурну модель менталітету** (див.мал.5.):

❖ *типові (домінуючі) способи й стилі мислення*: догматичний/ гнучкий, парадоксальний/ лінійний, монологічний/ діалогічний, спонтанний/ розумовий, логіко-понятійний / асоціативний, а так само форми комбінації раціональності й

інтуїції;

❖ *типові способи й форми сприйняття й переживання* дійсності й самого себе. Найбільш істотні характеристики тут: екстра/ інтровертність, активний/ реактивний, інтуїтивний, розумовий, сенсорний або емоційний тип ментальності (К.Юнг);

❖ *типові способи й форми реагування й дії*, стереотипні реакції й моделі поведінки (Habitus П.Бурд'є). Тут можна оцінювати ступінь конформізму й конфліктності, адаптивності й новаторства, радикалізму й помірності, практицизму й утопізму, але не у формі реальних дій, а як сценарій, програма дій, готовність до таких дій (настанови).

❖ *типові для даної культури способи мотивації, аргументації і мовної компетенції*. Це складна й суперечлива система мотивів, настанов, стереотипів і комунікативних практик. Манера соціальних презентацій і визначення границь відкритості. Тут використовуються такі характеристики: відкритість/замкнутість, глобальність/ локальність, етноцентризм/космоцентризм, ідеалізм/романтизм або прагматизм, утилітарність; домінантні архетипи тощо.

❖ П'ятою підсистемою, похідною від усіх інших і ядром усієї системи менталітету, виступає *система цінностей*. Вона включає ідеологеми, міфологеми, значення й змісти, критерії оцінок, типові для даного етносу і його культури.

Важливо визначати рівень аналізу ментальності: особистий, груповий, регіональний, національний, транснаціональний. Суб'єктом, що виробляє цінності, стандарти й зразки життя, виступає колективна свідомість етносу. А в індивідуальній свідомості (і підсвідомості) вони з'являються в процесі соціалізації, зі спільного буття людей одного етносу й комунікації із представниками інших етносів на базі раніше освоєних структур у сучасному культурно-історичному контексті. Будучи колективним продуктом, цінності закріплюються й засвоюються через міжгенераційні комунікативні практики, трансформуючись і змінюючись. Особистість є суб'єктом-носієм, який привносить щось своє, засвоюючи багатство етнонаціонального менталітету й культури, і бере участь у творчості.

Дослідження (мої в тому числі) виявили тенденції **зміни менталітету етносів України** в пострадянський час: А) вирости релігійні пошуки як опора для ідентичності; Б) росте почуття національної самосвідомості й гордості всіх етносів; В) домінують індивідуалістичні устремління в душі ліберально-демократичних ідей, що стимулюють людей до бізнесу, політики, а не до суспільних рухів.

Характеристики українського менталітету можна знайти в багатьох публікаціях. Але як гіпотезу хочу представити свою модель (Л.С.Ч.) українського менталітету, ключовими інверсіями якого можна вважати: **ВОЛЯ –ЗРАДНИЦТВО – РОЗКОЛ - ЯРМО– ВИЗВОЛЕННЯ - СОБОРНІСТЬ**. Отут ми бачимо явний сценарій і спрямованість до мети. Воля як керуюча дією (див. А.Шопенгауер); прагнення до незалежності (індивіда й країни); зрадництво лідерів, у силу чого ціль знову й знову ставала недосяжною; а за зрадництвом завжди йшов розкол народу, країни й поневолення (у прямому й культурно-духовному змісті), після чого прямує визволення й об'єднання, насамперед духовне. Ці архетипи (у тому числі у вигляді страхів) і сьогодні керують думками й справами більшої частини українського народу й еліти. Вони ж використовуються в передвиборних кампаніях і рекламі. Конфігурація за своїм ціннісним потенціалом має вигляд параболи: звідси небезпека повторення того самого сценарію знову й знову, що відзначають багато фахівців.

Ментальні установки передаються наступним поколінням через культуру: казки, прислів'я, приказки, пісні, анекдоти, моральні норми, мистецтво, Святі тексти, традиції й звичаї, сімейні легенди, систему національної освіти (формальні й неформальні), пропаганду і т.д.

Як **інтегруючу модель для всіх етнічних і культурних груп України**, яка може стати національною ідеєю, пропоную таку модель, яка може впроваджуватися у свідомість і практику соціального життя тими ж каналами ретрансляції культури. Нова модель базується на таких компонентах: **ЄДНІСТЬ** (та ж соборність) – **ВЗАЄМОПОВАГА (ЧЕСТЬ І ГІДНІСТЬ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ) - СОЛІДАРНІСТЬ** (взаємодопомога на всіх рівнях) - **ДОБРО** (добрі справи) – **ЗАГАЛЬНЕ БЛАГО** (як вища мета). Отут немає негатива, тільки позитив. Ці установки узагальнюють і поєднують позитивні ментальні цінності всіх етнічних,

релігійних, соціо-культурних груп України, тому можуть бути близькі кожному.

Існує проблема національної ідентичності в сучасному суспільстві, особливо у дітей змішаних шлюбів у декількох поколіннях, а так само проблема відсутності точних даних про чисельність етносів і національних груп в Україні. Тому що записи у документах вилучені, а статистичний облік тільки в переписах не відображає всієї картини в динаміці, тому що будується зі слів (самоідентифікація), де часто спрацьовує Закон соціальної мімікрії приєднання до домінуючої більшості (раніше російського, тепер українського етносу). Методологічно в українському суспільстві не вирішена проблема ***Критеріїв етніонаціональної ідентичності***. Згідно з соц. дослідженнями (моїми також) **сьогодні діють такі механізми:**

- ❖ За родоводом - Генеалогічне родинне древо, але багато змішаних шлюбів.
- ❖ Мова й культура (напр. материнська мова у Швеції), але йде асиміляція й глобалізація
- ❖ Релігійний підхід (Росія до 1917 р.)
- ❖ Громадянство (усі громадяни Франції-Французи, за Громадянським Кордексом Наполеона)
- ❖ Самовизначення (найбільш демократичний: ким людина себе вважає - тим і є)

Ріст національної самосвідомості й національних рухів народів показує, що до ідеї змішання й злиття всіх з усіма люди поки не готові.

Думка, що своя нація найпрадавніша, краща або презирливе і підозріле ставлення до інших етносів називається **етноцентризм**. **Етноцентризмом зветься підхід до інших культур з міркою й нормами своєї культури** (Масіоніс). Дискримінація, зневажливе або вороже (анти-) відношення до «Інших», «Чужих», спостерігається у формі расової ксенофобії й нацизму в соціально однорідних групах з низькою соціальною мобільністю, низькою міграцією й маргіальною (стадною) культурою, незадоволених своїм життям, які шукають винуватих, «ворогів». Часто негативні риси поведінки особистості переносяться на групу й вважаються властивими всім людям даної національності. Такі упередження

називають **етностереотипами**. «Соціальне зло» в особі «інородців» допомагає направити гнів мас із владних структур на національні й расові меншини. Вважати інших нижче в силу їх етнічної приналежності - спосіб піднятися у своїх очах, підвищити статус без особистих зусиль і заслуг, принижуючи Інших. Такий спосіб самоствердження примітивної особистості, іноді зводиться в принцип політики й керування країною. Воління виключно представників свого етносу в якості шлюбного партнера, друзів тощо, має назву **інтолерантність або етноморфізм**. Поважливе ставлення до представників інших етносів, рас та соціальних груп має назву **толерантність**.

4.3. ТОЛЕРАНТНІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН: СУТНІСТЬ ТА ФОРМИ

В більшості наук та словників толерантність трактується як терпимість до Іншого, не такого як ти за етнічною, релігійною, соціальною належністю, людей інших поглядів, цінностей, поведінки тощо. Але на наш погляд, таке визначення толерантності дуже вузьке й не розкриває всіх її проявів та форм. Толерантність крім терпимості має такі прояви як зацікавленість, повага, схвалення та інше.

В словнику з етики І.С.Кон та А.А. Гусейнов дали таке визначення: «Толерантність – моральна якість, яка характеризує ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичок та поведінки інших людей» [5, с.351- переклад укр. Л.Є.Ч.]. В такому розумінні толерантність розглядається як внутрішня якість особи, це мікрорівень соціальних відносин. Але є толерантність як показник між групових відносин на мезо- та макрорівнях соціального простору. Фахівці відмічають що на макрорівні треба розглядати толерантність як цінність, норму та настанову у відносинах [13,с.148]. Толерантність як цінність соціокультурної системи характеризує ставлення до себе, Інших та світу в цілому. В такій якості толерантність виконує роль провідної ідеї та є внутрішнім переконанням. Толерантність як принцип виступає деяким орієнтиром поведінки. Толерантність – норма дає правила та зразки дії в певній ситуації, відлуння позиції у взаємодії. Найвищим рівнем буде толерантність як ідеал – критерій при вирішенні будь-яких питань та цілей культури та особистості. [див.13,с.151].

Толерантність характеризується ступенем направленості та часом дії. З цього погляду на міжособистісному рівні відносин толерантність може бути 1) постійною; 2) ситуативною; 3) направленою на окремого індивіда; 4) направленою на певну соціальну групу.

Протилежною толерантності поведінкою, відносинами, ставленням, якістю є **Інтолерантність*** (*не терпиме, зневажливе, поблажливе, зверхнє ставлення до окремої людини або соціальної спільноти). Це так звані «фобії», за якими, за думкою Фрейда, обов'язково стоять неусвідомлені страхи. Дослідження виявили наступні рівні, на яких особистість відчуває інтолерантне ставлення до себе [13, с.149]:

- ❖ Рівень дії спрямованої на «Іншого» (особу або групу), яка може викликати реакцію або почуття у відповідь.
- ❖ Рівень висловлювань - одиничні або повторювані вислови з вуст «Іншого» на адресу особи або групи, пов'язані з недобрим ставленням до них, які можуть викликати реакцію у відповідь.
- ❖ Рівень присутності, коли безпосередня фізична присутність Іншого викликає мовчазну реакцію (внутрішні почуття).
- ❖ Рівень існування, коли при відсутності об'єкта особа відчуває неприязнь до людей, з якими вона навіть не знайома.
- ❖ Рівень відсутності - нетолерантне ставлення до Іншого/Інших, факт існування яких навіть не доказаний або невідомо де вони знаходяться.

Російський філософ В.А. Лекторський виділяє **4 моделі толерантності**: толерантність як байдужість, толерантність як неможливість взаєморозуміння, толерантність як поблажливості, толерантність як розширення власного досвіду. В першій моделі толерантність до існування різних поглядів та практик можлива, бо вони оцінюються як не важливі перед основними проблемами. В другій моделі цінності та вірування є важливими, але толерантне ставлення тут виявляє повагу до іншого, але в цьому питанні ми не зрозуміємо один одного й не зможемо взаємодіяти. В третій моделі толерантність саме виступає як терпимість до слабкостей інших, з долею іронії та поблажливості. Коли ти розумієш помилковість поглядів або поведінки іншого, але бачиш що переконати його не

можливо. Толерантність у четвертій моделі виступає як повага до іншої думки, як можливість критичних дискусій та діалогу [14, с.50-53] .

Ще одна **важлива тема пов'язана з проблемою толерантності у суспільстві є питання її меж**. Одна справа бути толерантним до Інших, коли їх діяльність нічим не загрожує тобі та твоєму оточенню, інша справа, коли вона несе потенційну або реальну шкоду або зло, до якої міри можна й чи потрібно бути толерантними в таких випадках? Свобода дії та вибору не може бути безмежною, тоді вона вже не свобода, а свавілля. Тут може бути доречною класифікація позицій особистості побудована Т.Скріпкиною [17]:

- ❖ Толерантність як внутрішня установка, як «сприйняття та терпимість до Іншого»;
- ❖ Толерантність як культурологічна норма, що має зовнішні прояви;
- ❖ Толерантність як спокійне байдуже ставлення до Іншого;
- ❖ Толерантність до того/тих, хто завдає шкоду не нам , а комусь Іншому (Им), а ми не втручаємося (саме так поширювались злочини нацистів у часи 2-ї світової війни);
- ❖ Толерантне ставлення до тих, хто ображає та несе шкоду нам, але ми не відповідаємо до певних меж, після яких вже наступає не толерантне ставлення та реакція.

Тобто тут все залежить від міри шкоди або наскільки серйозні наслідки. **Коли є навіть потенційна загроза життю та здоров'ю нашому або інших людей, то треба не бути байдужими і створювати перепони для таких дій або карати за їх здійснення**, в том числі за нетерпимість, ненависть й розпалювання ворожнечі та конфліктів міжнаціональних, расових, релігійних тощо. В такому контексті можна говорити про **толерантність не тільки як рису та внутрішню якість особистості, а й як певні цінності та норми культури, закріплені і продиктовані суспільством**. Така норма вимагає заради суспільного миру, ладу не вступати в суперечки з іншими людьми, коли вони мають інші переконання, погляди, віру тощо, або чинять дії, які не становлять шкоди й не несуть загрози, але Вам не подобаються.

Толерантність має багато проявів. Так, М.Уолцер трактує її як певну настанову або умонастрій, який має в собі ряд можливостей. Перша має витoki у релігійній терпимості, яка виникла у ХІУ - ХУ ст. у ході релігійних війн та конфліктів, це таке відсторонене смиренне ставлення до відмінностей заради миру. Другою можливою настановою є позиція пасивності, розслабленості, милостивої байдужості до відмінностей. Наступна позиція морального стоїцизму - це принципове визнання того, що «Інші» мають такі ж права, навіть коли їх спосіб відстоювання цих прав визиває неприязнь. Четверта можливість - це відкрита позиція у відносинах з Іншими, цікавість, яка може привести до поваги, бажання прислуховуватися та вчитися. Ще одна можливість - захоплене схвалення відмінностей, яке має прояв в естетичному схваленні толерантності як культурної цінності. Або схвалення функціональної різноманітності, яке сприяє творчості та успіху суспільства як невід'ємна умова розвитку людства (так зараз оцінюють полікультурність), бо таке положення надає особистості всю повноту свободи вибору, яка і є сенсом її автономії [14, с.25]. Таким чином **виховання толерантного ставлення до інших у собі та у своїх дітях - моральний обов'язок сучасної людини**, пов'язаний з переконанням, що не тільки вона має права на вільний прояв своїх переконань, індивідуальності та стилю життя, а й інші люди також мають такі права.

Соціологи залежно від предмету та об'єкту толерантності досліджують такі види **толерантності на рівні міжгрупових відносин: гендерну, вікову, класову, етнічну, релігійну, професійну, до хворих та осіб з обмеженими можливостями, поселенську, субкультурну тощо.** Інтollerантне ставлення до певної соціальної групи, спільноти або категорії осіб зведене в ранг державної політики та закріплене в правовій системі зветься **дискримінація**. Історія знає багато прикладів такої дискримінації окремих груп меншин у суспільстві й обмеження їх прав: на освіту, професію, місце проживання, вільне переміщення, вірування тощо. Для влади наявність «образу ворога» дуже вигідна й сприяє мобілізації та інтеграції суспільства на боротьбу з вигаданим джерелом всіх бід. В демократичному суспільстві така дискримінація вважається неприпустимою, й існує відповідальність за такі вчинки. Але вона існує на рівні свідомості,

міжособистісних відносин та в соціальної практиці життя. Наприклад при наймі на роботу та кар'єрному рості.

Вичерпане визначення толерантності як соціальної норми дане в декларації принципів толерантності ЮНЕСКО: **«Толерантність - це цінність і соціальна норма громадянського суспільства, яка має прояв у праві всіх громадян бути різними; забезпеченні стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними та іншими соціальними групами; у повазі до різноманітності світових культур, цивілізацій і народів; готовності до розуміння та співпраці з людьми, які розрізняються за зовнішністю, мовою, переконаннями, звичаями та віруваннями»** [6].

4.4. СУСПІЛЬНІ РУХИ Й ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Ключовим поняттям при аналізі життя суспільства є **соціальні групи або спільноти людей**. (див. Мал.6) *Їх можна вважати «атомом» суспільства. Люди поєднуються в групи* не тільки у виробничій сфері (трудові колективи, профспілки). Основою їх **інтеграції** служать соціальні ознаки (уроджені або досягнуті), спільність положення й умов життя. **Відносини між людьми обумовлені їхньою приналежністю до конкретних соц. груп і поділяються на ін-групові** (внутрішні) і **аут-групові** (зовнішні). Вони постійно відтворюються як і самі групи (люди своїми діями й спілкуванням їх відтворюють щодня). Ці відносини можуть закріплюватися організаційно і юридично (партії, громадські організації, клуби дозвілля, релігійні громади, етнонаціональні спільноти), а можуть не усвідомлюватися особистістю (верства, клас, територіальна громада, субкультура). Приналежність до тієї або іншої групи реально впливає на погляди й поведінку людей. Але проблема ідентифікації особистості у сучасному суспільстві пов'язана з тим, що **ми належимо** не до одного, як було в минулому, шару, **а одночасно до декількох груп**, крім того, ми можемо їх змінювати (соц. мобільність). Тому П'єр Бурд'є порівнював простір сучасного суспільства з полями мега-простору скривленого Космосу. Кожний індивід одночасно займає не одну, а кілька сходинок, причому, різного рівня й висоти. У такому хибкому й

незручному положенні люди випробовують різновекторні сили тяжіння. Саме **тому кількість соціальних груп більша чисельності населення.**

У минулому приналежність до соціальної групи могла приводити до втрати індивідуальності. Необхідність строго відповідати стандартам і бути як усі «свої». Вийти за рамки групи було дуже важко й означало розрив зі своїм оточенням (вигнання або Блудний син). Люди жили в «своїх соціальних нішах», верствах, контактуючи з іншими групами лише на периферії, усе життя, обертаючись в «своєму колі», запропонованому за фактом приналежності. Суспільство було строго розділене на страти. (див.Л.5) Зараз-епоха індивідуалізму і мобільності, швидких змін, - люди почувають себе розгубленими, самотніми й від цього нещасливими, тому вони шукають відновлення соціальних зв'язків, інтеграції в громади, співтовариства, але вже на новій основі.

Суперечки між **комунітаристами*** (*прихильники колективного життя від англ. Community- комуна, громада) і **індивідуалістами** (де суб'єктом соцжиття вважається індивід) йдуть і в науці, і в соціальній практиці. Реальна ситуація така: люди завжди живуть колективно, взаємодіють у рамках груп і як представники груп: чоловіки/жінки, лікар/ пацієнт, пасажир/ водій і т.д. Гегель уважав, що історія – це процес вивільнення індивіда від гніту суспільства. Але поза суспільством індивід жити не може, більш того саме суспільство створює з індивіда, людину й особистість. **Соціологи довго сперечалися кого вважати суб'єктом історії й громадського життя:** індивіда (М.Вебер) або колективи (нації, класи, групи К.Маркс). Сучасна соціологія відмовилася від категорії «Суб'єкт» (тому що йому потрібен об'єкт, а в процесі соціальної взаємодії всі люди суб'єкти). Тому сьогодні використовуються такі категорії (Е.Гіденс) :

1. **Актори** (Т.Парсонс, люди, усвідомлено виконують соціальні ролі й взаємодіють за стандартами і зразками, запропонованими роллю, їх дії завжди мають вектор напрямку);

2. **Агенти** (П.Бурд'є - лідери, що впливають на інших, ведучи за собою напр. агенти змін, агенти соціального контролю, агенти соціалізації, лідери думок)

3. **Учасники** (люди потенційно здатні до дії, але з якихось причин не діють, вони так само виконують ролі, але не усвідомлено, вони спостерігають і

вичікують, але своєю бездіяльністю вони так само впливають на соціальні процеси своєю неучастю).

Виходить, **суб'єкти соціальної дії** різняться ступенем усвідомлення умов, дій і їх наслідків, а так само ступенем активності в соціальних процесах. Більшість будь-якого колективу або суспільства-учасники, спостерігачі, вони вважають, що все, що відбувається навколо - їх не стосується, вони пасивні, але на них теж лежить відповідальність, як і на акторах і агентах.

Розширення суспільства на не рівні за можливостями та правами соціальні групи складає соціально-економічну структуру суспільства, де головними елементами є класи й прошарки. Цей об'єктивний процес будемо докладніше розглядати в наступ. лекції №5. **Соціальні групи відрізняються** способом і укладом життя, призначенням, ступенем впливу, активністю. Так само різняться їх інтереси, обумовлені їхнім положенням у соціальній системі (**статусом**). Усвідомлення своїх загальногрупових інтересів поєднує людей у рухи й партії, одночасно розколює суспільство на «МИ-ВОНИ». Звідси боротьба й співробітництво, конфлікти, війни й революції між класами, етносами, націями, соц. групами, конфесіями, городянами й селянами. Нерівність, дискримінація одних груп іншими, пошук захисту прав та інтересів створив **потребу в регуляції соціальних міжгрупових відносин**, так з'явилася правова система й держава. *Реальна історія – це не тільки боротьба за територію й ресурси, але й історія співробітництва, соціального партнерства груп*, класів перед загальною загрозою (екологія, зовнішній ворог тощо).

МАД. 6.

Соціальні спільноти – це різновид соціальних груп, що мають особливий характер відносин (органічні, безпосередні -Ф.Тьоніс), інтегровані й усвідомлюють свою спільність. Напр. **релігійні, етнонаціональні, територіальні спільноти**, які в процесі інституалізації **створюють громади й громадські організації та рухи.**

Територіальні громади в Україні, згідно з Конституцією є **суб'єктами місцевого самоврядування** (вони делегують свої повноваження через виборчу систему представницьким та виконавчим органам влади). Місцеві органи влади лише розпоряджаються майном громади й природними ресурсами від імені народу, виражаючи волю, спільні інтереси й обслуговуючи потреби територіальних громад.

Соціальні рухи - об'єднання людей з метою змінити або зберегти існуючий порядок або щось цінне в очах людей (стародавню архітектуру, зелені насадження). У кожному конкретному суспільстві є безліч соціальних рухів. Як **правило, виникають і контр-рухи, спрямовані проти:** расистські й анти расистські, феміністські й навпаки, комуністичні й анти комуністичні, за заборону абортів і за дозвіл абортів, за права секс меншин і за заборону таких зв'язків. **Рухи**

класифікують за цілями, методами (радикальні/ помірні/легальні), за складом (молодіжні, жіночі, ветеранські), потому, чий інтереси вони виражають.

Головне питання: Чому люди поєднуються в рухи? Що спонукає їх до активних суспільних дій? Н.Смелзер виділив такі причини виникнення соціального руху: 1) у багатьох людей повинно бути почуття невдоволення тим, що відбувається або своїм положенням у суспільстві (суб'єктивна оцінка об'єктивних подій); 2) необхідна наявність загальних стандартів, за якими оцінюється ситуація й події. Кроснаціональні дослідження Гарра в 1970-і рр. показали, що в різних країнах різні речі викликають почуття невдоволення й сприймаються як несправедливі; 3) необхідна впевненість, що ніхто інший не змінить положення й сама по собі ситуація не розв'яжеться; 4) необхідна організація для досягнення цілей. Люди, що стояли «біля джерел», стають ядром або керівною силою нового руху.

Усі соціальні рухи проходять декілька стадій у своєму розвитку перед тем, як стають організацією (на матеріалі КСД неформальної асоціації допомоги постраждалим від стихійних лих на Середньому Заході США Н.Смелзер):

❖ *кристалізації* - усвідомлення потреб суспільства, шляхи їх досягнення й розподіл ролей, програма дій;

❖ *визнання* – ПР, контакти з іншими організаціями для обговорення загальних цілей і зусиль, пропаганда своїх ідей, мобілізація прихильників;

❖ *інституалізація* – рух ухвалює організаційні форми й рамки, формується структура, територіальні ділянки, щоденна робота.

Влада в суспільстві.

Оскільки влада визначає права й можливості соц. груп та індивідів, то навколо влади завжди йде боротьба між соц. групами й рухами. Крім того громадські організації й опозиційні партії здійснюють соціальний контроль над органами влади. Сьогодні часто можна чути поняття «відкрите суспільство», «правова держава» і «громадянське суспільство». Це всі назви демократичного суспільства. Демократія не є влада більшості над меншостями (В.І. Ленін), хоч на виборах перемагають кандидати, що набрали більше голосів виборців, але суть демократії не в цьому. Владу більшості, **владу юрби** ще стародавні греки назвали

охлократією на протигагу владі аристократії (меншості). *Демократія це баланс інтересів, що допомагає підтримувати соціальний мир, у тому числі за допомогою правових соц. інститутів.* Щоб влада не узурпувалася, існує система її розподілу: *на законодавчу, виконавчу, судову, місцеву й п'яту - ЗМІ (як орган громадського контролю).* Усі п'ять систем влади повинні бути незалежними одна від одної, але становити систему, щоб захищати інтереси й реалізовувати потреби всіх соціальних груп і верств населення.

Н.А.Шульга вважає, що в українському суспільстві, дійсно, створені інститути демократії, є Конституція, працює парламент, існує певний рівень свободи слова тощо. Однак ці явища не є доказом того, що демократія проникла в усі шари суспільства, в усі його інститути. У реальному житті багато речей, пов'язані з демократизацією, мають формальний характер. Це почувають на собі рядові громадяни. Громадяни усе більше розуміють, що демократія не має нічого спільного із уседозволеністю, хаосом, беззаконням. Лише право, дотримання закону на практиці може забезпечити демократію. Особливо сильно обурюють людей дії державних органів, поведінка посадових осіб з погляду дотримання ними закону. Н.А.Шульга вважає, що в країні склалася досить широка формальна демократія при слабості державних інститутів і навіть паралічу в недавньому минулому деяких з них. Тому в суспільстві поширюються авторитарні настрої. Росте частка тих, хто вважає, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони й дискусії. Тенденції маніпуляції свідомістю громадян через ЗМІ, політтехнології, спекуляції на довірі виборців ... знецінюють паростки демократії, роблять її формальною, що породжує специфічні риси стилів життя - відчуженість, скептицизм, цинізм, відмічає Н.А.Шульга. [22, с.230-233]

У демократичній політичній системі важливим інструментом, який це забезпечує, виступає **«ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»**. Це поняття з'явилося у філософії Нового часу в роботах Гоббса, Гегеля, Маркса й Енгельса, Токвіля. Становлення громадянського суспільства в історії людства можна розглядати як становлення зв'язків й відносин особливого характеру між суб'єктами соціальної дії: рівноправних, договірних, з дотриманням прав і обов'язків усіма учасниками. Ці відносини засновані на довірі й консенсусі.

Концепт громадянського суспільства, на мій погляд, виражає ступінь автономії соціальних суб'єктів (індивідів і їх асоціацій) від сфери влади (у широкому змісті слова), рівень самостійності їх життєдіяльності, ступінь рівноправності партнерів і рівень соціальної довіри в їхніх відносинах. Категорія громадянського суспільства втілює якісні характеристики діяльності, оскільки воно є механізмом регуляції й координації дій окремих суб'єктів, у тому числі, елементом помірності й профілактики через добровільно прийняті на себе зобов'язання. Тому становлення громадянського суспільства й ріст його впливу на життя соціуму, як правило, збігається із процесом змін характеру діяльності, що згодом може (якщо ці тенденції не пригнічуються владою) привести до зміни соціальної (або політичної) системи. Не випадково, інтерес до концепту громадянського суспільства збільшується в годину потрясінь і змін ладу.

Сьогодні зв'язують активізацію громадянського суспільства із зародженням нової постіндустріальної цивілізації (Дж. Шевальє). Громадянське суспільство - це система узгодження приватних, групових і соціетальних (світових) інтересів.

Громадянське суспільство - це поле взаємозв'язків і відносин суб'єктів у процесі соціальної діяльності в приватній і публічній сферах. Воно породжене діяльністю громадських організацій і окремих діячів, і відбиває, у першу чергу, зміни в характері їх відносин між собою й державою, а так само появою нових суб'єктів, що претендують на самостійну діяльність і рівні права. Відношення громадянського суспільства й держави можна визначити як систему умов, протипага і зобов'язань, що взаємно стримують одне одного. Розвиток внутрішніх інституцій і інтенцій громадянського суспільства, механізмів узгодження інтересів окремих груп з інтересами суспільства (консенсус і довіра) пов'язаний з зростанням складності й гетерогенності соціальної структури, диференціації цілей і форм активності, посиленням автономії (вільної життєдіяльності) соціальних суб'єктів у ході історії.

Громадянське суспільство можна зрозуміти як соціальний союз людей, який забезпечує їх взаємодію й спільне існування на базі загально прийнятих правил та домовленостей, що згодом міняються зі зміною ролі цих суб'єктів і форми їх активності, що, в свою чергу, вимагає нового узгодження.

ВИСНОВКИ :

1. **Етнос - загальна назва для всіх різновидів форм існування людства**, розвиток яких називається **етногенез**. Етноси розвиваються завдяки внутрішнім і зовнішнім процесам взаємодії й етнічній культурі. Положення й взаємини етнічних груп залежать від правової бази, державної національної політики, культури, побуту й спілкування, ступеню толерантності масової свідомості. Пропаганда расової й національної ненависті й нерівності повинні бути заборонені в правовій державі, як і прояв вандалізму й образи почуттів національних меншин. Толерантність треба виховувати в сім'ї, у дитячих закладах, силою пропаганди й мистецтва.

2. **Суб'єктом суспільства** є особа, яка діє або бере участь у соціальних процесах пасивно, належить до певних соц. груп і впливає на життя, у тому числі своїм утриманням від дій (М.Ганді «не спротиву злу насильством»). Соціальні суб'єкти можуть бути індивідуальними або асоційованими (традиційний підхід); вони виступають як **актори, агенти або учасники** (сучасна соціологія).

3. Індивіди не діють самостійно, а взаємодіють між собою, об'єднуються в групи, організації й рухи. **Соціальні групи можна вважати «атомом» суспільного життя. Суспільство складається не з індивідів, а з асоційованих у соціальні групи індивідів, тому елементами соц. структури є соц. спільноти й соц. групи.** Більш докладно в наст.Л.№5.

4.**Соціальна спільнота**– відносно стійка сукупність людей з подібними характеристиками у всіх або деяких аспектах життєдіяльності, умовах і стилях життя, самосвідомості, цінностях, тому мають спільні інтереси. Спільноти - об'єднання людей на основі їх близькості та самосвідомості виступають поряд із соц. групами суб'єктами соціального життя.

5. **Соціальна група** – сукупність людей, що має подібні соціальні ознаки й функції в структурі суспільства. Відрізняють первинні й вторинні групи (див. Ч.Лантухи й Ф.Тьоніс); номінальні й реальні; формальні й неформальні; великі, середні й малі.

6. **Соціальний контроль над державою** здійснюється за допомогою такого соціального інституту як **громадянське суспільство** - система взаємин і взаємодії

громадян і їх об'єднань (НГО) на основі рівних прав, толерантності взаємоповаги, консенсусу, довіри й домовленостей. Демократія - умова існування й розвитку громадянського суспільства. З іншого боку, громадянське суспільство є соціальною основою демократичної політичної системи, її підтримка й захист.

Література:

1. *Арбеніна В.Л.* Етносоціологія. - Харків,- ХНУ, - 2009.—360с.
2. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. К., - Критика., - 2001., - 270 с.
3. *Гнатенко П.И.* Национальный характер. - Дн-к,- ДНУ- 1992,- 140с.
4. *Гнатенко П.И., Павленко В.Н.* Идентичность: философский и психологический анализ.- К.-1999,- 460с.
5. Декларация принципов толерантности принята резолюцией Генеральной конференцией ЮНЕСКО от 16 ноября 1995г. [Электронный ресурс]-Режим доступа:www.un.org.
6. *Геллнер Э.* Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. - М.- 1995,-206с.
7. *Евтух В.Б., Торцинський В.П.* Етнопонаціональна структура українського суспільства/ Довідник.-К,-2004.-458с.
8. *Евтух В.Б.* Етнічність. Глосарій. Київ. Вид-во НПУ ім.М.П.Драгоманова.- 2009.-170с.
9. Етномовна диференціація в Україні // Культура,суспільство,Особистість.-К.: ІС НАНУ, -2006, -С.179-201.
10. Етнічна структура українського суспільства // Структурні виміри сучасного суспільства. - К.: ІС НАНУ, -2006, - С.74-99
11. *Куразаєва А.Л.* Толерантність личности: сущность модели, форми // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Харків,-ХНУ, - 2012,- Вип.18, С.147-152.
12. *Лекторский В.А.* О толерантности, плюрализме и критицизме// Вопросы философии, - 1997, - №11, - С.46-54.
13. *Сорока Ю.* Свої, чужі, інші: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого/ Монографія.- Х.: ХНУ,- 2012,- 332 с.

14. *Уолцер М.* О терпимости. М.: Идея-Пресс. Дом интеллектуальной книги. - 2000,- 160с.
15. *Скрипкина Т.* Формирование установок толерантного сознания и профилактика экстремизма в российском обществе. [Электронный ресурс] - Режим доступа: www.tolerance.ru/vek-tol/3-0.html.
16. *Чернова Л.Є.* Діалектика етнічності.// Філософія. Культура. Життя. Дн-к, - ДДФА,- 2008, №31, С.5-15
17. *Чернова Л.Є.* Этнические ментальные установки и идентификация личности // Грани, - 2008, - №2, - С.72-74
18. *Чернова Л.Є.* Культура - механизм самовоспроизводства и развития нац. меншин и этносов // Культурологічний Вісник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: Просвіта. - 2009,- №22, С.154-159.
19. *Чернова Л.Є.* Билингвизм нацменьшинств и его влияние на образование и культуру// Культурологічний Вісник Нижньої Наддніпрянщини. - Запоріжжя. Просвіта. - 2012,-№28, С.119-126.
20. *Шульга Н.А.* Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине. Київ.: Бізнесполіграф, -2011- 448с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Етнічна структура суспільства та її складові?
2. Етнос, нація, нацменшина, діаспора - співвідношення цих понять та соц. груп?
3. Фактори та шаблі етногенезу? Внутріетнічні та міжетнічні процеси?
4. Роль етнонаціональної культури та ментальності в розвитку етносу?
5. Толерантність як особиста якість та норма і цінність сучасного суспільства?
6. Суб'єкти суспільного життя: соц. групи, спільноти та організації?
7. Суспільні рухи та закономірності їх діяльності?
8. Що таке громадянське суспільство? Чи є громадянське суспільство в Україні?
9. Хто є суб'єктом місцевого самоврядування в Україні ?

Лекція № 5. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА: СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ, МОБІЛЬНІСТЬ, СТРАТИФІКАЦІЯ

5.1. КРИТЕРІЇ АНАЛІЗУ СОЦ. СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ

Поняття «соціальна структура» тісно пов'язане з поняттями «соціальна система», «соціальна нерівність» і вживається в двох сенсах. Перший: соціальна структура - набір елементів соціальної системи та зв'язки між ними. В цьому випадку елементами структури виступають соціальні сфери та соціальні інститути суспільства. (див.Л. №15). Другий сенс: поняття «соціальна структура» відображає взаємини соціальних груп і спільнот та їх роль у системі. **Соціальну структуру суспільства в узькому сенсі можна визначити як сукупність взаємозв'язаних між собою, впорядкованих відносно одна одної спільнот, верств і соціальних груп.** Елементами соц. структури будуть: соціально-економічні, соціально-демографічні, соціально-етнічні, соціально-територіальні, професійні, культурні групи. Тому, на будь-якому об'єкті (суспільство, регіон, поселення) можна побудувати не одну, а декілька структур, залежно від критеріїв їх аналізу.

Під час опитувань громадської думки на самі нейтральні теми: «Щасливі ви?», «Здоров'я», «Ідеал чоловіка та жінки»,- соціологи помітили, що відповіді розрізняються залежно від схожих, об'єктивних ознак приналежності респондентів. На відповіді (позицію) впливають **такі соціальні ознаки:** *гендер, вік, сімейний стан, місце проживання, етнонаціональна належність, освіта, наявність/відсутність роботи, професія і її престиж, посада, доходи, вірування, дозвільні практики. Також враховують і соціальне походження (хто були батьки).* **Ці соціальні ознаки є критеріями аналізу соц. структури суспільства або іншої соціальної спільноти. Сукупність соціальних ознак, що описують соціальний стан людини, називають статус,** а в анкеті ці дані складають особливий розділ. На основі вивчення громадської думки можна прогнозувати поведінку людей.

Процес структурної диференціації - один з ключових моментів історії і сучасних соціальних змін. Вивчення його факторів, основ і тенденцій, а також відхилень від загальних тенденцій, представляє інтерес не тільки для теоретичних

пошуків, але й для рішення соціальних проблем та планування. Соціологи виявили наступні **закономірності**:

- ❖ Люди, які знаходяться в подібному становищі, подібним способом оцінюють події та діють відповідно до своїх оцінок і уявлень.

- ❖ Соціальні відмінності в комплексі визначають (детермінують) диференціацію інтересів, ціннісних орієнтацій, способу життя і культурних смаків індивідів.

- ❖ Якщо соціальні відмінності пов'язані з нерівністю, то представники групи, яка дискримінована або вважає себе такою, вважаючи таке положення несправедливим, можуть створювати рухи та організації на свій захист.

- ❖ Соціальні відмінності в комплексі служать основою для дослідників об'єднувати індивідів у соціальні групи (первинні та вторинні) за подібністю їх соціального становища.

- ❖ Соціальні відмінності в комплексі є основою самовизначення та ідентифікації особистості через її належність до тієї чи іншої групи.

- ❖ Структура суспільства (розподіл на групи) відображає рівень розвитку суспільства як системи, змінюється соц. структура - змінюється суспільство.

Соціальна нерівність. Питання, яке здавна займало суспільствознавців, - нерівність є загальною і неминучою рисою або можлива повна соціальна рівність (однорідність) у суспільстві? Брати Ленські вивчали в 60-70-ті рр. життя папуасів Нової Гвінеї, а також численні описи минулих експедицій (історико-етнографічні та культурно-антропологічні матеріали) і переконливо довели, що нерівність, в широкому сенсі слова, **була завжди, навіть на перших шаблях історії**. Філософські утопії: «Золотий вік» (Гоббс і Руссо), «Повна рівність первісної громади» (Маркс) - міфи. У дописьменних культурах («примітивних суспільствах» Спенсера) головними цінностями виступали: сила, мужність, краса, релігійні пізнання, практичні вміння, тому їх носії мали більш високий статус у громаді. Символічно нерівність виявлялася в прикрасах, татуюванні, одязі, порядку участі в ритуалі, можливості брати участь у прийнятті рішень, розподіляти ресурси та інше. Люди в племені були не рівні в статусі, владі, престижі, репутації та отриманні

матеріальних благ. Пізніше соціальні відмінності виражалися в таких ознаках як нашивки, титули, значки, посади, звання, привілеї, пільги, оклади.

У середині 80-х рр. було проведено кроснаціональне дослідження. Його метою було простежити як впливають на ступінь розшарування або однорідності суспільства економічна і політична система (капіталізм, соціалізм і країни, що розвиваються). Гіпотеза була, що при капіталізмі більше свободи та демократії але більше нерівності та розшарування. І навпаки, планова централізована економіка з держвласністю менш динамічна, не дає свободи дії та рішень, але породжує велику соціальну однорідність. Ця гіпотеза не підтвердилася. Високий ступінь соціальної рівності спостерігався в країнах, що розвиваються - Ізраїль, Індія, Китай, і в країнах соціалізму (НДР, ЧССР, ПНР, СРСР) і в розвинених країнах (Швеція, Данія, Швейцарія, Німеччина, Ірландія), що було результатом продуманої соціальної політики держави і рівня розвитку економіки. Високий рівень розвитку країни дозволяє більше витратити на соціальні програми.

Повної соціальної і політичної рівності немає й не було ніде, але соціологами факт «нерівності» оцінюється не однозначно. **Точки зору на нерівність:**

- **Функціоналісти** вважають її обов'язковим і необхідним чинником суспільного життя, стимулом розвитку особистості і суспільства. Е.Дюркгейм пояснював нерівність у суспільстві, по-перше, неоднаковим значенням для суспільства різних видів праці (простой та складної, кваліфікованої і некваліфікованої), різних професій, різних умінь. По-друге, люди мають різний ступінь талановитості і старанності, дисциплінованості, працьовитості, ініціативності. Тому ті, хто виконує більш важливі функції і робить роботу краще за інших, повинні і винагороджуватися більшою мірою. А значить це справедливо. «Від кожного за здібностями - кожному по праці, по заслугах», це в СРСР не виконувалось, реально процвітала «зрівнялівка», яка, за думкою Дюркгейма вбиває мотивацію персоналу. Такою зараз є позиція демократичних та центристських партій.

- **Конфліктологи** (К.Маркс, Р.Дарендорф, Г.Маркузе, Н.Луман) вважають нерівність несправедливою. Вона є наслідком обману, експлуатації, грабежу. Революція повинна ліквідувати цю несправедливість і встановити повну соціальну

рівність. Таке гасло висували у часи Великої французької революції з боку «третього стану», майбутньої буржуазії, а в «Жовтневій революції» пролетаріат, а в молодіжній революції - «нові ліві» (к.60-х-п.70-х рр.). Але спроба на практиці здійснення моделі «комунізму» або повної рівності приводили до «рівності в злиднях» (Північна Корея , Китай в часи Мао це Дуна, Полпотовський режим Кампучії, Куба Ф.Кастро).Така позиція відображена в гаслах лівих партій і рухів: комуністів, більшовиків, соціалістів тощо.

• *Теорії політичного класу та еліт* (Рассел, Моска, Парето та ін.) виправдовували соціальну нерівність. Вони говорили, що люди мають різну здатність до управління іншими людьми. Тому в суспільстві завжди будуть керуючі (еліта) і керовані (маса). Еліта має законні пільги та привілеї. Виділяючи політичну, бізнес, духовну, воєнну, інтелектуальні еліти, вони розкрили механізми зміни еліт: за наслідуванням влади або за вибором мас (політичний клас). Вони стверджували: середній клас - опора правлячого класу, але влада повинна знаходитися у еліті (за походженням або за здібностями керувати та особовими рисами). Міхельс (1959) вивів закон: при зростанні чисельності населення (або працівників) від 1 до 10 тис., - ступінь концентрації влади в руках небагатьох зростає багаторазово. Тому саме зростання організації (суспільства) призводить до посилення нерівності участі рядових співробітників (громадян) у прийнятті управлінських рішень. Однак сучасні моделі управління пропонують способи уникнення цієї небезпеки (див.Л.№ 8). Р.Мілс (1969) проголосив «Революцію керуючих», тобто у сучасному суспільстві управляють власністю від імені та за дорученням власників топ менеджери, управлінці, їм, а не власникам належить влада. «У кого інформація - у того влада». Еліта постіндустріального суспільства буде інтелектуальною,та у кого символічний капітал (знання та інформація). Політичне вираження такий підхід знайшов у консерваторів, правих та ліберальних партіях.

Висновок. *Соціальна нерівність – процес розподілу суспільства на не рівні за правами та можливостями соціальні групи.*

5.2. ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

Соціальні відмінності, пов'язані з економічним розшаруванням, з нерівним положенням соціальних груп у системі, описуються категоріями «нерівність», «клас», «прошарок», «верства», «статус», «престиж», які відображають соціально-економічну структуру суспільства. (Див. мал.1.)

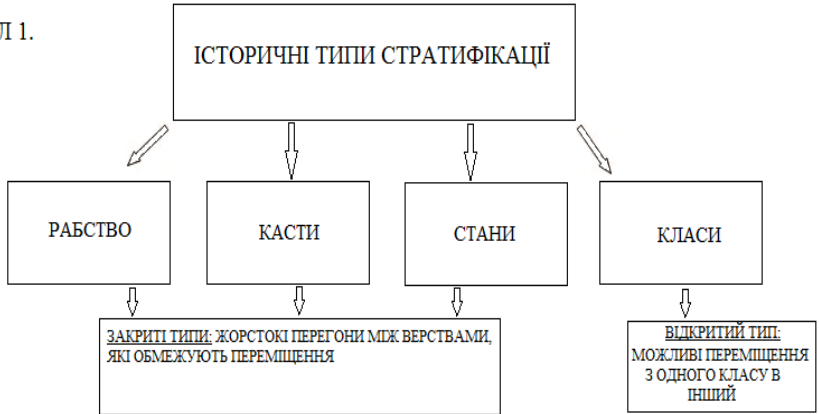
Стратифікація*(*стра́та - шар, геолог.) означає **процес розшарування, диференціацію суспільства на не рівні за соціальним становищем (правами та можливостями) у соціальній ієрархії групи.** Чим вище положення, тим більше пільг, привілеїв, можливостей і навпаки (див.мал.3). У сучасному суспільстві виділяють безліч верств (страт) за різними ознаками. Тим самим, **сучасне суспільство можна образно порівняти з листковим пирогом з багатьма шарами (стратами), тільки шари ці весь час рухаються у всіх напрямках.**

Історія людства знає **чотири великих стратифікаційні системи:** рабство, касти, стани і класи (див.мал.1). Вони розрізняються ступенем мобільності і обмеження в правах дискримінованих груп. Однак класи існували в багатьох соціальних системах, поряд з більш складною та детальною стратифікацією.

Класи і соціально-класова структура суспільства. Класи, в першу чергу, визначають нерівність економічних можливостей та прав розпоряджатися результатами своєї і чужої діяльності (власністю), що пов'язано з нерівністю доходів, умов праці, освіти та багатьма іншими ознаками. Ця нерівність є й чинником й наслідком відтворення нерівності знову у наступних поколіннях. Основний великий розподіл за економічними та політичними ознаками на **вищі, нижчі та середні класи відкрив ще Аристотель.** В кожному класі існує декілька страт, підкласів тому треба про класи говорити у множинному числі (див.мал.2).

На відміну від докладної багатопрофільної структури страт, класовий розподіл дає саме узагальнену картину. К.Маркс поділяв класи на основі відносин власності на засоби виробництва: багаті й бідні. У кожній соціально-економічній формації є свої парні антагоністичні класи: раби -рабовласники, феодалі - кріпаки, капіталісти-пролетарії тощо.

МАЛ 1.

КРИТЕРІЇ КЛАСОВОГО ТА СТРАТИФІКАЦІЙНОГО АНАЛІЗУ.

В.І.Ленін сформулював такі ознаки для виділення класів:

- Місце в системі суспільного виробництва;
- Власність на засоби виробництва;
- Роль в організації праці та управління;
- Спосіб і розмір отримання суспільного багатства.

Ці критерії можуть застосовуватися також для диференціації внутрішньо класових відмінностей й виділення верств (страт). Однак, сьогодні існують корпоративна, колективна власність і акціонування, а робітники - власники акцій своїх підприємств, тому є інші підходи.

Макс Вебер запропонував три критерії, якими користуються дотепер.

Кожен показник є узагальненням більш конкретних ознак:

- ❖ Доступність до багатства родини (прибуток, майно, акції)
- ❖ Статус, престиж (об'єктивне положення і суб'єктивна оцінка його в суспільстві)
- ❖ Доступність влади (у широкому сенсі, мати вплив, брати участь в прийнятті рішень)

Толкот Парсонс в 70 рр. запропонував критерії статусу пов'язані з кваліфікацією та посадою:

❖ «наділення» індивіда якостями, пов'язаними із визначеною роботою або статусом (напр., рекламного агента);

❖ «виконання»- порівняння індивіда з іншим кандидатом на роботу або колегами, визначення того, що він може, в порівнянні з іншими (відповідальність, компетентність, уміння, внесок у загальну справу);

❖ «володіння»- наявність матеріальних цінностей, талантів, культурних досягнень, майстерності в її здійсненні (що він робить).

Статус - положення особистості в суспільстві (бізнесмен, студент, тощо). Термін був введений Генрі Мейном. Він зазначив, що гендерні, вікові, етнічні, професійні ознаки цінуються в суспільстві по-різному і людина оцінюється не стільки за особистими якостями, скільки за посадою або по положенню. **Індивід отримує статус (значимість) в очах людей в залежності від своїх соціальних ознак** (див. Л. № 3). На ставлення до людини з боку інших людей впливає хто вони є: чоловіки чи жінки (гендер), етнонаціональні та расові меншини, молоді чи старі, столичні або провінціальні мешканці - їх представників оцінюють і шанують по-різному. Існує дискримінація, негативні стереотипи масової свідомості, що призводять до нерівного статусу.

Виділяють **«вроджений статус»** (гендер, каста, етнос, соц. походження) і **«набутий, досягнутий статус»** (освіта, кваліфікація, особові досягнення, посада та ін.), - все чого людина добилась сама протягом життя (make self). **Кожна людина одночасно володіє декількома статусами, тому що належить одночасно до декількох соціальних груп і спільнот.** Статуси можуть суперечити одне одному.

Зі статусом тісно пов'язане поняття **«престижу» - соціальне визнання, оцінка людей за їх статусами, символічним капіталом, впливом і матеріальним становищем.** Престиж - це вираз поваги і пошани (суб'єктивна характеристика), а статус - об'єктивна. Професор Академії мистецтв - фігура більш шанована в суспільстві, ніж голова мафіозного клану, хоча останній багатший.

Уорнер (1949 р.) першим почав вивчати **престиж посад** у великих організаціях (10 «більш вигідних і менш вигідних посад») і **репутації в територіальних громадах** (професії - аптекар, господар бару, вчитель, священник, лікар та ін. в малому місті). Виявилось, що на підсумкову оцінку престижу

впливають стиль і якість життя, рівень споживання, знання, доступ до інформації і ухвалення рішень, авторитет, рівень культури, а не тільки доходи.

Трайман (1977), узагальнюючи дослідження 85 вчених в 53 країнах світу, виявив **схожість в оцінках престижу професій у різних країнах**, їх можна звести до чотирьох тез:

- ❖ Схожість в потребах людей, подібна структура виробництва, система поділу праці, - тому професійна структура різних країн схожа.

- ❖ Специфічний розподіл праці, пов'язаний з відносинами власності: одні володіють великими матеріальними ресурсами і контролюють їх використання («нові» багаті в СНД, не ті, у кого були гроші і власність, а ті, хто міг розпоряджатися і «приватизувати» собі ресурси держави) .

- ❖ Не рівний доступ до ресурсів (в т.ч. до інформації) – не рівна влада. У кого влада та інформація - у того більше прибутку - він купує власності все більше. Ті, хто має владу, має і привілеї.

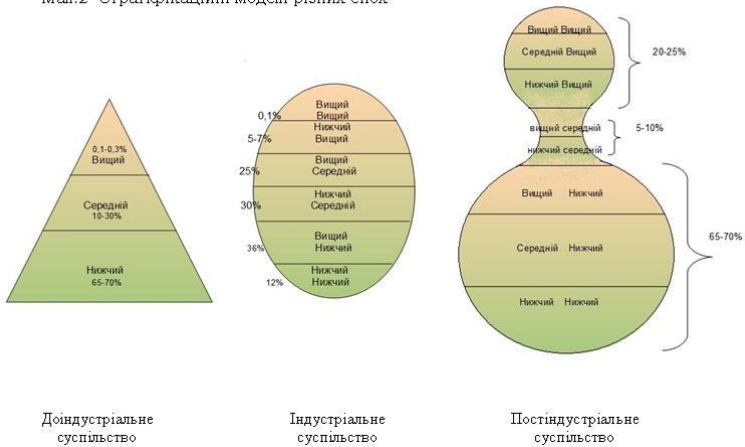
- ❖ Оскільки влада і привілеї завжди вище цінуються, то професії з ними пов'язані: фінансист, бізнесмен, менеджер, експерт, - оцінюються як більш престижні.

Звідси існує і суб'єктивна самооцінка - ідентифікація з тією чи іншою групою, соціальним шаром, або бажання належати, перейти в інший шар, стимулює мобільність.

Як бачимо, розшарування збільшується, а соціальна напруга у суспільстві зростає у всіх країнах світу, в Україні також.

Некваліфіковані, малокваліфіковані та висококваліфіковані працівники, зайняті у сфері високих технологій (Дослідження Галіані, 1981 р.), дуже відрізняються статусом і оплатою, способом життя від робітників сфери послуг. **Змінюється в цілому структура зайнятості при переході до постіндустріального суспільства.**

Мал.2 Стратифікаційні моделі різних епох

Працівники зі сфери матеріального виробництва переміщуються в сферу послуг і масових комунікацій, дозвілля та освіти. Останні-службовці, співробітники та менеджери. Тиск профспілок і усвідомлення самими капіталістами вигідності підтримки високої купівельної спроможності населення («концепція соціально відповідального бізнесу»), забезпечували стабільність, запобігали затоварюванню і кризи надвиробництва. Роботодавці усвідомили, що здоров'я працівників та їх знання - теж капітал фірми. Звідси великі внески і витрати на підвищення кваліфікації персоналу, страховки, путівки, оплату лікування і відпочинку працівників, забезпечення їх безкоштовним харчуванням, дитячими установами, кредитами на житло (ос. у Японії) до 2008 р. Робітники могли забезпечити середній рівень життя і дати освіту своїм дітям. Благодійні та соціальні програми бізнесу знизили класові протистояння і створило концепцію «класового партнерства і солідарності» (70-80 рр. ХХ ст.). Але зараз в зв'язку с кризою не тільки економіки, а й системи в цілому - ці програми не працюють.

На перспективу картина не буде райдужною. Нові комп'ютерні технології та оргтехніка зменшують потребу в працівниках репродуктивної розумової праці (службовців, ІТП, тощо). Повна автоматизація і робототехніка замінюють кваліфікованих робітників, продавців, касирів тощо. Хоча серйозно збільшується

число вищих верств, але середнього класу майже не буде - максимум 10-15% до 2010 р. у США (прогноз М.Кастельса,1988р.) (див. мал. 2). Залишаються незамінними високо кваліфіковані фахівці інтелектуали і майстри-універсали, зате різко збільшується частка нижчих верств, некваліфікованої і малокваліфікованої праці, їх зарплати менші, ніж витрати на машини. Зростає і число безробітних (до 65-70%) [3]. Цей прогноз вже збувся в США и деяких країнах ЄС, тому ростуть соціальні протести.

Введення **такого критерію як рівень життя*** (*рівень доходів поділений на рівень споживання) дозволило відокремити формально необмежену кількість шарів населення з різним рівнем добробуту. Так з'явилися нові стратифікаційні шари (Гіденс, 1998):

1. У вищому вищому класі - великі підприємці і бізнесмени, політики, високо оплачувані топ менеджери, вчені, юристи, видатні спортсмени та діячі шоу-бізнесу.

2. В середньому класі - фахівці; дрібні бізнесмени; працівники, які виконують керуючі функції («білі комірці»), техніки і високо кваліфіковані працівники («сині комірці»).

3. У вищому нижчому класі - не кваліфіковані та малокваліфіковані робітники у сфері послуг;

4. В нижчому нижчому класі - безробітні, люди «соціального дна» і злочинні елементи.

Дослідження **попиту на професії** Е.Гіденса в США (1980), показало, що відносні темпи росту пов'язані з професіями інженер-електронник, програміст, фінансист, спеціаліст з ПР, соціо-технік, соціо-інженер, соціальний працівник. Абсолютні темпи зростання пов'язані з професіями: забезпечення захисту і безпеки, в тому числі електронної та комп'ютерної, працівники барів та ресторанів. У вищих шарах - більшість чоловіки, в нижчих - жінки. [13]. Цей прогноз для України залишається актуальним

СУЧАСНІ КРИТЕРІЇ СТРАТИФІКАЦІЙНОГО ТА КЛАСОВОГО АНАЛІЗУ включають кількісні та якісні показники:

1. розміри прибутків
2. масштаби накопиченої власності
3. досягнутий рівень життя
4. масштаби контрольованого капіталу
5. соціально-професійний статус
6. освіта, кваліфікація, посада, попит на ринку праці
7. трудовий статус (умови, зміст праці, самостійність в процесі роботи)
8. владний статус (доступ до влади, панування, авторитет, вплив)

Соціальна мобільність - це характеристика суспільства з точки зору можливості переміщення індивідів та соціальних груп в цілому за соціальними сходами або пірамідою. (див. мал. 3). Соціальна мобільність тісно пов'язана зі стратифікацією. Соціальна мобільність - це можливість/ необхідність змінювати своє положення у суспільстві на більш вигідне або менш вигідне для індивіда або групи в цілому.

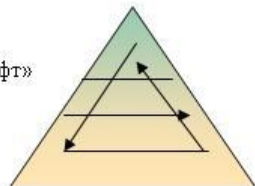
Піпрім Сорокін вніс великий внесок у розробку теорії мобільності. Він першим запропонував оцінювати соціальні системи з точки зору ступеня соціальної мобільності особистостей і груп, порівнюючи США, Великобританію та Індію (де були залишки кастової системи). В результаті суспільства оцінюються як «закриті», «жорсткі» або «відкриті».

ВИДИ МОБІЛЬНОСТІ. Розрізняють «**Вертикальну мобільність**» = «ліфт», яка ділиться на «**Спадаючу**» і «**Висхідну**» мобільність (перехід із шару, класу в інший клас вгору або вниз) і

«**Горизонтальну мобільність**» = «автобус», коли умови життя змінюються, але статус таким же залишається: з класу людина (група) не виходить.

Мал.3

Розрізняють «вертикальну мобільність» = «ліфт» і «горизонтальну мобільність» = «автобус», а також «спадну» і «висхідну».

Крім того, вивчають мобільність «**Міжгенераційну**» (положення людини відносно предків). Наприклад, дослідження трьох поколінь польських переселенців у США Ф.Знаненцьким та У.Томасом за особистими документами (листами і щоденниками). Й **Генераційну*** (*генерація - покоління) **мобільність**, яка відлунує зміни соціального становища протягом життя людини, її досягнутий статус - це порівняння з чого починала і чим закінчує життя людини, чого добила. Виявилось, що співпадіння генераційної стійкої спадаючої мобільності з різкою спадаючою міжгенераційною мобільністю й усвідомлення цього спонукало людей до самогубства.

До видів мобільності також відносять **Організовану мобільність** – коли зміна статусу індивідів і соціальних груп йде під керівництвом з боку держави (реформи, зміна законодавства, розширення прав, відміна дискримінаційних законів тощо). Вивчають **Структурну мобільність** - переміщення в результаті трансформацій і змін у структурі суспільства (перехід до нової соціальної системи, як зараз в Україні).

Показниками вертикальної мобільності є:

1. **Дистанція мобільності** - число ланок, на які змінилося становище індивіда чи групи (нормальною вважається дистанція в 1-2 ланки вгору або вниз). Частіше використовується в дослідженні міжгенераційної мобільності.

2. **Обсяг мобільності** - загальна кількість осіб які змінили свій стан за певний період часу. Так за 80-90 рр. з нижчого середнього класу в вищий середній перемістились: 9% англійців, 7% японців і 10% американців, тоді як у французів, німців, датчан і італійців мобільність нижче (обсяг склав лише 1-2%) [16]. Наприклад в Україні в 90 рр. спостерігалась масова спадаюча мобільність з середнього та вищого класів до низу.

3. **Коефіцієнт мобільності** - ділиться коефіцієнт виходу з шару на коефіцієнт входу в соціальний шар, відображає соціальну динаміку суспільства в цілому та показує напрямки мобільності, ступінь відкритості верхніх шарів для вихідців знизу й навпаки.

4. **Диференціальна мобільність** - кількість переміщень по окремих сферах і класах.

5. Масштаб мобільності - загальна кількість переміщень по всіх верствах.

Результати сучасних соціологічних досліджень соціальної структури продемонстрували, **що на стратифікаційні процеси впливають і такі позакласові фактори, як гендер та етнічна приналежність.** Для соціологів гендер (соціальні відмінності чоловічого та жіночого) - категорія стратифікації, яка не виключає впливу інших категорій, таких як клас, вік, расова та етнічна приналежність. Звідси вектор соціологічних досліджень, пов'язаний з аналізом гендерної нерівності базується на теорії соціального конструювання гендеру. У рамках соціально-конструктивістської теорії **гендер розуміється як система міжособистісної взаємодії, за допомогою якої створюється,** стверджується, підтверджується і відтворюється **уявлення про чоловічу і жіночу сутність як базових категорій соціального порядку.** Олена Стрельник пропонує визначити **гендерну нерівність як розбіжність статусних позицій жінок і чоловіків у різних сферах життєдіяльності суспільства, обумовлену гендерним фактором** (гендерної соціалізації, гендерних ролей, стереотипів, дискримінаційних практик тощо), що визначає можливості формування та реалізації їх соціального потенціалу [14].

В Україні в результаті зміни власності (приватизація) і типу економічної системи (від планової до ринкової) також відбулися серйозні зміни соц. структури суспільства. Надбагаті складають за даними соціологів 3,1%, середній клас – біля 27 % і він ділиться на три підгрупи, інші верстви - 70% - бідні, які також поділяються на 3 страти. Верхній шар бідних - люди, доходи яких на 1 людину в сім'ї на рівні прожиткового мінімуму (в 2012р.-1тис.грн.). Змінюється і професійна структура у зв'язку з переходом до інформаційного суспільства та ринкової економіки. **Нові елементи соціальної структури** в Україні, що з'явилися в результаті перебудови: комівояжери (коробейники), лоточники, бізнесмени, комерсанти, банкіри, управлінська бюрократія, рядові чиновники, фермери, пайовики, дрібні акціонери, дрібні власники, кооператори, кваліфіковані і некваліфіковані робітники (включаючи промисловість і сільське господарство, державний і недержавний сектор), наукова та інженерно-технічна, гуманітарна інтелігенція, службовці різного рангу і складності праці, учні, студенти, військові,

пенсіонери, безробітні і бездомні, «раби», рекетири, повії і сутенери, соціальне дно - маргінали: бомжі, злочинці, наркомани [див. 5, 6, 7]

В Україні основна проблема у соціальних відносинах груп пов'язані з явними і латентними конфліктами. **Перша проблема феномена бідності - «працюючі бідні», внаслідок того, що зарплата дуже низька й не враховує складність та якість праці.** [див. 4 и 9]. **Друга проблема пов'язана з перерозподілом власності в Україні.** Звідси конфлікти між громадянами і владою, соціальними інститутами суспільства, декількома ФПП* (фінансово-промислові групи, які вже узурпували владу в країні).Внаслідок цих конфліктів не можливо створити умови для оптимальної життєдіяльності людей. **Частина працездатного населення не може знайти собі місце в інертній економіці і мігрує в інші країни, а всередині еліт назрівають статусні і економічні конфлікти, які переростають у політичні.** У масовій свідомості суспільство ділиться на дуже багатих і бідних, причому багатство ототожнюється з владою (політикою). **Змінюється розподіл і концентрація економічного, культурного, символічного капіталу серед різних соціальних груп у порівнянні з періодом радянських часів.** Змінюється характер освіти, технологічна база і форми власності установ культурно-дозвільної сфери, ціннісні орієнтації молодого покоління, **формуються нові статусні групи особливостями стилів життя,** відбувається реконфігурація соціокультурних ідентичностей. Ці радикальні зміни обумовлені як трансформаційними соціоекономічними, політичними, соціокультурними перетвореннями в країні, так і формуванням певних елементів «інформаційного суспільства», «суспільства споживання» у контексті глобалізаційних процесів. **Трансформація українського суспільства породжує велику кількість маргіналів*** (*маргінал – проміжна людина/ культура).

Аналогічної думки відомий український соціолог Шульга Н.А. Він підкреслює: «Слід звернути увагу на специфічну бідність нашого населення. Це бідність високоосвічених, культурно розвинених людей. Вона відрізняється від бідності людей в країнах, що розвиваються. У наших людей розвинені духовні, культурні, пізнавальні та інші особистісні потреби. Таке поєднання - високий рівень освіченості та низький життєвий рівень породжують специфічні стилі

поведінки людей. Тут формуються стилі виживання, які принципово відрізняються від стилів поведінки населення бідних країн з низьким рівнем освіти» [22, с.215].

Стан виживання притаманний не тільки окремим індивідам, але й суспільству в цілому. Наш соціум як цілісний організм переживає різнобічні прояви глибокої, довготривалої кризи, - відмічає Шульга. Більшість населення нашої країни потрапила в такі життєві обставини, коли його матеріальний ресурс не може забезпечити повноцінного функціонування в усіх сферах - у побуті, освіті, охороні здоров'я, культурі, відпочинку тощо. Люди відтворюють лише ті аспекти життя і в тих вимірах, які забезпечують їм елементарне фізичне та соціокультурне виживання. [22, с.220].

До факторів індивідуальної мобільності відносяться: шлюб з представником іншої страти, класу; освіта; зміна матеріальних основ способу життя; зміна типової статусної поведінки (манери, мова, зачіска, стиль одягу, дозвільні практики), зміна соціального оточення, армія, політика, церква, кар'єра, спадковість.

Фактори групової мобільності: революції, війни, зміна політичного режиму, зміни в конституції та законодавстві, народні повстання і бунти, створення імперії, колонізація земель, марші протесту, страйки.

5.3. РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА. МЕТОДИКИ ВИВЧАННЯ РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Соціальна нерівність найбільш явно проявляється у стратифікації населення за рівнем життя, який визначає нерівність всіх інших можливостей: здоров'я, освіти, розвитку, відпочинку тощо. У демократичних державах існують механізми соціальної солідарності, які зменшують розриви у доходах й надають можливості задовольняти мінімальні соціальні потреби особам з низькими доходами. В функції соціальної держави, якою є Україна згідно Конституції, - входить турбота про добробут громадян і їх соціальний захист. Одним з головних засобів соціальної політики є механізм визначення споживчого мінімуму як нормативної величини в наданні соціальної допомоги та рівня мінімальних доходів. Прожитковий мінімум також служить оцінкою рівня та глибини бідності

населення тієї або іншої країни. Впродовж перших десяти років існування України більше половини громадян жили за межою бідності (яка дорівнює згідно з міжнародними методиками 1/3 прожиткового мінімуму) [20].

Неінтегровані (прості) показники рівня життя представляють собою кількісний вираз ступеню задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб населення. До них відносяться загальновідомі показники калорійності харчування населення, середньодушове споживання основних продуктів харчування, середня кількість предметів тривалого користування у побуті, частота відвідувань установ культури, можливості отримання освіти, доступність послуг та інші. Саме неінтегровані показники були в основі методик, які використовували експерти ООН в 50-60 рр. Головними елементами вважали: здоров'я, харчування, освіти (грамотність та навички), умови праці, можливість заощадження збережень, транспорт, одяг, оселю та відпочинок. Однак різниця внутрішніх показників (натуральних та вартісних) унеможлилювала міжнародні порівняння. [18]

Інтегровані показники рівня життя характеризують узагальнену можливість задоволення всієї сукупності потреб. Серед них розповсюджені такі: заробітна плата (дохід): середня, мінімальна та максимальна, аналогічні рівні пенсій та стипендій; офіційні кордони бідності та малозабезпеченості. Внутрішній валовий продукт на душу населення як показник підвищення та добробуту суспільства в цілому. Для кроснаціональних досліджень використовується спеціальний інтегрований показник - індекс людського розвитку (ІЛР). Інтегровані показники рівня життя самі представляють собою багаторівневу систему. [17]

Перший рівень складають показники, що відображають можливість задовольнити споживання індивідів та соціальних груп (мікрорівень).

Другий рівень, макроекономічних факторів, які відображають потенціал суспільства у задовільності споживання своїх членів.

Третій - узагальнені міжнародні стандарти статистики. Наприклад, при однаковому рівні ВВП на душу населення, - різні витрати на здоров'я та освіту населення у різних країнах, що обумовлене соціальною політикою та політичним режимом держави (див. Л.№1).

Розрізняються і **методики вивчення рівня життя**. Перша група методик зв'язана з кількісними показниками, які публікуються **органами статистики**. В Україні в теперішній час така можливість різко обмежена. [5]. Друга група методик - **опитувальні методи**. Їх суть зводиться до можливості ототожнювати доходи та рівень реального споживання. Основою допущення служить факт неможливості іншим способом вивчати рівень життя, коли більша частина населення не має офіційно фіксованих доходів [7, 21]. Цими методами можна вивчати реальні умови життя в динаміці. Однак їх результати носять оцінювальний характер і не можуть служити основою для планування соціальних програм. Вони показують лише тенденції [7, 8].

ООН визначає **чотири основні ознаки бідності**: коротке життя; низька загальна освітня і професійна підготовка; позбавлення економічної бази нормального життя: чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування; випадіння з суспільного життя. [20]. На відміну від інших країн, ознаки низької освіти у бідних в Україні – немає. Це високо освічені люди, які виконують складну розумову працю, але отримують за це невідповідну фаху та складності роботи дуже низьку платню. Так було й в радянські часи, за ідеологією, коли фізична праця цінилась вище ніж розумова, це збереглося в Україні й зараз [22]. Тоді як в країнах Заходу складна висококваліфікована розумова праця оплачується значно вище, ніж фізична.

Рівень бідності в країні визначається розрахунком питомої ваги сімей (домашніх господарств, окремих осіб), чий рівень споживання (прибутків) нижче визначеної законом межі бідності (*або прожиткового мінімуму*), до загальної кількості сімей (домашніх господарств, окремих осіб). До 1998р. в Україні застосовувалась «межа малозабезпеченості», з 1998 р.- Прожитковий Мінімум. **Однак офіційна кількість бідних в країні** до цих пір **визначається** не на основі прожиткового мінімуму, а по тій частці громадян, у кого прибутки менш 1/3 цього мінімуму (тобто межа бідності). **Межа бідності** визначається за прийнятим у країні рівнем добробуту, який вважається межею виділення соціальної допомоги. У розвинутих країнах межа бідності визначається на основі мінімального споживання у продуктах харчування та лікування.

Розглянемо **Форми бідності**. **Об'єктивна бідність** визначається за прийнятими у країні критеріями доходів та доступу до матеріальних та духовних благ. **Суб'єктивна бідність** визначається самооцінкою, тоді людина бідна, коли вона сама себе так ідентифікує. До слова, у зарубіжних дослідженнях, зокрема у країнах, які розвиваються, цей термін відноситься до уразливих груп населення: інвалідів, вдів, батьків-одинаків, - тих, хто не має землі або нерухомості, або засобів до існування и т.п. [17,18]. В Україні в більшості опитувань люди ідентифікують себе як середній клас, даже будучі бідними, коли це не пов'язане з отриманням льгот та допомоги, тобто вони базуються на том як живе більшість населення. **Орієнтація на доходи** переважає в діяльності організацій соціального захисту та благодійних фондів, бо ця інформація документована і за нею легше порівнювати родини. Однак суб'єктивна самооцінка бідності спирається на співвідношення доходів до витрат.

Рівень бідності визначається політичним устроєм та економічним потенціалом кожної країни. Не може бути одного стандарту бідності: тобто, хто вважається безумовно бідним у США або Швейцарії, буде вважатися цілком забезпеченим у країнах третього світу.

Абсолютна бідність визначається у відповідності з прийнятою у країні межею, а **відносна** - за майновим розподілом населення відносно середнього рівня життя у країні. Наприклад, бідними вважається визначна частина населення з мінімальними доходами. При визначенні глибини бідності абсолютний критерій показує, який обсяг матеріальних благ може бути придбаний на конкретний прибуток.

За тривалістю бідність може бути тимчасовою (короткочасною чи сезонною) або постійною. **Тимчасова бідність** може бути результатом загального падіння рівня добробуту внаслідок раптових соціально-політичних, економічних чи природних зворушень. Наприклад, шоківі методи реформування в колишніх соц. країнах відобразились на загальному зниженні рівня життя населення. Крайньою формою бідності являється злидарство. Сім'я, окрема особа вважаються злиднями, коли їх харчування не забезпечує мінімального добового раціону або витрати на харчування вище 80% сукупного доходу родини.

Бідними вважаються домогосподарства, чий середній прибуток на 1 людину у родині в місяць / рік або вартість реального споживання на 40% нижче середнього рівня в країні. Малозабезпеченими - ті, чий прибуток були на рівні установленої Урядом мінімальної норми споживання [20].

Прожитковий мінімум (ПМ) – це вартісна величина, достатня для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я, продуктів харчування, а також набору непродовольчих товарів і мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Набір цих товарів та послуг представляє собою **споживчий кошик прожиткового мінімуму**. Це той рівень грошового забезпечення, що у мінімальному обсязі гарантує задоволення найнеобхідніших фізіологічних функцій людського організму [21].

Прожитковий мінімум визначається нормативним методом у розрахунку витрат на 1 одну людину на місяць й застосовується для загальної оцінки рівня життя в Україні. *За Законом розмір прожиткового мінімуму повинен бути основою встановлення мінімальної заробітної плати і мінімальної пенсії* за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги родинам з дітьми, допомоги по безробіттю, а також стипендій і інших соціальних виплат. Виходячи з вимог Конституції України, визначення категорій громадян, що мають право на призначення соціальної допомоги визначає рівень державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування і забезпечення в сферах охорони здоров'я, освіти, соціального захисту за розміром неоподаткованого податком мінімуму; на цей же основі йде формування державного бюджету України і місцевих бюджетів. Для регіонів на підставі встановленого прожиткового мінімуму повинні розроблятися регіональні соціальні програми. Однак у зв'язку з економічними труднощами і можливостями держбюджету в Україні усі соціальні гарантії складають 1/2 - 2/3 від величини прожиткового мінімуму. Реальним інструментом соціального захисту прожитковий мінімум так і не став. [21]

Згідно світової практики передбачається, що витрати на харчування повинні складати третю частину сукупного доходу домогосподарства (родини). Реально вона складала 60-70% у двох третин населення України у 2008-2011рр.

Фахівці відзначають, що людській розвиток суспільств прямо пов'язаний з благополуччям індивідів та родин, останнє залежить від економічних ресурсів й не економічних аспектів людського життя (що люди можуть и що вони не можуть себе дозволити?). Для порівняння розриву у доходах надбагатих та дуже бідних людей використовується «децильний коефіцієнт» (по 10 % кожної категорії). Вважається що для забезпечення сталого розвитку країни та населення розрив у доходах не повинен бути занадто великим, інакше соціальна структура деформується, поглиблюються соціальні розколи, зростає напруга у суспільстві та знижується якість життя та можливості розвитку значної частини працездатного населення. Перед кризою 2008 р. у країнах Європи децильний коефіцієнт складав 1:6-1:8; у США 1:12 у тому числі за рахунок перерозподілу ресурсів та системи соціальної допомоги бідним; а у Росії-1:30 (в Україні дані відсутні) [1].

За опитуванням міжнародного моніторингу ISSP, за думкою українців соціальна структура суспільства має глибокі розриви між нижчим прошарком та невеликими за чисельністю шарами верхівки у спектрі соціальних можливостей, середні прошарки залишаються звуженими (всі 15 років моніторингу) [7,с.181]. Ці дані підтверджують перехід України до постіндустріального суспільства й правильність прогнозу М. Кастельса відносно середнього класу, але вищі прошарки суспільства у 2010 р. в Україні склали лише 3,4% [19], що не відповідає цьому прогнозу. Пояснення цьому може бути в том факті, що в українському суспільстві досягнуті статуси є вкрай неузгоджені між собою на відміну від країн Європи. **В утворенні статусу головним фактором виступає професійна діяльність (посада)**, тоді як освіта мало пов'язана з доходами працюючих і часто не відповідає престижу професії. Тобто більш освічені категорії громадян, що зайняті більш інтелектуально складними видами професійної діяльності, пов'язаними з більшою соціальною відповідальністю (лікарі, викладачі, науковці тощо), отримують меншу матеріальну винагороду у порівнянні з зарплатнею менш освічених категорій громадян. **Професійна діяльність продовжує бути слабко пов'язаною з отриманою освітою (робота не за фахом)**. З віком така неузгодженість тільки посилюється. При цьому у середніх прошарків така неузгодженість статусів є більшою ніж у нижчих

прошарків з меншим рівнем освіти. Лише у 13% опитаних виявлена більш-менш збалансованість статусів, це мешканці сіл та нижні прошарки з низьким рівнем освіти. Інтегральні значення статусів у громадян України залишаються нижчими умовної середньої лінії соціальної стратифікації, тобто **більшість громадян країни й за об'єктивними й за суб'єктивними ознаками залишаються бідними** [7, с.182-183].

Але мої (Л.С.Ч.) зауваження викликають занижені граничні показники віднесення прошарків до середніх та нижчих класів, що пов'язане з поглядами самих дослідників, які подають бажане як реальне, а також те, що у бідному суспільстві дуже занижені. Помилкою багатьох досліджень є віднесення до середніх класів людей з високим рівнем освіти і низькими доходами й ігнорування факту *внутрікласового розширення, яке у постіндустріальному суспільстві буває більшим, ніж у міжкласовому вимірі*. Також **треба говорити про класи у множині**, а не у одинині: вищі, середні, нижчі **класи**.

В зв'язку з глобалізацією та розповсюдженням інформаційних технологій, які роблять надлишковим існування більшої частини людства, за прогнозом Зб. Безжінського до 85% населення буде надлишковим й чистими затратами для ТНК та урядів [9]. Вже почала складатися глобальна еліта, яка існує незалежно від національних кордонів та урядів. Чим скоріше буде наблизитися майбутнє, тем менше країн мають шанси потрапити в число розвинутих і відповідно їх населення буде жити за більш низькими соціальними стандартами. Занадто швидкий темп соціальних перетворень та змін у суспільствах по-іншому формує і новий соціальний час, і новий соціальний простір [3]. Так і хочеться повторити за поетом: «Чуть помедленнее, кони!» (В.Висоцький). Наднаціональні структури управління, що формуються, повинні будуть вирішити ризики, які виникають з цих перетворень та трансформацій.

ВИСНОВКИ:

1. Люди несвідомо оцінюють оточуючих на «рівних собі» і тих, хто «вище» або «нижче», на начальників і підлеглих, обраних і масу, процвітаючих і невдах.

Обираючи професію, соціальну роль, люди ототожнюють себе з певними верствами суспільства або прагнуть належити до них.

2. **Соціально-економічна стратифікація розподіляє соціальні групи і класи на основі певних критеріїв.** Аналізувати структуру суспільства можна, поділяючи соціальні групи за: а) об'єктивними позиціями і характеристиками; б) типами світогляду та інтересів (культурні і релігійні спільноти); в) типами дії (солідарні або роз'єднані).

3. Кожна людина (група) одночасно займає різні «сходинки» на безлічі соціальних сходинок (за різними ознаками) і відноситься відразу до декількох верств або груп. **Тому число груп у суспільстві завжди більше кількості населення.**

4. **Соціальна нерівність** - це умови, за яких люди мають не однаковий доступ до соціальних благ, що призводить до протиріччя між можливостями (потенціалом) особистості і можливістю їх реалізувати. Але ставлення до цього процесу у соціологів різне.

5. **Соціальна мобільність (зміна положення в соц.системі)** приводить до змін у стратифікаційної моделі суспільства та його структури.

6. **Рівень життя** як співвідношення рівня доходів до рівня витрат родин є предметом дослідження соціологів та економістів й лежить в основі соціальної політики держав. Нерівні можливості задовольняти потреби та розвиватися компенсуються через системи податків та соціального захисту.

7. **Межа малозабезпеченості** та рівень бідності мають об'єктивні та суб'єктивні показники та комплексні критерії.

8. **При переході до постіндустріального суспільства** зменшується кількість середніх класів, та збільшується кількість бідних в середині суспільств. Крім того, зростає соціальна нерівність у міжнародних відносинах.

Література:

1. Бова А. Доходи та домагання: порівняльне дослідження у чотирьох європейських країнах //Соціологія:теорія, методи, маркетинг, 2009, № 1, с.158-173.

2. Варшавский А.В. Стратификация и устойчивое развитие общества// Гармонізація та гуманізація управління суспільством, освітою та наукою.Харків:ХНУ,- 2009, -С.3-12.
3. Делягин М.Г.Глобальный управляющий класс// Свободная мысль,-2012,- №1-2, С.74-86.
4. Кастельс М. Информационные технологии: тенденции перехода и влияние на общество. - М.,- 1990. -156с.
5. Коваленко Е., Савчинський Р. Багатомірний аналіз соціальної стратифікації українського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг,- 2007, -№3, - с.5-23.
6. Куценко О.Д. Общество неравных. [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.socnet.narod.ru/library/.
7. Куценко О.Д. Соціальна структура українського суспільства (суб'єктивні виміри у порівняльному контексті) // Методологія, теорія, практика соціологічного аналізу суспільства. - Харків: ХНУ, -2012, - С.177-184.
8. Малиш Л.О. Индекс добробуту: Алгоритм конструювання// Методологія, теорія, практика соціологічного аналізу суспільства. - Харків:ХНУ, -2012, -С.185-189
9. Мартин Г.П.,Шуманн Х. Западня глобалізації: атака на процвітання и демократію. - М.: Издательский дом «Альпина», - 2011,- 335с.
10. Толстых Н. Современные показатели уровня жизни населения и методики их измерения // Социология: теория, методы, маркетинг, 1999, -№1, - С. 112-126.
11. Сакс Дж.Д. Конец бедности. Экономические возможности нашего времени. М.: Из-во Ин-та Гайдара. -2011, -424с.
12. Симончук Е. Средний класс: люди и статусы. К.,-2003,-ІС НАН,-464с.
13. Стрельник О. Гендерна нерівність: теоретико-методологічні підходи до інтерпретації //Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2005, -№ 4, -С.151-153

14. Українське суспільство 1994-2011. Моніторинг. Опитування громадської думки/За ред. М.Ворони, І. Головахи.- К.: ІС НАН України -2012,- 276 с.
15. Чернова Л.Е. Бедность в Украине (по материалам исследования Мирового банка). Дн-к.: ДИСОР, -1999, -43с.
16. Чернова Л.Є. Рівень життя в Україні. Дн-к, ПДАБА, -2005, -78с.
17. Шульга Н.А. Дрейф на обочину: двадцать лет общественных изменений. К.: Бізнесполіграф, -2011, - 448 с.
18. Електронні ресурси-Режим доступу: www.i-soc.com.ua; www.ukraine.ua; www.ukr.stat.ua

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Соціальні ознаки як критерії аналізу соціальної структури.
2. Соціальна стратифікація: історія та перспективи.
3. Критерії стратифікаційного і класового аналізу в класичній та сучасній соціології.
4. Статуси, ролі, престиж як ознаки стратифікації.
5. Соціальна мобільність: види та показники. Фактори індивідуальної та групової мобільності.
6. Зміни у соціальній структурі українського суспільства й з чим вони пов'язані.
7. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки рівня життя. Рівень життя та соціальна політика. Що таке децільний коефіцієнт й на що впливає його рівень.

Лекція. 6. СОЦІОЛОГІЯ РОЗСЕЛЕННЯ І РЕГІОНАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ. ТИПИ ПОСЕЛЕНЬ І СОЦІАЛЬНО- ТЕРИТОРІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ

6.1 СОЦІОЛОГІЯ РОЗСЕЛЕННЯ. РЕГІОНАЛЬНІ СИСТЕМИ ТА ЇХ РОЗВИТОК

Соціологія розселення - галузь соціології, що вивчає кореляції між соціальним розвитком людей та їх місцем у системі розселення. *Розселення* – процес розподілу поселень по населеній території і розподіл населення по поселеннях, і розміщення людей усередині поселення. *Розселення обумовлене розвитком продуктивних сил* («суспільство - природа») і *характером соціальних відносин* («суспільство - людина»). Розселення стає соціологічною категорією і соціальним процесом в силу трьох причин:

1. Довгий час в історії розселення відображало диференціацію соціального простору (люди селилися своєю соціальною стратою «серед своїх»).

2. Фактори соціально-економічного розвитку детермінують функціонування розселення як сукупності територіально локалізованих поселень.

3. З'єднання людей і умов в конкретних поселеннях стає передумовою їх об'єднання в соціальні територіальні спільноти, розвиток і характер яких входить у предметну область соціології.

За ступенем розвитку економіки і територіальним масштабом **системи розселення поділяються на локальні й регіональні**. **Локальні системи** охоплюють відносно невелику територію адміністративно - управлінської одиниці порівняно з губерніями раніше (в Україні зараз це область, район, поселення). **Критерієм розмежування** такої системи є показник транспортної доступності, який визначає **відстань (у годинах) від центру системи до крайнього поселення**. Для регулярних поїздок населення в один кінець ця відстань **не повинна перевищувати 1,5-2 години**. Локальні системи дають можливості активного спілкування людей, сприяють найбільш інтенсивним економічним зв'язкам між підприємствами і забезпечують життєздатність та розвиток системи. Центром локальної системи виступає найбільш багатофункціональне місто, селище. Сільські поселення, що входять в цю систему так само ранжуються за величиною і

функціональним призначенням (райцентри, сільські індивідуальні поселення, селища, села тощо). **Регіональні системи** розміщуються на досить великих територіях. В Україні вони включають декілька областей об'єднаних єдиним господарсько-виробничим комплексом, природними ресурсами, культурою і способом життя населення. Найбільше місто регіону, функціонально найскладніше, набуває значення регіонального центру. Іноді регіональна система може мати декілька центрів, якщо вони приблизно рівнозначні. Часто базою для формування регіональних систем розселення виступають Технічно Виробничі Комплекси (напр. Донбас, що об'єднує Донецьку, Луганську області, Павлоградський та Петропавловський райони Дніпропетровської обл.). Крім того, у глобальному розрізі поділяють регіони - групи країн пов'язаних схожим рівнем розвитку та подібною соціально-політичною системою, які мають історико-культурні та економічні зв'язки (ЄС, САД, ЛАД, ОЦЕАН тощо).

Підхід до регіону як до спільності людей, які проживають на локалізованій території, на перший план висуває завдання відтворення умов соціального життя - населення, трудових ресурсів, освіти, охорони здоров'я, культури, охорони природи, розвиток системи розселення, транспорту, житла у регіоні тощо. Такий підхід окрім економічного аналізу включає культурні, етносоціальні, політичні, соціально-психологічні та інші **аспекти життя регіону, синтез яких і є головним об'єктом дослідження регіональної соціології**.

Регіон - це соціальна характеристика певної господарсько-освоєної території, система соціально-господарського та культурного комплексу взаємодії людей з природним середовищем і між собою, яка планомірно розвивається. Поняття «Регіон» відображає внутрішню соціальну структурованість суспільства, його соціальний простір і устрій. Регіоналізм (як принцип управління територіями) історично завжди виступав фактором диференціації і структуровання суспільства і був потенційною загрозою цілісності держави (феодалні війни, сепаратизм зараз). Регіональні особливості умов життя людей відображають особливості **окремих соціально-територіальних спільнот**, формують соціальну структуру суспільства «по горизонталі».

Соціологія регіонів вивчає закономірності територіальної організації спільного життя і планомірні зміни соціального вигляду регіону. **Регіональна нерівність є наслідком** різних природних та економічних ресурсів, що обумовлює структуру галузей та поселень й впливає на рівень та якість життя населення в регіоні. Соціальний вигляд регіону відображає своєрідність природної, матеріальної та економічної бази соціальних відносин. По-друге, він обумовлений демографічними, етнічними, культурними, господарськими і побутовими особливостями населення, що живе на території регіону. Неоднорідність демографічного, професійного, етнічного складу населення і господарських комплексів різних регіонів створюють регіональну нерівність, яку й вивчає соціологія. **Завдання** цього напрямку - **обґрунтувати шляхи та форми створення рівних соціальних умов (безпечних для життя і здоров'я населення) та шляхи розвитку різних регіонів країни.** Це передбачає вивчення історичних, природно-кліматичних, житлових, культурних, соціально-економічних та ін. особливостей того чи іншого регіону, так само потреб і життєвих планів населення, перспектив та прогнозів розвитку регіону для пошуку шляхів оптимізації техніко-економічних, соціокультурних і природоохоронних програм подальшого розвитку. Це дуже актуально для України, де нарізла Адміністративна реформа з перерозподілом кордонів регіонів і передачею більших повноважень і бюджетних коштів місцевим органам влади.

Таким чином, **регіональна соціологія вивчає просторову форму організації соціального життя людей, сукупність соціально-економічних зв'язків і відносин між ними, що виникають в процесі спільного проживання людей на певній локалізованій території, спільного використання природно-економічних та соціально-культурних ресурсів і структур.** Регіональна соціологія особливу увагу приділяє вивченню впливу просторового аспекту людської діяльності на соціальну поведінку і форми комунікацій. Регіональна соціологія вивчає територіальний аспект соціальних процесів і структурування суспільства. Формами просторової локалізації життя людей виступають різні регіональні утворення, що виникають на базі регіону:

1. Поселенські структури (місто, село, селище, агломерація і т.д.);

2. Територіально-адміністративний устрій суспільства (управлінські одиниці);

3. Виробничо-економічні та культурні структури (економічний регіон, транспортний вузол, територіально-промисловий комплекс, вільна економічна зона, транснаціональна корпорація, технопарки та ін.)

Всі вони мають цілісність і автономію, загальну внутрішню системну структуру, в якій можна виділити такі елементи:

- ❖ природно-екологічна система (географічна зона - степова, гірська, приморська, копалини, водні джерела тощо);

- ❖ промислово-економічна система (господарський уклад, структура економіки, технологічна система, структура продуктивних сил, тип і ефективність економіки регіону, транспортна та комунікативна системи, інфраструктура тощо);

- ❖ соціальна інфраструктура (рівні і характер галузей обслуговування населення: охорона здоров'я, освіта, наука, інформація, рекреативна і дозвільна сфери тощо);

- ❖ система розселення по території (структура та розмір міських, сільських та селищних поселень тощо);

- ❖ соціально-демографічна система (тип і рівень відтворення населення, зміни демографічного складу, міграції тощо);

- ❖ стратифікаційна модель населення (розшарування на економічні групи, професії, рівень освіти, етнічний склад та ін.)

- ❖ система регіонального управління (територіально-адміністративний поділ, структура органів влади і управління тощо).

Соціальний простір на рівні регіону - це освоєна людьми територія, що містить безліч об'єктів соціального призначення та зв'язків між ними: поселення, соціальна інфраструктура, підприємства, торгові та рекреаційні площі, транспортні і інженерні мережі, наукові, освітні, медичні осередки та ін. Якість соціального простору визначається багатьма характеристиками і параметрами. Серед них виділяють, перш за все:

- ❖ щільність населення, обсяг валового регіонального продукту, природні ресурси, основний капітал;

❖ показники розселення (показники рівномірності, диференціації, концентрації, розподіл населення на окремі соціальні верстви);

❖ зв'язаність (інтенсивність соціальних і економічних зв'язків між частинами і елементами простору, умови мобільності та доступності послуг, капіталу тощо, зумовлені розвитком економіки, транспорту та зв'язку).

«Соціальна дистанція регіону» характеризується, перш за все, економічними і соціальними зусиллями, необхідними для подолання фізичної відстані для комунікації та спільної діяльності. Є регіони великі з низькою щільністю, а є малі з високою щільністю населення. **Однак регіон - відносно автономне соціально-економічне та культурне утворення, відкрита система.** Кожен регіон входить в цілісну національну систему соціальних процесів: демографічних, соціальних (відтворення груп і їх мобільність), економічних (кооперація і розподіл праці, структура виробництва, національний ринок та валюта, енергетична система, бюджет країни та ін.). ***Тому кожен регіон - це соціально-територіальна спільнота, що має ознаки автономії і самодостатності, але одночасно вона частина цілого і репрезентує інтереси і потреби суспільства, виконує загальнонаціональні функції і завдання.*** Тут досліджується комплекс соціально-економічних, політичних і культурних відносин в системі «регіон - регіон» (горизонтальні), «регіон - центр» (вертикальні).

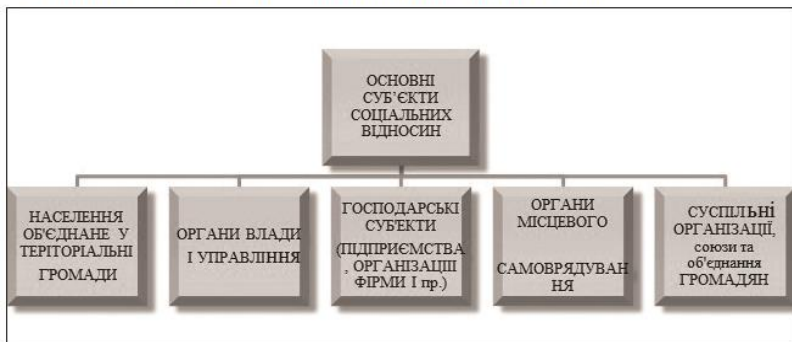
Життєдіяльність регіону - постійний фактор, він не може бути припиненим. Регіональне господарство (в т.ч. всі галузі виробництва та соціальної сфери) не може бути механічно ліквідовано, без впливу на життя регіону. У цьому випадку порушуються пропорції соціального відтворення, функціонування регіону, демографічних процесів, що перетворює регіон в депресивну систему (як зараз багато регіонів в Україні).

Реалізація цих регіональних інтересів обумовлена діями **суб'єктів соціально-економічних відносин регіону і моделлю регіональної політики.**

Основними суб'єктами соціальних відносин на рівні регіону і поселення є різні утворення (Див. мал.1). **Але суб'єктом місцевого самоврядування є територіальна громада, решта тільки її обслуговує.**

Малюнок 1

ОСНОВНІ СУБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Регіональна політика, перш за все, спрямована на реалізацію інтересів і потреб усього населення регіону. Найбільш значимі індикатори, які відображають у регіональній політиці соціальні інтереси населення:

- ❖ відповідність рівня і якості життя населення середньо-національним стандартам;
- ❖ нарощування регіональної власності і фінансових ресурсів для реалізації регіональних соціальних можливостей регіону та ефективного використання наявних ресурсів, робочих місць, наукового і освітнього рівня населення;
- ❖ розвиток соціальної інфраструктури для програм і забезпечення благополуччя населення;
- ❖ ресурсний і екологічний потенціал регіону;
- ❖ формування концептуальних інноваційних форм внутрішніх і міжрегіональних зв'язків;
- ❖ рівень стабільності суспільно-політичної та національно-етнічної ситуації в регіоні.

Крім завдання забезпечення інтересів населення, важливе значення мають цілі і стратегії соціально-економічного розвитку регіону в контексті країни. Ці цілі можуть не зовсім збігатися з регіональними інтересами, і навіть суперечити. Однак, їх узгодження - найважливіша умова стабільного розвитку регіону.

Малюнок 2

ОСНОВНІ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

Основні стратегії розвитку регіону (див. мал.2):

- адаптаційні (завдання - пристосування соціально-економічного розвитку до нових вимог зовнішнього середовища);
- стабілізуючі (завдання - подолання тенденцій щодо зниження темпів зростання, подолання падіння виробництва та рівня життя);
- застережливі (завдання - стимулювання інноваційного розвитку та попередження негативного сценарію);
- антикризові (завдання - оновлення відтворюючих пропорцій і блокування кризових явищ).

Розвинена регіональна політика проходить чотири **методологічні парадигми (стадії)**. Історично першою була парадигма **невідкладної допомоги кризовим регіонам**, яка зводилася до емпіричних вимог обґрунтування дій центрального уряду, щоб забезпечити життя окремих регіонів, які опинилися з тих чи інших причин в глибокій економічній і соціальній кризі. У 60-70-ті рр. з'явилась **парадигма міжрегіонального перерозподілу економічного зростання**, з якою асоціюється регіональна політика більшості європейських країн у ті часи. Але з середини 70-х до кінця 80-х рр. в умовах кризового розвитку, почала домінувати **парадигма реструктуризації регіонів**. На початку 90-х рр. почала складатися парадигма, яка більш відповідає принципам постіндустріального інформаційного

суспільства, концепція регіонального саморозвитку. Вона передбачає більш повний облік технологічного, ресурсного і людського потенціалу регіонів, інтерес регіональних союзів економічних еліт, символічного капіталу, опора на регіональні громадські ініціативи. Ці процеси отримали назву Організація громад [див. 20].

Основні напрями та проблематика досліджень регіональної соціології. Дослідження в області регіональної соціології та соціології урбанізму потрібні для соціального програмування і прогнозування розвитку регіональних спільнот. Проекти, соціально-економічні розробки, програми розвитку поселень і регіону служать емпіричною базою для соціологічного аналізу регіональних процесів, з іншого боку при їх розробці повинна бути врахована громадська думка жителів (опитування, громадські слухання та ін. процедури узгодження). Соціально-територіальні громади та соціальні процеси, розвиваються на мікро-мезо- і макрорівнях соціуму. Спільноти, функціонують на мікрорівні: сусідські спільноти сільські громади, автономні форми міських спільнот (ОВБД, мікрорайон тощо) на мезо- і макро- рівні - великі поселення і міжпоселенські утворення (міський/сільський райони, область, ТВК, ФПГ, анклавні форми спільнот, напр. етнічні діаспори, релігійні громади тощо) До соціальних проблем, що становлять **дослідницьке «поле» регіональної соціології**, відносяться:

1. структуризація соціально-територіальної спільності і соціальна динаміка населення регіону;
2. формування і динаміка систем розселення, міграційні процеси;
3. процеси урбанізації;
4. формування ринків праці і зайнятості населення;
5. соціально-демографічні процеси (народжуваність, смертність, шлюбність, міграції);
6. формування соціального середовища і якості життя населення;
7. етнокультурні процеси;
8. розвиток соціальної інфраструктури, соціоекологічних систем;
9. системи соціального і громадянського управління.

6.2. ТИПИ ПОСЕЛЕНЬ: ХАРАКТЕРИСТИКИ, КУЛЬТУРА ТА СПОСІБ ЖИТТЯ. СОЦІАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ

Соціально-територіальні спільноти - це сукупності людей, об'єднаних загальною об'єктивною єдністю приналежності до конкретної господарсько-освоєної території. Самі люди можуть чи усвідомлювати, чи ні свою спільність за цією ознакою (мати чи не мати почуття спорідненості). **Поселенські спільноти**, на відміну від професійних або етнічних **мають тільки одну загальну ознаку - місце проживання**. Всі інші параметри - включають їх у різні групи. Тим самим, поселенські спільноти можуть бути більш - менш однорідними (гомогенними) або різнорідними (гетерогенними). Вони складаються з різних вікових, професійних, етнічних, соціальних, культурних груп. Тому структура народонаселення країни або поселення описується пропорціями тих чи інших груп у його складі і тенденціями їх мобільності.

У 70 рр. дослідник великих міст Шноре додав *ще одну важливу ознаку: члени цієї територіальної спільноти залежать один від одного в повсякденному житті* і про це треба пам'ятати. Виникають соціально-територіальні спільноти на базі конкретних поселень.

Першими історично виникли **сільські поселення**. Зараз вони бувають великі (в Україні 1-3тис. мешканців), середні (до 500 осіб), малі (менш 100 осіб), хутір або ферма (індивіду-альні сільські поселення декількох родин) та вимираючі села (декілька старих). **Міста** поділяються на великі, середні, малі, мегаполіс та суцільні урбанізовані агломераційні зони. Особливий тип поселення – **селище, містечко** - змішаний марігнальний тип поселень, об'єднує риси сільського і міського. Селища також є різні: промислові, СМТ (селище міського типу), райцентр, елітні поселення. Ще один тип поселення – передмістя (приміські), воно раніше могло бути самостійним поселенням (див. мал.3). Традиційно виділяють такі **типи поселень**:

Малюнок 3.

Всі поселення розрізняються розміром, природними умовами, віком, історією, кількістю жителів, щільністю та типом забудови, етнічним складом населення, родом основних занять, стилем і темпом життя, стратифікаційними ознаками, культурою, комунікативними та дозвільними практиками. Крім того, соціологи виділяють фізичну щільність (скупченість людей у певному місці - квартира, транспорт, робоче місце, вулиця), «особисту» і соціальну близькість, дистанцію у відносинах (шкала Богардуса) (більш докладно Л.№ 3). Прагнення до відокремлення і індивідуальності, автономія особистого життя - це тенденція останніх десятиліть. Крім того, розглядають морально-духовну близькість (символічна єдність, солідарність і співпричетність) в сім'ї, в колективі, в сусідських зв'язках, в суспільстві, що сприяє об'єднанню та згуртованості, високому ступеню взаємодопомоги. Можна виділити солідарні, згуртовані громади, спільноти і більш роз'єднані. Наступний показник - вік поселення. Існує цікавий метод - соціокультурна реконструкція старих епох даного поселення на

основі історичних документів, архітектури і предметів мистецтва. Вивчення і передача новим поколінням жителів традицій, звичок, обрядів через культурно-історичні товариства, систему освіти і музейно-видавничу, просвітницьку діяльність.

Головний предмет вивчення соціолога - спосіб життя і культура жителів того чи іншого поселення в теперішньому та минулому. Вони суттєво відрізняються в племені мисливців і збирачів, що мігрують в певному кліматичному ареалі, жителів древніх городищ, сучасного карпатського села чи жителів мегаполісів.

Тому в соціології розселень виділяють соціологію міста (урбанізм) і соціологію села, міську, селищну (маргінальну) і сільську культуру. Відокремлення міста від села було пов'язане з третім етапом в системі розподілу видів трудової діяльності: відділення сільської праці від ремісничої і розумової від фізичної, - що призвело до появи перших міст-держав. **Відразу міста стали центрами управління, оборони, фінансів, торгівлі й освіти. Тобто нерівність між селом і містом була споконвічною, адже більшість поселень у той час було сільськими.** Перевага міських поселень за кількістю жителів пов'язана з Новим часом і індустріалізацією. В СРСР міське населення перевищило сільське лише в 70 рр. XX ст., у світовому масштабі це здійснилося на початку XXI століття.

Показники, які використовують при дослідженні поселень:

1. Вік поселення. Історія створення та зміни спеціалізації поселення.
2. Кількість населення, площа поселення, щільність населення (осіб на кв. км.).
3. Тип забудови (у %), щільність забудови, стан будівель і зношеність житла, благоустрій й комфорт.
4. Інфраструктура поселення, що надає мешканцям поселення для задоволення своїх потреб: заклади соціальні, культурні (дозвілля), побутової сфери, дороги, транспорт і зв'язок.
5. Демографічний склад населення (статевовікова структура та її деформації, етно- національний склад, процент сімей й однаків, домінуюча мова).
6. Види зайнятості (професійна і галузева структура). Рівень безробіття.

7. Характер стосунків (відкритість/замкнутість, близькість / віддаленість, згуртованість / відчуженість). Манера звернень та спілкування зі знайомими й незнайомими на вулиці.
8. Темп життя в поселенні.
9. Спосіб життя.
10. Культура поселення (домінуюча).
11. Форми дозвілля у різних вікових та соціальних страт.
12. Широта вибору роботи, навчання, відпочинку.
13. Середній рівень життя мешканців (рівень доходів до витрат).
14. Проблеми.
15. Перспективи.

6.3. СОЦІОЛОГІЯ СЕЛА І МІСТА

Соціологія села - вивчає закономірності виникнення, функціонування та розвитку сільської соціально-територіальної спільноти, її економічну спеціалізацію, відтворення та розміщення в природному середовищі, зв'язок з матеріально-речовим середовищем, спосіб життя, склад населення. В першу чергу досліджуються механізми соціального відтворення населення (родини, освіта, медицина тощо), умови, мета і реалізація планів індивідів (їх умінь, зв'язків і відносин, культури). Заміна професійних, демографічних, етнічних, соціально-класових груп і прошарків у складі сільської територіальної громади. Відтворення сільського господарства і способу життя.

СЕЛЮ - одна з найдавніших назв поселень у слов'янських племен, історично створені населені пункти. В залежності від місця розташування (близькість до водних і торгових шляхів), умов проживання, характеру створення (стихийно або за наказом правителя), чисельності жителів (великі / малі села), призначення, традицій і звичаїв мешканців вони іменувалися по-різному. На півночі і сході Росії – деревня (рос.), на Дону і Кубані - станиці, на Україні та Білорусії - село, слобідки, у Середньому Азії - кишлаки, на Кавказі - аули тощо. Малі сільські поселення на одну-дві сім'ї називалися висілками, хуторами, фермами, заїмками (лісові).

ФЕРМА, ХУТОР - особливе сільське поселення однієї або кількох споріднених сімей, іноді з найманими працівниками. Відділення ферми від села може бути пов'язане з характером виробництва (пасовища), культурою країни (Прибалтика, Скандинавські країни, Ірландія, Англія, Австралія, Канада, США, Польща та ін.) або втечею / вигнанням з села (старообрядці, кріпаки). Хуторський спосіб життя і мислення відрізняється замкнутістю, недовірою, індивідуалізмом замість конформізму та колективізму селян, що викликано суворими умовами, небезпекою життя і звичкою сподіватися в основному на свої сили і можливості.

При дослідженні сільського способу життя вивчають основні сфери і форми зайнятості населення (спеціалізація колективного та домашнього господарства), техніко-технологічні та економічні відносини, побут і благоустрій, розмір поселень, культуру поведінки та спілкування, релігійність, інтереси і потреби, форми проведення дозвілля, інтенсивність внутрішніх та зовнішніх комунікацій, місцеві легенди, звичаї, обряди, традиції, архітектурний стиль, одяг, посуд, сімейні відносини, що у сукупності створює **спосіб життя мешканців**.

Село характеризується відносно невеликою кількістю жителів (хоча є українські села великі), де всі знають один одного і один про одного, великі родини і багато родичів, високий ступінь спадкоємності професій і статусів, невеликий вибір, висока соціальна однорідність і низька мобільність, консерватизм. Рідко виїжджали, мало бачили «інший спосіб життя». Дозволялися «дивацтва» тільки сільській інтелігенції - священику, вчителю, лікарю. Всі інші - «сторонні» або «вискочки із своїх» сприймалися вороже - звідси **виселки або хутори**. Широко практикувалося **вигнання з сім'ї або сільської громади як метод покарання**. Сільська громада мала свої колективні угіддя, загальний інвентар, установи, систему самоврядування та колективну відповідальність перед владою і паном.

Соціальні проблеми села - залежність урожаю від погоди, несправедливий обмін з міською продукцією, не рівні ціни, мало робочих місць, низькі доходи сільського населення, низька комфортабельність житла, відірваність від центрів культури, менше можливостей освіти дітей, закладів дозвілля, немає вибору занять, одноманітне життя і однорідне середовище. Позитивні моменти - чистіша

екологія, діти поважають старших, більше автономії від влади і економічних коливань інфляції, натуральне господарство дає можливість жити на самозабезпеченні деякий час.

Други тип поселення - СЕЛИЩЕ – гібрид, з'єднує риси села і малого міста. Розрізняють селища не стільки за кількістю жителів, скільки за характером і функціями. Історично селища були пов'язані з конкретним **промислом** (видобутком): мисливців, золотошукачів, лісорубів, рибалок. Потім з'явилися адміністративні **центри сільської місцевості**, що складається з фермерських родинних господарств. У такому селищі стандартно знаходилися орган місцевого самоврядування, церква, школа, магазин, аптека, лікар (лікарня), ринок і розважальні установи. З американського кіно найбільш відомі селища Дикого Заходу (які зараз помирають). Були в історії селища військових, напр. «Слобідки» - козацькі поселення, що мали ряд вольностей і одержали назву від слова свобода, куди бігли так само селяни-втікачі, на їх місці з'явилося багато сучасних міст України. В ході індустріалізації в СРСР виникли **селища міського типу (СМТ)** (шахтарські або заводські). Життя такого селища визначало одне головне підприємство, на якому всі працювали. СМТ відрізняються способом життя, культурою, типом будинків, хоча їх перші жителі були вихідці з сіл, але самі селища маргінальні, бо поєднують риси місцевого та сільського життя. З часом селища могли перерости в міста або зникнути. Одне з таких селищ описане у романі В.Маканіна «Де сходилося небо з пагорбами» про селище пожежників на Уралі, людей життя яких йде від пожежі до пожежі, вони відчують себе живими лише в екстремальних умовах, а час між ними майже стоїть на місці, вони сплять та пиячать.

Поселення, як і люди, народжуються, розвиваються, ростуть і вмирають. **Вмираючі поселення називають депресивними**. Сьогодні до депресивних поселень в Україні відносять багато сіл, селищ, СМТ Донбасу, де закрилися шахти або малих міст, де закрили містоутворююче підприємство.

У 1900 р. у сільських поселеннях проживало 86,4% населення планети, за даними ООН в 2000 р. – вже менше 50%. Причому, сюди входять мешканці елітних вілл, селищ тощо. Тобто людство зараз урбанізоване. Канадський

психолог **Мак Лукіан** в 1967р. зробив прогноз в своїй доповіді в «Римському клубі», під назвою «Глобальне село (**Global village**)». Він думав, що на початку 21 ст. більшість людей переїде жити в невеликі комфортабельні селища з сусідами свого кола, селища будуть з'єднані телекомунікаціями, а міста будуть відмирати. Його прогноз частково збувся, але не повністю. Докладніше чому далі. (див. М.Кастельс).

Соціологія міста - вивчає закономірності виникнення, функціонування та розвитку міських соціально-територіальних спільнот, їх соціально-економічну природу, механізми відтворення, спосіб життя, зв'язок з природним і матеріально-речовим середовищем, типологізацію міст.

Міста відрізняються *системними якістьми і багатоступінчастим поділом праці*. Місту притаманна велика *диференціація* та наявність внутрішніх підсистем, що забезпечують відтворення його цілісної структури. *Поліструктурність* міст обумовлена природно-екологічними умовами, домінуванням високорозвиненого штучного матеріально-речового середовища, *концентрацією людей і техніки в просторі*.

Перші міста виникли 5-6 тисяч років до нашої ери в Месопотамії (р. Тигр і Євфрат - територія сучасного Іраку), єгипетські міста на берегах Нілу і індуїстські в долині р. Інд (сучасний Пакистан), китайські біля р. Хуанхе. Не випадково скрізь фігурує річка. Це були **міста-держави**, на чолі яких стояв цар - він же первосвященик або «Живий Б-г». Аналогічно античні грецькі міста-держави, що створили на основі своїх племінних спільнот етноси і субетноси майбутньої грецької нації (македонці, спартанці, афіняни) або міста стародавньої Русі (новгородці, кияни, суздальці), що вибирали або запрошували собі правителів-князів. **Назви етносів часто йшли від назви міст і навпаки. Міста з'являються** в сприятливій для господарства і оборони місцевості **як управлінській, військовій і культурній центри**. Таким чином, нерівність міста і села була постійною, що пізніше виросло в конфлікти і війни сільського населення проти влади центру (міста). У містах розвивається ремесло і торгівля, культура та освіта.

Порівнюючи сучасні село та місто Ж.Бодрійяр пише: Інфернальність* (*безвихідний стан, замкнутість) техніки в місті і ефективність природи (тоді як

стихийні лиха в селі катастрофічно знижують врожаї або зовсім знищують їх). Місто - поєднання штучних конструкцій і шлунок. Реклама: їжте, пийте, потійте, зголоднівши - їжте, пітійте ... Місто - гордо вивернутий навиворіт шлунок. Втім, у реклами є і корисна сторона - переслідуючи суто комерційні інтереси, вона, в той же час, нагадує тому, хто завжди поспішає, втомленому городянину, що необхідно поїсти.

Особливим типом поселення є **Передмістя** (Згадаймо книгу Ільфа і Петрова «Одноповерхова Америка» саме про передмістя), але подібні процеси спостерігається в Англії, Канаді, Франції, Італії, Північній Європі. ***Вищі класи і середні верстви, маючи особисті автомобілі, прагнуть жити за межами великих міст в екологічно чистому і соціально однорідному, спокійному середовищі «свого кола».*** У 1984 р. 44% жителів Землі проживали в передмістях (селищах недалеко від міста, в природному, красивому і сприятливому середовищі) або особистих віллах (окремі недоступні для сторонніх поселення в природі, де велика територія - особиста власність) та селищах. Яскравим прикладом є комуни в Бразилії, і цей процес поширюється по всій Земній кулі.

У 60-70 рр. почався **процес агломерації (поглинання)** самостійних передмість, селищ, сіл, малих міст при розростанні кордонів великих міст (Напр.: Кайдаки, Мандриківка, Сухачівка, Придніпровськ тощо в у Дніпропетровську). З'явилися суцільні агломераційні зони, що злилися, і між ними немає вільного простору і кордонів між поселеннями. Поняття локального поселення в них стає безглуздим. Напр.: Великий Париж, Лос-Анджелес, Тель-Авів, Нью-Йорк, Бостон, Юрмала (Латвія).

Однак варто розділяти елітні селища і передмістя «багатих» від учорашніх сільських поселень, що увійшли в межі міста в процесі агломерації (Лоц-Кам'янка, Нижньодніпровськ, Північний, Ігрен, та ін.), де зберігають риси маргіальності, занепаду і нерівності, де живуть дуже бідні верстви і нелегали. Житло, дороги тощо тут скоріше подібні до села і СМТ, ніж до великого міста, жителями якого випадково стали їх мешканці.

Ще один тип міста – **місто-супутник**. Це поняття застосовується до малих і середніх міст, чий кордон наблизився до регіонального центру та відстань між

ними становить менш 1, 5 – 2 годин. Значна частина жителів щодня їздять на навчання і роботу в обласний центр, мріючи з часом туди переїхати.

Основним каналом мобільності сільських жителів у міста була масова тимчасова або постійна **міграція в період індустріалізації**. Вона могла бути економічно вимушеною або примусовою (СРСР в 20-30 гг.) Див. роман А. Платонова «Котлован». Індивідуальні переїзди траплялися і раніше. Голод гнав селян в місто в пошуках роботи, віддавали дітей у прислугу або в учні ремісникам. Самі влаштувалися працювати на фабрики або пропонували разові послуги у сфері торгівлі та побуту (пічники, столяри, будівельники, офіціанти, прачки і т.п.). Працівники жили **в заводських слободах (бараках)** при фабриці, станції, руднику. Низький рівень життя, бідність, скученість, бійки, антисанітарія, хвороби - супутники таких поселень. Друга хвиля індустріалізації пройшла в 40-70 рр. 20 ст. Масовий попит на робочі руки, будівництво відомчого житла, дитсадків, зон відпочинку при заводах - сприяли припливу приїжджих і вирішували соціальні проблеми, закріплювали їх на підприємстві до пенсії. В містах виникають автономні промислові райони. Сільські жителі привносять туди свої звички і звичаї, стандарти соціальних відносин в міста. Перше покоління, оселившись в багатоповерхівках, будує сараї, копає у дворі льохи замість дитячих майданчиків, на загальних газонах розводять свій сад-город, збираючи з нього урожай, гуляють з гармошкою у дворі по святах тощо. Розфарбовують на свій смак вікна, стіни на поверсі, лоджії. Архітектори-урбаністи розуміли тягу людей до природи, до землі. Вони запланували вазони і ящики для квітів на лоджіях і балконах. Але маргінали там саджають овочеву розсаду і зелень на продаж. Порушується єдність архітектурного вигляду будинку і пожежобезпека. Однак через якийсь час селяни втрачають колишні звички, не звикнувши і не полюбивши міські звичаї. Вони стають **«Маргіналами»***, з особливою маргінальною культурою. (***Маргінали, маргіальність-проміжний, що знаходиться між культурами ні до однієї з них не належачи**). Їхні діти просто продовжують традиції батьків. У таких мікрорайонах інший стиль спілкування в магазинах і на вулиці з незнайомими: більш жорсткий і особистий одночасно, більше знають про сусідів, ніж у звичайних міських районах, інша система цінностей і інтереси, норми і культура. У

місті залишається практично незмінною критична маса маргіналів. У ньому завжди всього з надлишком - інтелектуалів, ізгоїв, винахідників, політиків. Незважаючи на опір місцевих і приїжджих, що раніше закріпилися в місті, в нього продовжують прибувати всі ті, хто не знайшов себе, не потрібен десь «там». Спочатку вони готові на будь-яку роботу, аби бути в місті, але потім їм хочеться «міського» способу життя, який вони розуміють переважно як споживання, розвагу, фланування. У місті менше побутових проблем, але більше житійних, пише Ж.Бодрійяр в статі «Місто та ненависть».

Але маргінальність як явище оцінюється соціологами по різному. Ще Р.Парк, вивчаючи особливості ментальності міських мешканців сільського походження (перше покоління) назвав їх маргіналами, підкреслюючи прикордонний стан їх життя між сільською та міською культурами. С тих часів зміст терміну «маргінал» суттєво змінився. Після праць Р.Мертон, про стан суспільства, який він за Дюркгеймом назвав **соціальною аномією**, коли відсутні норми, які визнає більшість суспільства (а саме такий стан фіксують 20 років провідні соціологи в Україні). Маргіналами стали вважатися люди, виключені з суспільства, що знаходяться на його периферії: бомжі, злочинці, молодіжні субкультури, бродяги, п'яниці, жебраки тощо, тобто суто негативне. С.Л.Катаєв вважає некоректним використовувати термін маргінал до переселенців з села до міста й пише про комбінований тип їх ментальності. У Р.Парка маргінал це людина на межі двох культур, тому відкрита до нового, тобто має позитивні риси. Тому ми більш згодні з Ю Бродецькою, яка пропонує поділяти маргіналів на межових (мігранти) за Р.Парком й периферійних (у розумінні Р.Мертон) [4]. Цікаве дослідження мешканців м. Запоріжжя, раніше вихідців з сіл було проведене у 2011 р. під керівництвом С.Л.Катаєва [див.8]

Трансформації поселенського середовища при переході до інформаційного суспільства. (М. Кастельс (1988р) 9]:

1). Території як форма географічного простору є одним з основних вимірів соціального життя. Простір і час - характеристики людської дії змінюються в результаті перетворень. Нові технології та комунікації призвели до появи «електронного дому», який передбачав Мак Лукіан і розумного будинку. Але його

прогноз про занепад і розпад великих міст з їх морем проблем і повернення до сільського способу життя і невеликих поселень, з'єднаними телекомунікаціями в кінці XX століття поки не підтвердився. Навпаки дослідження мегаполісів (Токіо, Лондон, Нью-Йорк) в к. 80-х рр. показали **зміцнення ролі світових столиць як управлінських і фінансових центрів**. Серйозні складні рішення - результат особистих переговорів, які люди воліють вести особисто, а не по телефону і для конфіденційності і для особистого взаємовпливу.

2). **Життєве середовище з простору місць (локального) стало простором потоків** (безперервність): фінансових, виробничих, комунікативних, енергетичних, людських та ін. Формується єдина світова система і глобальна мережа, ліквідуючи кордони та створюючи спрощену систему переміщень в просторі

3). Проте **зберігаються відмінності якості життя і різні моделі і стандарти, що закріплюються в поселенському середовищі**. Різні соціальні групи вибирають і орієнтуються на ці соціокультурні стандарти. Наприклад - житель українського села задихається від смогу, шуму, мелькання осіб та образів і дивується, що може залучати його дітей жити в такому «божевільному» місці і темпі. Тоді як городянин - приїхавши на відпочинок в село, спочатку бореться з запамороченням від чистого повітря і не може спати в тиші і відпочивати без магнітофона або комп'ютера, а через кілька днів йому стає нудно, і він їде в місто під будь-яким приводом (на екскурсію, за продуктами, тощо).

У США існують **дві моделі нових типів (стилів) життя** *«Каліфорнійський»* - пов'язаний з Силіконовою долиною, де зосереджені наукові, навчальні центри, технопарки і малі підприємства з розробки нових технологій. Стандарт життя - котеджі і особняки, маленькі комфортабельні селища окремо від робочих зон, завжди сонячна погода, гарні краєвиди, багато природи, спокійний ритм життя, академічне середовище: вчені, студенти, лаборанти та їх сім'ї. В СРСР теж були **елітні наукогради** в Підмоскові, Новосибірську і Томську, а зараз технопарк у Скоблеві. В Україні вже будують 7 технопарків. Другий тип- *«Нью-йоркський»*: шалений темп, скупченість, шум, нічне життя, високий рівень злочинності, багато публічних видовищ і торгових центрів, фінансові та управлінські центри теж тут

(політика, бізнес). За цим туди іноді приїжджають з інших місць. Але когось приваблює таке життя постійно.

У всіх випадках, **управління, наука, культура** - пріоритети нового суспільства **зосереджена в більш привілейованих і дорогих зонах** і життя там дорожче і багатом верствам не по кишені. Вони змушені економічними причинами переселятися в дешевші райони, змінюючи не тільки житло, але й магазини, місця відпочинку, навчальні заклади, коло спілкування. Наступні покоління, які успадкували більш високоякісний і дорогий рівень життя мають більше шансів закріпитися і зберегти його, ніж ті, хто пробивається знизу. Так відтворюються стратифікаційні грати нерівності.

4). **Виробничі центри**, які екологічно шкідливі, урбанізують і естетично псують середовище **переміщуються в більш бідні регіони або треті країни**. Міжнародний розподіл праці закріплює і посилює колишню нерівність і несправедливість (відставання) країн. З одного боку, розвиток там промисловості дає роботу в країнах з високою народжуваністю і великим надлишком робочих рук, знання та мінімальні стандарти якості життя (дохід) для їх дітей, але вони значно нижчі, ніж у розвинених країнах. **Бідні країни продовжують бути бідними**, але у них розвиваються міста, а не села, *вирубуються ліси, знищуються рослини і тварини, заражається природне середовище відходами виробництв*.

5). **Комерційні організації і сфера послуг розміщуються в містах** (малих, середніх і великих) **й інтернеті**. За допомогою електронних засобів можна робити покупки з доставкою додому після оплати. Можна переводити гроші поштою або електронним зв'язком. Скорочується необхідність у складах, службовцях і приміщеннях під магазини і банки. Змінюються офісні приміщення.

6). **Збільшується розрив між глобалізацією життя суспільства на макрорівні** (економічна, політична сфери), діяльності соціальних інститутів і **повсякденним життям громадян (мікрорівень), який зберігає привабливість і рамки «малої групи»**. Це явище М. Кастельс назвав **«наростаючою соціальною шизофренією»**. Замкнутість індивідів (стіна) між особистим життям і життям соціуму - це психологічна реакція на динамізм і глибину змін, і глобалізацію всіх процесів. Індивіди і суспільство все більше розходяться у своїх соціальних

орієнтаціях і цілях. Прості люди відчують втрату контролю і впливу на соціальні процеси, відчуючи себе піщинкою в потоці [9]. Дж. Оруел у своїй соціальній антиутопії «1984», зобразив дуже страшну реальність тоталітарного режиму: стеження держ. машини та її влади за кожною людиною. Боротьба з потоками це боротьба з тіннями, за думкою Кастаньє. Абстрактна безособиста влада (законів, грошей, тенденцій) страшніша за нічні кошмари і віртуальну реальність.

Дослідження студентів архітекторів 2011р. міських і сільських поселень показали, що тип поселення істотно впливає на поведінку і світогляд жителів, що селяни і городяни розрізняються майже як земляни і марсіани. Але через міграції ці спільноти змішуються.

Більш докладно про соціологію міста та урбанізацію в наступній лекції № 7.

6.4. МІГРАЦІЇ

Міграції - це переїзди, індивідуальні та масові переміщення або примусові переселення (вигнання) народів та індивідів в інші місця проживання.

Міграція (латин.) - зміна місця проживання, переїзд на іншу територію, поселення. *Міграції міняють структуру і чисельність жителів.* Вони - предмет постійного моніторингу органами статистики, органами влади та правопорядку. Ми вже обговорили причини та наслідки масових міграцій сільських жителів в міста впродовж ХХ століття. Види міграцій. Міграції можуть бути зворотніми: **добові (дім-робота/навчання), декадні (вахтовий метод роботи), сезонні або довгострокові** - переселення, зміна місця проживання на тривалий термін або **постійні (ПМЖ)**. Міграції можуть бути в межах одного населеного пункту, регіону, країни, або міграція за кордон, яка також може бути зі зміною або без зміни громадянства. **Виділяють чотири види міграцій: епізодичну, маятникову, сезонну і безповоротну.** Остання найбільш важлива для соціально-економічного та демографічного розвитку. Країни з низькою народжуваністю і старіючим населенням змушені запрошувати трудових мігрантів на роботу з країн, де висока народжуваність і високе безробіття (див.Л.№1, пит.2). Так само міграція розглядається в двох розрізах: територіальні переміщення всередині міських чи

сільських поселень (зворотні міграції) і територіальні переміщення між поселеннями і державами.

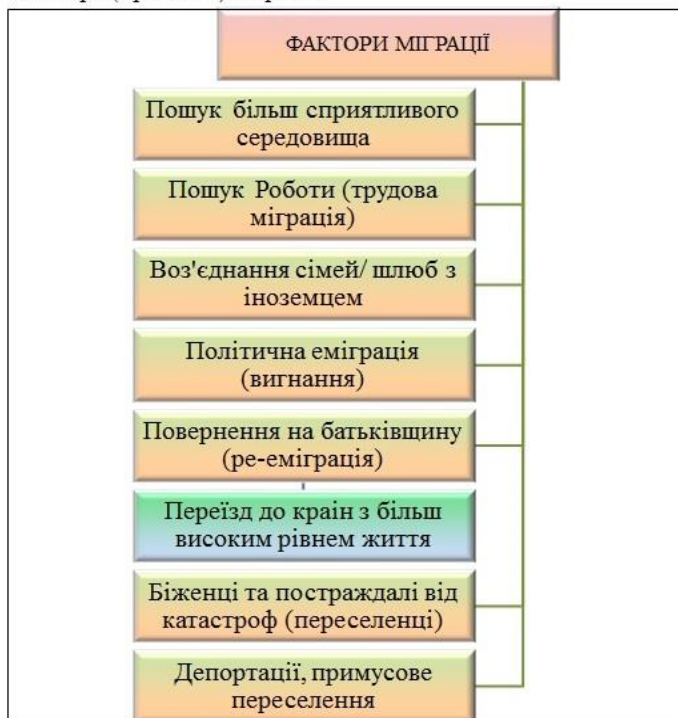
Ті, хто їде з країни на ПМЖ називаються **е-мігрантами**, ті, хто в'їжджають в країну на ПМЖ - **ім-мігрантами**. Ставлення до іммігрантів з боку корінного населення не завжди доброзичливе, особливо під час економічної кризи. Крім того, міграції змінюють етнічні, релігійні, професійні структури регіонів та країн з яких/в які мігрують значні потоки людей. **Фактори (причини) міграцій** різноманітні (див. мал.4).

Міграції всередині поселень (зміна місця проживання) підкоряються трьом тенденціям:

Вторгнення - Прагнення поліпшити свої житлові умови, жити ближче до місця роботи, переїзд з околиці до центру, або інший квартал (де живе інший соціальний шар). Хоча місто заселялося стихійно, але здавна селилися окремо вулицями, мікрорайонами етнічні, професійні (цех ремісників) групи і соціальні верстви. У розселенні зберігалася диференціація соціальних, культурних і національних інтересів і співтовариств, що відбилося в назві вулиць і слобод. Оскільки коло мешканців однорідне, то до новачків спочатку ставляться вороже, з недовірою, особливо до представників інших етносів, соціальних верств чи релігії, з ними майже не контактують, намагаючись витиснити. (Серіал «Відчайдушні домогосподарки»). Але з часом настає визнання, звання і примирення (адаптація) і їх приймають в «своє коло». У свою чергу, старожили можуть переселитися в інші місця в кращі чи гірші, або у зв'язку зі зміною роботи, або не можуть платити за будинок / квартиру. Раніше привілейовані райони стають поселеннями нижніх прошарків середнього класу. Відомчий будинок через 20-30 років населений сторонніми і пенсіонерами, а не працівниками даного відомства.

Спадкування. Померлі родичі заповідають будинки, садиби, квартири своїм спадкоємцям. Ті можуть переїхати сюди жити або продати, або здати це житло, якщо їм не хочеться переїжджати. Але якщо вони переїжджають туди, де жили раніше, то таке повернення збігається з третьою тенденцією.

Малюнок 4
Фактори (причини) міграції

Повернення до витоків. На колишнє місце проживання знову повертаються люди після багаторічної відсутності та мандрівок, життя в інших місцях і країнах, військової служби: вийшовши на пенсію або повернувшись до старих батьків, яким потрібен догляд. Іноді повертаючись після «життєвих бур, травм, невдач і потрясінь» в середовище, де вони були щасливі і кохані, на час «залізати рани», іноді там і залишаються, щоб бути похованим на сімейному кладовищі.

Масові міграції, відмічає Н.А.Шульга, призводять до лібералізації стилів життя і полікультурності сучасних поселень, зближення дистанцій в соціальному спілкуванні різних соціальних груп і послаблення соціального контролю над

певними видами публічної поведінки. Але особливо масово лібералізація як характеристика стилів життя проявляється в різноманітності повсякденних, побутових типів поведінки в сфері споживання. Процес лібералізації стилів життя несе в собі як позитивні, так і негативні тенденції. До позитивних аспектів лібералізації можна віднести сприятливі умови для прояву різноманітних граней особистості, можливості прояву її ініціатив, творчих здібностей. А негативним аспектом лібералізації є розрив у спадкоємності поколінь. Це загрожує цілісності суспільства, веде до його фрагментизації та відчуження [18, с.212].

Напр., пропозиція київської студентки ввести в метрополітені окремі вагони для молоді й окремі для людей похилого віку, бо «нам на них не приємно дивитися»-є прояв ейджизму* (*дискримінації за віком), як колись у США була сегрегація за расою, це неприпустимо у демократичному суспільстві, й не у розумінні того факту, що всі молоді зараз будуть колись старі. Людей «золотого віку» треба оберігати, поважати а не відстороняти з життя не тільки з точки зору гуманізму, а з точки зору поваги до їх заслуг перед суспільством.

Вплив громадськості на життя поселень і їх розвиток.

Як показують результати дослідження в Одесі та Донецьку експерти і населення високо оцінюють ефективність таких форм зв'язків з громадськістю, як опитування громадської думки з найважливіших проблем життя міста, дискусії в ЗМІ та врахування громадської думки при розробці та прийнятті міського бюджету. Це найбільш ефективні форми "зворотного зв'язку" і прямого впливу на рішення влади.. Експертне опитування дає досить точну інформацію про ефективність різних форм PR-діяльності в формі «зворотного зв'язку». І населення, і експерти в досліджуваних містах вважають, що найбільш часто в сучасних умовах PR-служби муніципальних органів використовують таку форму, як реагування на критику, при розробці і прийнятті бюджету опитування громадської думки та його врахування при прийнятті найважливіших рішень муніципальних органів.

Серед різних форм «прямого зв'язку» з громадськістю в сучасних умовах найбільш ефективними виявляються спеціальні виступи мерів у програмах міського телебачення та зустрічі з городянами за місцем проживання. Разом з тим,

проведення "гарячих ліній" у пресі та на радіо виявляється найменш ефективним в сучасних умовах, очевидно, в силу зайвої формальності і обмеженої можливості спілкування з мером та співробітниками мерії. Адже «гаряча лінія» дозволяє відповісти тільки на одиничні телефонні дзвінки громадян, а в ході спілкування виходить давати лише найзагальніші відповіді.

Реально практика діяльності міських PR-служб істотно відрізняється від використання найбільш ефективних форм зв'язків з громадськістю і, особливо, форм «зворотного зв'язку». Всього 7% населення Одеси і 17% жителів Донецька вважають, що мерії їх міст - проводять опитування городян з актуальних питань соціально-економічного розвитку міста, і тільки 11% одеситів і 31% донеччан переконані, що мерія і міська рада враховують думку громадськості при розробці і прийнятті міського бюджету.

Таким чином, можна зробити висновок, що вивчення та врахування громадської думки як форма «зворотного зв'язку» при роботі з громадськістю не стали повсякденною практикою в діяльності PR-структур муніципальних органів. Є підстави вважати, що недостатнє використання опитувань громадської думки в практиці роботи PR-служб муніципальних органів не дозволяє, не тільки встановлювати «зворотний зв'язок» муніципальних органів з громадськістю, але і не дає можливості оперативно коригувати діяльність цих служб.

Ще однією цікавою формою є організація громади на вирішення спільних проблем за методикою «Community Organizing» та ЕКОН Пола Кромвеля [20].

ВИСНОВКИ:

1. Соціально-територіальні спільноти - об'єднання людей за місцем їх проживання. В силу взаємозалежності один від одного в повсякденній життєдіяльності у них виробляється загальна культура, звички і спосіб життя.

2. Поселення розрізняються розміром, природними умовами, віком, історією, кількістю жителів і етнічним складом населення, родом основних занять, темпом життя, стратифікаційних ознаками, культурою та дозвільними практиками.

3. Міста відразу стали центрами управління, оборони, фінансів, торгівлі й освіти, тобто нерівність між селом і містом була споконвічною і існує до цих пір.

4. Показники для порівняння поселень: домінуючі професії та види зайнятості, тип і щільність забудови, соціально-побутова інфраструктура, доступність і достатність освітніх, медичних та культурних закладів, домінуючі моделі проведення дозвілля.

5. Тип поселення істотно впливає на поведінку і світогляд жителів, їх ціннісні орієнтації.

6. Міграція як переїзд на інше місце ділиться на маятникову (зворотно) і безповоротну (незворотно). Вона включає як зміну місця проживання в межах одного поселення, регіону, країни, так і переїзд в інші країни. Міграція може бути добровільною або вимушеною. Причини міграцій діляться на економічні, політичні, екологічні, особисті та техногенні.

7. Міграція впливає на етнічні та демографічні процеси, змінюючи склад населення і посилюючи міжетнічні та міжкультурні взаємодії на мовному, побутовому, професійному та культурному рівнях обмінів. Міграція відбувається на відтворенні населення, системі зайнятості, трудових ресурсах і культурі, створюючи полікультурне середовище.

Література:

1. *Бандур С.І.* Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи. Черкаси: Брама-України.-2006.,-619с.
2. *Батанов О.В.* Територіальна громада-основа місцевого самоврядування в Україні –Монографія - К.: Ін-т держави та права НАН України,-2001,-260с.
3. *Бейко Е.В.* Участие граждан в процессе принятия решений органами власти на местном уровне [Электронный ресурс] - Режим доступа:
<http://www.pu.by/iss/n23/BEIKO-23.pdf>.
4. *Бродецька Ю.Ю.* Феномен маргінальності в сучасному українському суспільстві// Автореф. дис. канд. соціологічних наук.-Харків.-2003
5. *Джаман В. О.* Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти /

- Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Чернівці : Рута, 2003. — 392с.
6. *Доценко А.І.* Регіональне розселення: проблеми та перспективи. К.,1994.
 7. *Межевич М.Н.* Структура социально-территориальная // Энциклопедический социологический словарь.-М.,-1995.
 8. *Катаев С.Л.* Комбинированная ментальность городских жителей сельского происхождения // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного українського суспільства. Харків. - ХНУ,- Вип.18,- 2012,- С.203-206.
 9. *Кастельс. М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Под ред. О.И. Шкаратана. - М.: ГУ ВШЕ, - 2000,- 608с.
 10. *Новак І.М.* Соціальний розвиток регіонів України: оцінка та напрямки диспропорцій. Монографія. - Ін-т демографії та соціальних проблем НАН України.-Донецьк.-К.,-2008,- С.35-52.
 11. *Патнем Р.* Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь. // Международная экономика и международные отношения,-1995. - №4,- С.77-83
 12. Структурні виміри сучасного суспільства Лекція 6: Територіальна структура: місто і село К.: ІС НАНУ,-2006,- С.143-161 Лекція 13: Сучасні міграційні процеси -С.292-316
 13. Соціальний ареал життя особистості / НАН України; Інститут соціології / М. Шульга (ред.). — К., 2005. — 400с.
 14. Соціальний розвиток сільських регіонів. Умань, -2009, с.134-140.
 15. Соціологія. Підручник за ред. Гордяненка В.Г.- К.: - 2009, С.411-430
 16. Соціологія. за ред. Юрій Е.В. К. -2007,- С.117-124,177-185
 17. *Чернова Л.Е.* Регіональна соціологія . Соціологія урбанізму. Дн-к. ПДАБА,- 2007.-63с.
 18. *Шатохін А. М.* Соціологія села /Уманська сільськогосподарська академія. — К. : Науковий світ,- 2000. — 272с.
 19. *Шульга Н.А.* Дрейф на обочину. 20 лет общественных изменений. - К.,- Бизнес поліграф,- 2011,- 448с.
 20. Сайт Community Orgainizing.<http://comm-org.info/en/2010-01-38-56/> 1-2010-01-20-09-33-25?5-2010-01-29-09-57-59.html

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Поняття «регіон» та його ознаки.
2. Що вивчає регіональна соціологія.
3. Що обумовлює «Регіональну нерівність» та які її наслідки .
4. Стратегії розвитку регіонів.
5. Які типи поселень Вам відомі. Чим вони відрізняються.
6. Які показники втілюються для порівняльного дослідження поселень.
7. Визначте поняття «Соціально - територіальні спільноти»?
8. Основні зміни при переході до постіндустріального суспільства у поселенському середовищі.
9. Головні чинники міграції населення.
10. Закономірності та форми міграційних процесів?

Лекція 7 СОЦІОЛОГІЯ УРБАНІЗМУ. РОЗВИТОК МІСТ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

7.1. ТЕОРІЇ УРБАНІЗАЦІЇ

Урбанізація - це вчення про реальний процес розвитку міст і розповсюдження технологій міського способу життя в сільській місцевості. Іноді говорять про стихійний розвиток міст. Але влада завжди законами та розпорядженнями намагалася регулювати число і склад жителів. **Як соціальний процес, урбанізацію оцінюють** по-різному: від захоплення до вкрай негативних оцінок. Спробуємо бути нейтральними і розглянути основні моделі й закономірності розвитку міст, типи міст та соціальні проблеми їх функціонування.

Основні підходи до вивчення міст були закладені в Чиказькій школі соціології в роботах Е.Беджерса, Р.Парка і багатьох інших соціологів (30-60 рр.). Вони розглядали місто як цілісний організм, що розвивається за певними законами. Згідно з Р.Парком, **основні процеси, що призводять до змін в міському організмі наступні:**

- ❖ Зростання концентрації (щільності) населення;
- ❖ Централізація і структурованість простору (центр/окраїни або декілька центрів у великому місті: райони, квартали тощо)
- ❖ Сегрегація (розселення компактними групами в міському просторі за соціальними, професійними, етнічними ознаками);
- ❖ Інвазія (вторгнення - наплив мігрантів-докладно в Л.№ 6);
- ❖ Сугресія (засвоєння дітьми і переселенцями певних зразків поведінки типових для даної зони міста, що створює культурне розмаїття).

Міста вивчають фахівці різних наук: економісти, містобудівники, архітектори, соціологи. Специфіка соціологічного підходу до міста і його проблем полягає в тому, що: 1) соціологія дає цілісне сприйняття міста і процесів його розвитку; 2) соціологія відображає людський вимір міського життя. Вона показує, як почувають себе люди в місті. Наскільки параметри міського організму відповідають базовим потребам і властивостям особистостей і окремих груп, або місто - це «монстр, який пожирає своїх дітей» та розвивається «сам по собі»? Міська культура і фактори її зміни? Відповіді на ці питання у змозі тільки

соціологія міста. У соціальному аналізі місто розглядається через призму «міського способу життя» та міської культури.

Предмет соціології міста можна визначити як дослідження генезису, сутності, загальних закономірностей розвитку і функціонування міста, процесу урбанізації як одного з найважливіших напрямків соціального процесу модернізації суспільства. Соціологія міста або соціологія урбанізму є галузевою теорією, науковою дисципліною, покликаною обміркувати ті фундаментальні зміни в соціальних відносинах і соціальній динаміці, які вносить у розвиток людства урбанізація. Міські екосистеми, кардинально змінюючи традиційні зв'язки людей з природою і соціальним середовищем, міняють способи самосприйняття і презентації городянами своєю оточенню. Ці зміни вимагають моніторингових досліджень, теоретичною базою для яких і повинна стати соціологія міста.

Основні напрямки досліджень соціології міста можуть бути такими:

- ❖ динаміка урбанізації і різноманітність форм міського розселення;
- ❖ характер, спрямованість, цикли відтворення місцевих підсистем і міста як цілісного організму;
- ❖ міська культура і міський спосіб життя, особливості якості життя в різних типах міських поселень;
- ❖ вплив урбанізації на стан здоров'я і особистісний розвиток, соціально-психологічний портрет городянина;
- ❖ можливості та перспективи формування міських громад з точки зору внутрішньої згуртованості і суб'єктного потенціалу, методи організації громадськості та впливу городян і міської громади на рішення, бюджет і життя в місті;
- ❖ соціальна стратифікація в містах і боротьба з бідністю і безробіттям;
- ❖ прояви соціальної дезорганізації і девіації* (*відхилення у поведінці) і шляхи їх подолання;
- ❖ можливості та перспективи реалізації соціальних інженерних проектів у різних типах міських поселень.

Вимагають соціального осмислення і нові реальності, які виникли у процесі трансформації пострадянських країн і переходу всіх країн світу до

суспільства масового споживання та інформаційного суспільства. Легалізація бізнесу, поява заможних верств змінили зовнішній вигляд багатьох пострадянських міст. Йде процес зміни галузевої структури з ВПК на товари споживання, ростуть, як гриби, торгівельно-розважальні центри, змінюється архітектурний вигляд і соціальнопросторові плани міст. Найшвидшими темпами йде будівництво, реконструкція і впорядкування одних районів (центру), а інші швидко руйнуються і деградують. Йде перерозподіл міста на престижні райони (будинки) і непрестижні - для бідних. Це позбавляє місто цілісності. Загострюються проблеми: безпеки на вулицях, «сутички» кримінальних структур, рекет, форми поведінки різних молодіжних субкультур, масові порушення правил дорожнього руху, сміття та ін. (осколки дрібного скла, якими усяпане місто, – це знак агресії і відчуження).

Звідси можна говорити про те, що заплановане певним чином (архітектором) міське середовище фіксується мешканцями в їхній свідомості через сприйняття реального його образу, який не завжди співпадає із задумом архітектора. Місто прискорює і збільшує обсяги переміщення мас речовини і людей в просторі, щось концентрує в одному місці, щось розпорашує в іншому. Кристалізація речовини на поверхні супроводжується створенням порожнеч під землею (каналізація, метро тощо). Змінюється вологість, циркуляція повітря, екологія (аеродинамічні воронки між висотними будівлями). Місто впливає на тектонічну діяльність землі. Зростання міста можна порівняти з вулканічною діяльністю - не тільки в деформації поверхні, але і з точки зору викидів різних речовин в атмосферу. С. Єсенін відвідавши Америку, описував так вплив хмарочосів на свідомість людей: «Сила залізобетону, громада будівель тисне на мозок американця і звузили його зір». Сьогодні в зв'язку з глобалізацією так виглядають й інші міста (див.фото1 Гонконг [11]).

Всю історію людства люди шукали оптимальну чисельність кількості мешканців міст. Так, межа запропонована греком Гіподамом* (*він же автор Гіподамової системи планування міст) 5 ст. до н.е. - десять тисяч мешканців. У Європі та Прибалтиці в 70-80 рр. XX ст. вважали оптимальним число жителів 700-800 тис., сьогодні рахунок йде на десятки мільйонів. **Гранична населеність в місті - тривалий експеримент по створенню нової організації соціального простору**, бо кількість стихійних само поселенців та нелегальних мігрантів не піддається контролю та обліку. В силу суперечливого характеру урбанізації, законодавство деяких країн обмежує число жителів оптимальними розмірами, так само змінюють норми і моделі забудови та архітектури.

Бодрійяр Ж. в лекції «Місто і ненависть» писав: «Найгірше не те, що ми завалені з усіх боків непотребом, а те, що ми самі стаємо ним. Все природне середовище перетворилося в відходи, тобто в непотрібну субстанцію, що всім заважає, від якої, як від трупа, ніхто не знає, як позбутися. Втім, сама історія виявилася викинутою на власний смітник, де скупчується не тільки пройдене нами і те, що відійшло в минуле, але і всі поточні події, які не встигнувши закінчитись, тут же позбавляються всякого сенсу в результаті демпінгу засобів масової інформації. Смітник історії перетворюється на інформаційний смітник» [2].

Фото 2. Земля і житло для бідних - в Медельні, Колумбія [11].

Коли будують зразкові міста - створюють зразкові функції, зразкові штучні архітектурні ансамблі (наукогради у СРСР або ідеальне місто, побудоване ООН в Індії), «все інше перетворюється як би в залишки, в непотріб, в марну спадщину минулого. Будуючи швидкісну автостраду, супермаркет, суперміста, ви автоматично перетворюєте все, що їх оточує, в пустелю», - відмічає Ж.Бодрійяр. Створюючи автономні мережі надшвидкісного, програмованого пересування, ви тут же перетворюєте звичайний, традиційний простір взаємоспілкування в пустельну зону. Саме так йде справа з транспортними артеріями, поряд з якими утворюються порожні території (мертві зони відчуження). Саме так буде і в майбутньому, коли поряд з інформаційними артеріями утворюються інформаційні пустелі, виникне свого роду інформаційний четвертий світ - притулок усіх ізгоїв, усіх тих, кого відкинули засоби масової інформації. До нього додається інтелектуальна пустеля, населена мізками, що залишилися без роботи з причини граничної ускладненості самих інформаційних мереж. Її будуть населяти, але вже в незмірно більшій кількості, нащадки тих мільйонів безробітних, що нині вигнані зі світу праці. «Простори, як і люди, стають безробітними. Будуються цілі квартали житлових будинків і офісів, але вони приречені навіки залишатися порожніми через економічну кризу або спекуляції» (м. Ерфурт Німеччина, «міста розвитку»-поселення у пустелі Ізраїль-Л.Є.Ч.). «Вони - непотріб, всього лише відходи і назавжди залишаться такими, це не сліди минулого і не руїни, які все-таки являють собою поважні пам'ятники старовини. Ці будинки - пам'ятки бездушню

підприємницької діяльності людини. І тоді хочеться запитати, як же може ненавидіти і зневажати саму себе цивілізація, яка з самого початку створює себе, причому навмисне, у вигляді покидьків, трудиться над своєю власною марною побудовою, **створюючи міста і метрополії, подібні величезним неодруженим механізмам, нескінченно себе відтворюючим. Ці фантоми - результат доведених до абсурдних розмірів капіталовкладень, так само як і все більшою їх недостачі.** Ghost-towns, ghost-people: саме люди нескінченно відтворюють себе у вигляді непотребу або у вигляді звичайних статистів, доля яких - обслуговувати цей холостий механізм, який символізує порочне коло виробництва, коли, всупереч вимогам історії, вже не Труд відтворює Капітал, а Капітал нескінченно відтворює Працю. Отже, наша культура перетворилася на виробництво відходів». Ж.Бодрійяр пише: «Наші мегаполіси, наші космополітичні міста - свого роду абсцеси, що відтягують виникнення більш великих наривів» [2].

Тому все більш актуальною стає **ідея гуманізації міста**. «Якщо раніше міста були коліскою демократії, синонімом демократичного спілкування людей, зручним місцем для знайомства з людьми і їхньою повагою, то сьогодні вони занадто часто, в ході зміни цінностей на протилежні, стали синонімом віддаленості, байдужості, ізоляції, ворожості та насильства. Громадянство і міське життя нещодавно йшли поруч, але тепер цього немає. Можна навіть запитати, чи не стали великі міста антимоделями громадянських цінностей і демократії?», - пише фахівець з міського планування та гуманітарного розвитку міста французька Сівіна Сакс Жанто.

Має сенс говорити про **стійку аберацію*** (*Аберації - відхилення, підміна понять в міському розвитку). Декларуючи симпатії максимі Аристотеля про те, що міста роблять людей вільними, керівники міст мало що роблять для реалізації цього принципу в життя й участі городян в управлінні містом. У багатьох сучасних містах за багатьма параметрами жити нелегко і незручно.

Соціологія міста в центр своїх пошуків повинна ставити **проблему зміцнення соціальної солідарності жителів**. У цьому контексті значний інтерес представляє розроблений московським соціологом-урбаністом **О.Н.Яницьким порівняльний аналіз технократичної та соціально-екологічної парадигм розвитку міст**.

У скороченому і трохи відредагованому (мною Л.С.Ч.) вигляді ці підходи представлені в табл. 1.

Таблиця 1. [24] ДВІ ПАРАДІГМИ РОЗВИТКУ МІСТ

Технократична парадигма	Соціально-екологічна парадигма
Місто - суто матеріальний об'єкт, сконструйований і керований людьми. Природа - простір і ресурс людської діяльності	Місто - колективний суб'єкт, живий організм. Природа - жива система, частиною якої виступають людські поселення
Розвиток міста - це введення нових підприємств, зростання населення, технічне оснащення міста.	Розвиток міста, підвищення ступеню його «вкорінення» в природі, взаємна адаптація соціальних і природних процесів
Якість життя в місті - це технологічне забезпечення всіх процесів, ступінь наближення до науково обгрунтованих норм проектування та благоустрою	Якість життя в місті - розвиток самої людини, її задоволеності життям і відповідальності за природу і суспільство, місто, в якому він живе
Засоби підвищення якості життя в місті – збільшення якості проектних, будівельних робіт, підвищення технічної оснащеності міського середовища, збільшення раціоналізації виробництва та господарської діяльності.	Засоби підвищення якості життя в місті - розвиток соціальної активності і почуття спорідненості городян, збереження еволюції виробничих темпоритмів людської діяльності
Загальна концепція управління якістю життя – через «проекування»: управління представляється як набір заходів, дій, технологічних рішень.	Загальна концепція управління якістю життя - соціокультурна: управління мислиться як процес підвищення ефективності самоорганізації міста.
Розвиток мешканців міста - це процес залучення їх до все більш масштабних техніко-економічних процесів (більше виробляти, більше купувати, більше відвідувати). Головний спосіб вирішення всіх проблем - технічний прогрес, зростання рівня освіти і кваліфікації кадрів.	Розвиток жителів міста представляється як все більш гармонійна взаємодія з природним і соціальним середовищем. Головний спосіб - зміни в культурі та способі життя, свідомості та всій системі виховання особистості цих людей.

Автор справедливо уточнює, що представлені парадигми можуть поєднуватися. Частково вони відображають думки тих, хто будує міста і керує ними, частково тих, хто живе в них і зайнятий проблемами функціонування. Але

розрізняються вони спрямованістю соціальних орієнтацій та ставленням до людини або як продукту соціального середовища, об'єкту управління (технократичний і марксистський підхід) або як до його творця і модернізатора, суб'єкта (гуманістичний, соціально-екологічний підхід).

Соціологія вже накопичила значний досвід досліджень зазначених проблем. Розроблена і підтвердила свою операбельність **стадіальна концепція еволюції урбанізації, запропонована** американським ученим **Дж. Джібсом**. Відповідно до цієї концепції, урбанізація постає як поступовий перехід від точкових до осередкових, а потім - до ареальних форм освоєння території. Джібс виділяє такі **стадії процесу урбанізації:**

1 стадія - відносно рівномірне сільське розселення, своїм малюнком відтворююче ознаки диференціації природного ландшафту, з випереджаючим зростанням сільського населення - міста тільки з'являються;

2 стадія - прискорений розвиток «точкових» міських форм під натиском зростаючих відмінностей у вигляді торгово-транспортного розміщення, що супроводжується спадом в динаміці сільського населення;

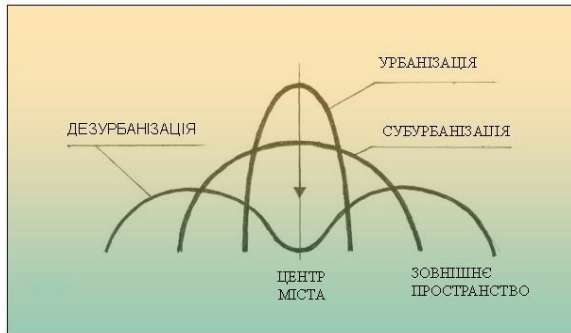
3 стадія - розвиток форм розселення у вигляді агломерацій при прискореному зростанні їх ядер, зменшує сільське населення, і створює депопуляцію між агломераційними просторами;

4 стадія - територіальне розищення агломераційних форм при прискореному зростанні їх периферійних зон, загальне загальмування росту міст, при втратах в населенні малих міст (надурбанізація);

5 стадія - деконцентрація населення з частковим «заповненням» між агломераційних просторів і стагнацією історичних ядер міст.

Близько до теорії стадій урбанізації Джібса лежить схема, запропонована польським урбосоціологом М. Маліковським, яка розкриває особливості сучасного етапу урбанізації (Мал. 1) [15].

Мал. 1 [15].

Сьогодні у всіх транзитивних* (*перехідних) країнах *спостерігається* надурбанізація, розростання великих міст в мегаполіси, але йде застій і занепад в середніх та малих поселеннях.

Сучасне місто надає своїм жителям багато переваг економічного і соціального характеру: різноманітність робочих місць та можливості зміни роботи; концентрація освітніх, наукових і культурних установ; можливості якісної висококваліфікованої медичної та сервісної допомоги; більш комфортельні житлові та соціально-побутові умови; участь у міжнародному та регіональному розвитку культури; в середньому вищий рівень життя і розмаїтість товарів і послуг. У той же час, міське середовище штучно технологізовано, відірвано від природи, з поганою екологією, впливає шкідливо на здоров'я населення через забруднення повітря, води, ґрунту, дефіцит сонячного світла, скупченість населення, недостатню кількість зелених насаджень і іншими проблемами. Небезпечні для здоров'я шумові, вібраційні, інформаційні, нервові перевантаження, якими заповнене велике місто, додайте вплив електромагнітних та іонізаційних полів, транспортні негаразди. В умовах великого міста загострюються всі сторони життєзабезпечення людей: достатньої кількості повноцінних продуктів і питної води, доступних для всіх верств населення; контролю і попередження забруднення повітря, водних ресурсів та ґрунтів, утилізації та переробки шкідливих виробничих та побутових відходів. Соціальні проблеми, пов'язані з різким зменшенням

вільного «життєвого простору», збільшення соціальних хвороб. Ці проблеми глобальні, для їх рішення створений Комітет з урбанізації ООН [див.11].

Порівняльний аналіз переваг міського та сільського способу життя дав російський культуролог Яковенко.: місто - це людина в союзі з технікою, село - людина у співпраці з природою. Це співробітництво пов'язане зі ставленням до роботи. **У місті людина працює, в селі - трудиться. Робота ж перетворює людину на робота. Місцевий мешканець без техніки ніщо, безпорадний та безпомічний.** Залежність від техніки, комфорту і нервозність - ознаки сучасного городянина Все це дає підставу для продукування урбаністичних антиутопій, тривожних очікувань, невротичних зривів і актів вандалізму як до технічних конструкцій, так і, - як це не парадоксально, - до фрагментів природи в місті (псування зелених насаджень). Село - окультурений простір, існування поза соціальним часом в природному циклі. У селі життя тече повільно, нововведення - рідкісні, царює звичай. Плоди окультурення - ті ж природні компоненти (злаки, живність). У селі не явний культ простору і ПРОСТОРИ... Місто - брак простору. Місто - безліч техніки, небезпечних технологій, залежність від штучних процесів, наприклад, інформаційних. Зміна настрою від новин, очікування сенсацій. Село - занурення в природу. У село городянин їде для відновлення здоров'я, сил, відданих роботі у місті, відпочинку тимчасово й скоро починає сумувати за змінами та напругою [21].

7.2. ТИПОЛОГІЯ МІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ УРБАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

В науці активно обговорюється *проблема класифікації та типології міст*. Під класифікацією розуміють поділ міст за якимись ознаками або їх комплексу. Типологія ж - це виділення сукупності (типу) міст за найбільш значущими ознаками. При цьому ці типи не обов'язково створюють якийсь неперервний континуум (ряд), в якому поступово зростає величина показників та враховані всі варіації поселень, це вимога для класифікації. Таким чином, типологія і класифікація - близькі наукові завдання, але не однакові. У будь-якому випадку необхідні критерії, за якою будуватиметься типологія або класифікація. **Типологія - вищий рівень аналізу (абстракції), що дозволяє дати комплексну**

характеристику міст («ідеальні типи» М.Вебера) наприклад за їх функціями. Тоді як класифікація дає більш детальну і докладнішу картину. Найбільш поширена **класифікація міст за кількістю жителів.**

У містобудівній вітчизняній практиці виділяють такі групи міст: мали - до 50 тис. осіб, середні - 50 - 100 тис., великі - 100 - 250 тис., крупні - 250 - 500 тис., найбільші - від 500 тис. до 1 млн., мегаполіси - понад 1 млн. жителів. Така **шкала класифікації міст** прийнята була в 60 рр. XX ст. в СРСР, на думку автора (Л.С.Ч.), застаріла і нерівномірна, але її досі використовують в Україні. Я пропоную нову діапазонну шкалу класифікації міст, яка рівномірно розподіляє поселення:

- Мале місто (town) - від 10 тис. до 100 тис. жителів;
- Середне - від 100 тис. до 500 тис. жителів;
- Велике - від 500 тис. до 1 млн. жителів;
- Мегаполіс більше 1 млн. жителів *.

*Комітет з урбанізації ООН запропонував з 2008 р. вважати мегаполісом міста з населенням понад 5 млн.[11]. У цьому випадку в Україні немає мегаполісів. Розселення в Україні йшло нерівномірно, це пов'язано зі спеціалізацією регіонів: промислових або сільськогосподарських. Напочатку XXI ст. в Україні показник урбанізації складав лише 68%. Найвищий відсоток міського населення в Донецькій (90%), Луганській (87%), Дніпропетровській (84%) і Харківській (79%) областях. Найменший - у Чернівецькій, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях (41-43%). Міське населення більше зосереджене в промислових районах Сходу України, сільське - в західних землях, що створює регіональну нерівність і пояснює багато проблем та розбіжностей. Така ж регіональна нерівність спостерігається і в інших країнах, тільки там поділ йде за лінією Північ / Південь (Польща, Китай, Італія та ін.).

Процес урбанізації в Україні. До 1918 р. Україна була аграрною країною, «житницею Європи». У містах проживало 18% населення, більшість не етнічні українці. Інтенсивна урбанізація почалася в 1926-1939 рр., під час сталінської індустріалізації. Лише за 13 років чисельність міського населення збільшилася в 2,4 рази. У середині 50-х рр. XX ст. почався новий етап інтенсивного зростання кількості міст та їх населення в Україні внаслідок третьої волни індустріалізації. За 30 років (1959/1989рр.) частка городян зросла у 2,2 р. і становила 70%. За кількістю

великих міст наша країна знаходиться серед передових держав світу. П'ять міст мільйонників: Київ, Донецьк, Харків, Одеса, Дніпропетровськ. За останні десятиліття йшла велика міграція з усіх місць країни в Київ, він виріс в 2,5 рази. Чисельність жителів Дніпропетровська зростала швидкими темпами подвоюючись кожні 30-50 років, що називається надурбанізацією, але за роки незалежності України вона істотно скоротилася за рахунок еміграції за кордон. «За даними ООН, Україна - світовий лідер за темпами скорочення міського населення. Дніпропетровськ - найбільш швидко вимираюче місто світу. Донецьк і Запоріжжя зайняли третє і четверте міста після угорського Будапешту. Харків, після російської Пермі, оказався на десятому. До 2025 року значно скоротиться населення ще трьох міст Східної України. Згідно зі звітом ООН, до 2025 р. в Дніпропетровську будуть жити 967 тисяч людей. Це на 15 % менше, ніж у 1990р. Населення Донецька у 2025 р. складе приблизне 941 тисячу мешканців, що на 14,2% менше, ніж у 1990р. [11]. Але це скорочення може бути закономірним проявом переходу України до 5 стадії урбанізації Джебса.

СРСР був високоурбанізованою країною: в кінці 70-х рр. XX ст. налічувалося понад 70% городян, а в 1989р. - 74%. Але в 90-і рр. зростання міського населення в Росії та Україні призупинилося, і спостерігалася зворотна тенденція: повернення в села городян, які втратили роботу. З 1989 по 2001 рр. число городян в Україні зменшилося більш ніж на 2 млн. людей і склало 32 млн. 574 тис. осіб, або 67,2%. Сільське населення також скоротилося на 1,2 млн. осіб [20], що викликано трудовими міграціями за кордон.

Другим після чисельності населення показником урбанізації є **щільність населення та забудови** (число жителів до розміру заселеної площі). Тут також можна спостерігати нерівномірність розселення населення за поселеннями.

Для України характерна висока щільність населення. У середньому по країні - 80 осіб/ км². (Перепис 2001р.). Найменша щільність населення на півночі і заході і півдні (60 осіб/ км²). Найнижча - Чернігівська область - 39 осіб/ км². Найбільш заселені східні індустриальні області - в середньому 90 осіб/ км², але в Донецькій області-183 особи/ км².

Крім того, **типологія міст проводиться за характером і змістом функцій міста**. Тут міста ділять на **моно - та поліфункціональні**. Перші - відносно невеликі поселення, мають одне містоутворююче підприємство або спеціалізацію. Це міста курортного, наукового, промислового (часто видобувного) профілю або транспортні вузли, районні центри (напр. Трускавець, Синельникове та Жовті Води). За функціями міста поділяють містоутворюючі і містообслуговуючі (містасупутники). Функції підтримки міських і позаміських зв'язків-економічних, культурних, адміністративних, наукових та ін., спрямовані на виконання основних завдань даного міста в регіональному та загально державному масштабі, - називають містоутворюючими, а ті, які задовольняють потреби самого міста (в т.ч. промислові та транспортні) – містообслуговуючими. Серед **поліфункціональних міст** України найбільш повним набором функцій і їх потужним розвитком виділяються окрім столиці, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса.

Третя проблема, досліджувана соціологами, - **це можливість перетворення населення міста в територіальну спільноту (громаду)** (див.Л. № 6). Чим більше місто - тим складніше ця проблема вирішується. Поняття **спільнота** (Ф.Тьоніс) трактується як певна якість відносин, коли люди усвідомлюють спільність своїх життєво важливих інтересів, дотримуються узгоджених уявлень про шляхи і методи їх реалізації та активно орієнтовані на співпрацю «обличчям до обличчя» і з владою. Те, що такі відносини досяжні і можуть існувати в малих поселеннях і містах, сумнівів не викликає. Відкритим залишається питання формування подібних спільнот у великих містах і мегаполісах, де у жителів занадто багато відмінностей. Розглядається три варіанти відповіді на дане питання:

- а) великомасштабна урбанізація руйнує всі можливості формування спільноти;
- б) спільноти у великих містах можуть виникати як розселення конкретних груп людей у межах певного району на основі, напр., етнічної або інших спільностей. На рівні міста ці об'єднання жителів можливі у **формі асоціації, спілки різних спільнот** або Федерації спільнот і громад (як у США в Лос-Анджелесі, Нью-Йорку, Великому Бостоні). Цей представницький орган обговорює загальноміські завдання і проблеми з владою і проводить спільні громадські заходи.

в) велика урбанізація не виключає можливості формування міської спільноти або громади. Хоча рішення цього завдання важке і вимагає немалих цілеспрямованих зусиль місцевої влади і самих городян. (Проект Майданс наприклад). Але така спільнота все одно буде **символічною або дигітальною**, а не реальною. Територіальна громада Дніпропетровська, про яку так часто говорить наш мер, саме така.

Четверта проблема і об'єкт дослідження - **соціальне розширення в містах**. Як ми вже знаємо (ЛЛ.№ 3 і 4), динаміку і стан розширення можна «прив'язувати» до міського простору, соціально неоднорідного: вищі, середні і нижчі верстви живуть у різних частинах міста і типах будинків, відвідують різні школи, магазини, відпочивають в різних місцях ... Хоча в Радянському Союзі це було не так помітно, оскільки проголошувалася соціальна рівність і змішування всіх з усіма для маніпулювання людьми. Оскільки було заводське житло, то начальство і робітники жили в одному будинку з невеликими відмінностями в площі і зручності. Але можливості побуту, питання відпочинку, навчання дітей і лікування все одно відрізнялися і тоді, ще більше відрізняються зараз. Партійні та державні чиновники (номенклатура) селилися в центрі у великих квартирах, мали державні дачі, отоварювалися в спец - розподільниках, лікувалися в спец лікарнях.

У західній соціології аналіз **соціально-просторової диференціації розроблений** французькими соціологами в концепції **«престижної адреси»**. Престижні адреси містять в собі символ влади й панування. (Напр. Поділ або Конча-Заспа у Києві або Манхеттен у Нью-Йорку). **Найвищу цінність отримують ті міські простори, де концентруються власники всіх видів капіталу, що визначає їх перевагу перед простими громадянами**, підкреслював П.Бурд'є. Ці території міста, як правило, більш впорядковані, характеризуються високою насиченістю об'єктами культури, привабливістю архітектурних і природних ландшафтів та екологічною привабливістю. Зрозуміло, що поділ соціальних груп не може бути абсолютним. Тим не менш, в Парижі багаті західні квартали протистоять пролетарським східним околицям і емігрантським передмістям, а в Москві «царські села», побудовані як своєрідні слобідки номенклатури, розміщені на заході і південному заході, в той час як східні і

північні райони Москви характеризуються явним переважанням заводів і фабрик та їх працівників.

Ще одна проблема досліджень у соціології міста - **це людина в місті**. За спостереженнями американських соціологів у приміських районах людина в перебігу дня зустрічається приблизно з 11 тис. людей, у середньому місті - з 20 тис., а в центрі Манхеттена - з 220 тис. Ці емпіричні спостереження підтверджують висновок Г. Зімеля (1910р.) **про перенасиченість городян контактами, що збільшує їх байдужість один до одного** [20]. Конкретизуючи цей узагальнений постулат, американський соціальний психолог С. Мілграм виявив цілий ряд особливостей поведінки городян, обумовлених процесами адаптації психіки до перевантажень, яку він вважає цілком досяжною і оцінює її позитивно.

Традиційно значущою для соціології міста є **проблема міського способу життя**. На основі узагальнення теоретико-методологічних і емпіричних досліджень у сфері міського способу життя була розроблена інваріантна його модель:

- ❖ віддаленість від природи (повна або часткова), життя городянина а керується соціально зумовленими ритмами життєдіяльності (нічне життя, робочі зміни, тощо), а не ритмами природних циклів,

- ❖ підвищення комфортності побуту призводить до зниження фізичних навантажень при збільшенні емоційно-інтелектуальних перевантажень (контакти з безліччю людей, інформаційні перевантаження, щохвилинний вибір тощо);

- ❖ змінюється характер і форми взаємодії з іншими людьми вони стають більш короткими, формальними, знеособленими і ритуалізованими;

- ❖ міський спосіб життя характеризується високим рівнем регламентації і квантифікації, що обумовлено тісною взаємозалежністю життєдіяльності городян* (Р.Парк);

* Ця взаємозалежність вимагає вміння координувати свої дії з певними соціальними ритмами і режимами. Пунктуальність, виконання зобов'язань, планування часу - важлива риса городянина.

❖ мобільність, націленість на розширення своєї компетенції, уміння оптимальним чином діяти в конкретних ситуаціях - обов'язкова вимога городянина. **

** Міське життя відрізняється непередбачуваністю, таїть у собі різні можливості, вигоди, спокуси і ризики. Тому хто більш компетентний і інформований, той і більш щасливий. Важлива властивість - вміння швидко думати і розуміти інших людей.

Сільський житель більшу частину часу перебуває в середовищі близьких і знайомих і налаштований на особисте спілкування з ними. Городянин живе серед незнайомих, в умовах значно більшої інтенсивності контактів, що звукує можливості особистої реакції, відкритості і робить виправданим ухиляння від контактів, не обумовлених необхідністю.

Л.Вірт і Г.Зімель що рису міського способу життя визначили як **сегментарність і транзитивність*** (*поверховість) [7]. Американський соціолог І. Гофман запропонував таку поведінку називати «**громадською неувагою**». А З.Бауман додав: «Лише один маленький крок відділяє «**громадську неувагу**» від моральної безсердечності і неповаги до потреб інших». Якщо для жителя традиційного суспільства інерційний розвиток - норма, а екстремальний - небажаний стан, то в сучасному урбаністичному суспільстві **нормою стає екстремальний стан індивідуальної долі** (особливо серед молоді та підлітків). Звідси можна зробити висновок про потужну примусову навчальну функцію міського простору. «Життя саме навчить і змусить» (В. Висоцький). Але народна мудрість гласить: «Життя б'є ключем і в основному по голові». Соціологія міста розробила нові методи збору соціологічної інформації. В першу чергу, це **метод картографування і зонування міст**, вперше використаний соціологами Чиказької школи. Крім того активно застосовується **монографічний (дескриптивний) метод спостереження, скринингові дослідження, компаративний метод порівняльного аналізу**. Накопичений широкий досвід застосування **методів факторного і латентного аналізу статистичної інформації** про місто та його райони, розробка на їх основі математичних моделей моніторингу динаміки розвитку міст для керування даним процесом. Сьогодні це робиться за допомогою

інформаційних технологій, що дозволяє не тільки вивчати процеси, але й оптимізувати за допомогою спеціальних програм. Так, у системі, розробленій в Ростові-на-Дону (ГІС-Ростов), міститься інформація про топологію міста, його об'єкти і жителів, що дає можливість оперативно вирішувати проблеми, зонувати територію міста за рівнем народжуваності, смертності, захворювань, якості життя (більш і менш сприятливі для їх вирівнювання). Малювати зони за щільністю населення і транспортних потоків для розвитку транспортної системи. Відображати лінії комунікацій і життєзабезпечення кольором за мірою зносу. Систематизувати інформацію про землекористувачів та межі земельних ділянок з наявними або споруджуваними на них будівлями. Чисельність мешканців у мікрорайонах, їх статовікова структура для планування сервісних установ. Враховувати розмір надходжень до міського бюджету за різними статтями доходу. Знаходити оптимальне місце для будівництва нової станції швидкої допомоги та ін. Всі види зазначеної інформації ГІС може давати замовнику в текстовому, табличному або графічному вигляді.

Інші моделі моніторингу за станом і розвитком міста втілені в різних містах України (Кривий Ріг, Дніпропетровськ, Харків). Якщо подібний проект буде реалізований у всіх містах країни, то можна буде говорити про національну систему соціологічного *моніторингу розвитку міст*.

Відмінна риса вітчизняної урбанізації - її край форсований характер. Якщо США перейшли з 15% міського населення до 70% позначки за 100 років (з 1850-го до початку 1950-х рр.), то СРСР ця відстань подолана менш ніж за 50 років, а якщо відняти роки воєн, то і ще менше (1920 – 1970 рр.). Форсована урбанізація руйнує поступовість і цілісність розвитку міст, веде до перенаселення і затримки засвоєння мігрантами нової культури, що призводить до наповнення великих міст людьми, абсолютно не адаптованими до міського життя («ліміта»), що дезорганізує місцеві субкультури. Маргіналізація населення зачіпає не тільки прибулих, але і корінних городян, які переймають звички і звичаї переселенців, адже їх більшість серед мешканців великих міст України.

Ще одна суттєва риса урбанізації в Україні **полягає в тому, що вона є небажаним продуктом індустріалізації, причому, в основному, оборонного**

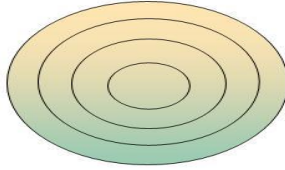
призначення (ВПК), звідси «закриті міста» у СРСР [13]. З цієї причини міста формувалися не як основа культури і цивілізації, а як гуртожитки при промислових підприємствах-гігантах, де вся соціальна сфера розвивалася за залишковим принципом. Однобічний вузько технократичний розвиток, індустріальна домінанта за рахунок соціального розвитку породжувала низьку якість міського середовища, неувагу до культури, погану екологію. Ігнорування людського коефіцієнта (Ф.Знанецький) у розвитку міст - плата за неувагу до якісних аспектів урбанізації (важливі були ВВП і м²), за недооцінку значення соціокультурного її змісту. А тепер дивуємося безкультурності: засміченості вулиць, кількості агресії та брутальності. **Такі поселення лише зовні взяли ознаки урбанізованого міста, в більшості своїй вони не відповідають світовим нормам якості життя населення та облаштування міського середовища.** До цих пір зберігається малометражне житло та перенаселеність, низька якість житлового фонду в містах України. Хоча в нових будинках площа на 1 люд. збільшилася, але вона поступається нормам розвинутих країн але багатьом не доступна навіть така площа. Норма ЄС мін житлової площі на людину - 60 м²

7.3. СТРУКТУРА ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ МІСТ

У СОЦІОЛОГІЇ ІСНУЄ ДЕКІЛЬКА МОДЕЛЕЙ РОЗВИТКУ МІСТ:

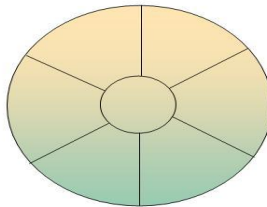
1. В. Кристалер (1966р.) Місто будується з територіального центру району, округу, об'єднуючи самостійні автономні поселення навколо. Це могли бути замок, садиба, слобода, селище, фортеця, які пізніше вирости в місто. (Поділ у Києві, Кремль у Москві). **Кільцева забудова міста від центру до периферії з розширенням ареалу** підтверджує цю гіпотезу. Взагалі кільцевий - загальний принцип освоєння простору (див. Л.№ 2 и 9).

Мал. 2 Кільцева забудова (історична)

2. Е. Бураго (1925 р.) створив **теорію концентрованих зон**, що пояснює спеціалізацію внутрішніх міських структур: Діловий центр (Сіті в Лондоні), де знаходяться банки, адміністрація, церква, кафе. Змішана зона - житлові і торгові райони, промислові райони і житлова зона середнього класу. У Європі - це малоповерхові будинки та котеджі - вулиці і селища в приміській зоні (район Беверлі Хіллс). Окремо елітна житлова зона, сільськогосподарські прилеглі райони і поля, що поставляють продукцію в місто (Дослідне господарство на Тополі). Така модель адекватна до індустріального суспільства, але в ній не враховано емоційні і символічні чинники розселення, культурні потреби, що впливають на вибір місця проживання і виникає нерівність у міському просторі одні частини дуже привабливі та упорядковані, - інші занепадають.

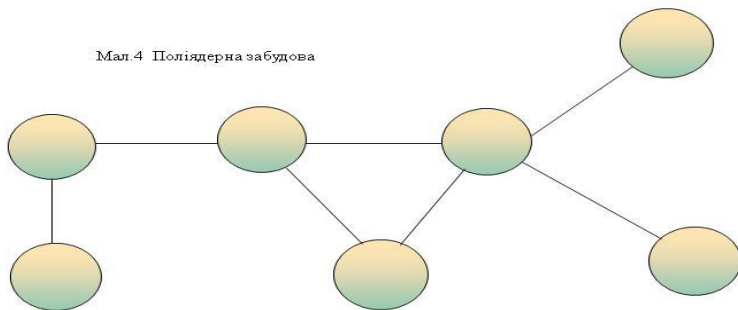
Мал. 3 Секторальна забудова

3. Хайт (1939р.). **Теорія секторів** відображає розвиток м. Дніпропетровська. Спочатку заселявся центр і правий берег, потім - лівий берег, потім секторами і квадратами (кварталами 1-12) з функціональною спеціалізацією - заводські, житлові, транспортні зони, околиці, поглинання приміських сіл, селищ і передмість. Наприклад: річковий вантажний порт будується поряд із залізничною станцією, так само із заводами.

4. Херіс і Ульман (1945 р.) **Теорія полярності** або багато ядерних кіл (ілюстрацією може служити м. Кривий Ріг з його бігунами (молодіжні банди к.80-х). В цій моделі розташування районів у відношенні один до одного обумовлене багатьма причинами. Потреби різних сфер краще задовольняються в певних районах. Установи дозвілля, банки та торгові центри зосереджені ближче до адміністративного центру. Парк, театр, кафе та ресторани поєднуються так само часто, як і супермаркет з банківським офісом. Тим самим місто складається з різномірних й відносно автономних районів. Кривий Ріг розташований навколо багатьох шахт, поряд з якими будувалося житло та інфраструктура, але тут знижується цілісність і спільність городян.

Мал.4 Поліядерна забудова

Теорії урбанізації часто зв'язують лише з великими містами. Але сьогодні **урбанізм торкнувся сільських районів** і безумовно, впливає на життя в малих і середніх містах. Мале місто може бути вмираючим або таким, що будується, розвивається. У такому випадку воно може вирости в майбутньому. Середнім вважається місто от 100 до 500 тис жителів. Більше 500 тис. - велике місто. Парадокс Кривого Рогу - число жителів вище багатьох обласних центрів (Луцьк, Суми, Рівне, Полтава, Житомир та ін.), а то і столиць європейських держав, а підпорядкований Дніпропетровську, і за якістю та способом життя ближче до середнього міста.

Соціальні проблеми малих і середніх міст - частково збігаються із загальними проблемами міста, частково відрізняються.

1. Внаслідок монопромислового характеру виробництва - вузький спектр вибору професії і виникає проблема зайнятості (місто металургів, шахтарів чи швачок).

2. Мала зона побутового вибору та низька соціальна мобільність.

3. У кризу або при закритті підприємства - годувальника - гине все місто (шахтарські міста Східної України). Перепрофілювання виробництва вимагає перенавчання співробітників (напр. в деяких шахтах стали вирощувати гриби). Іноді дешевше побудувати фабрику в іншому місці, де є вільні фахівці даного профілю, ніж перенавчати.

4. Мало навчальних закладів, нижча якість освіти і вузький набір професій.

5. Менший вибір у сфері дозвілля.

6. Нижче якість і комфортабельність житла.

7. Нижча середній рівень життя, ніж у великих містах.

8. Повільніший темп життя (швидкість ходьби, транспорту, розмов).

9. Нижчий рівень злочинності.

10. Ті ж проблеми з водо - і тепlopостачанням, електроенергією та екологією, що в великих містах, але в силу значно меншого місцевого бюджету вони вирішуються важче.

Соціальні проблеми великих міст:

1. Транспортні: недостатньо машин, маршрутів, скупченість, вихлопні гази, затори на

дорозах, проблеми паркування і автостоянок, доріг і ДТП (велотранспорт в Німеччині

стимулюють матеріально - до 25% надбавки до зарплатні).

2. Колосальні потреби в енергії і паливі.

3. Забруднення (відходи виробництва, побутове сміття, забруднення повітря і води).

4. Шум - стреси.

5. Витрати на підтримку міської інфраструктури та ЖКХ перевищують можливості міських бюджетів.

6. Висока злочинність в силу слабого соціального контролю. Останнє пов'язано з анонімністю і автономією життя індивідів, відчуженням від соціуму.

7. Високі психологічні й інформаційні перевантаження через перенасиченість середовища і велику кількість анонімних непотрібних контактів в місті.

8. Проблеми зайнятості і безробіття, бездомних.

9. Великі витрати на дорогу «будинок-робота-дім», за покупками і в гості (1-3 години щодня витрачаються).

Однак хоча проблем у великих містах більше, але вирішувати їх владі легше в силу більших можливостей, концентрації ресурсів і різноманітності середовища.

На тип житлової забудови (поверховість, площа і кількість кімнат, рівень благоустрою) впливає не тільки архітектурний стиль, епоха, культура країни, але, в першу чергу економічні фактори, сімейно-демографічні тенденції (родинність і розміри сімей), культурні переваги, смаки і звички жителів.

Міста- новобудови (міста розвитку): спочатку всі будівельники безшлюбні, живуть в гуртожитках, потім весілля і пологи - потрібні квартири і дитячі садки, лікарні. Через 5-6 років - школи, через - 12 років - вищі навчальні заклади і нові робочі місця. Заселення мікрорайонів людьми приблизно одного соціального шару і віку визначає структуру потреб, прогнозованість розвитку та планування будівництва, навчання, охорони здоров'я і культури. Одночасно постарілі люди одного будинку вимагають створення загальної соціальної служби підтримки та нагляду у домі . Місто і мікрорайони старіють так само, як і люди, потребують лікування і відновлення.

Часто виникають конфлікти з приводу використання земель, що прилягають до будинку (між житловими будинками замість спортмайданчиків - автостоянки), з іншого боку будинку - автозаправка, що погіршує екологію і територія використовується не в інтересах усіх жителів, а окремих осіб. **Урбанізація житлового простору звужує зони відпочинку для городян.** Чим ближче до центру, тим дорожча вартість землі та квартир. Соціальна нерівність можливостей - у різних районах міста і передмістях – компенсується більш високою оплатою за

житло, послуги, земельний податок (але в Україні цього поки ще нема тому бідні платять за багатих - субсидії, дотації на газ електропостачання однакові).

7.4 СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ УРБАНІЗАЦІЇ

ОЦІНКИ УРБАНІЗАЦІЇ В СОЦІОЛОГІЇ ПОЛЯРНІ:

1. **Класична точка зору Л. Вірта (1938)**. Зростання чисельності, щільності населення і гетерогенності середовища, хоча і створює велике число можливих альтер-натив, але породжують стреси і неврози, почуття самотності і байдужості до «ближнього». Урбанізація знижує вплив або руйнує первинні спільності (сімейно-родинні, приятельські, сусідські), що захищають від негативних аспектів урбанізації (технізація життєвого середовища).

Дійсно спілкування з сусідами скорочується в багатоквартирних будинках, мінімальне і відчужене, **анонімне, кількість контактів поза домом викликає «психологічну втому» і бажання усамітнитися навіть вдома** (немає сил і бажання спілкуватися, знайоме кожному). Цьому також сприяють сучасні засоби проведення дозвілля (TV, відео, Інтернет), вони роз'єднують людей. Людьми хочеться спокою, немає часу на хобі, культурно насичене дозвілля (знову кудись їхати!). Хоча велике місто дає великий вибір видовищних заходів, більшість городян їх майже не використовує регулярно. Дослідження студентів ПДАБА показали, що мало хто із студентів відвідує театри, концерти, ходить в спортзали або басейн, що ж говорити про інші прошарки? Разом з цим, зростає злочинність і асоціальні форми поведінки, особливо серед молоді та підлітків.

2. **М.Ганс (1962)** оспорує песимістичні оцінки Вірта: розпад традиційних зв'язків компенсується появою нових зв'язків. Багато що залежить від освіти, професії, етносу, культурних звичок. Для міських жителів характерне створення нових мікроспільнот (соціальних світів - див. Л.№ 9), що замінюють колишні зв'язки, що розпалися. У ці світи (круги) входять: колеги по роботі, товариші по хобі, компаньйони в бізнесі. Індивід підтримує постійні контакти особисто, телефоном, поштою, Інтернетом, що створює у нього відчуття солідарності, психологічної захищеності та моральної підтримки.

3. **К.Фішер (1976)** висунув теорію субкультур, що співіснують у великому місті (напр. Молодіжні субкультури). Фішер вважає, що в основі міських мікроспільнот лежить подібність культурних інтересів і смаків, тому виникає велика кількість різнорідних первинних груп за інтересами. Більш того, чим більше місто, тим ширші і різноманітніші можливості знайти «своє» індивідуалізоване коло, свою субкультуру. Модельєри, скрипалі, лесбійки, аматори, філателісти, хорвати - створюють свої неформальні об'єднання та зони дозвілля для спілкування в своєму колі. Між субкультурами можуть виникати конфлікти цінностей і норм, хоча жителям великих міст властива велика толерантність. Тому культура інформаційного суспільства - це поліфонія мікрокультурних спільнот (Л.С.Ч).

Наприклад, м. Сан-Франциско. В к. 80-х з'ясувалося, що серед жителів-одинаків або бездітних пар, співмешканців більше, ніж серед сімей з дітьми. Висока толерантність жителів і ліберальність влади привернули велику кількість гомосексуальних пар. Такі люди більшу частину часу проводять поза домом, харчуються і відпочивають в громадських місцях. Перебудувалися будівництво і торгівля. Переважало невелике недороге житло у вигляді КОНДІНУМІВ (малими модулями): маленька спальня і велика кімната для спілкування, зустрічей, відсутня традиційна кухня, є бар зі стійкою, холодильником і мікрохвильовкою, щоб розігрівати напівфабрикати, а харчуватися у фаст-фудах і кафе. Цей процес йшов десятиліття. Мерія забила тривогу і була прийнята програма залучення традиційних сімей та стимулювання народжуваності, змінені будівельно-житлові комплекси, побудовані дитячі майданчики, парки, дитсадки, тощо.

4. **Греср (1972р.) і дослідження 1982-84рр.** підтвердили наявність тенденцій, описаних Віртом (1) і Гансом (2). Сусідські зв'язки слабшають, але сімейні, дружні, етнічні зв'язки зберігають свою значущість, хоча змінюються інтенсивність і форма контактів і зміст спілкування. З будівництвом багато-під'їзних багатоповерхових прохідних будинків (кораблі, Китайська стіна) зникло поняття «двір». Двір (візуально і психологічно) - закрыта окреслена територія, яка створює соціально-психологічну спільність жителів, де маленькі діти відчували захист, освоювали правила дорослого життя і були під контролем, була взаємодопомога,

близькість і теплота. Тепер зникла межа між вулицею і двором, вони стали прохідними. Збільшилися масштаби двору, що вони вже не співвідносяться з фізичним і психологічним простором індивіда. Діти тепер дружать під'їздами, а не всім двором, а дорослі не знають сусідів по сходовій клітці. Дітям ніде гратися, немає відповідальних за «нічию», прилеглу територію. Звідси дитячий травматизм, більше квартирних крадіжок, зростає асоціальна поведінка підлітків, їх агресія у відношенні до середовища. Дослідження лєнінградських і естонських соціологів (70pp.) показали руйнівний антигуманний вплив міської знеособленої одноманітної архітектури масової забудови, т.зв. спальних масивів, за які автори отримували держ. премії. Треба повернути містам людський вигляд. Детальніше див. в Л. № 13.

5. **Барнек (1970р.)** Досліджував етнічні меншини Канади, в тому числі українців. Виявив, що у етнічних українців ступінь національної самосвідомості і єднання з одноплемінниками вище у великих і середніх містах, ніж у малих поселеннях та селі. Більш однорідне середовище тисне і схиляє до асиміляції, тоді як автономія і толерантне ставлення великих поселень дозволяє зберігати ідентичність. Інша закономірність - чим більша за чисельністю етнічна громада, тим більше вона згуртована. Тому українці - мешканці великих багатонаціональних міст - виявляють більше прихильності до свого історичного коріння і культури, ніж у малих містах з інокультурою. Виняток - сільські поселення, де даний етнос проживає компактно (напр. як грецькі та болгарські села в Україні).

6. **Уорнер (1981).** Порівнював готовність до взаємодопомоги городян з різних етнічних груп в Америці. З'ясувалося, що найбільше почуття солідарності притаманне афроамериканцям, що він пов'язав з особливостями негритянської протестантської церкви - більш особистісні і неформальні стосунки. Крім того, взаємодопомога і різні форми товариства більш властиві бідним, ніж багатим, що могло відбитися на результатах.

Істотну складність для великих міст представляє **реконструкція/реставрація старих одно- і мало-поверхових будівель, які займають значну частину міста.**

Їх зносять, коли вони не мають історичної та естетичної цінності, або реставрують і зберігають, залежно від політики місцевої влади.

Студенти-архітектори ПДАБА в 2005р. провели **комплексне дослідження житлового середовища м. Дніпропетровська** [21]. Їх результати: в житловому фонді переважають 6-9 поверхові будинки побудовані в 1970-80рр. ХХ ст., але ступінь їх зношеності-70-80%. Процентне співвідношення різних типів будинків м. Дніпропетровська складає:

- ❖ індивідуальний проект -20%;
- ❖ будинки типових серій великій поверховості -41%;
- ❖ будинки перших типових серій -14%;
- ❖ садибні забудови -17,1%;
- ❖ забудова дореволюційного періоду -7,1%;
- ❖ елітне житло останніх десятиліть-1, 1%.

Форсований характер урбанізації в радянські часи, її підпорядкованість промислому розвитку призвели до того, що **зростання міст сильно випереджало розвиток культури і самосвідомості городян**. Міська субкультура та інфраструктура протягом багатьох десятиліть не розвивалися, а руйнувалися. Гальмування зростання якісних показників урбанізації призвело до того, що найбільш розвинені міста нашої країни виявилися не готовими стати флагманами оновлення суспільства на демократичних засадах. **Свідомість недостатньої громадянської зрілості городян - уповільнені темпи визрівання ефективних форм міського громадського самоврядування**. Наприклад асоціації і товариства мешканців багатоквартирних будинків, створюються згори владою, низька активність на місцевих виборах влади, відсутність зворотного зв'язку з владою після виборів. **Головним резервом зростання ефективності політики управління містом є підключення городян до активної участі у вирішенні всіх питань міського життя**. Адже ніхто краще міських жителів не знає, де не вистачає булочної або пральні, де треба зробити автобусну зупинку, прокласти доріжки або бетонні плити. Все це сприяє вихованню городянина - господаря міста, формує міський патріотизм, стабілізує таким чином, склад населення міста.

Комплексний план розвитку міста припускає його трактування як особливого соціального простору і територіальної спільноти. У план включають такі розділи: 1. Розвиток і збалансованість соціальної структури міста; 2. Розвиток і збалансованість структури економіки; 3. Збалансоване й перспективне містобудування; 4. Розвиток системи регіональної освіти, науки і медицини (відтворення людських ресурсів); 5. Соціокультурний розвиток міста; 6. Підвищення якості життя населення; 7. Система контролю і моніторингу за виконанням плану. У дослідженні восени 2009 р. студентка архітектор А.Блощинська проаналізувала п'ять етапів урбаністичного розвитку м. Дніпропетровська та показала, що жоден план розвитку міста не був втілений і виконаний. Може в цьому головна проблема?

ВИСНОВКИ:

1. Урбанізм змінив характер, поведінку і стиль спілкування, потреби та інтереси мешканців міст, але з переходом до інформаційного суспільства багато негативних рис пом'якшилися, виникли нові форми соціальних комунікацій та зв'язків.

2. Надурбанізація викликає психічні, економічні, екологічні проблеми та глибокі соціальні наслідки: житла, зайнятості, статевовікових взаємин, транспорту, енергії. Структура та утворення цих поселень не збігається з розвитком та тенденціями виробництва. Ускладнюється контроль і керованість розвитком міст.

3. Соціальні зміни - це зміни способу організації життя спільноти. Можна бачити, як технології та окремі винаходи змінюють економіку, розподіл соціальних винагород і моделі поведінки в життєвому середовищі і взаємодії людей в рамках територіальних спільнот.

4. Урбанізація породжена індустріальною стадією розвитку людства, а перехід до постіндустріального суспільства породжую надурбанізацію, одночасно з переїздом вищих та середніх класів в елітні селища (дезурбанізацією).

5. Розвиток міст (темп) та їх структура й модель забудови пов'язані з їх функціями та соц. складом населення.

6. Розшарування в суспільстві відлунується розселенням у міста та зонах функціонування різних соціальних груп та верств.

7. Технократична парадигма розвитку міст, домінуюча в індустріальному суспільстві, повинна змінитися на соціально-екологічну та гуманітарну парадигму. Провідна роль у цьому процесі належить соціологам та містопроєктувальникам.

8. Вплив архітектури на соціальні зв'язки та ідентичність в соціальному просторі неоднозначний. Більш докладно про це в темі № 13 Архітектурне середовище.

Література:

1. *Агеева Е.Ю.* Город как социокультурное образование: функционально - типологический анализ: автореферат дисс.доктора философ.н.Н.Новгород,-2005.- [Электронный ресурс]-Режим доступа: www.nngasi.ru/bibl/avtoreferat/ageeva_eu.pdf
2. *Бодрийяр Ж.* Город и ненависть. Логос,-1997,-№9. [Электронный ресурс]- Режим доступа: www.ruthenia.ru/Logos.
3. *Глазычев В.Л.* Беден или богат малый город? [Электронный ресурс]- Режим доступа: www.glazychev.ru/publications/interviews/1994_interview.html
4. *Городяненко В.Г.* Соціологія. 2009 [Электронный ресурс]- Режим доступа: <http://readbookz.com/books/195.html>
5. *Димитровград и концепция развития* [Электронный ресурс]- Режим доступа: <http://hoster.metod.ru:8082/prometa/project/ecognito/5/9/print>.
6. *Днепропетровск в зеркале общественного мнения. Монография. [Ю.П. Сурмин, С.М. Сергеев, А.В. Решетниченко и др. Под ред д.социол.н. Сурмина Ю.П.]* Дн-к: Пороги,- 2002,-244с.
7. *Зеленов Л.А.* Социология города./ Учебное пособие для вузов.- М. ВЛАДОС-2000,-192с.
8. *Зиммель Г.* Большие города и духовная жизнь // Логос. -2002. - № 3 (34). - С. 2 -10
9. *Ильин В.Г.* Город как концепт культуры: диссертация ...доктора социолог.н.- Ростов –на - Дону.- 2004,-331с.
10. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана — М.: ГУ ВШЭ, 2000,-608с.
11. *Козер Л.* Функции социального конфликта .М. –Идея-пресс.-2000г. -208с.

12. Комитет по урбанистике ООН. [Электронный ресурс]- Режим доступа: www.unhabitat.org
13. Міністерство статистики України. [Електронний ресурс] - Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua
14. *Пивоваров Ю.Л.* Урбанизация в России на пороге XXI века: антропокультурная парадигма // Урбанизация в формировании социокультурного пространства.-М.-1999,-с. 241-248.
15. *Прибиткова І.* Просторова самоорганізація населення:теоретико-методологічні засади // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.-2009,-№1,- С.41--63.
16. *Сабайя Луїс.* Поліс: природна історія суспільства / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Олена Курченко (пер.). — К.: Фенікс, 2006. — 218с.
17. Сайт Інституту соціології НАН України.- [Електронний ресурс] -Режим доступу : www.i-soc.com.ua
18. *Семашко О.М.* Соціологія міста...// Соціологія культури :Навч.посібник. - К.: Каравела-2002,- 334с.
19. Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 27 квітня 2001 р. м. Дніпропетровськ .- Д. : ДНУ, 2001. — 255с.
20. *Тарабукін Ю. О.* Соціологія міста: Курс лекцій / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. — К. : ДАКККіМ, 2004. — 280с.
21. *Чернова Л.Е., Саенко А., Недоля О.* Жилой фонд - показатель качества жизни // Вестник ПГАСА.- 2006, № 7-8, с.77-86.
22. *Яницкий О.Н.* Урбанизация и социальные противоречия капитализма.- М.: Наука,-1975.-333с.
23. *Яковенко И.Г.* Город – разрушитель социокультурного синкретиза // Человек и город. В 2-х т. М.: МГВП КОКС, 2000. С. 165-168
24. *Яковлева С.И.* Инфраструктурные параметры организации социального пространства города. //СОЦИС,-1994, - №2, - С.130-133.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Теорії урбанізації в соціології.
2. Основи для типологізації міст.
3. Особливості міського способу життя та міської культури.
4. Проблеми малих, середніх та великих міст. Моделі розвитку міст.
6. Соціальні наслідки урбанізації.
7. Різна якість життя в містах, яка пов'язана зі стратифікацією.
8. Урбанізація, надурбанізація, дезурбанізація - з чим вони пов'язані.
9. Соціальне планування та проектування розвитку міст.

Лекція 8 КОЛЕКТИВ – ПРОСТІР ВЗАЄМОДІЇ ТА КЕРОВАНИЙ ДІЯЛЬНОСТІ

8.1. ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ КОЛЕКТИВУ. МЕТОДИ КЕРУВАННЯ. ТИПИ КЕРІВНИКІВ І ЛІДЕРІВ

Існує безліч визначень поняття "колектив" і "робота в колективі":

❖ Група людей не стає колективом сама по собі. **Колектив** - це група людей, що має високий ступінь взаємозалежності й орієнтована на досягнення загальної мети або виконання завдань (Паркер, 1990).

❖ **Колектив** - це група людей, що змушена звернутися до колективної співпраці, у випадку, якщо кожний член колективу бажає досягти оптимального успіху в реалізації мети (Дайер, 1987).

❖ **Колектив** - це група людей, змушених працювати разом в тісній залежності один від одного, щоб досягти особистих і організаційних цілей (Райлі й Джонс, 1988).

❖ **Колектив** складається із двох або більш людей. Існує конкретне завдання для виконання або певна мета для реалізації. Для досягнення мети необхідна координація всіх дій членів колективу (Ларсон і Фасто, 1987).

З цих визначень можна вивести загальні риси колективу: поєднання людей для певних цілей, узгоджена взаємодія між ними. Але це не йде саме по собі, необхідне створення механізмів погодження, що забезпечують скоординованість дій усіх членів даного колективу, співпрацю між різними підрозділами, визначення й перерозподіл посад, субординацію тощо. Важлива присутність елементів впровадження результатів загальної роботи в культуру організації. **Колективна робота** - це зосередження всіх сил колективу таким чином, щоб загальний кінцевий ефект перевищував сукупність результатів кожного із членів колективу окремо. **Ознаки колективу.** Існують чотири основні складових, що відрізняють колектив (команду) від групи:

❖ Причина для загальної роботи:

❖ Взаємна залежність між членами колективу означає, що кожен потребує досвіду й таланту іншого члена колективу, а так само існує загальна здатність і усвідомлення обов'язків для досягнення загальної мети;

❖ Переконаність, що колективна робота приводить до більш високих і ефективних результатів, ніж окрема робота кожного;

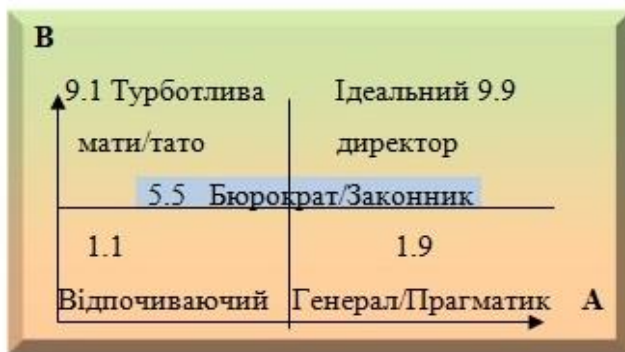
❖ Зовнішнє визнання того, що колектив є значимою функціональною групою в організаційній системі.

Керівник повинен допомогти колективу знайти погоджені відповіді на запитання «Чому ми повинні працювати разом?», а так само знайти сцену й підходящі способи для передачі цих ідей. Колектив може спільно здійснювати процеси планування й навчання, і ухвалювати колективні рішення, але, в остаточному підсумку, реалізація всього цього залежить від кожного члена колективу окремо.

Теорія «людських відносин» (Peoples Relations) або «людського коефіцієнта». (50 рр. XX ст.). Почалося все з експериментів А.Мейо в Східній електричній компанії м.Хортон (Канада). Властиво теорія розроблялася Гарвардською й Чиказькою школами соціології і Тавістокським інститутом людських стосунків (Канада). Виявляється статус працівника в колективі у власних очах, престиж посади й репутація керівника, загальний мікроклімат, неформальні зв'язки, лідерство впливають на продуктивність більше, ніж умови й організація праці й економічні фактори. Створюючи й керуючи відносинами в колективі керівник домагається більш вагомих позитивних результатів, ніж керуючи окремо кожним працівником. Подібні результати досліджень отримав Херцберг, він виділив 2 групи факторів мотивації персоналу: 1. Санітарно гігієнічні умови й оплата праці; 2. Стосунки у колективі. На базі теорії людських відносин Дж. Морено (50 рр. XX ст.) побудував двохфакторну модель, що впливає на результати праці рівною мірою. На її основі Роберт Мертон розробив **Класичну решітку менеджменту й типологію керівників (див.мал.1) залежно від їхніх орієнтацій на:** А) виробничі завдання (керівник інструментального типу, опирається на адміністративно - організаційні методи впливу) - це американський і радянський менеджмент або В) на людські відносини (керівник як лідер

використовує морально-психологічні методи впливу) - японський менеджмент. А комбінації їх у різному ступені дають ще такі типи керівництва: «Законник/Бюрократ», «Відпочиваючий», «Пожежник» і «Ідеальний директор».

Малюнок 1.

Сполучення факторів, що визначають успіх організації: характерні риси ситуації (спонукачі обставини), оргструктура й модель керування, а також особливості особистостей працівника й керівника.

Традиційна типологія керівників за стилем управління делила їх на три категорії: а) авторитарний, б) демократичний, в) той, що потурає («відпочивальник» у Мертона, у радянських роботах помилково назвався ліберальним). Дослідження Земфіра К. про те, як впливає стиль керівництва на продуктивність і задоволеність працею працівників (див. табл.1). Але зараз ця типологія застаріла й застосовується тільки на теренах СНД.

Сучасна класифікація лідерів колективу ділить усіх керівників на дві групи:

1. **Лідер Підкріплювального типу**, що йде за подіями, реагує, а не управляє ними. Це модель керування за результатами.
2. **Лідер, що трансформує**, що розбудовує персонал і організацію, управляє майбутнім. Це модель керування проектами.

Таблиця 1

ВПЛИВ СТИЛЮ КЕРІВНИЦТВА НА ПРОДУКТИВНІСТЬ І ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ПРАЦЕЮ ПРАЦІВНИКІВ (ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМФРА К.)

Показники, що впливають на продуктивність	Демократичний стиль	Авторитарний стиль
Прогули	Рідко	Часто
Плинність кадрів	Низька	Висока
Згуртованість колективу	Висока	Відносно низька
Напруженість	Незначна	Значна
Ставлення до праці	Ініціатива, активність	Пасивність, незацікавленість
Мотивація	В основному внутрішня	В основному зовнішня
Задоволеність працею	Висока	Низька
Інтеграція в колективі	Міцна, згуртованість	Роз'єднаність, відчуження
Професіоналізм	Прагнення до професійного росту	З певного моменту не має бажання рости

Психологічні портрети керівників дуже метафоричні: "пожежник", "параноїк", "мама/ тато", "учитель", "гальмо", "будівельник" і ін. Методи впливу (стимули) діляться на економічні, організаційні й соціально-психологічні, моральні.

Як стверджує американський мільярдер Джон С. Максвелл у книзі «Шеф і його команда. Як створити команду своєї мрії»: **чим більше лідерів у колективі, тим краще йде робота й розбудовується колектив.** На кожному етапі роботи потрібні різні якості лідера, тому різні учасники процесу (команди) по черзі виконують лідерські функції.

Зараз в СМІ та громадській думці помилково ототожнюють лідерство з харизмою. Це тільки один із трьох типів лідерства в концепції панування (влади) Макса Вебера (див.16). Є ще традиційний лідер (керує за звичкою, як було успішно в минулому, за традиціями) і легальний (законний), який спирається на

правила та закони у прийнятті рішень [більш докладне див.8,12,16,17]. **Лідер - це той, кому колектив з бажанням підкоряється й вірить; той хто може впливати й вести за собою.** Але чому йому довіряють? Щоб вести за собою треба як мінімум знати напрямок, куди вести. Справжній лідер має володіти **супервізією**, здатністю бачити потенціал в людях і організації (якими вони можуть стати) і розбудовує їх, веде, тому він насамперед коуч (тренер), учитель і наставник, мобілізатор і модератор (виразник загальної думки).

Табл. 2

КЕРУВАТИ КОЛЕКТИВОМ МОЖНА ЗА ДОПОМОГОЮ ТРЬОХ РЕСУРСІВ :

ВЛАДА	КЕРІВНИЦТВО	ЛІДЕРСТВО
Формальна, заснована на посаді.	Можливість розпоряджатися ресурсами та вирішувати.	Засноване на особистому впливі.
Методи Адміністративно - командні. Накази та рапорти про виконання.	Розподіл завдань та ресурсів. Визначення термінів та методів роботи.	Консультації та Навчання. Метод Supervision.
Почуття : Страх	Повага	Довіра.
Тотальний Контроль. Підозри та недовіра .	Регулярний контроль.	Делегування повноважень.
Ролі: «БОС», «ШЕФ»	«Технічний Директор», «СПЕЦ».	«Коуч», «Наставник».

В ідеалі у кожного керівника повинні бути всі якості та всі три ресурси у роботі, які використовують за потребою залежно від ситуації та професійних і особистих якостей підлеглих. На практиці керівники використовують той ресурс, яким вони краще володіють (компетенції, знання та вміння), та які ближче до їх особисті. Залежно від ресурсу, що домінує у керуванні, - такі ролі виконує менеджер відносно підлеглих. Сучасні методи керування тяжіють до другого та третього ресурсів.

Ситуаційні змінні впливу ділять на внутрішні й зовнішні. **Внутрішні середовище** включає: *мету організації, ресурси, розмір, вертикальний і горизонтальний поділ праці, компетентність і кваліфікацію, організаційну*

культуру, особисті особливості співробітників. Ці змінні в різному ступені контрольовані й можуть бути результатом управлінських рішень у відношенні того, що повинна робити організація, і хто в колективі яку роботу робить (хто за що відповідає). **Треба побудувати таку модель керування колективом, щоб, не створюючи хаосу, не втратити гнучкості, близькості до клієнтів, творчої атмосфери, згуртованості, характерних для малих компаній.**

Зовнішні змінні: законодавча база, економічна ситуація, конкуренти й постачальники, нові технології, соціальні фактори, політичні зміни, - усе це серйозно впливає на успіх колективу. Вони перебувають поза контролем організації, але організація повинна чуйно й швидко реагувати, перебудовувати свою роботу у відповідь. Для цього вводиться посада або цілий відділ «розвитку» або «аналітики», відділ ПР (публічних відносин), запрошують експертів і консультантів.

Важливу роль відіграє налагоджена система комунікацій (прямі й зворотні зв'язки), усередині колективу й із зовнішнім середовищем, яка є суттєвим елементом організаційної культури. Методи збору і аналізу ділової інформації - ключ до успіху. Інформація - основа прийняття рішень і спосіб впливу на людей (опитування, реклама, плітки).

Зовнішні й внутрішні змінні організації становлять систему з людей та їх взаємодій. **Системний підхід у керуванні колективами говорить: «головне правильно побудувати систему, а вона працює сама»,** але потребує регулярного контролю, координації, «чищення, змашення, провітрювання» («годинник»). «Годинники в організації повинні показувати однаковий час». Важливу роль у системі відносин у колективі грає організаційна культура.

Сьюзен Донел назвала такі **причини невдач у кар'єрі керівника:** а) їх занадто хвилює потреба у високій оплаті; б) турбота про символи свого високого положення важливіша ніж результати роботи; в) опікуються в першу чергу собою, а не людьми; г) вони самі ізолюються від колективу. Інтеграція досяжна при застосуванні системного підходу, матричної структури керування й менеджменту участі. Вважається, що менеджери ототожнюють себе з фірмою й поглинені турботою винятково про підвищення економічної ефективності підприємства, а не

шукають особистої вигоди або влади, *що безумовно не так*. Сучасні фірми скоріше імітують структуру успішних підприємств (наслідування лідерам), у процесі інституціонального ізоморфізму. Закономірність управління: **чим більш професійний склад керівників, тим більша роботи з колективом і участь рядових співробітників у прийнятті рішень, тим складніша структура керування й ефективніша діяльність колективу.**

8.2. ТИПИ КОЛЕКТИВІВ І ЇХ РОЗВИТОК

Питання, якими повинен займатися менеджер персоналу або лідер:

- ❖ Чи знає кожний член колективу своїх внутрішніх клієнтів і кінцеві результати своєї діяльності?
- ❖ Чи є в колективі вміння й можливості для виконання поставленого завдання?
- ❖ Чи відомо членам колективу, якими талантами й можливостями володіють їхні колеги, і в яких випадках варто більш ефективно використовувати індивідуальні якості кожного?
- ❖ Чи вчиться колектив на своєму досвіді й чи поліпшує свою роботу?
- ❖ Що заважає більш згуртованій і погодженій роботі колективу?

Ці питання охоплюють усі існуючі типи узгодження. Для керівника, важливо зрозуміти, які питання актуальні на даний момент для ефективної роботи (Див. Мал. 2).

ТИПИ КОЛЕКТИВІВ розділяють за ступенем залежності робітників у взаємодії в процесі роботи й виконання завдань (див. Табл. 3). Ефект колективної роботи описав ще К.Маркс у «Капіталі», але не кожна праця потребує постійної взаємодії робітників. Сучасні тенденції змін у технологіях ведуть до індивідуалізації праці, але робітникам дуже важливе їх спілкування та навчання один у одного. Відносинами у колективі треба керувати постійно. Від працівників керівництво очікує дисципліни, чесності, лояльності й відданості роботі й організації. Колеги від колег очікують чесності, відкритості, взаємодопомоги, підтримки й невиказування керівництву. Інтереси керівництва й підлеглих не завжди збігаються. Репутація й статус співробітника (формальний і неформальний)

у колективі залежить від збігу вимог і очікувань із поведінкою людини, їх незбіг може стати ґрунтом для конфліктів.

Табл. 3 ТИПИ КОЛЕКТИВІВ

Ступінь взаємної залежності	Механізми погоджування
ВИСОКИЙ (команда)	Взаємна пристосованість: впливають на вміння і таланти кожного члена колективу через збагачення досвідом спільної роботи. Уся робота виконується спільно. <i>- наприклад, баскетбольна команда, хірургічна бригада, оркестр</i>
СЕРЕДНІЙ	Попереднє планування: проводиться Систематичний розподіл посад, відповідальності та обов'язків в колективі, визначається процес роботи, частина роботи виконується по одинці, частина – спільно. <i>- наприклад, проект в сфері Ні – Тес, відділення банку, бригада будівельників</i>
НИЗЬКИЙ	Постановка задач: для кожного члена колективу та кожної робочої одиниці ставиться задача, способи виконання якої є загальним успіхом. Є загальні норми та правила, але робота виконується самостійно кожним. <i>- кафедра, збірна з тенісу.</i>

Конфлікти в колективі діляться на соціальні (організаційні) і міжособистісні (останні вирішують психологи). **Причинами й розв'язком організаційних конфліктів** можуть бути:

- ❖ Невідповідність організаційної структури - потрібні зміни структури, перерозподіл функцій і повноважень;
- ❖ Конкуренція між відділами й програмами (або їх керівниками) - порушення балансу інтересів і протиріччя - треба направити енергію конкуренції зовні, погодивши інтереси й зламавши функціональні бар'єри;

❖ Різний ступінь впливу й можливостей участі в керуванні (амбіції, бажання змінити своє положення), можливе розширення повноважень або перерозподіл обов'язків, якщо це поліпшить роботу, або занесення у кадровий резерв. При невиправданих амбіціях - звільняти;

❖ Погане керівництво, некомпетентний керівник - навчити, проконсультувати, не допомагає - замінити керівника.

У США соціальні конфлікти (виробничі, класові, міжетнічні) вирішуються шляхом тривалих переговорів (ЄДНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС), поки всі сторони не прийдуть до згоди (консенсусу), і не буде знайдений розв'язок, що задовольняє обидві сторони.

У Франції запрошують незалежного експерта (соціального інженера, конфліктолога, соціолога), який вивчає природу й причину конфлікту й пропонує організаційні зміни правил, організаційної структури, культури та ін.

У сучасних організаціях усвідомили значення первинних груп і неформальних особистих відносин. Тому велику увагу приділяють колективній роботі. Усі співробітники збираються разом щотижня для групової динаміки, де діляться почуттями, обговорюють робочі питання, діляться досвідом. Використовують соціометрію для вивчення відносин у колективі й тренінги щодо побудови команди.

Конфлікти можуть бути пов'язані з коаліціями або з незгодою зі своїм статусом, роллю, а можуть провокуватися з боку. Поведінка в конфлікті має чотири стратегії, найоптимальніша - співробітництво, хоча й найважча, але вона веде до кореневого розв'язку конфлікту, коли всі задоволені, усі у вигащі. Інший метод - реструктуризація організації й ліквідація посади, відділу, яку цей співробітник займав (якщо він не цінний) або уведення нових посад, щоб примирити конкурентів - обоє на керівних постах (якщо гідні), перегляд обов'язків і окладів, щоб вирівняти відносини й статуси, переведення в інші служби або філії, можливо й звільнення явних «руйнівників».

Специфіка цих прикладів показує, що особистість або підрозділ вносять свій внесок у спільну справу й своїми діями впливають на роботу іншої особистості або адміністративної одиниці. У вирішальних ситуаціях керівники відділів повинні

об'єднуватися для розробки загальної стратегії й загального плану дій і пошуку вирішення проблем.

Зараз дуже модні різноманітні тренінги на згуртування колективу, «Teambuilding*» (*побудова команди), але така робота доречна там, де цього потребує виробничий процес. Інколи вона може заважати ефективній праці, коли згуртованість орієнтована не на роботу, а на стосунки. Працівники через колективну роботу стимулюються до праці, найкращого виконання обов'язків, досягнення загальної мети, а не до міжособистісних відносин (див. мал.2).

Допомогти уникнути ризиків може **Організаційна культура**. В монополарній бюрократичній організації домінує жорстка ієрархія наданих ролей і статусів, її прихильники переконані, що продуктивність праці та ефективність роботи організації в цілому виступає функцією від ступеню постійності трудових завдань і узгодженості сумісних дій. Але така мотивація не стимулює працівників до ініціатив й розвитку себе та організації. Другий підхід, пов'язаний з теорією людських відносин, вимагає враховувати та спиратися на структурні неформальні ролі та статуси у структурі організації, лідерство, груповий тиск, ціннісні орієнтації, настрої робітників, що й є проявом організаційної культури. Узагальнюючи, **теоретичні концепції організаційної культури** можна поділити на дві групи [17, с. 48].

- Перші трактують організаційну культуру як атрибут організації, який можна цілеспрямовано розробляти й втілювати як метод управлінського впливу. Такий підхід можна умовно назвати **«раціонально прагматичним»**.

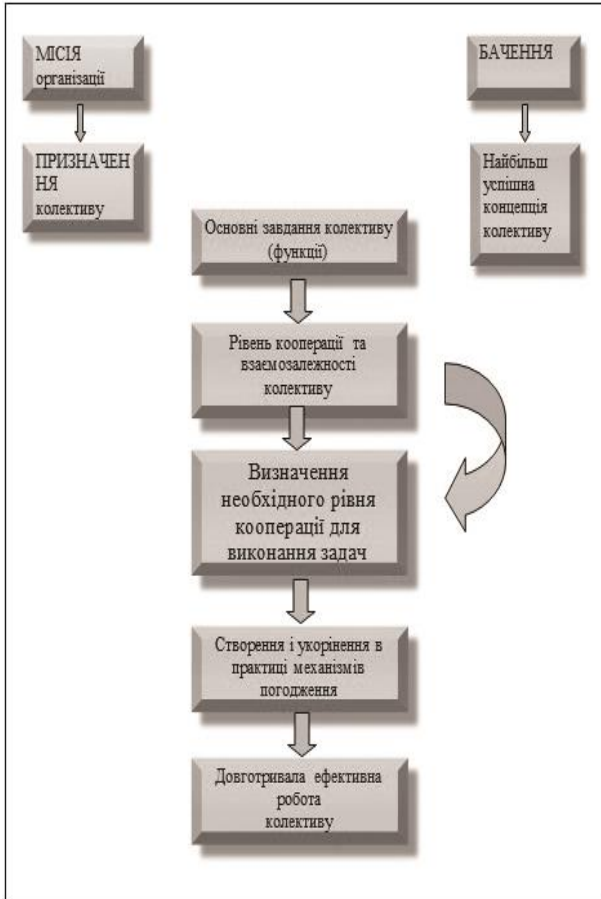
- Другі фахівці з менеджменту трактують організаційну культуру як прояв самої суті організації, її характеру та атмосфери. Такий підхід, асоціюють з **«феноменологічною моделлю організацій»**, де вона є результат синергії, тобто стихійного розвитку, й можливості впливу на культуру організації не існує.

За нашою думкою, одні компоненти організаційної культури формуються під впливом управлінських методів, інші – стихійно, як інтегрований результат поведінки і відносин співробітників, але й в останньому випадку це є об'єктом управлінського впливу, від чого ефективність роботи організації зростає завдяки

змінам мотиваційних настанов робітників із зовнішніх, примусових факторів на внутрішні.

Малюнок 2

МОДЕЛЬ ЕФЕКТИВНОЇ РОБОТИ КОЛЕКТИВУ

До елементів організаційної культури, які можуть слугувати її показниками в дослідженнях ми відносимо:

- ❖ Систему цінностей, стандарти поведінки та норми;

- ❖ *Міфи , легенди, «герої», про яких розповідають;*
- ❖ *Ритуали (заохочення та попередження), традиції, колективні заходи;*
- ❖ *Стиль керування, структура організації, ієрархія;*
- ❖ *Кадрова політика (критерії та механізм відбору, вимоги до працівників, система атестації);*
- ❖ *Підтримка іміджу організації та способи його впровадження, стиль спілкування з клієнтами;*
- ❖ *Комунікації в організації (див. Л. №14, пит. 2) та стосунки вертикальні та горизонтальні.*

Вивчання та коригування організаційної культури допомагає більш ефективній роботі колективу та організації (див. мал.2).

Створюючи колектив та керуючи відносинами у колективі, керівники ведуть його до найкращих результатів. Сучасний менеджмент спирається не на покору, зовнішню дисципліну, а на самосвідомість та внутрішню мотивацію робітників.

Стадії й етапи розвитку колективу. Суть і зміст процесів, які неминуче проходить кожний колектив, збігаються у всіх теоріях, хоч назви етапів різняться. Наприклад, Біон в 50 рр. XX ст. запропонував такий графік (мал.3).

Малюнок 3

СТАДІЙ Й ЕТАПИ РОЗВИТКУ КОЛЕКТИВУ.

Перший етап - знайомство й адаптація, взаємна оцінка, залежність від формального керівника. Обережна й стримана поведінка на першому етапі змінюється боротьбою, конфліктами за статуси й вплив на другому етапі.

З'являється опозиція формальному керівникові й неформальні лідери. Конфліктів не треба боятися - їх треба вирішувати. Зупинка на першому етапі веде організацію до застою. На другому - до вічних боїв, коли замість роботи люди будуть зводити рахунки. Коли конфлікт успішно вирішений, його енергія переходить у нову фазу розвитку колективу. **Третій етап** після конфлікту - **згуртованість, інтеграція, взаєморозуміння**. Починаються дружби й закоханості, колективні святкування, але є небезпека, що відносини стануть важливішими роботи й організація перетвориться в Будинок відпочинку. **Четверта стадія – розвиток**: росте ініціативність і самостійність співробітників, вони розбудовують організацію.. Енергія зімкнення переходить у роботу, починають діяти інтеграційні фактори, колектив працює як одне ціле. Тільки коли керівництво доведе колектив до 4 стадії, можна вводити інновації, проводити реорганізацію, розширювати сфери діяльності давати нові завдання.

8.3. ТИПИ ОРГАНІЗАЦІЙ І СТИЛІ (МОДЕЛІ) КЕРУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЯМИ ТА КОЛЕКТИВАМИ

Класифікації організацій:

1. Смельзер Н. виділяє **а) харизматичні** (під учителя) або **добровольчі**. Їх ознаки: добровільність участі, спільна мета частіше зустрічається серед громадських організацій; **б) тоталітарні** - де особистість повністю у владі іншої особи або організації. До установ тоталітарного типу відносять монастирі, школи, мед. заклади, догляд на дому, опіку, тюрми, колонії, психлікарні, закриті установи - де є важко контрольована влада одних людей над іншими; **в) бюрократичні** організації, які найбільш поширені в сучасному суспільстві, тому що, як тільки організація росте, вона повинна бюрократизуватися, інакше не буде якості виконання й порядку в роботі. (Мал.4.)

2. Загально поширений розподіл: **Формальні й неформальні організації**. Формальні - створюються для конкретних цілей і завдань, мають функції та місію. Неформальні виникають спонтанно, але й отут люди регулярно взаємодіють один з одним. Часто метою в них - спілкування, взаємодопомога або громадські цілі. Неформальні зустрічаються серед формальних організацій.

3. Типологія організацій М.Вебера:

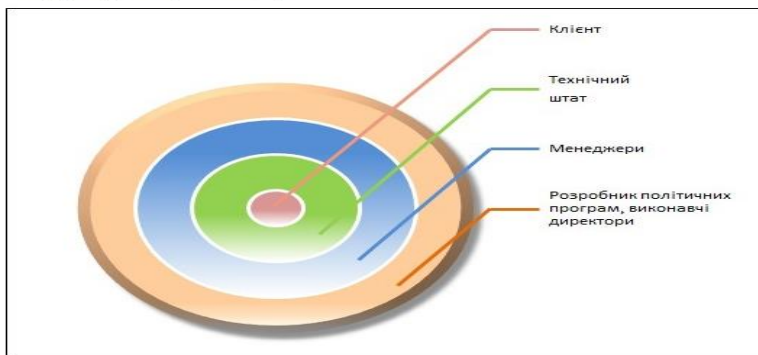
- ❖ Власне економічні організації, регульовані матеріальними інтересами;
- ❖ Не економічні організації, що виконують економічні функції (державна, церква, благодійні організації);
- ❖ Економічні організації, регульовані неекономічними способами (землеробські громади, ремісничі гільдії);
- ❖ Організації, що встановлюють «формальний порядок» і контроль над економічними організаціями (митниця, податкова інспекція, міліція тощо).

4. Типологія організацій за Радаєвим побудована за способом підпорядкованості особистості й ступенем внутрішнього контролю. Вона включає:

- ❖ *примусові* - пряме насильство або погроза його застосування: армія, МВС;
- ❖ *утилітарні* - в основі користь для участі особистості в них: сучасні господарські організації, акціонерні товариства, робочі колективи;
- ❖ *символічні* - використовують морально-ідеологічні методи, апелюють до солідарності, до почуттів: церква, культурні спільноти.

Усі типології умовні. Реальні організації містять у собі риси й елементи всіх типів, у більшій або меншій мірі. Поеднують організації на основі культурних цінностей, ритуалів і традицій або престижу, бажання належати до даної групи.

Малюнок 4
Структура організації

Способи включення індивіда в колектив організації різноманітні:

Субординація - механізм супідрядності індивіда колективним цілям. Іноді починається ще до вступу в організацію. Доводиться "заслужити" це право через протекцію, учнівство, випробувальний термін кандидатів, волонтерство, демонстрацію відданості, професійної придатності тощо. Лише після цього індивід стає повноправним членом організації.

Перетворення нагород у привілеї. Специфічний спосіб розподілу нагород за саму приналежність до організації, незалежно від економічного й трудового внеску, індивід має доступ до деяких благ, недоступним стороннім.

Стратифікація індивідів і груп. Внутрішнє ранжирування співробітників мінімум на три шари: керівний (влада й усі доступні привілеї), повноправні члени колективу (мають доступ до частини впливу й привілеїв) і виконавці без привілеїв (не мають ні влади, ні привілеїв)

Малюнок 5.

СПОСОБИ ПОВУДОВИ ІЄРАРХІЇ В ОРГАНІЗАЦІЇ

Способи заповнення позицій	Характер відносин	
	Формальний	Неформальний
Наслідкування	Станове - кастовий	Дискримінаційний
Призначення	Бюрократичний	Деспотичний
Висування	Демократичний	Лідерський

Способи керування організацією характеризують стиль управління та культуру відносин. Розрізняють **чотири типи організацій за моделями (стилями) керування**: *бюрократизм, патерналізм, фатерналізм, партнерство*, - за ступеням участі в прийнятті рішень та самостійності рядових співробітників і характеру відносин у колективі.

Бюрократизм - сувора адміністративна ієрархія. **Твердий розподіл функцій**. Рішення ухвалюють нагорі, які треба строго виконувати. **Повний контроль** за виконанням відпрацьованих процедур, які гарантують якість роботи.

Відповідальність за провали - на виконавцях. **Контакти сутто вертикальні, обмежені й сууго формальні.** Відомо багато робіт, що критикують бюрократичні організації (Гегель, Маркс, Паркінсон, Пітер). Але є види діяльності, де така модель керування необхідна й оптимальна з погляду цілей. Люди звикли зв'язувати бюрократію з політичною й соціальною сферами (ходіння по інстанціях). Також така модель зустрічається на виробництві й у бізнесі (банк). Бюрократія асоціюється з масою паперів, затягуванням рішень, довгими формальними процедурами, обов'язковим дотриманням усіх правил, але це добре. **Макс Вебер уважав бюрократичні організації «ідеальним типом» раціонального керування,** де ті ж самі правила й норми «гасять» негативні стихійні відхилення «людського фактора» (безпам'ятність, стомлення, настрої, суб'єктивні думки персоналу).

Переваги бюрократичної організації:

1. Бюрократія - це спосіб переходу від неспеціалізованої (нерозділеної на операції) праці до спеціалізованої праці. У кожного співробітника своє конкретне завдання в рамках його компетенції у загальному процесі. Він несе всю повноту відповідальності за її виконання (кількість і якість), що спрощує контроль і підвищує індивідуальну відповідальність працівників. Мистецтво керівника - правильно підібрати завдання підлеглим, розподіляти ролі (їх уміла комбінація). Тоді підвищується обсяг виконання робіт, безперервність, зростає продуктивність, чіткість виконання обов'язків та відносин. (економічна перевага). Е. Гіденс ставив бюрократію в один ряд з економікою, політикою, культурою, як важливий соціальний інститут. Він вважав, що саме бюрократія (адміністративно-командна система) дозволила радянській тоталітарній системі так довго тримати паритет у світовій конкуренції до кінця 70 рр.

2. Чітка система розподілу влади, роль кожного (на своєму рівні), докладний опис методів роботи (посадові інструкції на цілий том) і детальна звітність. Це знижує конфліктність на виробництві, зміцнює дисципліну, створює рівність та порядок у роботі.

3. Крозьє (1964) углядив переваги бюрократії в широкому доступі до інформації рядових співробітників. На відміну від інших систем, одержуючи

доступ до службової інформації (у своїй компетенції), співробітник може передбачити хід подій, впливати на них, планувати свої дії, що збільшує його статус і самооцінку. У кого більше інформації - у того більше влади. Він сам вирішує, яку інформацію передавати по вертикальних і горизонтальних каналах комунікації усередині організації [див.Л.14, пит.2. Ділова комунікація]. У журналі «Бюлетень приватизації» (1997 р., № 5) надрукована стаття «Кластерні організаційні структури - антипод бюрократичної організації». Автори - Л.Рибалка й В.Федоров не вірно трактують інститут консультантів, експертів (штабна модель керування), бо він легко вписується в будь-яку бюрократичну організацію. Цілий штат радників, консультантів і експертів не заважає бюрократичному методу керування організаціями, але створює ризики, бо позаштатні працівники (не мають такої міцної залежності та відповідальності, лояльності як штатні працівники). Вони готують рішення для керівництва, від яких залежить майбутнє організації, а їх майбутнє від їх рекомендацій не дуже залежить.

4. При збереженні єдиноначальності й ієрархії, у бюрократичній організації більша анонімність влади й колективна відповідальність, чого немає у патерналізмі. Дослідження показали, що керівництво уникає прямого впливу (вказівок, наказів), а впливає побічно. Через постановку завдань, термінів і правил їх виконання, і так само процедур контролю, інструкції - створюють «Поле можливостей» і орієнтовні зразки для самостійних дій співробітників і служб. Системою заохочень і стимулів вони закріплюють бажану поведінку підлеглих.

5. Накази усе більше переминаються правилами й нормами, які сприймаються як заохочення до дії. Дослідження Елвіна Голднера (1954 р.) розкрили функції правил - регулювати комунікацію й взаємодію співробітників, давати можливість дистанційного керування, правомірність покарання за їхнє порушення.

6. Звідси росте професіоналізм співробітників. Адже професіоналізм і є дія з упевненістю, згідно зі зразками й правилами. Дозвіл відступати від правил у нестандартних ситуаціях за узгодженням з начальством створює атмосферу довіри й співробітництва між ними.

Недоліки бюрократії:

1. Невизначеність і непогодженість у діях, функціональні рубезі між службами й відділами, тому потрібно постійне коректування та погодження розуміння загальних цілей і завдань.

2. Вплив зовнішніх факторів на життєдіяльність організації. Конкуренція або співробітництво вимагають адаптації й швидкого реагування, а бюрократія діє повільно.

Патерналізм (керівник–«батько», захисник і вихователь, підлегли – «малі діти»). Ієрархічність відносин чітко виражена й право «старшого» незаперечне. **Він ухвалює одноособові рішення й суворо контролює своїх працівників.** Від підлеглих чекають слухняності, відданості й подяки. Вони йому вірять і виконують накази, не вдумуючись у зміст дій і не беруть на себе відповідальності. Але тут є гнучка організація праці із взаємо заміінністю в напружених ситуаціях, **відповідальність за провали - на керівнику.** Керівник впливає на кожного особисто, **він як суворий, але мудрий батько.**

Фатерналізм (братерство). Ієрархія згладжена неформальною поведінкою. Усі проблеми обговорюються, керівник і підлегли – друзі. Співробітники мають широку самостійність, робота будується на довірі й особистих відносинах, **немає розподілу обов'язків.** Усі роблять усе, що потрібно для організації в цей момент, висока взаємо допомога, контроль і дисципліна відсутні або мінімальні. Відносини підкреслені неформальними стосунками, **розподілу на робочі й неробочі проблеми немає,** але це може заважати роботі особливе при розбіжностях.

Партнерство. Ієрархічні відносини не виражені. Проблеми вирішуються після обговорень, де кожний вносить пропозиції на рівних, ініціатива та критика знизу заохочуються. Підлегли розуміють зміст обов'язків і причини їх виконання беруть відповідальність на себе. Такий стиль керування зустрічається в наукових, пед. колективах, добровольчих організаціях. Основні параметри роботи заздалегідь обговорюються. **Керівник у такої моделі керівництва не вказує, а «координує» загальні дії.** Кожен співробітник має свою самостійну ділянку роботи й розуміє своє місце в організації. **Потоковий контроль відсутній, оцінюється тільки кінцевий результат.** Автономія й відповідальність за конкретну ділянку роботи

на виконавцях. **Ділові й особисті відносини не змішуються.** Співробітник ціниться за виконання прямих обов'язків, а не за особисту відданість начальству (як при патерналізмі і фатерналізмі).

На характер відносин і структуру керування організацією впливають:

а) зміст, мета, завдання, місія, для якої організація була створена б) розмір, кількість працівників і клієнтів; в) складність управлінської структури (рівні керування й модель організації); г) стиль, методи, культура організації (взаємодія з начальством, колегами, клієнтами).

Сьогодні говорять про «**соціально-орієнтовані організації**» або «**організації, орієнтовані на клієнта**». Швидкі зміни суспільства змінюють організації й стиль керування їми (див. мал.6) :

- ❖ підхід, орієнтований на дії (активність) й внутрішній розвиток (система, що само розвивається);
- ❖ участь і партнерство, навчання (як метод роботи зі співробітниками, клієнтами й партнерами);
- ❖ якість відносин, продукції й послуг стає головним показником.

Сучасні комерційні організації зацікавлені в розробці і втіленні соціальних проєктів, включенні клієнтів в роботу організації, вивчання їх потреб та запитів для удосконалення своєї роботи. Сучасні організації постійно розвиваються та навчаються на своєму досвіді та навчають інших, розповсюджуючи не тільки продукцію, а й технології, досвід, нові підходи тощо.

Малюнок 6 .

УЧАСТЬ, ПАРТНЕРСТВО, УСПІХ

ВИСНОВКИ:

1. Сучасні організації саморозвиваються, самонавчаються, стають соціально-відповідальними, орієнтовані на клієнта, на розвиток й інновації.

2. Колективи різняться не кількісно, а якісно: ступенем взаємодії співробітників у процесі роботи. Вони формуються й розбудовуються, як і люди, які в них парцюють. **Колектив проходить стадії у своєму розвитку, переростаючи із певної групи в колектив або команду.**

3. Сучасні організації і їх колективи стають більш складними й соціально наповненими. У кожній є своя **культура, ідеологія, оргструктура й стиль керування.**

4. Керування переходить від авторитарності до лідерства, від адміністрування до стимулювання активності й ініціатив, створення умов для розвитку персоналу, від прямого керування до непрямого та стає більш гнучким і адаптивним. Усе більше управлінських функцій передається рядовим співробітникам зі збереженням загального контролю (делегування повноважень). Єдиноначальність змінюється колективним керівництвом з колективною відповідальністю.

5. Керівникові потрібні: компетентність, постійне вдосконалювання й відновлення знань, уміння бути справжнім лідером у колективі, виховуючи інших лідерів і спираючись на них у роботі.

6. Сучасні організації постійно розвиваються та навчаються на своєму досвіді та навчають інших, розповсюджуючи не тільки продукцію, а й технології, досвід, нові підходи роботи та керівництва тощо.

Література:

3. *Stinchombe A.* Information and Organizations/Berkeley University of California Press.-1990
4. *Кадзума Tateиси.* Вечный дух предпринимательства. Синдром большого бизнеса. К.-1992,- 180с.
5. *Королько В., Некрасова О.* Менеджментный консалтинг организации // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.-2004,- №4, - с.127-139

6. *Лукашевич М.П.* Социология карьеры. –Х.-1999, - 115с.
7. *Максвелл Дж.С.* Шеф и его команда. Как создать команду своей мечты.- М.-2000,-256с. [Электронный ресурс]-Режим доступа: <http://books.kb200.com/book.php?id=2480576>
8. *Пригожин А.А.* Современная социология организации,- М.-1995.,- 296с.
9. *Радаев В.В.* Экономическая социология.-М.- 1997, - 388с.
10. *Сенге Питер М.* Пятая дисциплина. Искусство и практика обучающейся организации - М.: ЗАО «Олимп-Бизнес»,- 2009, - 448с.
11. *Скотт Дж. Г.* Конфликты, пути их преодоления. Киев: Внешторгиздат, 1991-190с.
12. *Татарников А.А.* Управление кадрами в корпорациях США, Японии, Германии- М.: ИНЭ, 1999. - 305 с.
13. *Шо Р.Б.* Ключи к доверию в организации. М.: Діло., -2000,- 272с.
14. *Чернова Л.Є.* Харизматический лидер: истоки и теоретические интерпретации//
15. Гуманітарний часопис. 36. наукових праць. Харків: ХАІ,- 2008, - № 2 , - с.30-39.
16. *Чернова Л.Є., Исаева А.И.* Культура организации в условиях трансформации общества // Гуманітарний вісник ЗДІА.36. наукових праць. Запоріжжя, - 2003, - №14, с. 46-58.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Поняття колективу та типи колективів.
2. Стадії розвитку колективів та управління стосунками у колективі.
3. Конфлікти в колективах та шляхи їх розв'язування.
4. Методи та форми управління колективами. Типи керівників та лідерів.
5. Організації та стилі керування організаціями.
6. Роль культури організації у ефективності роботи та кліматі у колективі.
7. Що таке організаційна культура, як вона створюється та з яких елементів вона складається.

Лекція 9. МІКРОСЕРЕДОВИЩЕ: СОЦІАЛЬНІ КОЛА, СВІТИ. СОЦІОЛОГІЯ ПЕРВИННИХ ГРУП

9.1. ПОНЯТТЯ ТА ТЕОРІЇ «СОЦІАЛЬНИХ КІЛ», «СОЦІАЛЬНИХ СВІТІВ»

Концепція соціальних кіл, у яких ми обертаємося, живемо, розвиваємося, була розроблена на поч. ХХ ст. Тьонісом і Зімецем у рамках німецької формальної школи. Щодня кожний з нас вступає в безліч контактів і відносин, будучи одночасно членом декількох соціальних груп і колективів, відіграючи в кожному з них різні функції й ролі. Ми проявляємо себе як особистості, впливаємо на інших людей, а вони впливають на нас у границях конкретних мікрогруп. Ми вже знаємо, що соціальне середовище складається не просто з індивідів, а з інтегрованих у групи індивідів, спільнот.

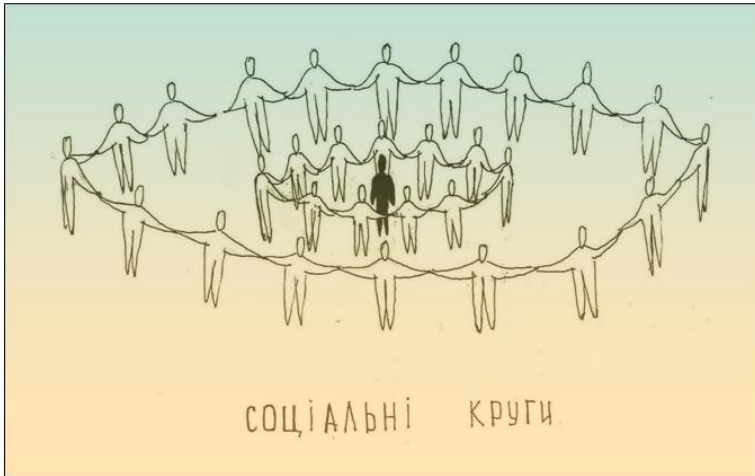
На МАКРОРІВНІ - *СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ* (вторинні за Ч.Кулі) - це асоціації, об'єднання й спільноти, які виділяються за конкретними подібними ознаками. Вони є елементом соц.структури, більші по чисельності, відіграють певну роль у суспільстві (класи, етноси, професійні і територіальні групи). Члени таких груп можуть не знати один одного особисто й не усвідомлювати своєї приналежності до такої групи (молодь, спортсмени, австралійці тощо). Такі групи ще називають умовними або дегітальними.

На МІКРОРІВНІ - групи, відносно невеликі колективи й об'єднання, які грають важливу роль не тільки у житті суспільства, але й особистості. Першим поняттям «первинна група» та «вторинна група» розподілів в 1909 р. Чарльз Кулі. Він описав модель первинної групи на прикладі родини, члени якої зв'язані стійкими емоційними відносинами один до одного. У таких групах кожна особистість незамінна й унікальна. Зараз це поняття поширене на всі мікрогрупи. Хоч міняються друзі й колеги, але вони не витісняють пам'ять про колишніх, тут кожний займає своє місце, а не місце іншого.

Поряд з поняттям «первинна група», одним із широко вживаних у житті й сучасній соціології стало образно-понятійне позначення відносин певного роду – вислов *соціальне коло*. Воно з'явилося спочатку як узагальнення відповідного явища суспільного життя людей, яке використовується в повсякденній мові й

художній літературі («дружнє коло», «правлячі кола» тощо), потім у теоретичній соціології воно стало терміном і предметом соціальних досліджень. Тьоніс і Зімел на початку ХХ ст. побудували **концепцію «соціальних кіл», «соціальних світів»**. Термін «соціальне коло» Тьоніс використовує у контексті опису соціальних відносин і взаємодії в книзі «Спільнота і суспільство». Соціолог виділяє два типи соціальних відносин: інтимні, міжособистісні відносини і зовнішні соціальні відносини, формальні. Усі форми соціального життя Тьоніс розподілив на три види: 1) соціальні відносини, 2) групові відносини й 3) відносини в границях корпорації або об'єднання. **Соціальне коло у Тьоніса фіксує «соціальні відносини», що виникають між суб'єктами з необхідністю й мимоволі (природно), і таким чином, протистоїть поняттю групи - цілісності, створеної з конкретною метою спеціально (штучно)**. Сукупність соціальних взаємин між двома й більш учасниками взаємодії представляє, згідно з Тьонісом, не що інше як **«соціальне коло»**. Соціальне коло - це форма переходу від міжіндивідуальних відносин до відносин в середині групи. Отже, соціальне коло спочатку консолідує індивідів у певну соціальну групу, *але група стає спільнотою (соціальним колом) тоді, коли індивіди усвідомлюють своє об'єднання* як коло близьких друзів, товаришів, колег, членів команди тощо. Таким чином, **головна відмінність соціального кола від групи, з погляду Тьоніса, полягає в наявності у групи усвідомленої мети взаємодії й особливих упорядкованих відносинах**. Для Тьоніса важливо, *що соціальне коло - це перехідна стадія від хаотичних, спонтанних відносин індивідів до упорядкованих групових відносин*. [12]. Якщо соціальне коло можна трактувати як природне й тому спонтанне утворення, то групу - як штучне створіння, обумовлене цільовою причиною, метою тих, хто її створював. Звідси виділяють **прямі (безпосередні) зв'язки** і відносини і **непрямі (опосередковані) зв'язки** і відносини, взаємодії, які можуть бути опосередковані речами, засобами або іншими людьми [див.10].

Мал. 1

Більш широке й змістовне трактування соціальних кіл дав Георг Зімель. Сучасний аналіз соціальних мереж спирається саме на його концепцію. З погляду Зімеля, *соціальні кола виникають внаслідок ускладнення взаємодії між соціальними групами, а також внаслідок розширення цих соціальних груп* (напр. етнонаціональні, територіальні громади). На відміну від невеликих первинних груп із властивою їм монолітністю, соціальні кола являють собою **гетерогенні утворення**. Найбільш потужні соціальні кола поєднують людей з різними інтересами і зберігають цілісність завдяки різним механізмам нейтралізації своєї гетерогенності [7].

Групова солідарність у соціальному колі трохи ослаблена, порівняно з первинними групами, але підвищується рівень міжособистісного спілкування, розширюються можливості розвитку індивідуальних здібностей, виникає почуття особистої відповідальності. Таким чином, диференціація в соціальних колах, по Зімелью, завжди супроводжується індивідуалізацією, що впливає на процес становлення особистості.

Зімель виділяв два великих класи соціальних кіл: **1) взаємопроникаючі або перетинаючі (cross-cutting)** - члени такого кола можуть не мати

міжособистісних відносин, інтегруючись на основі певного принципу (соціальні мережі), соціальних характеристик (наприклад, гендер, професійна, етнічна, релігійна приналежність) і **2) концентричні (concentric)**. Концентричні кола поєднують членів декількох груп при наявності між цими індивідами безпосередніх зв'язків. **Таки типи кіл можуть поєднувати багато первинних груп, але характер їх об'єднання буває різним [7].**

Тоді ж філософ Гусерль створив концепцію «життєвого світу» (нім. Lebenswelt). **Життєвий світ - це світ соціуму й культури, освоєний особистістю, його внутрішній світ, останній інтенціонально й генетично пов'язаний із зовнішнім світом постійними комунікаціями й інтеракціями.** У соціології к.ХХст. це поняття й теорію використовує у своїй етнометодології А.Шюц. Він говорить, що **люди розуміють один одного, оскільки вони живуть у загальному для них життєвому світі, соціальній перспективі, яку вони інтерпретують, хоч і індивідуалізовано, але в подібних термінах і структурах розуміння** (про це шла мова в Л.№3).

Пітер Блау - сучасний американський соціолог, представник новітнього плину дослідників соціального кола, намагався об'єднати у своїй концепції макросоціологічну теорію з мікросоціологічною. Як він стверджує, фундаментальним фактором інтеграції індивідів і груп є певний рівень структурної диференціації. **Інтеграція виникає тоді, коли певні сегменти населення відрізняються високим ступенем схожості по таких параметрах, як вік, раса, професія, гендер й місце проживання.** У своєму тлумаченні інтеграції Блау спирався на уявлення Зімеля. Пояснюючи сутність Зімелевих взаємопроникаючих кіл, Блау наводить як приклад **коло американських жінок - службовців в італійському кварталі.** Ці жінки можуть не мати безпосередніх відносин між собою, однак їх можна віднести до одного соціального кола за такими параметрами: **як гендер (жінки), професія (службовці), етнічна приналежність (італійки), громадянство (американки).** Разом з тим, на думку Блау, велика різноманітність у межах соціальних кіл може стати бар'єром їх інтеграції [2]. Це приводить до того, що люди, намагаючись зруйнувати ці бар'єри, створюють асоціації за межами своїх первинних груп. В остаточному підсумку,

кожний індивід належить до декількох різних груп і виконує різні ролі. Тому кількість соц. груп завжди більша ніж кількість населення.

Інший сучасний соціолог **Ян Щепанській** вважає, що соціальне коло - це мінлива по складу сукупність людей, які постійно зустрічаються, підтримують стійкі особисті контакти, не маючи чітких принципів виділення себе з даної сукупності, позбавленої кристалізованої внутрішньої організації (близько до трактування Тьоніса). Внаслідок цього явища й процеси, що відбуваються в таких колах, суттєво відрізняються від властивих групам. Коло в меншій мірі впливає на поведінку своїх членів, не контролює їх як первинна група. Однак у межах кола, на думку Я. Щепанського, **існує певна солідарність і взаємна відповідальність членів один за одного**, хоча й відсутня чітка система контролю. На думку Я.Щепанського, **коло може перетворюватися в групу**, що трапляється досить часто. Щепанській називає такі різновиди соціальних кіл:

1. **Контактні** (коли певна сукупність людей постійно зустрічаються, наприклад, у залі тренажерів, автобусі й т.п.).
2. **Кола колег** (які можуть виникати в межах групи).
3. **Дружні неформальні кола.**

Усі названі кола мають певний об'єднуючий центр і лідера/ів інгрупові норми й стандарти поведінки. Основна функція кіл полягає в обміні інформацією, поглядами, думками, судженнями. Звідси Щепанській робить висновок: **кола - це спільноти людей, що дискутують.** Кола, за його думкою, завжди відігравали важливу роль в інтелектуальному, політичному, культурному житті суспільства. Їхнє головне призначення для суспільства - **це формування суспільної думки і обмін.** Подібно Тьонісу, Щепанський бачить корінну відмінність кола від групи в наявності в останній більш вираженого соціального контролю й групової солідарності [13].

Мережний аналіз - розповсюджений напрямок в американській та німецькій сучасній соціології. Нині цей підхід знаходить широке застосування й у новітній українській соціологічній думці. З розвитком мережного аналізу з'явилася можливість розглядати соціальну структуру через сукупність міжособистісних відносин і емпірично фіксувати її. Аналіз соціальних мереж (соціальних світів)

дозволяє при вивченні між особистісних відносин будувати деякі допущення щодо структури суспільства. Як же прихильники мережного аналізу застосовують поняття «мережа» і «соціальне коло»?

1) Поняття «мережа» відлунює, саме **морфологічні (структурні) особливості співтовариства**. У цьому контексті в мережевому аналізі під «колом» розуміють усю сукупність міжособистісних відносин індивіда. Це «зв'язки, що складаються поза територіальними й виробничими відносинами» (Барнес), або «сфера неформальних відносин» (Мітчелл). 2) Поняття **коло (range) формується в такий спосіб**: Люди можуть мати різну кількість прямих контактів у межах соціальної мережі, що впливають на поведінку. Сукупність осіб, що перебувають у прямих контактах з індивідом, на який орієнтована мережа, визначається як коло першого порядку. Інакше кажучи, це **прямі контакти «Я в особистісній мережі»**. Коло може бути другого, третього порядку тощо. **Індивід, соціальна мережа якого являє собою об'єкт опису, є центром кола**. Зрозуміло, таке розуміння центру кола не є ні суцільно соціологічним, ні співвіднесеним з поняттям лідера. Разом з тим в англійській літературі, присвяченій мережному аналізу, зустрічається поняття соціального кола – «**social circle**». І тут автори, уживаючи його, опираються на концепцію соціальних кіл Зімеля.

9.2. ПЕРВИННІ ГРУПИ І ЇХ СТРУКТУРИ ТА ФУНКЦІЇ

Двоє закоханих, троє рибалок, що кожні вихідні ловлять поруч рибу багато років, клуб аматорів сальси, бригада зборки електронної техніки, спортивна команда - це все приклади малих первинних груп. Вони можуть бути формальними й неформальними, мати загальну мету (інтерес) чи ні, але вони мають загальні особливості й відмінності від вторинних груп.

Представник структурно-функціональної школи Р.Мертон в 1968р. *визначав мікро (первинну) групу як об'єднання людей, певним чином, взаємодіючих один з одним, що усвідомлюють свою приналежність до групи, й/або вважаються такими в очах інших людей (самоідентифікація й ідентифікація)*.

Звідси можна виділити три ознаки, що відрізняють первинну групу від випадкового скупчення людей:

❖ Особлива взаємодія (групова динаміка, де роль і поведінка кожного впливають на всіх і групу в цілому);

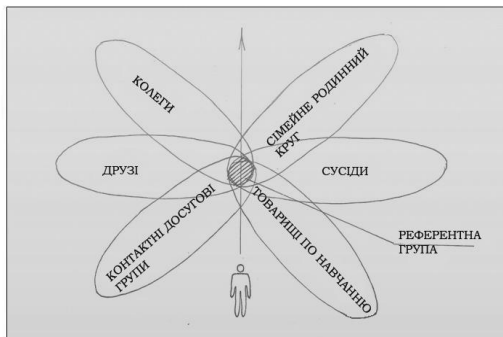
❖ Ідентифікація, почуття приналежності, що іноді проявляється зовні (формальне або неформальне членство, форма або традиційний одяг та ін.);

❖ Приналежність в очах інших. Наприклад, довідавшись, що людина кришнаїт або мусульманин, ми покладаємось на свої уявлення про дану групу (стереотипи).

Референтна (= найбільш значима) **група** - реальна або умовна група, погляди, норми й цінності якої є для особистості зразком. По них вона формує свої життєві ідеали, звички й думки. До неї входять люди з різних кіл вашого життя й комунікацій. (див. мал.2).

Існують групові норми, цінності, стандарти й моделі поведінки, стиль одягу, ритуали, у кожній групі («коли прийшов у мою нору, то грай у мою гру» або «у чужий монастир зі своїм статутом не лізуть»). Існують групи зі суворим виконанням групових норм, а існують групи з більшою варіативністю дозволеного. Групові норми та традиції, ритуали й сленг створюють групові ознаки, які стають стереотипами для ідентифікації. Найчастіше ці ознаки занадто розпливчасті, під них попадають представники різних груп (наприклад, людина не їсть свинину).

Мал. 2 СОЦІАЛЬНІ КОЛА ТА ПЕРВИННІ ГРУПИ

Наприклад, ви - молодь, студенти, причому студенти ПДАБА, певного курсу, факультету, навчальної групи (формальної), а в дану хвилину Ви – «потік»=

аудиторія на лекції. А якщо згадати, як Г.Тард розмежував «орбу», «публіку» і «аудиторію», то ознак кожного з Вас багато. Між Вами існують особисті неформальні відносини усередині формальних груп і поза ними. Ви становите одне соціальне коло, а за тим, як Ви розмістилися в аудиторії, можна багато довідатися про Ваші неформальні стосунки й статуси (симпатії, антипатії, прагнення), первинні групи.

Вторинна група: студенти ПДАБА, будівельна фірма, торгівельна компанія, створені спеціально (штучно), особисті відносини між їхніми членами відсутні або мало впливають на спільну діяльність. Вони сформовані для виконання практичних завдань та цілей. Люди на посадах змінюються, а робота йде. Головний критерій - якість зробленої роботи або виконання обов'язків. Особистісні якості важливі й теж впливають, але опосередковано, залежно від того, наскільки вони підсилюють/послаблюють ділові якості.

Первинні групи не великі по кількості, хоча діляться на малі, середні й великі. У малих первинних груп (5 +/- 2), відносини встановлюються на основі індивідуальних якостей і особливостей, люди самі об'єдналися (природно), тому що прагнуть бути разом або займатися спільною справою (соціальний проект). Це діалогові або інтелектуальні групи, групи впливу, прийняття рішень. Середні малі групи - від 8 до 15 людей зайнятих загальною справою або задачею: спортивна команда, взвод солдатів, бригада на виробництві. Вони взаємодіють один з одним і впливають один на одного. Велика первинна група 16-30 осіб, таким м.б. місцева громадська організація або колектив невеликого підприємства, робітники цеху, магазину, де люди відчувають почуття єдності й солідарності, знають особисто кожного, але працюють окремо (див. Л.№8 Колектив).

У той же час, вторинні групи складаються з безлічі первинних. На роботі, у вузі люди вступають у різні компанії, коаліції, «дружать» = дорожать один одним і відносинами, довіряють. Групою вони стають, якщо їх особисті контакти достатньо тривалі, стійкі й глибокі. Неформальні зв'язки в колективі (людські відносини) серйозно впливають на виконання професійних завдань, згуртованість і стабільність колективу, що треба враховувати керівникам. Члени цих первинних груп намагаються частіше спілкуватися, жартують, зустрічаються поза роботою.

У Китаї, під час культурної революції Мао Цзе Дуна, первинні групи і їх вплив використовувався для політичного тиску й контролю над індивідами. Групи «Сяо – цзи» (8-15 осіб), існували при всіх формальних колективах. Вони збиралися раз на тиждень /місяць, де кожний член групи обговорювався, каюся й викривався перед колективом. Це звичайно негативний приклад, але є й позитивні - групи особистісного розвитку або групи психологічної підтримки. Це дає особистості стимул до реалізації своїх планів, зворотний зв'язок, погляд на себе з боку.

Звідси головне питання: **Чому люди поєднуються в групи й додержуються групових норм і ухвалюють оцінку групи?**

Мотивація участі в групі й адаптація до її вимог різноманітна. Люди за допомогою групової взаємодії задовольняють свої глибинні соціальні потреби: спілкуватися, належати до групи....Люди в групах *одержують усередині групи статуси та ролі*: спостерігач, лідер, захисник, вихователь, суддя, будівельник і ін.,що полегшує можливість виживання й розбудовує особистість. **При адекватному розподілі ролей підвищується ефективність групової взаємодії.** Експерименти ленінградських соціальних психологів під кер. Ломова в 70 рр. показали, що навчання відбувається легше й знання міцніше при об'єднанні школярів у групи по 2-5 осіб, які підібрані за особистісними профілями.

Функції первинних груп (Н.Смелзер) [13]:

❖ Соціалізація індивіда, включення особистості в систему суспільних відносин, виховання й розвиток. У групі люди передають свої знання, досвід, культуру (сімейно - родинні, навчально-виховні й культурні групи).

❖ Групи виникають там, де це підвищує ефективність діяльності й допомагає вижити (територіальні й інструментальні групи).

❖ Група задовольняє глибинні соціальні потреби: приналежності до якогось "МИ" (спільноти), дає почуття безпеки й соціальне визнання (статус, увага, повага, схвалення). Дворові компанії, групи відпочиваючих, дружні компанії, групи самопомогі і т.д. - називають експресивними групами.

❖ Групи допомагають перенести психологічні й емоційні перевантаження, пережити кризи й життєві драми. Експерименти Шахтаря зі студентами. Одній групі була дана випереджальна негативна інформація: «з вами будуть

проводити експерименти з електрострумом», а другій нічого не говорили. Спостереження показали, що у випадку небезпеки й тривоги, створення групи йде скоріше.

❖ Групи сприяють розвитку особистості через взаємовплив у процесі спілкування й інтеракцій (всі групи).

❖ Одна з найважливіших соціальних функцій первинних груп - здійснення соціального контролю над особистістю й корекція поведінки через групові механізми: комунікацію, інтеракцію, групові норми й груповий тиск по їх дотриманню.

Схвалення або несхвалення групи дуже важливо для особистості, яка прагне приналежності до якогось "МИ" (спільноти).

Розвиток групи, її перетворення в колектив або команду або розпад на безліч дрібних неформальних ядер називають **груповою динамікою**. Вона не тільки предмет дослідження, але й об'єкт керування.

Спочатку визначають розмір, склад групи наскільки він однорідний чи ні (гендер, вік, освіта, етнічний і професійні склад). Потім вивчають структуру групи: відносини, зв'язки, число коаліцій, тяжіння. Структура зв'язків і взаємні вибори досліджуються методом **соціометрії (шкала Богардуса)**, за допомогою якої визначають лідерів і аутсайдерів, ступінь згуртованості, координацію й субординацію усередині групи. Потім методом спостережень і опитувань із тестами виявляється розподіл ролей (улюбленець публіки, ізгой, критик, новатор, душа компанії, "ненька" та ін.), групові норми і їх дотримання, участь у прийнятті рішень, система пріоритетів і цінностей, стиль спілкування, санкції до порушників норм, ступінь конформізму й індивідуалізму в групі. Ці ж параметри лежать в основі діагностики організації і її культури.

Структура груп вивчалася Бейлом, 1965, США й Н. Паніото 1966-75 рр. Київ. Вона може виглядати як ланцюжок виборів, не зв'язаних діад-тріад, коліс, кіл і більш складних конфігурацій. Будується на основі взаємних виборів, статусу (малюнки й діаграми) і частоти контактів з лідером і між неформальними групами (той же метод соціометрії) [10].

Люди відкидають те, що не вписується в їхні звичні оцінки й розуміння, колишній досвід (стереотипи). Тільки незвичайні події й вчинки можуть привести до переоцінки й переписування своєї ролі (думки, поведінки) або «ярлика» (стигми) іншого.

Способи впливу групи на особистість [13]:

- ❖ Вигнання із групи, спільноти (остракізм) Уілксон і Мітчл
- ❖ Підкріплення поведінки відповідно до рольових очікувань і навпаки (неформальний контроль).

Кросбі (1975) описав такі **форми впливу групи**:

- ❖ *Винагорода* - посмішка, похвала, замилювання, наслідування або більш зримі: підвищення, премія, нагороди, подарунки;
- ❖ *Покарання* - незадоволені погляди, скорочення спілкування, критичні зауваження, сварки, лайки, погрози, ізоляція, штрафи тощо, аж до вигнання із групи;
- ❖ *Перепереконання й попередження* - домовленості, роз'яснення, прохання, угоди, аргументація, попередження.

Теорії міжособистісних взаємодій у групі:

1. **Теорія обміну (Дж. Хоманса)**, згідно з якою всі відносини між людьми можна звести до відносин обміну. У кожного є ресурси (знання, уміння, фінанси, матеріали, час), які можна запропонувати для обміну, але необхідні стимули; під час обміну люди неусвідомлено підраховують «скільки я віддаю, скільки я одержую від родини, начальства, друзів...»; більшість прагне більше одержувати й менше віддавати (але третя теза не підтвердилася).

2. **Теорія справедливості (Хетфілд, Хьюманс і ін.) спростувала третю аксіому Хоманса.** Більшість людей прагнуть до рівного обміну, крім альтруїстів (ім треба більше віддавати) і егоцентристів (більше брати). Але оцінки наші суб'єктивні. При нерівному обміні виникає або почуття провини, або почуття образи й бажання вирівняти відносини. Тоді люди або зменшують/збільшують свій внесок у відносини, або вимагають більшого визнання й нагороди. Для добрих відносин потрібна «однакова валюта», довіра, позитивні ясні очікування.

3. **Теорія міжкультурного інтеракціонізму (Дж.Міда).** Люди взаємодіють у групі, виходячи зі свого розуміння конкретної ситуації. Вони сприймають і оцінюють події свої та інших через призму культурних символів і цінностей. Для успішної інтеракції необхідно східне розуміння ситуації, що можливо при наявності загальних культурних норм і цінностей. Ця схожість і формує первинні групи й соціальні кола.

4. **Теорія психоаналізу Фрейда.** В основі поведінки людей лежить боротьба між підсвідомими інстинктами (Еросом і Тонатосом) і культурою, яка виявляє репресивну роль. Провідними мотивами є Сором і Вина, засвоєні через соціалізацію, групові норми діють на особистість зсередини у вигляді Совісті.

9.3. СТАТУСИ, РОЛІ І ПОЗИЦІЇ ІНДИВІДА В ГРУПІ

Зрозуміти цю проблему допоможе **Теорія символічного міжкультурного інтеракціонізму Дж. Міда.** Вона заснована на ідеї, що всі форми взаємодії людей у суспільстві ґрунтуються на спілкуванні, що базується на певних соціальних кодах: мові, жестах, культурних символах тощо. *Люди не реагують на зовнішній світ і інших людей безпосередньо, а інтерпретують реальність у якихось символах і мові, відповідно, продуцують ці символи в ході спілкування, що впливає на їхню поведінку й ставлення.* З погляду Міда, **людська думка й сама поведінка є суґубо соціальними.** «Індивід відгукується на свій власний стимул точно так саме, як відгукуються на нього інші люди. Коли це має місце, тоді символ стає значимим (загальним), коли люди починають висловлювати щось». **Люди виявляють свою людську природу завдяки усвідомленій комунікації - вони взаємодіють за допомогою значимих символів, найважливіші з яких утримуються в мові.** Значимий символ позначає 1) *предмет або подію.* 2) Для себе особистість визначає їх особливим образом, припускаючи *певну реакцію на нього, що виражається у відповідних соціальних діях.* Так, символ «ручка» не тільки представляє клас предметів йому подібних, але й припускає лінію поведінки - можливість писати. **Символи забезпечують лише засоби інтеракції.** Щоб вона тривала, кожний залучений у неї повинен ще інтерпретувати значення й наміри інших. 3) Крім того, значимі символи *уможливають символічну інтеракцію*

(очікування реакції на свої дії) - вони забезпечують засоби, за допомогою яких люди можуть значимо спілкуватися й взаємодіяти у своєму природному й соціальному середовищі. 4) Нарешті, на відміну від тварин, що реагують на перший або найбільш сильний стимул, **люди мають здатність вибирати символи із цілого набору символів і тим самим свідомо робити конкретні дії. Найважливішими символами, що впливають на поведінку, є поняття «статус», «позиція» і роль у системі соціальних відносин.**

Прийняття ролі - це засіб інтерпретації значимих символів. Соціальне життя може тривати, якщо значення символів у значній мірі сприймаються й розділяються іншими членами суспільства (мають спільну інтерпретацію). Це здійснюється за допомогою процесу, який Мід визначив як прийняття ролі. Процес прийняття ролі припускає, що індивід шляхом уяви ставить себе на місце людини, з якою взаємодіє (емпатія: зрозуміти його очікування та почуття). У цьому ракурсі людське спілкування може розглядатися як постійний процес інтерпретації шляхом прийняття кожним з людей, що спілкуються, ролі своєї та ролі іншого та адаптуватися до цього процесу. **Завдяки прийняттю ролей інших і їх інтерпретації стає можливим постійний процес спілкування й взаємодії індивідів один з одним.** Якщо конкретне виконання ролі прийняти за точку відліку, то вся взаємодія акторів сподобляється у І.Гофмана виставі зі зміною ролей, позицій та взаємоперспектив. [див.5 і 6]. **Взаємодіючи, люди впливають один на одного.**

Ще в 1936 р. Р. Лінтон висунув ідею про можливість **створення моделей поведінки особистостей у групі в різних ситуаціях.** Для побудови моделей він запропонував увести поняття «статус» і «роль». **Статус він визначив як сукупність прав і обов'язків індивіда, а роль представляв як динамічний аспект статусу.** Термін «статус» утворюється від латинського дієслова *statuer*, що означає «розташувати», «установити». Латинське слово *statutum* означало «установлені правила поведінки», «статут і регламентація». Поняття соціального статусу в сучасній соціологічній і соціально-психологічній літературі включає: (а) відповідне положення й (б) права й обов'язок, запропоновані суб'єктові, згідно його положення. Якщо говорити більш узагальнено, можна назвати два

протилежні полюси -(1) «заданість» і -(2) «створюваність (досяжність)» статусу. Звідси, як відомо, поділяють **статус уроджений** (стать, національність, родина, місце народження) і **придбаний, досягнутий** (див. Л.№ 5.). Кожною людиною керують два прагнення: зберегти досягнутий статус і зберегти/ змінити вроджений (досягти більшого). Коли **індивід здійснює права й обов'язки відповідно до соціальних очікувань групи, він виконує роль**. Таким чином, **роль позначає реалізовану поведінку, очікувану від тієї або іншої особи в конкретних ситуаціях діяльності при взаємодії її з іншими членами в рамках їх статусів.**

Рольова теорія розроблена представником структурно-функціональної школи Толкотом Парсонсом в 50-ті рр. ХХ століття. При аналізі соц. структури й первинних груп виявилось, що поведінка особистості описується двома параметрами: «соціальний статус» і «соціальна роль», яка задається цим статусом. Але сьогодні, як відомо, кожний займає в соц. структурі або структурах мікрогруп кілька позицій, кожна з яких наділяє правами й обов'язками, що й називають статусом. Звідси **індивід може мати декілька статусів і ролей**: православний, професор, українець, батько чотирьох дітей. При цьому формальні та неформальні статуси та ролі можуть не співпадати. Наприклад, гарна працівниця у себе в родині не поважається ні чоловіком, ні дітьми.

Соціальна роль - сукупність дій і настанов, норм, яких індивід повинен дотримуватися, маючи певний статус. Як писав І.С.Кон: « Роль - це функція зразок поведінки, нормативно схвалений, якого очікують від кожного, хто займає дане положення». Сукупність ролей, пов'язаних з конкретним статусом, називають **«ролевим набором»**. Наприклад, статус "студент" припускає конспектування лекції, активність на практичних заняттях, своєчасну здачу курсових, тощо, особистісний розвиток, самоосвіту, участь у суспільному житті інституту, заняття спортом, культурні розваги у вільний час. Є ролі інституціональні (студент, староста, викладач, декан), є конвенціональні (друзі, сусід по гуртожитку, наставник).

Оскільки всі ролі взаємозалежні: учитель - учень, лікар - хворий, батьки - діти, то Парсонс підкреслював, що на відносини й оцінку людей впливають **«ролеві очікування»** і **«ролеве виконання»**. Якщо вони суттєво розходяться, може виникати **«рольовий конфлікт»**. Наскільки успішно конкретний індивід виконує

свою роль, привносячи особисті якості й уміння, розуміння своїх обов'язків, інтересів і установок партнерів по ролі, його відношення до своєї ролі, усе це впливає на виконання й на відношення до нього.

Через складність суспільних відносин і в результаті того, що діяльність кожної людини протікає в різних по своїй структурі й цілях колективах, кожний індивід займає в цих колективах різні позиції. **Роль є соціально-типова система поведінки (сукупність дій), вироблена в даному суспільстві для реалізації тих прав і обов'язків особистості, які випливають із її позиції, інакше кажучи, статусу** (Р. Х. Шакуров). Роль можна представити як механізм, за допомогою якого суспільні норми детермінують поведінку індивідів (А. Кречмар). Батьки бувають різні, але роль батька завжди припускає його участь у вихованні дітей і відповідний спосіб відповідальності за це. Подібні загальні контури соціальної ролі індивід сприймає як щось більш-менш обов'язкове. Дослідники, **розглядаючи систему ролевих відносин у групах**, звертають увагу на те, що ролі, які виконує індивід, на перший погляд, можуть здатися чимось зовнішнім стосовно кожної конкретної особистості. Свого роду "безликість" соціальних ролей (взаємні права й обов'язки начебто залишаються тими ж самими, незалежно від того, хто, зокрема, є діючою особою). Крім того, необхідно мати на увазі, що особистість **повинна** привнести від себе в роль (враховуючи установки й ціннісні орієнтації суспільства), що особистість **може** привнести від себе в роль (виходячи з її особистісних якостей і можливостей) і що **виходить насправді** (як синтез першого й другого). У своерідній системі «особистість–роль» **роль «грається» добре, коли необхідні для її виконання риси й індивідуальні якості сприймаються індивідом як особисті (так званий процес інтериорізації або прийняття ролі)**. У процесі між-особистісного спілкування й діяльності, члени групи звичайно виступають у двох якостях: як виконавці соціальних ролей (батька, учителя, актора, лікаря, водія, директора) і як учасники групової взаємодії й суб'єкти оцінки (себе й інших). На відміну від соціальних (в американській літературі частіше вживають – «конвенціальних») ролей, де поведінка значною мірою нормована й запропонована, а вимоги до ролі відомі, міжособистісні ролі цілком залежать від індивідуальних особливостей людей, їх почуттів і переконань.

У ситуаціях співробітництва можливий такий рольовий набір особистості: **колега, партнер, помічник, клієнт, соратник**. При розподілі авторитету й влади - **лідер, герой, послідовник**; у ситуаціях конкуренції - **суперник, союзник, арбітр** (Т. Шибутані). Дослідження показали, що шлях зміни самооцінки особистості пов'язаний зі зміною статусу. Міняючи своє положення в групі, індивід змінює свій статус, сприймає на себе іншу систему прав і обов'язків, і разом із цим міняє виставу про себе, про своє місце й ролі в процесі внутрішньогрупової й міжгрупової взаємодії й діяльності [10].

Перше питання ставиться до з'ясування того, у рамки якого роду міжлюдських відносин «уписуються» статусно-рольові структурні особливості особистості. Звичайно, виділяють два види цих відносин: (а) формальні й (б) неформальні. Виділення двох різновидів соціального статусу особи - формального й неформального - дозволяє описати деякі якісні аспекти системи «особистість - соціальний світ». Міжлюдські відносини у рамках соціальних груп, з якими пов'язані статусно-рольові особливості персони, за кількісною ознакою групи звичайно діляться на великі й малі. При цьому будемо мати на увазі, що і велика й мала соціальні групи можуть бути як формальні, так і неформальні (див. мал.3), тоді можна побудувати всю систему стосунків особистості у групах та її статусні ролеві позиції.

Мал. 3 СТАТУСНІ РОЛЕВІ ПОЗИЦІЇ

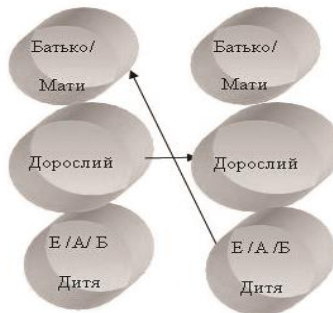
Позиції особи в комунікації впливають на її ефективність та результат взаємодії. Психолог Е.Берн, учень З.Фрейда, створив свою теорію

транзакційного аналізу, де досліджуються ролі та позиції (статуси) в процесі комунікації та інтеракції людей на міжособистісному рівні. В кожному з нас існує декілька «Я», які вступають у контакт з різними «Я» партнера з різних позицій та ролей. За Берном, у кожної особистості співіснують одночасно три різні позиції або ставлення до партнера (і пов'язані з цим очікування його реакції). Кожна позиція містить у собі ще кілька ролей (тобто в нас живуть шість особистостей). (Див. мал.4). Якщо позиції суб'єктів співпадають, то комунікація й інтеракція будуть успішними, буде взаєморозуміння й згода, якщо ні - взаємодія буде безрезультатною. Коли позиції людей у комунікації не співпадають, вони не можуть домовитись й взаємодіяти, і це може стати ґрунтом для конфлікту.

Крім того, батьки, Значимі Дорослі, інші діти закладають у підсвідомості дитини «Життєвий сценарій» на тривалу перспективу. «От коли закінчиш школу», «От будуть у тебе свої діти...», «Тобі ще рано думати про хлопчиків!» тощо, який людина потім підсвідомо реалізує. Ще один вклад Берна у теорію соціальної взаємодії в його концепції «Надписи на футболках». Він вважав, що все своє життя людина своїми поступками та відносинами «дає світу» месидж, який можна написати на її футболці. Наприклад: «Я нікому не вірю» «Всі мужики (або жінки)....» «Я самий самий», «Я знаю як треба...». Цей месидж виражає загальну позицію ставлення до інших людей та самооцінку людини. Поміркуйте що могло б бути написано на Ваших футболка [3].

Мал. 4

СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ Е.БЕРНА

Примітка до мал.4.: Е-Природня дитина, А-Адаптаційна дитина, Б- Бунтуюча дитина.

ВИСНОВКИ:

1. Соціальне коло розглядається соціологами як одна з форм соціальної реальності (взаємодія у співтоваристві) і компонент соціального простору. Соціальні кола створюються для обміну думок і спілкування між індивідами (Щепанський). Соціальні кола впливають на формування суспільної думки й представляють для індивідів найважливіше джерело інформації. У складному й розвиненому суспільстві, де існує різноманітна сукупність каналів комунікації, соціальні кола надають широкі можливості для індивідуалізації приналежних до них людей (Зімель).

2. Соціальне коло відрізняється від соціальної групи наявністю в останній системи контролю (Щепанський) і загальної мети взаємодії (Тьоніс). У соціальному колі існує свій центр: один або декілька лідерів, норми поведінки й спілкування. *Тому соціальне коло можна визначити як одну з форм догрупової взаємодії, можливість, що припускає перетворення кола в первинну групу* (Щепанський).

3. Якщо соціальне коло можна трактувати як природне й тому спонтанне утворення, то *групу* - як утворення штучне, обумовлене цільовою причиною тих, хто її формує (за винятком експресивних). Групи більш упорядковані й структуровані, мають загальні цілі, а соціальні кола тільки загальні ознаки.

4. Відносини між людьми діляться на безпосередні й опосередковані (первинні й вторинні групи). Групи з опосередкованими відносинами *в ідеалі* роблять усіх людей *посередниками (модераторами)* у відносинах з іншими людьми. І, навпаки, *оточення* - це ті люди, які є посередниками наших відносин з іншими людьми. Звідси поняття *«соціальне коло»* можна вважати узагальненням людських відносин, які називають близьким оточенням (мікросередовищем), враховуючи, що воно характеризує відносини більш далекі, ніж первинна група, й також опосередковані. **Коло - це проміжна форма у відносинах між вторинною та первинною групами.**

5. Безпосередні відносини в рамках **первинних груп** -більш емоційно насичені, оскільки вони виникають, коли люди перебувають один на один, «*face to face*».

6. У плані взаємодії особистості із середовищем **соціальний статус функціонально визначається як соціальна роль**. Положення індивіда в групі й особливості його взаємодії з іншими членами можуть бути описані у контексті таких понять, як «**соціальна й міжособистісна роль**», «**позиція**», «**рольові очікування**», «**установка й прийняття ролі**».

7. **Роль можна розуміти як нормативну систему дій, очікуваних від індивіда, відповідно до його соціальної позиції (статусу)**. Звідси випливає, що роль обумовлена конкретним місцем людини в структурі соціальних зв'язків і у відомому змісті не залежить від його індивідуально-психологічних властивостей. Але реально особистість вносить у роль свою нотку й відтінок, своє розуміння й уміння.

8. **Соціальний статус звичайно визначається як ранг або позиція індивіда в групі або групи у взаєминах з іншими групами. Соціальна роль - це поведінка, очікувана від того, хто має певний соціальний статус, і поведінка відповідна до даного статусу й функцій: «друг», «дружина», «перукар».**

Література:

1. *Blau P.M.* Multilevel Structural Analysis//Social Networks.-1993.- № 15.-P.201-215.
2. *Берн Е.* Игры, в которые играют люди и люди, которые играют в игры. Спб.,- Лениздат, 1992, - 400с.
3. *Блюменкранц М.Б.*В поисках имени и лица. Феноменология современного пространства //Вопросы философии ,-2007,- №1,-С.47.-60
4. *Гофман И.* Представление себя другим в повседневной жизни.- М: Канон-пресс.-2000, - 567с.
5. *Гофман И.* Формула внешнего выражения роли // Социологический журнал.- 2003. № 2, с.3-16

6. *Зиммель Г.* Проблемы социологии. Социальная дифференциация. Социологически-психологические исследования //Избранное.— М., 1996.
7. *Кастельс М.* Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Пер. с англ. А. Матвеева под ред. В. Харитоновна. — Екатеринбург: У-Фактория, 2004. — 328 с.
8. *Кремлева С.О.* Сетевое сообщество. [Электронный ресурс]-Режим доступа: [www.nedug.ru /lib/lit/psych02dec/249/psych.html](http://www.nedug.ru/lib/lit/psych02dec/249/psych.html).
9. *Огуренко В.Н, Малахова Ж.Д.* Социология малых групп. Запорожье, - ЗГУ - 2002, - 386с.
10. *Питич А., Питич О.* Соціальні кола у світлі концепції соціального опосереднення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, - 2008, - № 4,- С.149-164
11. *Порецкина Е.* Социальные сети и повседневная жизнь Санкт –Петербурга // Мир России. Социология. Этнология. Культура. -Т.4,-1995-С.143-178.
12. *Теннис Ф.* Общность и общество. Основные понятия чистой социологии. Спб. «Владимир Даль».-2002,- 452с.
13. *Щепанский Я.* Элементарные понятия социологии.-М.: Прогресс.- 1969,- 240с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Поняття «первинна група», її функції. Типи первинних груп
2. Соціальні світи та соціальні кола – їх сутність та особливості.
3. Соціальні ролі, статус, репутація, престиж як характеристики особи.
4. Способи та форми впливу групи на особистість.
5. Як пов'язані соціальні кола та соціальна структура суспільства.
6. Групові норми та очікування. Формальні та неформальні ролі у групі.
7. Соціальні кола та мережний аналіз. Мережні спільноти – їх походження та механізми формування.

Лекція 10. ДІМ, СІМ'Я – СЕРЕДОВИЩЕ ПЕРВИННОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

10.1. ДІМ - ОСОБИСТІЙ ПРОСТІР І МІКРОСЕРЕДОВИЩЕ ІНДИВІДА

Асоціації, які найчастіше виникають при слові «Дім», це слова: тепло, турбота, сім'я, рідні, любов, безпека, тиша, кров, затишок та інше. Діти дошкільного віку, незалежно від того, в яких будинках вони проживають, малюють всім відому картинку: квадрат, трикутний дах зверху, ганок, віконце і дим з трубою. Це архетипи колективного несвідомого, закладені пам'яттю предків. Перші будинки дійсно виникли одночасно з появою першого соціального інституту сім'ї і були колективними житлом роду. Це були печери або складені із каміння, гілок дерев і шкіур тварин або листя невеликі приміщення, в яких спали, народжували дітей і там же ховались від звірів і негоди. Одне із найстарших побудованих будинків в світі, приблизно 10 тис. років до н. ери, розташоване в селі Межиріч, неподалік від Києва, Україна. Воно було зроблене з кісток мамонту. Готували їжу і їли спочатку на вулиці (звідси традиція пікніків). З тих пір, перша і головна функція будинку - бути притулком, захистом. Стіни, дах, двері із замками - захист від сторонніх («пристріту»), негоди та звірів, будь-яких непрошених гостей (Казка трьох поросят). Вікна виконують іншу функцію (вікно в світ, «світло у віконці», «прорубати вікно» - це зсередини назовні, це зв'язок із зовнішнім світом, неповне відокремлення, щоб дивитися, хто наближаються, слідкувати за подіями - звідси й бійниці в фортеці. Але є зворотний зв'язок – світло від Сонця, освітлення житла, зовні-всередину. До появи освітлення, все життя домашніх велося «по сонечку»: від світанку до заходу. Але також не випадково кажуть: «тільки в домі людина виходить за межі природи». Бо дім, будинки та архітектура в цілому - це друга штучна природа людей. З будинків виникло й будівництво й архітектура.

Після переходу від кочового до осілого способу життя архітектура житла поступово змінюється. Зовнішній вигляд, розмір і розташування будинків відрізняється великою різноманітністю і залежить як від національних та культурних особливостей регіону, так і від соціального стану його господаря. У сухих і безлісних районах будувалися глинобитні, цегляні і саманні будівлі.

Фото1. Alberobello Itala.

В багатих лісом районах Європи та Азії і Сибіру зводили зрубні дерев'яні будинки. Спочатку такі будинки склалися з одного приміщення, де мешкала вся родина та були розташовані всі житлові зони. Потім стали будувати будівлі, які складаються з декількох кімнат, що мають різне призначення: спальня, кухня, вітальня, дитяча тощо. Деякими видами житла (наприклад замок) в певні історичні періоди могли володіти тільки люди, що мали відповідне соціальне становище (вище дворянство). В аграрних цивілізаціях, коли переважним видом діяльності було сільське господарство, будинки зазвичай будувалися невеликими групами (села, селища). Потім з розвитком ремесел поступово з'явилися міста та містечка (див. Л.№ 6 і Л.№7).

Архітектор Роберт Шуноер у своїй книзі «6000 років житлу» визначає три основні категорії житла:

- ❖ Житло, що виникло до появи міст;
- ❖ «Східне міське» житло;
- ❖ «Західне міське» житло.

До будинків, які виникли до появи міст, відносяться тимчасові переносні житлові споруди, такі як ескімоські іглу, чуми чукчів та юрти монгол та казахів, напівстаціонарні будинки типу пуббло та стаціонарні будинки типу гомстедах в Новій Англії. До «східних міських» осель відносяться будинки стародавніх греків і римлян, традиційні міські будинки Китаю, Індії, Давнього Ізраїлю і мусульманських країн. До «західних міських» осель відносяться середньовічні

міські будинки, таунхауси епохи Відродження, а також будинки багато-квартирного типу XIX і XX століть. В кінці XX - початку XXI століття в будівництві житлових будинків стали використовувати систему «Розумний Дім» - автоматизовану систему управління інженерним обладнанням житла, при використанні якої однією командою можна створювати бажану обстановку, а автоматика відповідно до зовнішніх та внутрішніх умов задає і відстежує режими роботи всіх інженерних систем і електроприладів [19]. (Більш. докладно див. дослідження студентів архітекторів «Зміни планування та інтер'єру будинку внаслідок змін суспільства та сім'ї як соціального інституту» ос. 2011р.).

Фото 2. З сайту «Хранителі планети».

Фото 3. Розумний будинок [19].

Для кожної людини його дім - це не просто місце проживання, але ще й дуже важлива символічна категорія з емоційним забарвленням і складним символічним змістом. Найчастіше людина і сама не може пояснити, чому вона любить свій будинок, чим будинок «тримає» і що значить в її житті (причини невдоволення, як правило, більш конкретні, і тому легше формулюються). Саме будинок виявляється головним елементом процесу соціалізації особистості і хабітуалізації* (*опривичування П. Бурд'є, його концепція Nubutas) простору. Будинок демонструє соціальний статус господарів. Дім - основа відносин з іншими людьми, а також створення власного «життєвого світу», який не вимагає від людини щохвилиної напруги,регулярного прийняття рішень в нестандартних

ситуаціях, через організацію домашнього господарства і побуту, особистого простору і духовної атмосфери. Будь-які інші сфери життя і активності індивіда, і в першу чергу - робота, лише частково піддаються упорядкуванню, передбачуваності та бажанню створити максимально комфортну атмосферу. Тоді як «свій дім» - це простір (фізичний і соціальний), який з регулярною еластичністю приймає «форму господарів», а головне - не несе в собі викликів, на які людині необхідно видавати екстренну реакцію, пов'язану з іншими просторами. Тут все зрозуміло і звично, навіть якщо і не завжди передбачуване, то відомо як поступити. Саме будинок виявляється змістовним стрижнем, джерелом стійких сенсів і значень, на які ми в значній мірі орієнтуємося, коли оцінюємо і вибудовуємо свої інтерпретації більш широких подій і явищ. Будинок, говорить А. Шюц, означає місце, «звідки починається людина» і «куди вона повертається, якщо виявляється поза ним», «це нульова точка системи координат, яку ми приписуємо світу, щоб зорієнтуватися в ньому» [18, с.208 -209].

«Кожен справжній чоловік повинен народити сина, посадити дерево і побудувати будинок». Почнемо з будинку. Х. Ортега-і-Гассета вважав, що будинок – «інтер'єр, прикритий дахом», а в цьому сенсі він схожий також і на «печеру». Клопоти про житло часто перевершують турботи його власника по самопізнанню. Обличчя будинку (можна зустріти вираз «фізіономія будинку») багато говорить про внутрішній світ його власника, в той час як він, часом знаючи кожну деталь житла, вмирає, не дізнавшись себе.

Місто наділяє людину маскою, яка допомагає йому в деяких життєвих ситуаціях («Я - з Москви .. Берліна .. Парижа»), але не сприяє йому в презентації його я. *Будинок - теж маска, але яка дозволяє передавати індивідуальні риси людини, дім - більш пластичний матеріал, за допомогою якого можна як «вбиратися», так і самовиражатися.* Уподібнення штучних творів техніки природно вирослим органам людини складає основу Органопроекції, викладеної в 1877р. у творі Е. Каппа. Продовжуючи цей підхід, російський філософ П. Флоренський пише: «Будинок - продовження нашого тіла. *Будинок - штучне утворення для збереження природного - тіла.* Будинок - вираз нашого духу, що відображає геометричну природу нашого розуму, прагнення перевтілювати

довільне у впорядковане, **виростанню будинку з духу за допомогою тіла** (як енергетичного, так і формуючого початку) надається статус не тільки культурного феномена, а й істотної основи культу (підкреслене мною - Л.С.Ч.)» [16]. Не випадково в країнах Азії центром будь-якого будинку є саморобний вівар - шанування духів предків, а в сільському домі – вогонь з печі.

Фото 4. Alberobello Itala.

Ж.Бодрійяр у всесвітньо відомій роботі «Система речей» (1968р.) пирав: «На рівні будинку в цілому міжособистісні відносини остаточно включаються в напівзамкнуту систему сімейства. Усе це разом утворює особливий організм, побудований на патріархальних відносинах, традиції і авторитеті, в серці ж його - складна афективна співвіднесеність його членів. Родинний дім - специфічний простір, мало залежний від об'єктивної розстановки речей, бо в ньому головна функція меблів і інших речей - втілювати в собі відносини між людьми, заселяти простір, де вони живуть, тобто бути одушевленими... Таким чином, подібним речам-монументам (ліжка, буфет, шифоньєр) і їх взаємній співвіднесеності відповідає стійкість традиційних сімейних структур в досить широких верствах сучасного суспільства» [4]. А М.Гоголь в великому творі «Мертві душі» через опис будинку розкривав характер героїв книги. **Вплив духу власника поширюється і на всі підвладні йому поселення**, пише автор. [6]. **Меблі, інтер'єр** відображають не тільки соціальне становище господарів, але і їх внутрішні статуси і ролі в родині, уклад і спосіб життя сім'ї. Не випадково центром будь-якого будинку виступає **стіл і вогнище**, а також колиска, а в сучасній квартирі – це кухня, де приймають гостей (особливо в радянській сім'ї).

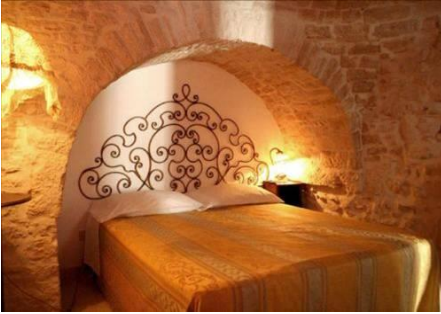

Фото 5 . Alberobello Itala

Але не менш, ніж стіл: який він, де розташований, як часто за ним збирається родина, про господарів будинку говорить постіль. Де розміщена, домінує в кімнаті або маскується, складна чи ні, тверда/м'яка, застеляється /не застеляється та інше, вона може розповісти про звички мешканців будинку більше, ніж вони самі Вам розкажуть. Довго ознакою певного достатку була наявність в родині окремого ліжка на кожного члена сім'ї.

Фото 6. Alberobello Itala.

Ю. Росман вважав центром російської культури самовар (домашнє дозвілля), а української культури - пісню і шинок (позадомашнє дозвілля). Я не погоджуюсь, бо колективна пісня традиційно співалася на сімейному святі й застіллі як обов'язковий атрибут усіх народів. Можна згадати також міфічний образ Берегині (охоронниці вогнища), що з'явилася в народно-демократичній літературі к.ХІХст. як образ української жінки, саме в часи формування національної свідомості.

Тому таку велику зацікавленість у туристів викликає відвідування будинку-музею знаменитостей. Там ми намагаємося зрозуміти через їх будинок тайни творчості, те, чим вони себе оточували, що було їм дорого. М. Шагінян, пише : «Для культури потрібне середовище, яке накопичувалось природним шляхом навколо духовних і матеріальних цінностей, навколо великої творчої особистості, відпечатало в себе, життєве буття людини у своєму «будинку»,- *подібно наростанню сталагмітів .. особисте буття осідає в будинку...*» [17]. Для О. Шпенглера селянський дім – «шкаралупа життя, несвідомий вираз, струмуючий в жилах крові» (робота «Занепад Європи»). В. В. Розанов у «Італійських враженнях» (1900) відзначав, що «улаштування житла дивно пов'язане з нашою психологією». Для нього **побудова, устрій житла не тільки обумовлюється психікою господаря, але і саме здатне надавати в подальшому зворотний вплив.** Це доводиться Розановим наступними ситуаціями: «Людина завжди кілька .. схожа на свій будинок .. як і те, що будинок людини схожий на свого господаря». А тепер «подивимося на багатоповерхівки - ластівчині гнізда, одноманітні зовні, але різноманітні всередині Тонкі стіни, тонкі перегородки - все чуємо, але не влізаємо Тримаємо дистанцію» [10]. ***Будинок для Розанова є також вираженням духу епохи, специфіки культури та соціуму.*** Так, йому здається, що у Флоренції в середні віки будівлі будувалися більш масивними, ніж у його часи, а все тому, що душа християн в ті часи була «масивною», «важкою» [10]. А я (Л.Е.Ч.) вважаю, що це пов'язано ще з тим, що життя тоді було більш небезпечним, і опалення гірше, тому захист (стіни) повинні були бути товще, та й будували тоді «на всі часи» **будинки - фортеці.**

Розанову здається, що всі християни прагнуть сховатися в своєму будинку не тільки від поглядів сусіда, але і від сонячного світла, що виражається «**у верхній драпіровці вікон**». Розанов рекомендує пробивати вікна в оселях якомога вище, під стелею, що дозволить мешканцям змінити свою психологію, бо змістивши положення вікон в напрямку верха, вони перестануть «витріщатися» на вулицю і зосередяться на власних проблемах. Життя стане менше соціальним і більш інтимним, особистісним, а «характер розмов, як і плин думок» у такій кімнаті отримає «інший зміст і кращий напрямок, більш м'яке, внутрішнє та дружнє».

Згадуючи в Італії пітерські будинки, Розанов зауважує: «Будівлі тут широкі, розпластані по землі. Це - мужик, якого шмагають, а не жайворонок, який піднімається в блакить. Може бути, природа діє на історію, на звичаї, а історія і звичаї - на архітектуру» [10]. У Німеччині, на його думку, сутність вдома виявляється в його зіставленні з вулицею, точніше зі стилем поведінки вдома і на вулиці. У Росії та інших слов'янських країнах по вулиці або проходять, або працюють. Відпочинок, святкові заходи організуються завжди вдома. З вулиці в Росії всяка людина «або змітається вітром, або поганяється морозом додому». В результаті домоцентричності життя в цих країнах сильно розвинена «дружба» і «гарне знайомство», - немалі двигуни слов'янській «душевності» і «психологічності», звідси і «великі переваги росіян, наприклад, нервовість, заглибленість, задумливість, затаєність». Тим не менш, Розанов рекомендує нам дивитися на вулицю як «на частину і продовження свого будинку, як на загальний, тільки відкритий, коридор, що зв'язує приватні оселі», що і існує в «безвітряній» Німеччині, де переважає «товариство» як ставлення людей один до одного, мабуть, не проникаюче особливо глибоко, але зате охоплююче тисячі і десятки тисяч людей з можливістю їм злитися на площі в «Ферейн», «асоціація» під що завгодно, без психологічних заглиблень, але величезна і сильна [10].

Грає роль не тільки клімат, а і культура країни. Скляний відкритий будинок в демократичній західній країні - все на продаж, все напоказ - тут шукають світла, бо північний суворий клімат ... Закритий не тільки стінами, але і високим парканом - мусульманський будинок - тут ховаються не лише від спеки, а й від чужих очей. Прояв цього - укриття, приховування, а те, що відбувається зовні - не важливо, важливо лише те, що всередині.

Інтер'єр – «свідок прожитих» не тільки років, але й сторіч, не випадково письменники настільки багато уваги приділяють опису меблів обстановки, приємних дрібниць і дрібничок будинку героя, через них розкриваючи його життя. Кожна річ вписана в загальний стиль обстановки або контрастує з ним .. Кожен предмет, річ несе інформацію, пам'ять для господарів і енергетику (більш докладно наступна Л.№12).

Але головним в будинку є не стіни, не меблі і не стіл, а мешканці, жителі, сім'я. **Будинок - це життєве середовище сім'ї, її колискова**, вона виховує і привчає до певного порядку життя, поведінки, вчить ставленню до людей. Коли люди довго живуть разом, у них формується спільний спосіб життя, стають східними думки й почуття. «Тому що жили разом, багато його думок, слів, поступків стали спільними, моїми, преобразились, зробились іншими», - пише поет Давід Самойлов про свого друга поета Павла Когана [13]. Бездомність, безпритульність важко проживається саме в силу ролі і значущості «Дому твого». Уїнстон Черчилль зумів передати «подвійну сутність» архітектури дому однією простою фразою: «Ми створюємо наші будинки, а потім наші будинки створюють нас» (Churchill, 1924).

Малюнок 1.
Дім.

© Гуськова А.

10.2. СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ. СІМ'Я ЯК ПЕРВИННА ГРУПА ТА СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ.

Сім'я – первинна група: перша й в історії людства і в житті кожної людини. Тому все, про що йшла мова у теорії первинних груп (див.Л.№9), відноситься й до сім'ї. Але сім'я - це особлива первинна група, яку ніяка інша первинна група замінити не може. Сім'я дає людині безумовну любов, безумовне прийняття. Ядром будь-якої сім'ї повинен виступати шлюб, шлюбний союз. Чому люди

одружуються? У кінцевому рахунку, щоб не бути самому, щоб жити разом «і в горі, і в радості ...».

Сім'я - це соціальний інститут і мікрогрупа, члени якої пов'язані кровно-родинними, шлюбними або опікунськими відносинами, які проживають разом і мають спільний спосіб життя, господарство і бюджет. Метою цього об'єднання є *спільне життя і взаємодопомога*. Довгий час шлюб був пов'язаний з дітонародженням і спадкуванням. Діти, народжені поза шлюбом, оголошувалися поза законом. Сьогодні це не так. Жінки, що народжують без чоловіка, отримують допомогу від держави. А діти, народжені у цивільному шлюбі, мають ті ж права на аліменти і спадщину, що і в легальному. Сам шлюб став дуже різноманітним.

Шлюб - це форма відносин подружжя, регулююча їх права та обов'язки у відношенні один до одного. Розрізняють юридичний (законний) шлюб, зареєстрований органами влади; цивільний; фіктивний; церковний шлюб тощо. Ці види шлюбу розрізняються наявністю письмових чи усних домовленостей (клятв) про зобов'язання та майбутнє спільне життя. Найбільш формально права і обов'язки закріплені в шлюбному контракті, який діє в Україні з 1999р. Але укладає його не більше 3% молодят України. **Сім'я є соціальним інститутом**, оскільки виконує в суспільстві важливі соціальні функції. **Шлюб здійснює функцію задоволення і регулювання сексуальної потреби**, з нею пов'язані питання подружньої вірності і зради, а також проблема низької сексуальної культури, ранньої дитячої вагітності, абортів і насильства в сім'ї, в тому числі сексуального, що виступає часто причиною розлучень. У багатьох країнах введена система сексуальної освіти як підготовка до сімейного життя. Вважаємо, що такі уроки окремо для дівчаток і окремо для хлопчиків потрібні і в Україні.

Функції сім'ї:

1. Репродуктивна - відтворення населення (фізичне, соціальне і духовне). Народження нових членів суспільства і їх соціалізація (см. 10.4) - головна функція сім'ї. «Не та мати, що народила, а та, що виховала», говорить про важливість духовного і соціального навчання і виховання дітей. Основні поняття про світ і мораль, ціннісні установки, моделі поведінки, закладаються сімейно-родинним колом у перші шість років життя. Звичайно, діти можуть народжуватися і поза

сім'ю: «соціальні сироти» і «кинуті діти» - їх важкий соціальний статус і доля. Їх виховання бере на себе держава або усиновителі, опікуни.

Але сучасна сім'я стала погано справлятися з цією функцією - низька народжуваність в одних країнах (В Україні замість 2,3 дітей на 1 сім'ю народжується 1,1 дитина) і некерована народжуваність в країнах третього світу. Це створило дві проблеми: перенаселення планети при старінні нації в постіндустріальних країнах. Держави намагаються регулювати ці процеси економічними, медичними та освітянськими методами, але поки слабо виходить. Виявлена закономірність: **чим вище рівень життя і освіти в країні (у жінок також), тим нижча народжуваність і навпаки** (див.Л.1.). Існують проблеми і з вихованням в сім'ї. Батьки часто не можуть приділяти дітям багато часу, а роздільне проживання від бабусь/дідусів не дає можливості передавати досвід і культуру, розпадається зв'язок між поколіннями. За мірою дорослішання час спілкування з дітьми різко скорочується від 2-3 години в день у дошкільний період до 15 хв. у старших класах по буднях. Основні теми: що їв? не хворий? які оцінки в школі?. Внутрішнім світом не цікавляться або вже не можуть достукатися,- звідси девіація підлітків. Про це свідчать і фотоальбоми: зменшення кількості фото з віком дитини. Відчуження надалі тільки наростає. Роль батьків, їх цінності, ідеали і мораль відкидається. «Конфлікт батьків і дітей» починається не в перехідному віці, а раніше і триває довше, іноді все життя.

Ще одна причина цих проблем - в змінах самого суспільства та функцій сім'ї у ньому. «Кіндерцентрована» сім'я ХІХ-ХХ століття в наші дні замінюється малодітними або бездітними парами, які живуть у своє задоволення. На Заході росте рух «Без дітей» та «Без сексу», чому сприяють сучасні засоби контрацепції і технології.

2. Економічна та матеріально-побутова функція - реалізується на базі сімейної власності і спільної праці (включаючи домашню працю), з метою задоволення потреб членів сім'ї. Довгий час в історії **сім'я була основним виробничим осередком**: первісна община, селянська/фермерська ремісничка родина, родинна торговцев, власники готелю, ресторану, пансіону - родинний бізнес. Тому виробниче і житлове середовище часто поєднувалися.

Індустріалізація, промисловий і конторський види праці призвели до появи великих виробничих колективів з роботою поза домом як для чоловіків, так і для жінок. Велика частина сімей сьогодні не є виробничим колективом. Але залишилося **домашнє господарство** і економічна функція заробітку грошей та їх витрата, накопичення, вкладення, тобто **сімейний бюджет і сімейна власність**, статок, який отримають спадкоємці. *«Домашнє господарство» - сфера зайнятості, в якій члени сім'ї або міжродинного клану (роду) забезпечують своїми силами особисті потреби цієї родини (клану) у формі продуктів, речей та послуг.* А. Радаєв протиставляє домашнє господарство ринковій зайнятості (армія, трудовий фронт, чиновники і т.п.). Домашнє господарство і домашню працю відрізняє низька технічна оснащеність, нерозвинений поділ праці, традиційні відносини. Оскільки воно пов'язане зі сферою особистого споживання, то для суспільства вважається другорядним. Довгий час домашні заняття дружини не цінувалися працюючими членами сім'ї і не вважалися працею, навіть якщо мали прямі ринкові аналоги (кухарка, прачка, няня, садівник і пр.).

У 60 рр. з'явилася нова економічна теорія домашнього виробництва (Г.Бекер, Я.Мінсері та ін.). Продукти, куплені на ринку, стали розглядати як сировину для домашнього виробництва. Виробничу термінологію розширили на сферу народжуваності та інші сторони сімейного життя. Праця жінки (і стаж) по народженням, догляду та вихованню дітей у країнах оплачується до 3-6 років і враховується в трудовий стаж до пенсії. Вплинув і фемінізм. Американки пред'явили своїм чоловікам у 80-і рр. рахунок за свою роботу. Він склав десятки тисяч доларів у місяць.

Складна структура домашнього господарства і **проблема гендерної рівності в сім'ї** - одне із спірних і делікатних питань. У суспільстві ХХ ст. утвердилася демократична модель формальної рівності чоловіків і жінок (право на голосування, освіта, рівна оплата однакової роботи, догляд за дитиною). Різницю гендерних позицій видно при дослідженні розподілу функцій в сім'ї, особливо в домашньому господарстві. Це явище отримало назву в радянській соціології **«подвійна зайнятість жінок»**. Існують різні пояснення цьому феномену: біологічними особливостями, традиційними ролями, практичною економічною доцільністю:

долею вкладень в «сімейний» або «ринковий» капітал (Г.Бекер) - будинком і дітьми займається той з подружжя, хто менше заробляє, або той, хто працює вдома . У сучасних сім'ях не завжди існує традиційний розподіл: чоловік-годувальник, дружина-хранителька вогнища. Більш того, дослідження М. Мід (1930рр.) показали, що стереотипи суспільної свідомості гендерних «природних» ролей - історико-культурне явище Європи аграрного середньовічного періоду, на яких продовжують виховувати сучасних дітей. *Спочатку, від природи ніякої передзаданості «чоловічого» і «жіночого» не існує.* Не кажучи про те, що сьогодні більшість жінок зайняті суспільною працею поза домом більшу частину свого часу. Так, у США більше половини заміжніх жінок працювали поза домом, в Україні - більше 90% до кризи 2008р. **Зберігається гендерна нерівність і поза сім'єю:** фактично в середньому у жінок більш низька зарплата, ніж у чоловіків, що пов'язано з чоловічим домінуванням на керівних постах в бізнесі і політиці («скляна стеля»). **Те ж стосується і влади в сім'ї.**

Шлюбний контракт, Цивільний Кодекс, Сімейний Кодекс та інші правові акти регулюють відносини власності, забезпечення непрацездатних, власності та успадкування особистого й сімейного майна. «Загальне господарство» і «сімейний бюджет» - це не абстракції, а реалії через які багато родинних стосунків і доль зламано. Сімейні узи, родинні зв'язки - силове поле, що визначає межі та послідовність доступу до ресурсів, диференціації прав і обов'язки членів родини. З ними пов'язано застаріле, але ще значуще поняття «**глава сім'ї**». Питання **розподілу сімейного бюджету і витрат** часто лежать в основі сімейних конфліктів. Існують такі форми: загальний бюджет (складчина) і спільне його використання; бюджет збирається з усіх членів сім'ї, але розпоряджається хтось один (свекруха або чоловік); роздільні бюджети з розподілом статей витрат на загальні потреби. Малозабезпечені сім'ї виступають об'єктом матеріальної держ. допомоги та інших соціальних служб та благодійних Фондів. Обов'язок матеріально і фізично підтримувати старих батьків (аліменти від дітей) лежить на їхніх прямих спадкоємцях: дітях і внуках (Шекспир. Король Лир).

3. Передача статусу (звання) та спадкування. Поява моногамії (одношлюбності), як і патріархату (влади чоловіків) була пов'язана саме з цією

функцією. Вона найбільш значима в суспільствах жорстких, закритих з низькою соціальною мобільністю (див. Л. №5). Передача титулу, престолу, фірми, садиби, капіталу спадкоємцям можлива при їх наявності в законному шлюбі, або заповіту на користь когось («Євгеній Онегін»), за відсутності спадкоємців і заповіту вся спадщина переходить в держскарбницю. Проблема розподілу спадщини приводила до трагедій, розриву відносин, дискримінації: «право першого сина» (Казка «Кіт у чоботях»), синів над дочками тощо. Тому діти дворян, які не отримували спадку, здобували собі славу і майно на військовій ниві чи церковній. Тут зберігається стартова стратифікаційна нерівність за рахунок спадщини від «предків», причому не тільки у формі багатства, але і положення в суспільстві (лорд в Англії), можливостей та привілеїв. З цим же пов'язані станові бар'єри при виборі чоловіка/жінки і процедура позбавлення спадщини тих, хто оступився. В історії також поділяють народи або періоди передачі прізвища, спадщини, спорідненості по жіночій або по чоловічій лінії і традиції з ким будуть доживати старі батьки з молодшим або старшим сином/дочкою.

4. Підтримка благополуччя сім'ї, турбота один за одного - взаємний обов'язок і відповідальність, турбота один про одного, батьків про маленьких дітей, дітей про старих батьків, догляд за хворими. Раніше, поки не було держсистеми соц. захисту і пенсійного страхування, все це лягало на плечі родини. Зараз мова йде не стільки про матеріальну допомогу старим, скільки про догляд за ними. Але і тут ми зустрічаємо величезну кількість покинутих старих, хворих людей, викинутих рідними на вулицю, і про яких вимушено піклується держава, добровольчі та релігійні організації (за рахунок податків і пожертвувань). Хоча б втішає, що люди відмовилися від давніх традицій в голодні зими відправляти старих і хворих помирати на гору (к/ф «Сходження на Фудзіяму»), в ліс або на крижині в океан. У розвинених країнах тривалість життя збільшилася за 200 років майже в 2 рази. Населення планети старіє. Звідси ростуть витрати на Пенсійні Фонди та Будинки престарілих, де сьогодні вже 60% мешканців мають прямих спадкоємців і родичів, які не можуть або не хочуть за ними доглядати. Овдовілі старі вступають в нові шлюби найчастіше тільки заради того, щоб було «кому склянку води подати» та була дружня підтримка.

5.Задоволення духовних потреб, спільне проведення дозвілля, емоційно-психологічна підтримка. Сім'я задовольняє потребу любити, бути коханим, відчувати себе унікальним і незамінним. Батьків, дітей і подружжя люблять поза всяких умов і умовностей, прощають і приймають такими, які вони є. Розлучення або розколи в родинному колі відбуваються, де немає такого прийняття, де не вміють ні любити, ні прощати, а довіра закінчилась як шагренева шкіра. У цій сфері також існують проблеми і конфлікти. Занадто різні інтереси, звички і смаки, особливо при шлюбі подружжя з різних соціокультурних груп, роздільне проведення дозвілля, конфлікти поколінь. Для їх вирішення члени сім'ї можуть звернутися в сімейні консультації, до психологів і соціальних працівників по роботі з сім'ями.

Існують інші класифікації функцій сім'ї та шлюбу. Сім'я все гірше справляється з виконанням своїх функцій. Все більше в сімейні стосунки втручається громадськість і держава. Не випадково з'явилися прогнози і пророцтва про відмирання інституту сім'ї та шлюбу. Колись шлюб, секс, дітонародження, любов були нероздільними, сьогодні вони розділилися і не обов'язково пов'язані з сім'єю.

10.3. РІЗНОМАНІТТЯ ФОРМ СІМ'І ТА ШЛЮБУ. КРИЗА ТА ПРОГНОЗИ НА МАЙБУТНЄ.

На сімейно-шлюбні відносини вплинув не тільки перехід від традиційного аграрного патріархального суспільства до індустріального. Свою роль відіграли досить позитивні процеси демократизації і атеїзм, соціальна рівність жінок, можливість розлучень і абортів. Урбанізація як технізація життєвого середовища (див.Л.№7), - призвели до величезних витрат часу на дорогу і покупки, руйнування сусідських зв'язків, автономії особистого життя, нерівному розподілу домашніх обов'язків: «чоловічі» домашні роботи села зникли, «жіночі» - залишилися. Вплинуло і бажання жінок професійно відбутися, зробити кар'єру, а не бути безкоштовною домробітницею або красивою іграшкою («Ляльковий дім» Ібсен). Фінансова та психологічна незалежність жінок, феміністична ідеологія також вплинули на свідомість жінок та їх вибір

Сім'я в ході історії втратила багато своїх функцій, перестала відігравати визначальну роль в житті людини і суспільства, змінила склад, з'явилися альтернативні форми шлюбу. У 1980 р. в м. Сан - Франциско 53% жителів, згідно перепису населення, проживали в так званих «нестандартних сім'ях»: одинаки, з партнером поза шлюбом і було багато гомосексуальних пар. В той же час в *Західній Ірландії* збереглися великі традиційні (три покоління) селянські сім'ї, де старий батько, переставши працювати фізично, продовжує керувати всіма роботами в полі, торговими і фінансовими справами і життям своїх «50-річних хлопчиків», зберігаючи статус «*глави сім'ї*» до самої смерті. А у жителів Тробіданських островів, де одружуються двоюрідні брати і сестри, спадкування та виховання йде по материнській лінії, роль чоловіків у дітонародженні не усвідомлюється, *інститут «батька» відсутній навіть в мові*, є дядько - він же брат матері. *Кібуци в Ізраїлі* більше 80 років успішно впроваджували комуністичну модель суспільної праці, побуту і виховання, відсутність особистої власності, сімейні пари живуть окремо в домівках, а діти після року виховувалися окремо, зустрічаючи батьків на дозвіллі і в їдальні. Зараз вони стали сільськими кооперативами, і діти почали жити разом з батьками [12].

При всій різноманітності шлюбно-сімейних відносин їх можна узагальнювати і порівнювати на основі **набору конкретних показників або змінних.**

Розмір і склад сім'ї (ехограми):

- ❖ велика (три і більше поколінь),
- ❖ розширена, (елементарна + інші родичі, хоча б один або няня)
- ❖ мала або нуклеарна, елементарна (батьки і хоча б одна дитина).
- ❖ неповна сім'я (мати / батько - одинак із дитиною / дітьми)
- ❖ багатоядерна (старі та нові батьки, брати і сестри від різних шлюбів)
- ❖ бездітна сім'я
- ❖ багатодітна сім'я (в Україні - понад 3-х дітей)

Характер сімейних зв'язків:

- ❖ кровно - родинні
- ❖ шлюбні
- ❖ усиновлення, опікунство

Форми шлюбу:

- ❖ моногамія (один чоловік - одна дружина) - у 40 країнах світу
- ❖ полігнія (1 чоловік - кілька дружин) в 145 країнах світу
- ❖ поліандрія (1 дружина-кілька мужів) у 2 країнах світу
- ❖ груповий шлюб (кілька чоловіків і дружин) даних немає: комуни хіпі, «шведська» сім'я, секти

За характером влади і спадкування в сім'ї:

- ❖ патріархальна (глава сім'ї батько)
- ❖ матріархальна (глава сім'ї матір)
- ❖ егалітарна (рівність, поняття «глава сім'ї» відсутнє).

За розподілом домашніх обов'язків:

❖ Традиційна модель трудової залежності, чоловік-годувальник, дружина на господарстві, або домашні обов'язки розділені по тяжкості (носити воду, рубати дрова, косити, прибирати за худобою-чоловік; прати, готувати, доїти - дружина);

❖ Егалітарна модель адаптивного партнерства, коли при збільшенні зайнятості жінки поза домом, чоловік бере на себе частину обов'язків по будинку (в тому числі декретну відпустку), тим самим навантаження роботи вдома і поза домом вирівнюється між подружжям;

❖ Перехідна модель поступової адаптації, коли перерозподіл домашніх обов'язків відбувається з великим часовим лагом (затримкою): чоловік бере частину обов'язків на себе, але нерівну.

За стадіями життєвого циклу (кожна стадія має свою задачу):

❖ молодята (це може бути пара немолодих, що тільки одружилися, завдання виробити модель спільного життя, з Я + Я зробити = МИ)

❖ подружжя з малолітніми дітьми та дітьми дошкільниками (навчитися бути відповідальними батьками)

❖ сім'я з дітьми мол. школярами (навчити дитину вчитися і тому, що його оцінюють)

❖ сім'я з дітьми підлітками (підлітковий бунт, загроза асоціальної поведінки)

❖ сім'я з дорослими дітьми, що проживають спільно

- ❖ «спорожніле гніздо» - сім'я, де діти виросли і від'їхалися
- ❖ бездітна сім'я
- ❖ самотня пара стариків
- ❖ вдова, вдовець, розлучення (можливий новий шлюб, але не завжди)

Кожна стадія характеризується своїми проблемами, вимагає зміни форм взаємодії, перерозподілу функцій (ролей). Сім'я, як і колектив, живе, змінюється, розвивається, росте, скорочується, хворіє і розпадається. **Кризи сімейного життя пов'язані не з роками шлюбу, а з переходом від однієї стадії до іншої, коли завдання нові, а ролі - старі.**

Сім'я як об'єкт соціальної політики:

- ❖ малозабезпечені (межа бідності визначається законодавчо)
- ❖ «групи ризику» або неблагополучні сім'ї
- ❖ багатодітні
- ❖ сім'я з дитиною або дорослим інвалідом

За характером внутрішньосімейних відносин:

❖ гармонійна (повне взаєморозуміння, взаємодопомога, любов і підтримка, зустрічається у пари однієї професії і близьких інтересів, а так само в неповних сім'ях: дочки-матері або на початку подружнього життя)

❖ функціональна (безконфліктні стосунки зі строго розподіленими обов'язками і встановленими нормами внутрішнього сімейного спілкування і поведінки, проблеми можуть з'явитися, коли хтось не зможе виконувати колишні обов'язки)

❖ конфліктна або кризова (сім'я, члени якої постійно конфліктують, борються і з'ясовують відносини в дуже грубій формі). Може бути тимчасовою стадією, а може супроводжувати весь шлюб, де подружжя і разом не можуть мирно жити і один без одного не можуть

Система переваг та обмежень вибору шлюбного партнера:

- ❖ заборона інцесту (кровозмішення) у всіх країнах і культурах
- ❖ заборона одностатевих шлюбів
- ❖ обмеження станово-кастові
- ❖ обмеження територіальні (тільки з сусіднього села, сусіднього племені)

або обмеження шлюбу з іноземцем)

- ❖ обмеження етнічні та расові
- ❖ обмеження релігійні

Система спадкування і взаємини поколін:

- ❖ шлюбний контракт
- ❖ родовід
- ❖ права та обов'язки (сімейне право)
- ❖ традиції (етносу і даного роду)

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ.

1. **Зміна ролі жінки** в суспільстві і в меншій мірі в сім'ї. Гендерна нерівність. Перевантаження, стреси, фізичне і психологічне насильство над жінками та дітьми. Однак є і позитивні тенденції. У сім'ях, де зарплата та освіта подружжя рівні, або у дружини вища, там більше рівності в сім'ї, ближче до егалітарної форми. Для жінки робота поза домом, зокрема громадська, важлива для її розвитку як особистості. Вона робить її більш упевненою, потрібною, розвиває її знання і вміння, підвищує самооцінку.

2. **Нестабільність шлюбу.** Величезний відсоток розлучень, статистика різних країн різна, але 40% розлучень в Україні припадають на перші 1,5 роки шлюбу, що говорить про незрілість, неготовність до сімейного життя, інфантилізм, несерйозне відношення до шлюбу або зовнішні обставини. Колись було обов'язково одружитися, вийти заміж до певного віку, або у випадку вагітності. За допомогою шлюбу в СРСР вирішували питання житла, прописки, статусу, розподілу після вузу. Зараз – більш пізній вік вступу до шлюбу (30 років і пізніше), пов'язаний з подовженням термінів соціалізації (навчання та підготовки до дорослого життя). Виняток «шлюб за необхідності», або назло, щоб не відставати від подруг/ друзів, для статусу. Зростає число неодружених людей дітородного віку.

3. Зростає кількість дітей до 18 років, що живуть у *неповних сім'ях, що виховуються в основному матерями* (В Україні близько 30%, додайте ще 30%, які ст.18 років- буде две треті населення). У них немає досвіду і зразка нормальної сім'ї. А враховуючи, що 80% молодих подружжя неусвідомлено повторює

модель батьківської родини, навіть якщо вона їм не подобається, просто тому, що не знають, як можна інакше. Батьки, які ухиляються від батьківських обов'язків і рух отців на право виховання дітей- реальність сучасної сім'ї в Україні. «Діти розлучення», а так само ті, що живуть з мачухою чи вітчимою, це серйозна соціальна та психологічна проблема.

4. Нукліарна, атомарна сім'я має багато причин, мова про які вже йшла вище. Крім малодітності, вона породжує проблему відсутності теплоти, любові до людей похилого віку, незрозуміння поколінь, порушується соціалізація, слабкіше соціальний контроль і значимість сім'ї в очах зростаючих дітей, безліч дітей без нагляду на вулиці («дитина з ключем на шиї»), поки працюють батьки, він може з друзями створити все, що завгодно, росте дитяча та підліткова девіація.

5. Процес прийняття рішень і витрати коштів визначає ступінь рівності і влади в родині. Це не обов'язково визначається тим, хто більше заробляє чи хто старше або менше любить. Влада може розділятися за сферами життя сім'ї, або вирішуватися демократично, після обговорень і сімейних рад, де беруть участь діти з певного віку (егалітарна модель). Влада у того, хто бере на себе відповідальність. У кого сильніший характер і рішучість або він/вона більш компетентна, той в очах інших має право вирішувати. Тут велику роль відіграють соціальні та національні традиції і батьківська сім'я. Проблеми можуть початися, коли одружуються представники різних соціально-етнічних груп. **Гендерні стереотипи патріархального традиційного сімейного укладу** закладаються всією системою виховання в сім'ї, дитячому садку, школі, ЗМІ, рекламі, мистецтві, груповий тиск. Батьки, діти, вчителі та вихователі стимулюють у хлопчиків сміливість, хоробрість, кмітливість, впевненість у собі, рішучість і лідерство, а у дівчаток - акуратність і слухняність, м'якість і ніжність, образ слабкої та тої, що потребує захисту, не враховуючи змін в професіях і в суспільстві. М.Хорнер (1969) виявила, що багато дівчаток вже в коледжі і вузі мають «страх успіху» в професіях, де традиційно процвітали чоловіки і починають вчитися нижче своїх здібностей, боячись втратити жіночу привабливість. Жінки, що процвітають в бізнесі, у будинку стають «рабинями» або «домашніми кішечками», щоб не ущемляти самолюбство чоловіків поруч із собою. (х/ф «Москва сльозам не вірить»).

6. Конфлікти і розлучення пов'язані з тим, що подружжя не може дійти до згоди з приводу основних цінностей і моделі спільного життя. Чоловіки після 50 років часто розлучаються і одружуються на молоденьких, прагнучи повернути собі молодість. Після довгого спільного проживання може знизитися ступінь толерантності і вирости вимоги: раніше чоловік влаштуоваував, а тепер ні, тому що один з пари змінився, а інший залишився тим же.

Причини конфліктів і розлучень:

- ❖ Найчастіше це матеріальні труднощі протягом довгого часу, або не склалися стосунки з батьками, або друзями одного з подружжя;

- ❖ Культурна, сексуальна чи психологічна несумісність, не бажання мінятися;

- ❖ Звикання, втрата гостроти почуттів у шлюбі по любові (шлюби з розрахунку або по оголошенню більш стійкі, тому що там інша мотивація і багато чого прощається);

- ❖ Конфлікти з дітьми або з приводу їх виховання, в тому числі з дітьми від колишнього шлюбу;

- ❖ Зміна сімейних ролей і відносин не супроводжується змінами в поведінці (наприклад, важка хвороба, народження дитини, втрата роботи та ін.), конфлікти з приводу розподілу домашніх обов'язків;

- ❖ Конфлікти з приводу дозвілля і затримок після роботи;

- ❖ Конфлікти з приводу стилю і характеру спілкування;

- ❖ Подружні зради

- ❖ Насильство в сім'ї, алкоголізм або наркоманія одного або обох з подружжя.

Експеримент зі студентами Е.Горфінкеля «дома вести себе як зі сторонніми людьми» - стримано, ввічливо, скромно (1966) показав, що люди, які давно живуть разом, адаптуються (звикають). Батьків спочатку дивує незвична поведінка, не за нормами сім'ї, а потім ображає або визиває підозру, що таким чином дитина хоче чогось отримати. Вони спілкуються на «згорнутій» мові, незрозумілій для сторонніх, не церемоняться один з одним. Контексти, підтексти, спогади і колишні відносини неясні стороннім і фрази зрозуміли тільки їм. Але відчуття, що «немає меж», можуть переважити межу терпіння.

7. Альтернативні форми сім'ї і шлюбу набувають все більшого поширення. Французька (к.18 в.) і Жовтнева (н.20 в.) революції дозволили розлучення і аборти, ввели поняття «громадянський шлюб», що тоді означало не освячений церквою, світський. Зараз він трактується як вільний союз, не зареєстрований держорганами. Але це не означає, що він не може бути міцним й тут немає обов'язків. Його треба не плутати з «живу з партнером/шей», де немає взаємних зобов'язань, а є короткі зустрічі зараз, а чи будемо ми разом колись - невідомо. Молодь часто сприймає цивільний шлюб як пробний, щоб перевірити свої почуття і сумісність в побуті, а потім або розлучаються, або реєструють свої відносини, особливо при появі дітей.

Роза Люксембург у роботі «Крилатий Ерос» оголосила, слідом за Ф.Енгельсом, що звичайний шлюб - це форма експлуатації та права власності чоловіка над дружиною, і він повинен відмерти. На його місце прийде вільний союз, заснований на любові, парне проживання, поки любов не вмирає, потім зміна партнерів. Оскільки любов завжди повинна бути вільною. Виховання дітей, за її думкою, повністю візьме на себе держава і суспільство, тому що батьки псують дітей або своєю надмірною некритичною любов'ю (балують), або своєю неухагою і поганим прикладом розбещують. Багато революційно налаштованих люди сприйняли цю ідеологію, наприклад кібуци в Ізраїлі.

Значення сім'ї як первинного соціального середовища і визначальний чинник соціалізації дитини зберігається. Розмови про «відмирання» родини й шлюбу не враховують трьох істотних обставин:

- ❖ Тільки безпосередня батьківська ласка і турбота забезпечує емоційне тепло, якого вимагає дитина в перші роки життя, формуючи базову довіру до світу. Діти, позбавлені цього, виростають з нерозвиненою емоційною сферою, нездатні до співчуття та емпатії.

- ❖ Сім'я - первинна група, в якій контактують не тільки подружжя між собою, але й батьки з дітьми, діти різного віку між собою, бабусі й дідусі з онуками. Так діти отримують досвід комунікації та інтеракції з іншими людьми.

- ❖ Батьківські почуття, турбота про дітей, подружжя любов, повага до старшого покоління - природні людські почуття, що визначають індивіда як особистість.

Неповна сім'я, одностатеві шлюби, цивільний шлюб, гостьовий і груповий шлюб та ін. - це теж сім'я і шлюб, тільки в іншій формі. Позашлюбні стосунки були у всі часи, а для чоловіків навіть офіційно. Постійний сексуальний партнер і можливість зради залежить від ставлення до взаємних зобов'язань, поведінки партнера, культурних традицій страти або країни. Як писав Л.Толстой «Ніщо фізичне не є розпуста, розпуста - це відсутність моральних зобов'язань у ставленні до жінки, з якою вступаєш в інтимні стосунки». Проблема матерів-одиначок, бездітних пар, чоловіків після розлучення, не сплата аліментів, - це не їх особиста, а соціальна проблема.

Соціальні проблеми сімей:

- ❖ Зростання одинаків і пар поза сім'єю
- ❖ Зменшення репродуктивного віку, зниження народжуваності
- ❖ Зростання малозабезпечених сімей на дотації держави
- ❖ Збільшення числа позашлюбних зв'язків і позашлюбних дітей
- ❖ Зростання розлучень і числа неповних сімей
- ❖ Зростання венеричних інфекцій і СНІДу серед підлітків
- ❖ Подвійне навантаження жінок, протиріччя сімейних і ділових ролей
- ❖ Продуктивне і здорове сімейне дозвілля.

ПРОГНОЗИ НА МАЙБУТНЄ СІМ'І ТА ШЛЮБУ ВІДРІЗНЯЮТЬСЯ.

Існує три сценарії:

Песимістичний - сім'я і шлюб з неминучістю помруть, на життя дорослих відбивається важке дитинство і психологічні травми, краще забирати дітей у батьків у ранньому віці. Чоловіки і жінки стануть самостійними і рівноправними, зустрічаючись з обопільним бажанням.

Феміністський - одні форми сім'ї та шлюбу міняють один одного, але гноблення жінок залишається. Застаріла не лише патріархальна, але і нуклеарна сім'я. Жінка - «Жертва», вона обслуговує родину і не реалізує свій потенціал. Проблема нерівності жінок - це проблема не чоловіків, а жінок в їх самосвідомості і пасивності. Треба вести пропаганду і міняти закони, вводячи рівні партнерські відносини між чоловіком і жінкою.

Оптимістичний - сім'я відрізняється гнучкістю і стабільністю, це соціальний інститут, який відтворює суспільство як систему. Сім'я змінює свої функції і форми, але зовсім зникнути не може. Зараз вона в кризі, але це криза культури і цивілізації, пов'язана з переходом до нового шабля розвитку. Поки зберігається потреба в дітонародженні і вихованні потомства, тривалих та надійних сексуальних стосунках дорослих, догляд за хворими і старими членами сім'ї, збережеться і сім'я, бо ніяка інша соціальна установа не замінить її. В альтернативних формах шлюбу немає впевненості, що це «на все життя», і почуття унікальності, єдності партнерів, але ж і все наше життя сьогодні таке неміцне, мінливе і нестабільне. Тому треба радіти тому, що є зараз.

10.4 СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІТЕЙ І ДОРΟΣЛИХ. ЕТАПИ ЖИТТЄВОГО ЦИКЛУ ОСОБИСТОСТІ

Ми знаємо, що "**Соціальне**"- результат взаємодії людей, породжений на перетинанні їх особистих прагнень і цілей. Усе, що відбувається між людьми (Інтерактивні зв'язки), у свою чергу, обумовлює їхні прагнення й поведінку. У цьому проявляється вплив середовища на особистість. Існує висловлення: «не середовище формує особистість, а особистість шукає собі середовище, де вона може бути сама собою». Але це можливо тільки для зрілої особистості, вже сформованої, яка добре знає себе і що вона прагне, але й тут не у всіх сферах життя можливий вибір. Як же стануть особистістю, та ще саме такою?

«Розвиток індивіда є результатом впливу всіх інших індивідів, з ким він/вона знаходиться в прямому й не прямому спілкуванні» (К.Маркс). Ми обертаємося в різних соціальних світах, колах, первинних групах. У процесі життя у кожного з нас утворюється багатовекторна (польова) система зв'язків і відносин, що впливає на наші слова й вчинки, систему цінностей і навіть на наш характер. Е.Фром вважав, що крім індивідуального характеру, у кожного є ще соціальний характер: «**Соціальний характер** - специфічна форма енергії людини, що виникає як динамічна адаптація її потреб до певного способу існування даного суспільства».

Процес становлення й розвитку особистості у взаємодії із середовищем називають соціалізацією.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ - процес о-своє-ння індивідом моделей поведінки, соціальних норм і цінностей, знань, необхідних для успішного функціонування в даному суспільстві, групі. Це містить у собі не тільки процеси навчання й виховання дітей, підготовку до дорослого життя й профнавчання молоді, але й адаптацію до нових життєвих обставин дорослих, їх саморозвиток.

Механізми, етапи, агенти соціалізації. Джон Г.Мід запропонував свою теорію формування особистості. Суттю цього процесу він вважав формування самосвідомості «Я» у ході комунікації й інтеракції дитини зі **Значимими Іншими**. В 70 р.р. дві групи вчених (під керівництвом Піаже й Мещерякової) підтвердили вірність даної теорії експериментально. Ми вже знаємо, що в основі приймання (і відбору) інформації лежить механізм ідентифікації: МИ-ВОНИ, СВОЇ-ЧУЖІ. Доведено, що самосвідомість («Я») виростає з розмитого МИ, тих, з ким дитина себе *ідентифікує* (див.Л.№11). Ідентифікуючи себе з Іншими, дитина починає їм *наслідувати*, освоюючи загальноприйняті соціальні значення слів і дій, соціальні ролі. По реакції на його дії інших, він/вона вчиться розуміти світ і себе. Одночасно народжується суб'єктність: бажання, смаки, ініціатива, воля, здатність діяти й розбудовуватися індивідуально. Коли дитина починає говорити про себе від першої особи «Я», перед нами вже особистість. Поняття й дії запозичені інтерпретуються, осмислюються, одержуючи особистий зміст. Дитина повинна навчитися розуміти й приймати їх, навчитися ними користуватися (Вітгенштейн і Мамардашвілі: зміст слів діти освоюють практично). Тому важливими механізмами виступають: комунікація й інтеракція з дитиною, особливо гра. Дж.Мід підкреслював, що вплив на особистість побічно виявляють усі, але безпосередньо **«ЗНАЧИМІ ІНШІ»**, члени референтної групи, ті, чия думка для особистості особливо важлива (див.Л.№9).

На думку З.Фрейда, в основі розвитку особистості лежить протиріччя між культурними нормами, ідеалами суспільства, засвоєними у процесі соціалізації (Super Ego) й підсвідомими інстинктами й бажаннями (Ego). У ході розвитку особистість проходить ряд шаблів, що завершуються половою зрілістю. Не випадково у всіх народів світу існують складні обряди посвяти в дорослі. За

Фрейдом, **основним механізмом соціалізації є ідентифікація** і викликані нею почуття: сором і провина. Вплив дитячих вражень і потрясінь на все життя визначальний. Так, французький чернець в 17 столітті говорив: дайте мені дитину до шести років, а потім робіть із нею, чого прагнете.

Таким чином, **ідентифікація** (Мід і Фрейд) **наслідування** (Г.Тард), **інтерація** (спільна дія - Мід), **гра** (кращий спосіб соціалізації дітей і дорослих), **комунікація** (Берн), **практичні дії** (марксизм) - **виступають головними механізмами соціалізації дітей і дорослих.**

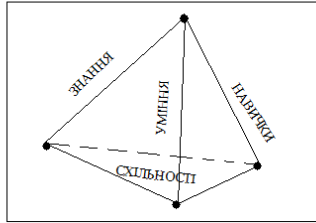
Агентів соціалізації ділять на формальних й неформальних. Формальними агентами виступають: дитсадок, школа, ВУЗ, ЗМІ, виправні й реабілітаційні установи, органи опіки, соціально-політичні рухи, тобто соціальні інститути й організації. **Неформальними агентами соціалізації виступають:** родина, родичка, сусіди, однолітки, друзі, вчителі й вихователі, тренер, наставник, неформальні об'єднання, тобто первинні групи й соціальні кола спілкування.

Способи соціалізації: виховання, навчання, пропаганда, ідеологія, мистецтво, релігія, особистий життєвий досвід. **Для успішної соціалізації необхідна комбінація трьох факторів (Н.Смелзер):**

- ❖ *Очікування Інших*
- ❖ *Прагнення відповідати цим очікуванням*
- ❖ *Зміна поведінки відповідно очікуванням.*

Погляди на соціалізацію дорослих розходяться. До середини ХХ століття вважалося, що соціалізація стосується тільки дітей і молоді й закінчується із вступом у доросле життя, були переконані, що до 16-21 років (формальна зрілість) особистість вже сформувалася й не змінювалася до кінця життя. Говорили про ресоціалізацію девіантів, порушників загально прийнятих норм, що пояснювалося невдалою соціалізацією в дитинстві. Але сьогодні вважають, що **соціалізація стосується всіх дорослих й йде все життя**, а головна причина її - соціальна динаміка й зростання вимог до особистості. Інша причина пов'язана з концепцією безперервного розвитку й освіти особистості. Третя - зміна уявлень про особистість. Вона тепер розуміється як динамічно стійка система, яка розвивається все життя.

Мал. 2
СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ РАДЯНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ

Її структура схожа на піраміду З (знання)---У (уміння)---Н (навички), в основі якої лежать задатки, отримані від народження (генофонд) (мал.2). Але вона не залишається незмінною все життя, а змінюється з переходом особистості з етапу на етап життєвого циклу.

Теорія стадій життєвого циклу або особистісного росту по К. Ерікsonу (1966).

Кожна стадія пов'язана з розв'язанням конкретного завдання або протиріччя. Якщо завдання вирішене успішно, відбувається розвиток (зміни) особистості, якщо ні - комплекси й проблеми переходять на наступний етап і повторюються, ускладнюючи розв'язок нових завдань.

1 стадія. (грудний вік). Боротьба між довірою й недовірою до світу й людей. Формуються базові установки.

2 стадія. (1-2 роки). Автономія й безпорадність. З одного боку - прагнення до самостійності, з іншого боку - нестача сил, умінь і знань, що викликає переляк, сумніви й сором.

3 стадія (3-5 років). Боротьба між ініціативою й почуттям провини. Пізнання світу, предметів, людей. Час питань. Бажання все зрозуміти самому й бажання бути "гарним".

4 стадія (мол. школа 6-11 років). Працьовитість, старанність, боротьба з почуттям неповноцінності, переживаннями невдачі, невміннями.

5 стадія (підлітки 12-17 років). Індивідуальність і рольова дифузність (розмитість). Проблема вибору: починаючи від зачіски до професії, партнера .

6 стадія (молодість 18-29 років). Інтимність (парна) і самотність. Розуміння себе.

7 стадія (дорослість середній вік, має свої три етапи - 30-60 років). Творчість і застій (у роботі, родині, ідеалах, життєвих цілях, саморозвиток і тощо)

8 стадія (дорослість і старість - те ж всередині три етапи - 60-90 років). Боротьба між спокоєм (від прожитого життя, досягнутого) і розпачем (страхом смерті, хворобами, стражданнями).

Причини соціалізації дорослих можна звести до чотирьох позицій [12]:

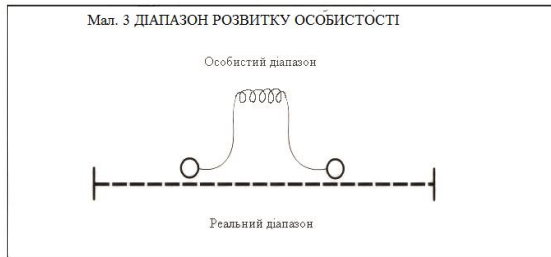
1. Дж.Клаузен (1972 р.) пояснює її суть змушеними змінами, відповідь на «виклики долі» - стреси, кризи, соціальні зміни, культурні й технічні інновації. Наприклад: втрата роботи, вдовство, криза 40- літніх, «спустіле гніздо».

Соціалізація дорослих, таким чином, - це *адаптація до змін*.

2. Труднощі адаптації можуть викликати втечу від реальності (самогубство, пияцтво, наркоманію), або просто жити не замислюючись, або відхід у світ мрії й фантазій, Інтернет. Страх Майбутнього Тофлер пояснював як відхід від дійсності або бажання жити одним днем - (молодіжні субкультури).

3. **Ресоціалізація «колишніх» і потерпілих** (наркоманів, злочинців, жертв насильства, посттравматичних хворих і т.д.). Їх треба навчити жити заново або за новими правилами й моделями життя.

4. М.Сельє розробив вчення про **стреси як процес успішної адаптації** до росту нервових перевантажень і швидких змін. Згідно з його вченням, кожна людина має певний запас життєвої можливості «адаптаційної енергії стресу». Соціобіологи вивели ген «життєстійкості». Відомий позитивний вплив стресу й соціальних навантажень для формування талантів, чемпіонів, сильних особистостей. Здоров'я ми втрачаємо не через стрес, а через наше невміння правильно реагувати на стрес і небажання змінюватися. Соціопсихологи говорять, що в кожного є запас життєвих сил. (див. мал. 3).

Особистий діапазон - це запас сил, який ми собі встановлюємо, стиснута пружина. Вихід за його межі і є стрес, відхід у хворобу, відмову від мети тощо, але реальний діапазон набагато більше, ніж нам здається. У рамках даного підходу є дві концепції життя [3]:

А. Життя є боротьба, подолання перешкод, конкуренція, змагання, гонка за успіхом, вічний іспит. Соціалізація дорослих - як результат успіху даного процесу. Тут є щасливі й невдахи, переможці й переможені (Західна культура).

В. Життя є боротьба (із самим собою), процес безперервного росту й самоудосконалення. Соціалізація - як результат культурного впливу середовища (Леві - Строс), а не результат конкуренції й боротьби. Тут усі переможці, переможених немає. Життя - гра, вічна подорож, самоудосконалення. (Східна культура).

Вибирайте будь-яку модель життя, яка Вам підходить, але соціалізація дорослих сьогодні реальна...

Між соціалізацією дітей і дорослих існують відмінності. Їх виділив Ервіл Г.Брем - молодший в 1966 р.

1. У дорослих соціалізація пов'язана зі змінами в зовнішній поведінці (при можливій внутрішній незгоді). Тут можна згадати слова Е. Фрома про зовнішню й внутрішню адаптацію. А у дітей соціалізація формує базові переконання, ціннісні орієнтації, що припускають внутрішнє їхнє прийняття;

2. Дорослий здатний оцінювати й переосмислювати норми й вимоги. Діти їх ухвалюють як даність, без критичного осмислення.

3. Крім того, світ у дітей чорно-білий, абсолютний максималізм і дихотомія. Вони не знають і не сприймають напівтонів, відтінків. Однозначність

оцінок людей і подій, категоричність суджень і вчинків. Дорослі розуміють неоднозначність і складність світу, їм властива гнучкість.

4. Соціалізація дорослих спрямована на оволодіння новими навичками (підвищення кваліфікації, нова професія, самоконтроль, новий імідж), а в дітей на формування мотивів і переконань, системи цінностей.

ВИСНОВКИ:

1. Дім, сім'я - середовище первинної соціалізації особистості та особистого простору.

2. Сім'я та шлюб - це первинні групи та важливі соціальні інститути суспільства, які відтворюють суспільство як систему.

3. Шлюб - це основа, ядро сім'ї. З нього сім'я починається. Але шлюб - це союз подружжя по створенню спільного дома та сумісного життя. Поєднують пару у шлюбі любов, взаємні права та обов'язки.

4. Чинниками кризи сім'ї та шлюбу стали позитивні зміни у суспільстві в цілому індустріалізація, урбанізація, міграції, атеїзм, демократизація і фемінізм.

5. Сім'я і шлюб змінюють свої форми і функції, але зберігають своє значення в житті індивіда і суспільства. Дім втілює звички та характер хазяїв, родинні стосунки та образ життя. Зміна типу та форми родин - зміна проектування та інтер'єрів житла.

6. **Соціалізація дітей** - придбання первинних базових знань, умінь, норм і цінностей, підготовка до дорослого життя. **Соціалізація дорослих** - адаптація до нових умов, до конкретної життєвої ситуації, нового колективу, професії, нового способу життя або до людей (сусідів, друзів), освоєння нових ролей, знань, звичок, необхідних у нових умовах.

7. Взаємодіючи із середовищем **на мікро-** (первинні групи, сім'я) і **макрорівні** (система виховання, освіта, культура товариства, СМІ) особистість формується і розвивається, виступаючи одночасно суб'єктом і об'єктом дій і спілкування.

8. Взаємодія особистості з товариством містить у собі **ідентифікацію** (співвіднесення, ототожнення і самооцінку свого місця, статусу), **адаптацію**

(зміни в результаті пристосування до нових умов і ролей), **трансресію** (внесення новацій, ініціатив у мікро-, а пізніше й у макросередовище).

Література:

1. *Антипина Г.С.* Теоретико-методологические проблемы исследования малых групп. М.,1998
2. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди.....М.,- 1991,- разд. Семейные игры.
3. *Бодрияр Ж.* Система вещей. М.: РУДОМИНО, - 2001,- 220с.
4. *Волошин М.* Лики творчества. М.: Наука,-1988,-863с.
5. *Глазунов С. В.* Соціологія сім'ї. –Дніпропетровськ: ДНУ,- 1999,- 246с.
6. *Гоголь Н.В.* Мертвые души. Том 1. // Полное собрание сочинений в четырнадцать томах. М. Издательство АН СССР, 1937-1952; - Том 6. [Электронный ресурс]–Режим доступа: http://az.lib.ru/g/gogolx_n_w/text_0140.shtml
7. *Мацковский А.* Социология семьи. М.,1989.
8. *Розанов В.В.* Итальянские впечатления. С.-Петербург,-1909,-333с.
9. *Роджерс К.* Становление человека.М.:Прогресс,Универс,-1994.- 480с.
10. *Смелзер Н.* Социология,- М: Феникс,- 1994- 688с.
11. *Самойлов Д.* Дневники. [Электронный ресурс]–Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/druzhba/2003/4/radz.html>
12. Структурні виміри сучасного суспільства. Лекція 10 и Лекція 11. К:ІС НАНУ,-2006, С.244-291
13. *Стрельник Е.* Гендерное неравенство. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №4. – С.147-154.
14. *Флоренский П.* Органопроекция.// Декоративное искусство СССР,1969, - № 12, С.29-46.
15. *Шагинян М.* Западногерманский дневник// Дружба народов.,-1971,- №4, - С.76-84
16. *Шюц А.* Смысловая структура повседневного мира / Под ред. Г.С. Батыгина. М.: Фонд Общественное мнение, 2003.- 566с.

17. Что такое современный «умный дом»: безопасность и комфорт на новых технологиях. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://argumentua.com/stati/chto-takoe-sovremenniy-umnyi-dom-bezopasnost-i-komfort-na-novykh-tekhnologiyakh/>

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Дім як середовище первинної соціалізації. Вплив рідного дому на особистість.
2. Взаємозв'язок дому та родини. Зміни планування та інтер'єру домівок в історії людства. Вплив культури та країни на архітектуру житлових будинків.
3. Сім'я як соціальний інститут і первинна група. Типологія і состав сімей та шлюбних відносин.
4. Функції сім'ї у суспільстві та проблеми з їх виконанням.
5. Криза інституту сім'ї та браку у суспільстві: чинники та прояви.
6. Прогноз на майбутнє сім'ї та браку.
7. Стадії життєвого циклу сімей.
8. Гендерна рівність/не рівність у суспільстві: чинники та прояви.
9. Соціалізація особистості – точки зору та етапи, основні механізми та агенти.
10. Соціалізація дорослих – чинники та особливості.

Лекція 11. ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ :МЕХАНІЗМИ ТА ПРОБЛЕМИ

11.1. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЯК ПРОЦЕС. ВИДИ ТА МЕХАНІЗМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Спочатку розберемося з категоріями: «Людина», «Індивід», «Особистість», «Індивідуальність». **Людина** - філософська категорія, що охоплює загальні риси й характеристики, властиві всім людям, що відрізняють людей від тварин. Це назва роду людського. **Індивід** - окрема людина, «один з...» це беззмислове поняття: одиниця, хтось, «Ман» (М.Хайдегер). **Особистість** - це соціальна характеристика людини й індивіда, що включає його внутрішні соціальні властивості, засвоєні в процесі соціалізації, які відбивають соціальну приналежність, ролі, які людина виконує в суспільстві. **Індивідуальність** - унікальність, неповторність особистості, її особистісні риси. Таким чином, **людина** - загальне, **індивід**, **індивідуальність** - одиничне, унікальне, а **особистість**-особливе (міра одиничного, унікального в загальному) й це характеристики кожного з нас. ***Особистість - це міра присвоєння й освоєння соціального й культурного багатства людства.***

Ідентифікація є провідним механізмом формування самосвідомості **Особистості (образа «Я»), основа розуміння себе й свого місця в суспільстві й світі й відносин з людьми.** Проблема «Я й Інші» вирішується через два протилежні механізми: порівняння себе з Іншими й виявлення подібностей й відмінностей з ними. Ідентифікація відповідає на запитання «Хто я? І яка моя місія, роль у цьому житті?». Як заповів єврейський мудрець і вчитель стародавності Гілеель написати на своїй могилі: «Якщо не Я - то хто? Якщо не зараз?-То коли? Якщо я тільки для себе, - то навіщо Я?».

В Україні, як в інших пострадянських країнах, процес глобалізації співпав з процесом внутрішньої трансформації соціальної системи, що ще більш поглибило проблему ідентичності. Тому що колишніх основ і механізмів ідентифікації, які були в стабільній і досить однорідній системі авторитарного типу (СРСР) - більше не існує. Це може викликати в особистості відчуття соціальної втрати, психологічної травми й бажання чимось її компенсувати. Саме це вважається

головною причиною збільшення локальних ідентичностей і етнічного «ренесансу», глокалізації за Р.Робертсоном.

Ідентичність є одним з найважливіших механізмів розуміння себе й інших, основою конституювання особистості (автопроекування). Ідентичність виступає базисом побудови особистістю своїх відносин з Іншими, «вбудовування» особистості в соціальну систему. На основі ідентичності формується самосвідомість особистості, етносу і нації.

Концепт «Ідентичності» розроблявся в працях психологів, соціологів, філософів і інших. Вивчаючи ідентичність, кожна наука опирається на своє бачення цього феномена, свою методологію й методику. У психології ідентичність визначається як усвідомлене самовизначення соціального суб'єкта. У соціології ідентичність звичайно розуміється як характеристика індивіда з погляду його приналежності до будь-якої соціальної спільноти, групи (гендерної, вікової, економічної, етнічної, професійної тощо). «Бути ідентичним значить ототожнювати себе з певною сукупністю інших людей, відчувати спорідненість із ними й мати схожі думки й погляди». (Дж. Гійст) [5].

Ідентичність ділиться на 2 види:

- ❖ тотожність самому собі (цьому самому образу "Я"), сформованому в період первинної соціалізації;
- ❖ ідентичність із Іншими (тими, кого ми називаємо «своїми») із членами соціальних груп (кіл, світів) на мікро-, мезо- і макрорівнях: поселенських, демографічних, етнічних, професійних, національних, субкультурних.

Особиста ідентичність збігається із процесом соціалізації (самосвідомості) і включає **прийняття** своєї тілесності, усвідомлення й виявлення своїх можливостей або **не прийняття**, й можлива в подальшому житті їх зміна. Концепція ідентичності була розроблена вперше представником символічного конструктивізму Дж. Мідом. Експериментуючи з каченятами й куркою, він відкрив так званий «9 день». Спочатку дитина не відрізняє себе від середовища й не виділяє нікого із середовища, потім він ідентифікує себе зі Значимими Іншими (людьми за ним, що доглядають) і починає їм наслідувати (теорія наслідування Г.Тарда).

Ч.Кулі - теорія «Дзеркального Я». Образ «Я» і думка про себе в особистості формується як дзеркальне відбиття трьох проекцій (подібно калейдоскопу), але дзеркала «криві» (суб'єктивні):

- ❖ «Я», як, по - моєму, про мене думають Інші;
- ❖ «Я», як, по - моєму, вони на мене реагують;
- ❖ «Я», як «Я» прореагую на їхню реакцію.

К. Роджерс також вважав, що особистість конструює своє «Я» з 3-х підсистем [15]:

- ✓ «Ідеальне «Я»- яким «Я» прагну бути» (тут проблема фанатів, які розчиняються у
- ✓ особистості свого Кумиру - Л.Є.Ч.);
- ✓ «Реальне «Я»- який «Я» є насправді;
- ✓ «Нормативне «Я» - вимоги й очікування Інших (яким мене бажають бачити - й тут проблем занадто слухняних, бо вони живуть не своїм життям, а відповідно очікуванням Інших - Л.Є.Ч.).

Проблеми виникають, коли відстань між цими елементами занадто велика або сама модель внутрішньо суперечлива. Фанати живуть життям свого ідеалу, розчиняючись у його особистості, не реалізуючи й не розбудовуючи свій потенціал. Інфантильні незрілі особистості «Слухняні» виконавці, що підбудовуються під Інших зустрічаються й у солідному віці. **Завдання - полюбити й прийняти «СВОЄ РЕАЛЬНЕ Я».** Той, хто приймає своє Реальне «Я» - буде приймати й у Інших людях їх реальне «Я», а не вимагати неможливого, щоб «вони стали такими як «Я» бажаю...». Саме тут секрет міцної дружби, стійких шлюбів, гарних стосунків з колегами та сусідами.

У Соціології існує кілька підходів до розуміння ідентичності [20]:

1. Структурно-функціональний підхід. У рамках даного підходу вивчають структуру ідентичності, створюють класифікації й типології ідентичностей, підкреслюючи увагу на їхній ієрархії, відслідковують функції, ідентичності на макро-, мезо- та мікро- рівнях.

2. Рольові теорії трактують ідентичність через категорію прийняття конкретної соціальної ролі, засвоєння якої створює відповідну ідентичність. Однак при цьому особистість, уживаючись і освоюючи роль, індивідуалізує її по-своєму.

3. Символічний інтеракціонізм і феноменологічний підхід. Опирається на поділ особистісної структури "I" на "Self" і "me", запропонованої Дж. Мідом. У такому випадку ідентичності виступають соціалізованою частиною "I" (me) у співвідношенні із самістю (Self) і концепції прийняття й індивідуалізації ролі й інтеріоризації соціальних норм.

4. Соціокультурний підхід представлений у роботах П.Сорокіна, П. Штомпки, Н. Черниш, О.Ровенчак, Н. Костенко, А. Ручки. Ідентичність є в основному соціокультурним духовним явищем і базується на цінностях - стрижнях культури. Культура кожної спільноти задає основні рамки для самовизначення індивідів, тому зміна культур завжди проблематизує і драматизує процес ідентичності. Процес ідентичності з групою також базується на цінностях. Щоб ідентифікувати себе з кимось, потрібно, щоб були колективні зразки й уявлення про норми та цінності (Я - добрий, чесний, спортивний, українець...). Чарльз Тейлор відзначає: «Наша ідентичність формується визнанням або його відсутністю, нерідко - шляхом скривлених уявлень і розумінь нас Іншими. Тому персона або група можуть відчувати реальний збиток, якщо люди або суспільство представляють їх в обмеженому, перекрученому або суперечливому світлі або на основі стереотипів (особливо від цього страждають усі види меншостей)» [17].

Ідентичність містить об'єктивні ознаки, відрефлексовані свідомістю індивіда з соц.середовища й суб'єктивні, які конструює сама особистість: культура, релігія, система цінностей, які можуть стати причиною зміни ідентифікації, виробленої в первинній соціалізації на іншу в зрілому віці. Розвиток етнічної ідентичності Ж. Піаже розглядав як процес створення когнітивних моделей, у відповідь на етнічні почуття. Тоді як А. Шюц підкреслював той факт, що велика частина наших знань про світ та себе передана нам нашим оточенням. Оточення навчає, що «люди повинні створювати типізовані конструкти (когнітивні моделі) відповідно до системи релевантностей* (*відповідностей), яка прийнята в їх соціальній групі».

Набір відповідних типізацій утворює наявні знання (knowledge at hand), які дані людині саме у формі наочного досвіду [22].

Особа - це те творення, складовими якого виступають «Я» - образи (Т. Шибутані), і в якому відбиваються очікування й вимоги Інших до суб'єкта(нормативне «я»). *Особа представлена як «дзеркальне Я» (Кулі)* у тому розумінні, що людина може придбати або втратити своя особу, лише будучи відбитим в Інших, як у дзеркалі. Ці очікування й приписування, у свою чергу, пов'язані з тими правами й обов'язками, які властиві статусному вигляду індивіда. Отже, окремими, але взаємозалежними сторонами **індивіда як особи** є те, (1) ким він прагне бути в очах Інших (або прагне бути відбитим), (2) якими є приписування й очікування Інших щодо нього й (3) якими правами й обов'язками визначається його взаємодія із соціальним оточенням. Якщо щодо індивідуальності формулюється питання: «які відмітні риси даної людини?», то щодо індивіда ставиться питання: «хто є носієм цих відмітних рис?». Соціальна ж ідентичність робить акцент на двох аспектах: (1) *приналежність індивіда до даного соціального світу й (2) наявність у нього статусно-рольових ознак, що випливають із даного соціального контексту*, - відмічає М.Блюмеркранц [3]. Тобто індивідуальна та соціальна ідентичність взаємо пов'язані.

Бурд'є показав на прикладі Кабілії, **що агенти, зайняті безперервними переговорами про свою ідентичність**. Наприклад, вони можуть маніпулювати генеалогіями, як ми маніпулюємо (і з тими ж цілями) текстами founding father (батьків засновників) якої-небудь дисципліни, - здатні нав'язати свою шкалу цінностей, найбільш сприятливу для їхньої власної продукції [4].

Недостатньо тільки засвоїти або освоїти прості практичні навички й професійно вузькі знання, щоб бути особистістю, а тим більше індивідуальністю. Треба навчитися все засвоювати творчо, по-своєму. Солідаризуючись і інтегруючись у мікро- і мікрогрупі, ми одержуємо безпеку й захищеність (чим більше група - тим більше почуття захищеності), статус, соціальне визнання, у тому числі у вигляді матеріальних благ, спілкування, моральної підтримки, нових знань й інформації, але є небезпека втратити свою «особистість», ставши знеособленим індивідом, «таким як усі» (головне гасло конформістів). Саме такий

тип особистості формує сучасне суспільство масового споживання. Мабуть, одна з найбільш характерних рис нашої епохи - це невтримна експансія масової культури. Основними пріоритетами стають розважальна функція й комерційний успіх.

Справа в тому, що особистість не зводиться тільки до своєї актуальності, оскільки перебуває в безперервному становленні, реалізуючи різноманіття закладених у неї потенцій. Вона завжди у шляху, з усіма падіннями, підйомами, йому супутними. **Особистість одночасно суб'єкт і об'єкт творчого зусилля, і, ухваляючи тисячі облич, перетерплюючи нескінченну низку змін, залишається вірною самій собі, у той же час постійно від себе вислизаючи.** Можливо, що в результаті змін, що відбулись, життя для багатьох виявилось комфортнішим й безпечнішим, чим раніше, але зате й безмірно вульгарним. Вульгарність стала повітрям, яким ми дихаємо. Соціум став більш однорідним але й більш стратифікованим. *Суспільство усереднилося і демократизувалося.* Але **вирівнювання** й у колективі, і в суспільстві звичайно відбувається **по нижньому рівню**,- пише М.Блюмеркранц.

«Перше, що вражає спостерігача, - це ... велика кількість людей, рівних і однакових, що невпинно прагнуть до дрібних суєтних задовольень, якими вони перенасичують своє життя. Кожен з них, живучи окремо від інших, далекий від долі всіх інших, людство в цілому представляють для них лише їх діти й особисті друзі. Що ж до співгромадян, вони поруч із ними, але їх не бачать, стосуються їх, але не відчують, вони існують лише в собі й для себе одного, і нехай у них й існує споріднення, країну вони, можна сказати, втратили» (А. де Токвіль)[19]. Це написано не в наш час, але начебто про нас із Вами.

Порівнюючи себе з Іншими й виявляючи подібності й відмінності, особистість конструює концепцію своєї ідентичності особистісної й соціальної.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ. Якщо простежити, які *тенденції розвитку особистісної структури продукує сучасне суспільство*, зрозуміло, до них варто віднести: революційні зміни у повсякденному житті й побуті, індивідуалізм, якій став всюди проникаючим, пов'язана з ним психологія гедонізму (насолоди) і комерціалізація всіх людських відносин, не виключаючи простір культури та освіти. Навіть за останні десятиліття в житті людей відбулися

істотні зміни. У світі, що постійно ускладнюється, зростає кількість різноманітних технічних нововведень і всіляких побутових послуг, сервіс стає усе більш зручним і ненав'язливим. У цивілізованих країнах зменшується економічна залежність членів родини один від одного. І чоловік, і жінка в сучасному західному суспільстві здатні цілком успішно виживати поодиночці, не накладаючи на себе обтяжної ваги шлюбних обов'язків і ретельно оберігаючи свій життєвий простір від вторгнення в нього Іншого. **«Сучасна людина - вічний Робінзон нескінченних комунікаційних ліній»**. Такі фактори нашого повсякденного існування, як усілякі засоби відеотехніки, а потім і Інтернет, мобільний зв'язок, обумовили тотальне проникнення в наше повсякденне життя віртуальної реальності, що не могло, певним чином, не скорегувати нашу свідомість. **«Для одних це розширило сферу досягнень культури, для інших - обрїї їх сновидінь»**,- визначав Блюмеркранц [3].

Можливості нових комунікацій повинні були б сприяти знаходженню більш тісної спільності між людьми, але **насправді спілкування втратило необхідну атмосферу інтимності**, і нагадує, скоріше, тюремне побачення під незмінним спостереженням механічного посередника - телефонного або електронного апарата й маси спостерігачів. **Зникла межа між публічним і інтимним**. Суть нашої епохи втілена в «Культурі підглядання» - американському документальному фільмі, як люди встановлюють всюди камери й демонструють все своє життя іншим у всіх подробицях. Один із сучасних філософів якось відзначив, що **не тільки ми дивимося в телеекран, але й телеекран, у свою чергу, вдивляється в нас**. Як ми вже говорили, **домінуючим центром сучасної культури став ЕКРАН**.

Сучасний тип особистості в аналізі М.Блюмеркранца виглядає так: «У пошуках чи то економічної вигоди, чи то засобів до існування, нинішній житель Америки, як, втім, і мешканець Європи, змушений безупинно **подорожувати по світу, змінюючи міста й країни, приваблений підбадьорливими душу мріями про надійний заробіток і кар'єру**» [3, с.52-53]. На відміну від своїх давніх попередників **сучасний номад* (*кочівник)** подорожує не обтяжений важкою поклажею. На самоті або з родиною він переїжджає на нове місце, швидко

приспосовується до нового середовища, знаходить нову квартиру, купує меблі й заводить нові знайомства. Усе його добро вміщається в чековій книжці... Будинок для нього - тільки чергове пристанище, привал на шляху... Усе «о'кеу» або «no problem» - його незмінний пароль відгуку на всі виклики життя, яке не варто ускладнювати й драматизувати. Чудеса технічної думки роблять його більш мобільним, більш незалежним від соромливих пут постійного житла. Автомобіль, телефон, відео, факс, телевізор, комп'ютер - забезпечують швидкість пересування й портативність технічних засобів, вони головні союзники номадуючого* (кочового) стилю існування. Патріархальний уклад життя з неспішним ритмом загальних сімейних трапез в оточенні старих речей, що зберігають родову пам'ять про покійних батьків і дідів, альбоми з вицвілими від часу світлинами, чії сторінки просочені ароматом минулого й ще утримують у пам'яті зримий зв'язок поколінь, - усе це приречено канути в небуття» [3, с. 54] (докладніше Л.№12).

Йде маргіналізація й прискорюваний процес деградації культурних еліт у суспільстві, зникають духовні орієнтири, а разом з ними естетичні й моральні критерії сприйняття й оцінки дійсності. Це явище, проголошене «повстанням мас», описував **Ортега-І-Гасета** на початку ХХ століття: «Характерним для нинішнього моменту є те, що посередність має нахабність усюди затверджувати й усім нав'язувати своє право на посередність. Як говорять американці, **непристойно відрізнитися від інших**. Маса змітає зі свого шляху все, що не схоже на неї, вона грасує всяку індивідуальність» (конформізм породжує сірість і посередність - Л.Є.Ч.). У результаті змін, що відбулись, **сучасна культура з'являється** вже не як система якісних відмінностей (Маршал Маклюен), а **як кількісний результат, як «сума сенситивних переваг»**. Це, у свою чергу, наводить на міркування: чи маємо ми тут, власне кажучи, справу усе ще з культурою, або ж, прибігаючи до термінології Бодрийяра, з її симулякром.

Цій процес отримав назву макдоналізація та вестернізація (американізація). У цілому в транзитивних країнах, де діють процеси глобалізації, спостерігаються як опозиційні, так і адаптаційні практики реакцій на глобалізацію. Перші виникають і діють внаслідок прийняття так званої «негативної ідентичності» («ми не такі, як

вони») у ході глобалізації (М.Кастельс), останні – є проявом лояльності й зацікавленості глобалізацією [5], але при збереженні ідентичності.

Не слід забувати, що у світі чимало існує спільнот, які постійно й міцно ідентифікуються за своєю традиційною культурою (релігія, етнос, місце проживання). Внаслідок експансії транснаціональних корпорацій, що знищують екологічні умови їх традиційного способу життя й професій, вони часто змушені селитися в таборах переселенців або резерваціях, *зубиться можливість збереження культурної ідентичності* даних співтовариств, у тому числі їх мови, а з цим й культурного різноманіття людства. **З 10 тисяч мов, які існували в людській історії, уже зникло більш 4 тисяч мов** [26]. Сьогодні процес мовної різнорідності відбуваються у прискореному темпі. Зникнення мови для малих груп (наприклад караїми в Україні) означає фактично смерть усієї культури, створеної даною мовою. *Але це втрата не тільки для невеликої групи представників даного народу, а й для всього людства* (див. Л. № 14).

Глобалізаційні процеси приводять до збільшення індивідуалізму й прагматизму в установках людей і їх взаєминах. Одночасно відбувається тотальний надлам основ в традиційному публічному житті. **Адже живемо ми в заекранному світі, гіперпросторі. Під впливом так званої глобальної культури слабшає вплив локальних культур, росте їхня аморфність, девальвуються самобутні культурні канони, стираються культурні й ментальні границі між народами, країнами, культурами, етносами. Глобальна культура - це масова культура:** фастфуда, кітчу й попси, а також ритуальних псевдоконтактів (посилаючи коктейлі або смайлики у контакт і ін. соціальних мережах, люди роблять масові ритуали, знаки поваги, але не спілкуються). Символом сучасної людини став герой книги/фільму «Людина Zum», яка ганяється за примарами бажань, клацаючи кнопками пульта.

На думку українського соціолога С.Макеєва, «у перехідних суспільствах критерії ідентичності, які колись розділялися майже всім населенням, **знають...сильної фрагментарності, і практично не збереглися.** Вони різняться у представників різних регіонів, професій, конфесій, громадян держави, груп й навіть усередині окремої особистості» [17]. У своїх ідентифікаційних практиках і

конструкціях держава, соціальні групи й індивіди використовують різні, часто незрозумілі й сумнівні критерії». Наприклад, формування національної ідеї через лозунги: «Україна - це Я» і без того атомізованої країні, або «Наші» в поліетнічній Росії. Системна травма в транзитивних суспільствах внаслідок трансформації й криз, **супроводжується відчутною кризою соціальної ідентичності**, повною або частковою втратою контролю над її відтворенням або конструюванням. Девальвуються старі цінності, у гру вступають нові, але не відразу, а з деякою затримкою (Закон культурного Лага. Осборн). Процес ідентифікації особистості йде через механізм первинної (дитинства) і вторинної (життя) соціалізації, засвоєння світової культури у результаті цього формується певний тип особистості.

11.2. КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У СОЦІОЛОГІЇ.

ТИПИ ОСОБИСТОСТІ

1. Марксизм вважає **особистість** суперечливою єдністю об'єктивного і суб'єктивного. Вона **одночасно є суб'єктом і об'єктом суспільних відносин і діяльності**. Цей самий загальний підхід реалізується в більш конкретних соціологічних теоріях. Наприклад, особистість, як суб'єкт дії і спілкування, розкривається в **мотиваційно-потребнісній моделі** особистості. Звідси особистість має автономію, уміння володіти собою, розвинену самосвідомість і спроможність до нестандартної, творчої поведінки, що виходить за рамки запропонованої ролі. Тоді як у розуміючої соціології (Г. Зимель, М. Вебер та інші) особистість розглядається тільки як суб'єкт соціальної дії.

2. **Рольова теорія особистості** з'являється у роботах Дж.Міда, Т.Парсонса, І.Кона та інших. Освоюючи соціальні ролі, особистість одержує уміння і навички, що стають її особистими характеристиками. Чим ширше рольовий репертуар, тим багатша і різноманітніша особистість.

3. **Диспозиційна теорія особистості** пов'язана з іменами Т. Знанецького, Ч.Томаса, Р.Мертон, П.Бурдьє, В.Ядова. Вона описує внутрішню складну структуру цінностей, переконань і установок, що визначає поведінку особистості.

Однак люди - продукт взаємодії і спілкування. Як писав М.Бубер: «Можна сказати, що люди створюють один одного, без тебе немає мене й навпаки...». Розглянемо коротко кожен теорію.

Особистість як суб'єкт дії. Коли робітник точить деталь на верстаті, дружина готує обід для сім'ї, викладач пише текст лекції, вони спілкуються в той же час з іншими людьми, творцями технологій, авторами, колегами, що зробили попередню роботу, але опосередковано. Взаємодія і взаємовплив людей відбувається не тільки вербально (словами), але і через обмін думками, почуттями, матеріальними предметами, енергією, що служать змістом і способом спілкування. Мовчання, гра, творчість, торгівля, дипломатія і бійка - це усі форми взаємодії, де особистості реалізують, виявляють свої якості суб'єкта, у той же час, - виступають об'єктом комунікації і дії інших людей.

Комунікацію можна розглядати як процес встановлення і зміни міжособистих зв'язків, а значить тканини соціального життя. Вона не зводиться до процесу прийому й обробки інформації, тому що тут не визначений суб'єктний компонент. У комунікації завжди беруть участь як мінімум дві особистості, хоч би через століття або на відстані. Особистість у спілкуванні розвивається і змінюється завдяки таким механізмам або стадіям спілкування (моя концепція):

- ❖ **Взаємодія** у формі контакту, обміну, інтеракції;
- ❖ **Взаємовідносини** у формі емоційно-особистих і ділових, процедури порівняння й оцінки себе з іншими;
- ❖ **Взаєморозуміння** пов'язане з виявленням подібності і виробленням спільності в оцінках, поглядах, цілях;
- ❖ **Взаємовплив** приводить до зміни поведінки, внутрішньої структури і ментальних полів сенсу.

Процес комунікації може зупинитися на будь-якій стадії. Але за словами та діями завжди стоять мотиви. Мотиви зв'язані з реалізацією потреб, інтересами і ціннісними ідеалами. Тут перший підхід до особистості перегується з третім. Але перших цікавить практична сторона. **Мотив** - конкретний, внутрішній побудник до дії, що визначає поведінку особистості в конкретній життєвій си-

туації. Він може бути усвідомленим або ні. М.Федотов увів поняття «позамотиваційне» поведіння, а Ф.Ніцше - «імморальна людина», тобто, коли мотив був відсутнім. Соц. дослідження малолітніх правопорушників підтвердили наявність такого феномена: не відхиляючи моралі суспільства, пояснити мотиви своїх вчинків вони не можуть. Це прояв внутрішнього розриву відчуженої нерелексованої свідомості «розмиті особистості», колективного впливу.

У книзі «Трикутна людина» наводиться класифікація залежно від доміантної сфери мотивації можна аналізувати: «Потребнісну», «Мотиваційну» або «Ціннісну» особистість. Для Ю. Хабермаса, особистість як автор автономних життєвих проєктів виступає важливою складовою творення і перетворення соціуму. Але ситуація дії ніколи цілковито не підпорядкована акторам, за межами їх контролю перебувають також чинники, що зумовили виникнення ситуації, можливі конфлікти і неочікувані наслідки дій. Близько до цього рефлексивний моніторинг Е. Гіденса. Тому Гіденс розподіляє суб'єкта соціальної дії на агентів, акторів та учасників.

Рольова теорія особистості також вже розглядалася (див.ЛЛ.№3 і ЛЛ.№9) . У аналізі соц.структури і первинних груп ми говорили, що поведіння особистості описується двома параметрами: «соціальний статус» і «соціальна роль», задана цим статусом. Кожна людина займає в соц.структурі декілька позицій, кожна з яких пов'язана з визначеними правами й обов'язками. Людина може мати декілька статусів і ролей, але один із них головний або інтегральний. Він визначає його положення в суспільстві. Соціальний статус виявляється у вигляді, промові, одязі, манері поведіння і спілкування, місці проживання й інших соціальних ознаках (форма, знаки розходження, нагороди) а також внутрішній структурі (професійні якості і деформації, світогляд і моральні принципи). Згадаємо розходження уродженого, приписуваного і придбаного статусів.

Соціальна роль - сукупність дій і відносин, яких повинна дотримуватися людина, що займає визначений статус. Наскільки успішно конкретний індивід справляється з роллю, індивідуально її інтерпретуючи внеском особистих якостей, умінь, розуміння, інтересів і установок,- усе це впливає на виконання ролі.

Можна доповнити формулу успіху, запропоновану А.Ейнштейном з моїм додатком (див. мал.1).

П.Бергер ставить під сумнів припущення щодо незмінності особистості. Його робота має назву «Суспільство в людині». «З соціологічного погляду, - пише він, - соціальна особистість уже не є заданою сталою сутністю, що переходить від однієї ситуації до іншої. Це *процес постійного народження і переродження в кожній соціальній ситуації*, перевитий тонкою ниткою пам'яті. Тому в межах соціологічного міркування на питання «*кто є «реальний» індивід у цьому калейдоскопі ролей та ідентичностей?*» можна відповісти лише переліком ситуацій, причому в одних він – є одним, а в інших – іншим» [15] (Бергер, 1995). Так виникає багатовимірна концепція особистості з множенням «Я».

Мал. 1 ФОРМУЛА УСПІШНОСТІ ОСОБИСТОСТІ		
	Рівень прагнення особистості.	
УСПІХ =	—————	× Групові чекання
	Рівень можливостей особистості.	

Диспозиційна теорія особистості. Під впливом макро- і мікросередовища, в процесі соціалізації у свідомості особистості формується певна *ДИСПОЗИЦІЙНА СТРУКТУРА (ментальна)*. За своїм змістом вона близька до поняття «габбитус» П.Бурдьє (навичка, схильність, що впливає на сприйняття і поведінку особистості в даних запропонованих умовах). Аналогічно військовому терміну «диспозиція» = взаєморозміщення, ця структура вибудовує взаєморозташування і взаємовплив якісно різних внутрішніх систем особистості, кожна з яких має свої функції, структуру і механізми змін.

Диспозиція поділяється (класична концепція 2 рівня нижчий та вищий - Л.Є.Ч.) на:

❖ **Вищі елементи**, куди відносять загальну концепцію життя, світоглядні погляди (знання) і систему цінностей, узагальнені уявлення, соціальні настанови.

❖ **Середні елементи**, включають групові стереотипи, навички, моделі поведінки і спілкування, що виробляються як результат досвіду, комунікацій з іншими людьми, виховання, професійного досвіду і інше (мой додаток).

❖ **Нижчі елементи** мистять ситуаційні моделі поведінки, поведінку в окремих сферах (навчальній аудиторії або на дискотечі) або у певній ситуації (спонтанні реакції).

Ці структури відносно автономні, і їх компоненти можуть протиречити один одному, але це не заважає людині поводитися відповідно кожному з них і не відчувати дисгармонії.

П.Бурд'є підкреслював, що форми взаємодії обумовлені об'єктивними структурами, які породжують схильності взаємодіючих агентів. Структури ж наказують акторам їхні відносні позиції в процесі взаємодії. Але люди виконують дії індивідуальним чином. Тому, якщо в оркестрі не буде диригента, у компанії лідера, в організації керівника, - не буде злагодженої спільної роботи тривалий час (див.к/ф Феліні «Оркестр»). Але це не означає, що оркестр без диригента зовсім не може грати співзвучно. Поводження членів однієї соціальної групи в диференційованому суспільстві збігається в значній мірі, частіше і краще, ніж коли свідомо і штучно координувати їхні дії. Оскільки, *слідуючи своїм внутрішнім спонуканням «кожний збігається з кожним»* (завдяки емпатії).

Навички, схильності, сформовані середовищем, структурами дитинства, створюють «уписування в загальну справу (тіло) історії, хоча люди діють автоматично і рефлексивно. Поправки і регуляції, свідомо внесені акторами й агентами (вчителі, батьки, менеджери, сама особистість), припускають володіння загальним кодом, який східним чином розуміється і діє на «габітус» як сигнал або стимул запуску певної моделі поведінки. Ідентифікація пояснює секрети групового й індивідуального впливу» - відзначає П.Бурд'є. Соціальні інститути живуть доти, доки вони об'єктивуються не тільки створюючи поле діяльності соціальним агентам але й у тілах, розумах, створюючи «габітус» і диспозиції, схильність виконувати, підкорятися, відповідати об'єктивним вимогам цього **поля практик і структур** [4].

Ототожнення особистості з головною роллю або статусом, розчинення в ній веда до втрати індивідуальності. На відносини впливають посади, професія, головні ролі, соціальні характеристики, а не особисті якості. За допомогою спеціальних соціальних процедур інституціональні розходження між особистостями стають природними розходженнями, у ході соціалізації вони втилюються в наші душі і плоть, стають переконаннями. «Людина в футлярі» (А.Чехов) - не може його зняти, «личина», маска (Н.Бердяєв) стає внутрішнім «Я» особистості (професійні деформації).

Кожний систематично **робить вибори** місць, осіб, подій, інформації, моделей дії **на основі раніше виробленої схильності (диспозиції)**, захищаючи себе від кризи і критичних нападок. Одна з причин відхилення студентів від серйозного вивчення гуманітарних дисциплін - численні штампи і стереотипи минулих часів, засвоєні ними не критично, автоматизм поведінки і мислення без усвідомлення довгострокових наслідків. Відхилення відбуваються усвідомлено і неусвідомлено. Можна згадати висловлення Е. Дюркгейма: «З того, що соціальні вірування і звичаї проникають у нас ззовні, не впливає, що ми їх пасивно сприймаємо, не піддаючи змінам. Осмислюючи колективні інститути, люди пристосовують їх до себе. Ми їх індивідуалізуємо, відзначаємо так чи інакше своєю міткою». Формується особистий стиль, індивідуальні відхилення, своєрідність у рамках типових соціальних траєкторій.

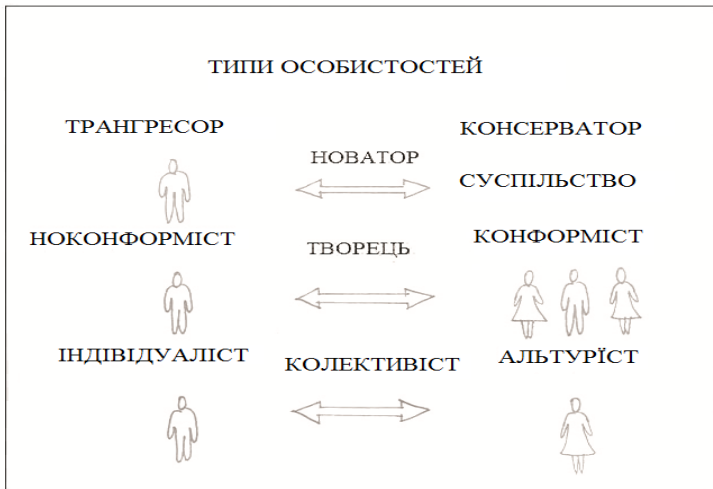
Не випадково процес виробництва розглядається постмодерністами не лише як **виробництво** матеріальних благ і послуг, а й як творення **креативної особистості**. При цьому в центр дослідницької уваги потрапляють не суб'єкт-об'єктні, *а суб'єкт-суб'єктні відносини як основна форма соціальних зв'язків у третьому тисячолітті* (Poster, 1966). На думку постмодерністів, деконвенціоналізація соціальних практик розширює соціальний простір для творчого конструювання ідентичності, хоча це автоматично й не сприяє зростанню здатності індивіда до такої діяльності та свідомої орієнтації на неї (Wagner, 1994).

ТИПОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТЕЙ У СОЦІОЛОГІЇ.

Існують різні класифікації і підходи:

- ❖ **Історичний** (за формаціями і цивілізаціями – напр. особистість раба)
- ❖ **За аналогіями і моделями поведінки** (напр. «прораб»).
- ❖ **За соціально-культурними групами** («кришнаїт»). Сюди ж відносять «маргінальну особистість»
- ❖ **За ступенями зрілості** (інфантильна, дзеркальна, ідеаліст, діяч, самодостатня та ін.)
- ❖ **За рівнем відносин: особистість-суспільство, особистість-група й особистість - особистість** виділяють такі тріади (див.Мал.2).

Мал. 2 ТИПИ ОСОБИСТОСТІ (Чернова Л.Є.)

Трансгресор – революціонер, що заперечує існуючий порядок та цінності, «увесь світ до основи ми зруйнуємо...».

Консерватор - бажає зберегти існуючий порядок та цінності, дорожить ними та захищає.

Творець або новатор - створює нові засоби і цілі, нові цінності. Він теж девіантний, але його відхилення позитивні і конструктивні для товариства. Він «прокладає нові стежини й алеї, навіть, якщо ломиться крізь кущі» (П.Монсон).

Конформіст - Припускає повне прийняття (хоча б зовнішнє) норм, цілей і способів дії, прийнятих у мікро і макросередовищі. Вони «ходять у парку тільки по алеях і освітлених вулицях», не задумуючись про тих, хто ховається в кущах, через страх бути не прийнятими або покараними (П.Монсон). «Я буду таким, яким вам потрібно», - це особистість, позбавлена індивідуальності.

Нон-конформіст, або Людина, що бунтує, описана Г.Маркузе й інш. Це людина, що на усе говорить «ні», він ніколи не поступається і не згодний ні на які компроміси. «Нехай цей світ прогнеться під нас» (хит А.Макаревича). Він руйнівник, революціонер, нічого не пропонуючий замість. Усі його ідеї залежать від суспільства, чії цінності він відхиляє, це ті ж самі цінності - тільки зі знаком «мінус». Способи його дій руйнівні і деструктивні для суспільства. Якщо згадати П.Менсона, то нонконформіст - це людина, що витоптує клумби і розбиває ліхтарі.

Егоцентрист - хоче більш отримувати у стосунках, ніж віддавати, для нього існують тільки його інтереси, він «центр Всесвіту». («Зоровий хлопчик» Г.Уелс, м/ф «Дракончик на шоколадній фабриці»: «все мені, мені та мені...»).

Альтруїсти - для них важливо «жити заради інших», більш віддавати, ніж отримувати, вони завжди в меншості, але завдяки їм світ ще існує.

Колективісти, або справедливісти вміють поєднувати свої та колективні інтереси, для них важливий «справедливий» обмін «скільки я віддаю - стільки я й отримую», вони прагнуть рівних відносин.

Людина занадто залежна від Інших, стає знеособленою, ніякою, пластиліновою, конформістом. Людину незалежну від Інших і від обставин, називають «самодостатньою» особистістю або «make self» - людина, що зробила себе сама.

11.3. ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

Люди складні і багатогранні. Вчинки однієї людини відрізняються від іншої. Та сама людина поводиться по-різному в різних ситуаціях. Оцінки поведінки як «нормального», «правильного», «природного», «законного» відносні і залежать від

соціальних норм, на базі яких виносилась оцінка. Соціальні норми бувають різної сфери застосування: моральні, економічні, юридичні, політичні, релігійні, естетичні, побутові й ін. Також існують різні зони прийняття норм: державні, групові, етнічні, загальнолюдські. Еміль Дюркгейм докладно вивчав цю проблему і виявив два протиріччя:

1. Норми, закони, правила, традиції, які застаріли, але прийняті як норми (канони) досі, - це гальмо для розвитку суспільства.

2. Якби всі люди дотримувались норм (поводилися однаково) - це було б загибеллю суспільства, тому порушення норм благотворні і необхідні для нормального функціонування і розвитку. ***Розмаїтність - застава життєвості соціальної системи та її подальшого розвитку.***

Соціальна норма - історично сформована у конкретному товаристві межа, інтервал припустимого (дозволеного або обов'язкового) відхилення в поведженні, діяльності особистостей, соц. груп і організацій. (див. Мал. 3).

В структуралістській теорії Мішеля Фуко відношення «норма» і «аномалія» розглядаються в аналізі укоренення їх в житті суспільства через систему регламентації і регулювання соціальної діяльності через мову, комунікативні практики в педагогіці, клінічній практиці, петиціарній системі та інших. **Нормалізацію, або нормотворчість**, М.Фуко розглядає як особливий механізм встановлення владних відношень в середині суспільства за допомогою смислового розрізнення через інститут знань. Поняття «норми» здійснювало роль провідника «влади-знання» до внутрішнього світу особистості через інститут родини та гуманітарні інституції.

ТИПИ ДЕВІАЦІЙ:

По суб'єкту дії:

❖ Вчинок, дія людини або групи, що не відповідають встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам, стандартам, шаблонам, традиціям.

❖ Соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим шаблонам, нормам, стандартам.

По напрямку і наслідкам:

❖ Позитивні відхилення сприяють розвитку суспільства, подоланню застарілих норм або реакційних законів (напр. расової сегрегації). Насамперед, педагогічні, психологічні (психіатричні), соціальні інноваційні відхилення.

❖ Негативні відхилення викликають дисфункції, дезорганізують систему, підриваючи її основи на макро, середньому або мікрорівнях. Це різні форми соціальної патології: злочинність, наркоманія, алкоголізм, проституція, насильство над особистістю. Їх поділяють на направлені проти інших і направлені проти себе.

Будь-яка діяльність, що не відповідає стандартам, може бути позитивною і негативною. Копернік, Галілей, Бруно, Паулі, Ейнштейн і ін. - відкинули існуючі норми науки. Художники-модерністи і постмодерністи, філософи, революціонери, люди творчості, інноватори соціальних відношень і педагогіки, - усі вони девіанти. Їхнє поведження, ідеї та практика життя не вписувалися в загальноприйняті норми та стандарти. Межа позитивних і негативних норм-відхилень рухлива в часі і соціальному просторі соціумів. Ті ж революційні рухи дисфункціональні стосовно соц.системи, а з погляду біфуркації синергетики – позитивні для її розвитку. Процеси дезорганізації (хаосу), відповідно до даної теорії, необхідні й обов'язкові для систем, що самоорганізуються. Крім того, різноманіття, стратифікаційне і субкультурне призводить до співіснування протилежних або суперечливих норм в одній системі. Це і є свобода вибору особистості - на які норми особистість орієнтована (в диспозиції). Але як і до прогресу, можна використовувати

гуманістичний критерій: **коли відхілення приносить шкоду життю та здоров'ю хоч однієї людини - вони негативні, коли ні - позитивні.** Складно визначити, куди віднести революціонерів: їхні ідеали і цілі часом позитивні, але форми і методи боротьби - негативні.

Крім того, *девіантна поведінка відрізняється за ступенням відхилення:* провина (невільна), проступок, правопорушення, злочин, гріх. Відповідно відрізняються і форми покарання.

Причини девіантного поведіння трактуються різними теоріями. Приведемо деякі з них:

1. Р.Мертон вважає, що девіантність зростає, коли відбувається розрив між цілями (цінностями), проголошеними даною культурою і способами їхніх досягнень (напр.більшовізм).
2. Е.Дюркгейм - коли порушуються застарілі або відсутні явні соціальні норми (перебудова в СРСР).
3. Шоу і Маккей - коли порушуються або слабшають культурні цінності і норми, соціальні зв'язки, або вони стають суперечливими.
4. Я.І.Гилінський - коли великий розрив між потребами особистості і можливостями їх задоволення, соціальна кривда висока, або є нерівність шансів на початку життя. Масова соціальна непорядкованість, незадоволеність у період криз. У Ленінграді КСД показали, що соціальна база девіантності - «маргинали», молодь. У сучасній вітчизняній соціології, несумнівно, інтерес являє позиція Я.І. Гилінського, вважаючого джерелом девіації наявність у суспільстві соціальної нерівності, високого ступеня відмінностей у можливостях задоволення потреб для різних соціальних груп.
5. Концепція стигми («клейма») - який накладається Значимими Іншими в ранньому дитинстві, не дозволяючи людині стати «своїм», «бути гарним» тощо (к/ф «Генерали песчаних кар'єрів», хит М.Джексона «I am BAD»).

Причини дезорганізації соціальних спільнот. Соціальні зміни: демографічні, міграційні, урбанізаційні, постіндустріальні роблять деструктивний вплив на спільноти. Це відбивається як у зовнішній (формальній) структурі, так і у внутрішній функціональній характеристиці. Розпад великих сімей, жінки, що пра-

цюють, зникнення сусідських спільностей - знизило спадкоємність культури поведінки і **послабило соціальний контроль** – «Дитя з ключом на шії». Плинність кадрів у великих колективах, **відсутність групових норм**, - ослаблення соціально-психологічного чинника взаєморозуміння і згуртованості. Велике число мігрантів - посилення маргінальності. Перекручування статево - вікової структури в силу низької народжуваності, вимирання сіл і диспропорції монопромисловості в малих містах дало зростання безробітних або несемейних одиначок. Розхитування цінностей, **суперечливість норм і стандартів**, розмитість меж між гарним і поганим, ослаблення нормативних функцій товариства, тому і росте девіантна поведінка.

Ще одним чинником дезорганізації є включеність особистості в різні соц.групи, що нав'язують різні, часом суперечливі, норми й ідеали, зразки поведінки. **Неузгодженість соціальних ролей або вимог** також може приводити до неясності критеріїв оцінок, а значить і орієнтирів. Звідси спільноти не можуть забезпечити особистості несуперечливої системи норм які зразок та орієнтир поведіння, не створюють почуття солідарності і приналежності в силу відчуженого характеру зв'язків особистості зі спільнотою, руйнуючи упорядковану систему шаблів соціального престижу і визнання. Напр. в опитуваннях страхокласники на поч. 90-х р.р. найбільш престижними професіями назвали «валютну проституцію» і «рекет». Одним з проявів такої дезадаптованості є концепція «маргінальності».

Маргінальна людина (Стоунквіст) - це не просто «середня» або проміжна особистість, що знаходиться між двома соціальними групами, **а двоїста по своїй культурі та орієнтирам особистість**. Почуття самотності, відчуженості від товариства, внутрішній конфлікт, моральна і психологічна криза - призводить до втрати соціальних ідеалів і асоціальної поведінки. Постійна готовність до протистояння породжує агресивність маргіналів (Р.Парк).

Молодь вважається девіантною, бо по суті маргінальна - уже не діти, ще не повноправні дорослі. Соціальні групи не включені у суспільство, відчужені від праці, керування, духовної творчості, у яких немає можливостей для самореалізації і розвитку стають почвою для девіації (Г.Маркузе - «нові аутсайтери»).

Критики пропонували розділяти маргінальну ситуацію і культурну взаємодію, що не породжує асоціального поведження (А.Антоновський): обмін між незалежними співтовариствами, спілкування народів, чії етнічні межі стійкі, культурні контакти, що приводять до швидкого поглинання й асиміляції індивідів і груп однієї культури - іншими.

Дві культури, що знаходяться в тривалому контакті, із яких одна є пануючою (російська в СРСР), її представники мають владу і не схильні до впливу іншої, маргінальної культури. Члени маргінальної групи, які освоюють пануючу культуру, сподіваються бути заохоченими її представниками, але бар'єри зберігаються в силу дискримінації (пр: євреї в Росії або Німеччині), або дії чинників, оцінюваних як «зрада» своїй культурі (українці російськомовні).

Роберт Парк на основі досліджень у Південно-Східній Азії змінив свої погляди: «Маргінальна людина - це тип особистості, що з'являється в той час і в тому місці, де з конфлікту рас і культур починають з'являтися нові співтовариства, народи і культури. Доля прирікає їх на існування в двох світах одночасно, змушує їх прийняти роль космополіта. Така людина стає мимоволі, у порівнянні з його оточенням, людиною більш тонкої і широкої культури, витонченого інтелекту, більш широких, незалежних і раціональних поглядів».

Соціологи різних шкіл і напрямків розглядають, як і раніше, маргінальність як символ одіозності і девіантності, персону нон грата. Але це не вірно. Треба розрізняти маргінальність межеву (між культурами) та периферійну (опозиційну до пануючої культури) (див.також Л.№6).

Відомий представник французької соціологічної школи **Г.Тард**, який, до речі, працював окружним мировим суддею і директором відділу кримінальної статистики, **злочинність** розглядав як суто соціальне явище, підкреслюючи, що **уявлення про дозволене і злочинне змінюються в суспільстві** разом із ходом історії. Злочинець, за Тардом, - істота цілком соціальна, породжена злочинним соціальним середовищем, яке відрізняється власними звичаями, неписаними правилами, специфічною мовою (анти-культурою). Злочинці, як і всі інші категорії людей, тяжіють до об'єднання у співтовариства, що мають власну субкультуру, організаційну структуру тощо. Ідеї Тарда щодо формування особистості злочинця

через наслідування згодом знайшли відлуння в кількох сучасних теоріях походження девіантної поведінки.

Найвагоміший здобуток у розвиток соціологічних уявлень про норму і відхилення належить у класичній соціологічній теорії, безумовно, **Е.Дюркгейму**, який великою мірою спирався на праці А.Кетле. Останній намагався простежити статистичні закономірності подій і співвіднести їх із станом суспільства, щоб з'ясувати закони побудови і розвитку суспільства. Аналізуючи статистичні відомості, Кетле дійшов до висновку, що злочини з необхідністю присутні в будь-якому суспільстві, і висловив припущення, що саме суспільство готує злочин, а злочинець виступає лише його знаряддям. Те, що «бюджет в'язниць та ешафотів» виконується вкрай акуратно, свідчить, на думку Кетле, про те, що суспільство передбачає певний рівень злочинності і, на жаль, прогноз цей зазвичай справджується. Створені Кетле «таблиці злочинності» не втратили своєї актуальності і сьогодні. Виявлені ним закономірності, наприклад, про зв'язок рівня злочинності з віковими категоріями, зокрема, про пік злочинної поведінки в молодому віці, мають сталий характер і діють сьогодні так само, як і в позаминулому столітті.

Дюркгейм, відштовхуючись від соціальних типів Кетле, увів у соціологічне теоретизування **поняття нормального і патологічного**, які були вже теоретичними конструкціями, побудованими на ґрунті зафіксованих статистичних залежностей. Із соціальної точки зору **злочин є нормальним явищем, оскільки суспільство, позбавлене відхилень, неможливе**. Хоча дії, що кваліфікуються як злочинні, змінюють свою форму, завжди існують люди, які діють у такий спосіб, що заслуговують покарання. Оскільки не може бути суспільства, в якому індивіди не відрізнялися б від колективного типу, **деякі з цих відмінностей обов'язково кваліфікуватимуться суспільством як злочинні**. Отже, **відхилення** (крайньою формою якого є злочин) є **необхідною умовою** будь-якого **соціального життя** і є корисним, оскільки умови, з якими воно пов'язане, необхідні для нормальної еволюції моралі та права. **Воно не лише вимагає відкрити шлях до змін, але й прямо готує ці зміни**. Так, новітній філософії передували еретики, які переслідувалися впродовж усіх середніх віків. Причому функцію забезпечення змін

виконують не лише позитивні, а й негативні відхилення, бо, як зазначав Дюркгейм, «для того щоб могла виявитися оригінальність індивідуаліста, який мріє піднятися над своїм століттям, потрібно, щоб була можлива й оригінальність злочинця, що перебуває нижче свого часу. Одна не існує без іншої». (Дюркгейм, 1995).

Виявлені Дюркгеймом стійкі кореляції різних форм девіантності між собою.

1. У різних країнах в різні часи спостерігається відносна зворотна кореляція між насильницькими і корисливими злочинами, між алкоголізмом і наркоманією, убивствами і самогубствами, жіночою злочинністю і проституцією. Ці *форми взаємозамінні і взаємно врівноважують* одна одну.

2. Взаємозв'язки форм девіації часто складні і суперечливі і не завжди відповідають повсякденним уявленням. Нерідко спостерігається *індукція форм соціальної патології, коли одне негативне поводження підсилює інше*: алкоголізм/хуліганство і насильницькі злочини; наркотики/корисливі злочини; бюрократизм/посадові і господарські порушення. Є і зворотня залежність - при рості насильства знижується корисна злочинність. Вони не є причиною і наслідком, можуть супроводжувати один одного, а можуть не супроводжувати. Пияцтво і наркоманія спрямовані насамперед проти себе, тоді як злочинність спрямована проти інших людей. Під час війни зменшується число самогубств, але зростає число корисливих дій (мародерство), зменшується кількість насильницьких злочинів, бо є легальний спосіб убивати. У період економічного буму (золота лихоманка) зростає число насильницьких злочинів (грабіжництв і вбивств) тощо.

3. Девіантна поведінка залежить від середовища. Тут діють економічні, демографічні, культурні, соціальні й інші чинники. На різні форми люди реагують по-різному, щось розглядається як провина (запізнення), щось як гріх, щось як злочин, щось як загальноприйняте відхилення (усі крадуть, усі хабарникують).

В соціології кінця 19 - початку 20 століть тяжіли до отождолення понять «**девіація**» і «**патологія**». Відповідно девіантні дії розглядалися як «хвороби суспільства», а індивіди, що їх скоювали як такі, що мають «зіпсовану природу».

Це дало підстави Ч. Мілсу оцінити дослідження соціальних патологій як украй необ'єктивні, оскільки вони не були вільні від ціннісних суджень і виходили у визначенні «нормального» насамперед із цінностей середнього класу (Mills 1942). Наприклад, у сучасних дослідженнях корупції представлений моралістичний підхід, який пояснює причини цього явища, виходячи з недосконалості людської природи і нерозвиненості моральних якостей людей, що вступають у корумповані зв'язки (Шабалін, 1994). Але медичні або психологічні чинники девіації не підтверджені.

Роберт Мертон, використовуючи запропоноване Е. Дюркгеймом **поняття аномії**, писав, що люди починають пристосовуватися до стану аномії різними індивідуальними засобами: або конформізмом, або різними видами відхилення поведінки («інновація», «ритуалізм», «ретретизм» та «заколот»), у яких відхиляються або цілі, або засоби, або те і інше. **Аномія - це стан суспільства, коли відсутні загальноприйняті норми**, зараз існує в Україні та пояснює велику кількість девіацій. Другий напрямок склався у рамках **теорії конфлікту**. Згідно цієї точки зору, культурні зразки поведінки відхиляються від загальних норм, бо вони засновані на нормативах іншої культури (меншин, групи). (А.Коен). Наприклад, злочинник розглядається як носій певної субкультури, конфліктної по відношенню до пануючого у данному суспільстві типу культури. Так виникла **теорія «контркультури» й «анти-культури»**.

Подальший розвиток теоретичних уявлень про девіантну поведінку пов'язаний у соціології, насамперед, з ім'ям Т.Парсонсу. «Ядром суспільства як системи, - пише він, - є структурований нормативний порядок, за допомогою якого організується колективне життя популяції» (Парсонс, 1996). Структурними компонентами системи, що забезпечують виконання нею інтегративної функції, є **соціальні норми**. Вони **організують соціальний порядок**.

Соціальний контроль - це контроль за дотриманням рамок дозволених і заборонених шляхів, можливого і неможливого напрямку активності. («Тобі що, більше всіх треба?» «Чого ти так вирядився?» » і т.п.)

Агентами соціального контролю виступають усі навколишні, знайомі і незнайомі, і сама особистість. Крім того, є спеціалізовані органи, що виконують

функції контролю у всіх сферах діяльності (державні і суспільні). Агенти контролю є водночас агентами соціалізації (див.Л.№10) й також поділяються на формальні та неформальні.

Форми контролю підрозділяють на :

1. Прямий зовнішній контроль - санкції, покарання, таврування.
2. Внутрішній контроль - інтеріоризовані норми і цінності: Совість, Честь, Сором, Провина, Каяття.
3. Непрямий опосередкований контроль - суспільна думка й ідентифікація з референтною групою, законслухняність її нормам (напр.злодійські закони)
4. Сублімація (заміщення) - переклад енергії заборонених бажань на соціально схвалені форми поведінки і цілі, пошук альтернативних шляхів задоволення потреб, позитивного або нейтрального виду.

При ускладненні соц.системи переважає формальний непрямий контроль над неформальним.

Санкції соціального контролю діляться на: а) жорсткі - смертна страта, вигнання з племені, сім'ї або повна ізоляція від суспільства ; б) м'які: докір, зауваження, тимчасовий бойкот. Важливе тлумачення і здійснення **правових норм**. Правові норми і санкції завжди тісно переплетені з не правовими: норми, що мають правовий статус, санкціонуються не лише правовими способами, а не правові норми інколи примусово впроваджуються в життя. Важливою основою нормативних зобов'язань є не лише правове, а й **«моральне обґрунтування»**. Реальна ефективність правових систем багато в чому залежить від моральної підтримки, яку вони одержують, якщо, з погляду більшості людей, діям цих систем внутрішньо властива справедливість. Так відрізняють «юридичне» (за законами) та «природне» (за мораллю) право. **Нормативно-правова система функціонує ефективно**, якщо і вона соціально інституціолізована, легітимна у очах громадян й особистісно інтерізована* (*внутрішньо засвоєна). Інтерізація цінностей і норм забезпечує можливість реалізації соціальної солідарності, що, за Парсонсом, є головним фактором інтеграції. Отже, **соціальний порядок** виявляється саме в упорядкованості соціальної дії, **коли діячі виконують соціальні ролі відповідно до очікувань суспільства, у згоді з вихованими**

суспільством ціннісними орієнтаціями. Моральна підсистема описує суспільство переважно в категоріях «повага – неповага», політична акцентує на дихотомії «покура – непокура», науковці здійснюють науковий пошук у спробі відділити «щире» від «несправжнього». Що ж до правової системи, її кут зору визначатиметься в межах дихотомії «легітимне – нелегітимне». **Але для дорослої людини головною формою соціального контролю стає самоконтроль.**

ВИСНОВКИ:

1. Взаємодіючи із середовищем **на мікро і макрорівні** особистість формується й розвивається, виступаючи одночасно суб'єктом і об'єктом дій і спілкування. **Процес становлення й розвитку особистості називається соціалізацією.**

2. Взаємодія особистості із середовищем містить **ідентифікацію, адаптацію** (приспособування до нових умов і ролей), **транспресію** (внесення інновацій, подолання, зміна мікро- й макросередовища).

3. Розмитість і многоликість "Я" сучасних людей, що орієнтуються на різні соціальні зразки, підкріплювані модою, рекламою, лідерами думок, кон'юрмного престижного споживання, а не на власними потребами особи. **Бути особистістю значить встановлювати границі та обирати.**

4. Особистість включена одночасно в безліч різних соціальних груп, може міняти свою приналежність, переходячи із групи в групу, із шару в шар, -це створює **дезадаптацію й дезорієнтацію в механізмах ідентичності.**

5. Взаємодіючи через ритуали, **особистість ховається за масками** (ролями), не проявляючи дійсності свого «Я» (або порожнечі).

6. Втрата єдиного центру в соціальному просторі, множина центрів привела до того, що **індивід став вважати центром Всесвіту самого себе й себе брати за початок відліку й критерій оцінки. Індивідуалізм і его/етноцентризм** сьогодні породжує відчуження, агресивність і конфліктність сучасного соціуму.

7. Гетерогенність соціокультурного простору, викликана глобалізацією й міграціями, ускладнює соціальне відтворення та ідентичність. Виникає потреба

в усуненні дій факторів, які загрожують відтворенню загальної для всього суспільства ідентичності. Розуміючи свій зв'язок і причетність, спільність із Іншими, індивід одночасно відчуває свою індивідуальність.

8. Кожний із нас якоюсь мірою створює свій світ. Проте, зона дозволених відхилень обмежена. Вона незначна там, де стосується релігійних або моральних явищ, де порушення стають гріхом. Вона більш велика у всьому, що стосується економіки, дозвілля, але й тут ми рано або пізно зіштовхуємося з межею, яку не можна переступити (Е. Дюркгейм). У цьому сутність **соціальних норм**.

9. Виконання ролі невідповідно рольовим очікуванням викликає рольовий конфлікт або рольову напругу. За гарне виконання ролі група заохочує, за погане - карає. Конфлікт може бути внутрішнім. Одні ролі можуть заважати виконанню інших ролей (професійні- сімейним) або переходу в нову соціальну групу (стереотипи і навички колишніх ролей заважають новим ролям).

10. Девіантну (відхилену) поведінку треба розуміти як: а) вчинок, дію людини, групи, невідповідну офіційно або фактично встановленим у даному суспільстві нормам; б) соціальне явище, відображене у масових формах людської діяльності, невідповідне офіційно встановленим або фактично встановленим у даному суспільстві нормам. В обох випадках треба вивчати причини та наслідки.

Література:

1. *Бауман З.* Индивидуализированное общество — М. : Логос, 2002. — 326с.
2. *Бауман З.* Текуча сучасність. М.-С-Пт.: Пітер, -2008,-240с.
3. *Блюмеркранц М.* В поисках имени или лица. Феноменология современного пространства // Вопросы философии,- 2007, - №1,- С.47-60.
5. *Бурдьё П.* Практический смысл. [Электронный ресурс]-Режим доступа: <http://bourdieu.narod.ru> .
6. *Castells M.* The information age: economy, society and culture. Vol.3. The power of identity.
7. *identity.* — Blackwell Publishers Inc., - 1999., -С.3-56.
8. *Jenkins R.* Social identity. - London: Routledge, 1996.- 378с.

9. *Гнатенко П.И., Павленко В.Н.* Идентичность: Философский и психологический анализ. - Киев, -1999, - 466с.
10. Злобіна О. Дихотомія особистість-суспільство// Культура, суспільство, Особистість.К.:ІС НАНУ, - 2006,- с.82 - 126
11. *Обремко О.* Популярність соціально-структурної ідентифікації: ресурс або компенсація?//Соціологія: теорія, методи, маркетинг.-2006,-№4, -С.94-112.
13. *Рудницкая Т.М.* Интернетизация и вестернизация как факторы формирования нового социокультурного ареала жизни личности в Украине в условиях глобализации// Проблемы розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні. -Київ, -2004, - С.244-249.
14. *Роджерс К.* Становление человека. М.: Прогресс, Универс, -1994, -480с.
15. *Росман В.* Мистерия центра// Вопросы философии,-2009,- № 8, С.42-70
16. *Ручка А.* Орієнтири концептуалізації ідентичності // Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А.Ручки . — К., 2002. — С. 10-97
17. *Танчер В.* Соціологія інтимності...Культура, суспільство, Особистість. К.:ІС НАНУ, - 2006,- с. 127-152
18. Соціокультурні ідентичності в контексті глобалізаційних перетворень (д.ф.н. А.Ручка)//Культура, суспільство, особистість. Київ, - ІС НАНУ,- 2006, - с.7-49.
19. *Сорока Ю.* Свої. Чужі. Різні. Культурна перспектива сприйняття Іншого./ Монографія. -Х.: ХНУ, 2012, -332с.
20. *De Tocqueville Alexis.* 1945. Vol. 2. S. 336.
21. *Черниш Н., Ровенчак О.* Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру// Соціологія: теорія, методи, маркетинг,- 2007,- №1, - С.33-49.
22. *Шинкаренко Ю.* Ідентичність і життєвий світ у контекстах сучасних цивілізаційних змін // Філософська думка. - 2002. — № 1. — С. 68-83.
23. *Щюц А.* Методология социальных наук// Избранное: Мир, светящийся смыслом. М.: РОССПЭН,- 2004, - 1056с.
24. *Ядов В.А.*О диспозиционной регуляции социального поведения личности//
25. Методологические проблемы социальной психологии. М., -1975, -С.10-32.
26. *Валадес Д.* Язык права и право языка. М.-Идея-пресс.-2008.-160с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Ідентифікація як процес. Теорії ідентифікації у соціології.
2. Види та механізми ідентифікації особистості.
3. Проблема ідентифікації особистості у сучасному суспільстві.
4. Теорії особистості у соціології: суб'єктна, рольова і диспозиційна.
5. Різні підходи та критерії до типології особистості у соціології.
6. Девіантна поведінка особистості - чинники і прояви.
7. З чим пов'язана позитивна девіантність.
8. Форми негативної девіації та їх взаємозв'язок.
9. Що соціологи називають соціальною аномією.
10. Соціальний контроль та санкції до девіантів.

Лекція 12. МАТЕРІАЛЬНЕ РЕЧОВЕ І ТЕХНІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

12.1. СИСТЕМИ РЕЧЕЙ. СУТНІСТЬ СПОЖИВАННЯ І ЗМІНИ

Російській вчений Лелеко В.Д., аналізуючи повсякденність як систему утворення, відокремлює такі її елементи [9, с. 65]: а) предметно-речовий ряд, який створює просторові виміри; б) ряд подій, які втілюються в часовому континуумі; в) їх поєднання, пов'язане зі взаємодією людей з речами в потоці подій. Предметно-речовий простір має декілька рівнів:

- ❖ фізичний простір (центрований навколо оселі людей);
- ❖ когнітивний простір (простір, в якому ми сприймаємо предметно-речовий світ, реальний світ нашого повсякденного життя);
- ❖ культурний семантичний простір (простір сенсів, якими ми наділяємо предмети та речі з нашого життя відповідно культурним значенням, те як ми їх позначаємо).

Я б додала взаємодію людей по поводу річей.

Речами називають **предмети матеріального світу**, спеціально виготовлені або взяті з природи, які задовольняють потреби суб'єктів, виступають предметом товарообміну і представляють цінність для людини або групи людей. Таким чином, **речі призначені для споживання**. Будь-яка **річ має функціональне значення**, пов'язане з її практичною корисністю, **естетичне значення**, пов'язане з задоволенням потреби в Прекрасному. Крім того, **будь-яка річ має мінову вартість або ціну**. На зорі історії люди обмінювалися речами (натуральний обмін). З появою грошово-товарного обміну це стало винятком із правил (напр. бартер або банк часу в часи кризи). Обмін припускає наявність деякого *надлишку речей, які пропонуються в обмін на інші речі (гроші або дії)*. **Цінність і ціна речі можуть не збігатися**, особливо в сучасному «суспільстві споживання», де окремі речі (брендові) набувають в очах споживачів надцінності. **Ціна - це вартість товару на ринку. Вона найчастіше вище за собівартість (витрати виробництва). Цінність-це те, що даний предмет значить для індивіда/групи/суспільства, чим він для них є.** Прислів'я «цінність ціни не має» показує дію цього принципу.

Речі використовуються практично і/або символічно (знаки відмінностей, ознаки статусу). Сьогодні ми будемо говорити про предмети побуту, про речі особистого чи сімейного користування, а не про інструменти, засоби виробництва або знаряддя праці.

Бажання володіти тією чи іншою річчю називають **жагою**, яка підсилює суб'єктивну цінність речі, **а володіння речами**, яке дає можливість їх використовувати (споживати) або зберігати і розпоряджатися, зветься **власністю**. У суспільствах, де існує істотне розшарування, можливість **володіти власністю або розпоряджатися нею** дає **високий соціальний статус**.

Споживання, за думкою Бодрійяра, - це характерний феномен сучасності, визначальна ознака так званого суспільства достатку, коли виробництво речей набагато випереджає потреби і можливості їх спожити. У такому суспільстві використання речей не вичерпується їхнім простим практичним застосуванням або навіть їх застосуванням як відзнаки, вираження багатства і престижу (зустрічається у всіх людських суспільствах, але особливо посилюється у класових суспільствах). Так засновник прагматизму Пірс визначав особистість як сукупність речей, які вона може назвати своїми: мій будинок, мій бізнес, моя машина, моя дружина, діти тощо. У цьому визначенні, як Ви бачите, люди теж стають речами. Раніше цей феномен описав К.Маркс як «товарний фетишизм» або «втілену» працю. У кожній речі об'єктивована, опредмечувана людська праця, витрачена на її виробництво, закладена її функція (призначення) та символічне культурне значення (знаком чого вона виступає). Але **у сучасному суспільстві споживання** річ значить дещо більше, вона проковує культурно - символічні знакові сенси та комунікації.

Бодрійяр пише: **«Сьогодні споживання - це інтенсивний процес вибору, організації та регулярного оновлення побутових речей, в якому бере участь кожен член суспільства.** Купуючи речі, людина прагне до вічно зникаючого ідеалу - модним зразком-моделлю випереджати час, завдяки покупці в кредит або намагається зафіксувати і привласнити собі минулий час, збираючи стародавні, колекційні речі. Свої фантазії і тривоги він/вона проектує на технічні іграшки сучасної цивілізації: так звані «гаджети», на складні автомати і напівфантастичних роботів цей гібрид речі і людини. Для затвердження та регулювання такого

способу поведження з речами служить реклама, мета якої - не стільки сприяти продажу того чи іншого конкретного товару, скільки продаж мрії, впровадження у свідомість людей цілісного образу суспільства, яке «обдаровує» своїх членів матеріальними благами. Зрозуміло що, споживацтво не знає меж і насичення, оскільки має справу не з речами як такими, а з культурними знаками, обмін якими йде безперервно і нескінченно, зі все наростаючою швидкістю. Ці знаки чітко співвідносяться один з одним в рамках структурного коду споживання, зате все більше відриваються від референтної, тобто власне людської суті, від якої людина «відчужена» [4, с.46].

Критику споживацтва (міщанства) можна знайти на сторінках класиків європейської і російської філософії та літератури кін.19 –поч. 20 ст. (Напр. Гессе «Степовий вовк»), але якщо б автори цих творів опинилися в нашому суспільстві, то здивувалися б масштабам (метастазам) даної «хвороби». Е. Фром 60-рр. XX ст. у книзі «Бути чи мати» переконливо показав, що не тільки і не стільки господар володіє і розпоряджається своїми речами, скільки речі (власність) «привласнюють» і підкоряють собі своїх господарів. Якщо ти придбав костюм від Армані, то ти вже не можеш ходити в черевиках китайського виробництва. **У цьому процесі ми не стільки задовольняємо свої потреби, скільки збагачуємо виробників і продавців товарів.**

Бодрійяр при аналізі даного процесу широко використовує поняття «конотації*», (*додаткового сенсу), **яке суспільство приписує звичайному знаку або в даному випадку, речі.** Назва першої книги Ж.Бодрійяра – «Система речей» (1968) співвідноситься із заголовком роботи Р.Барта «Система моди» (1967). **Системне маніпулювання речами-знаками**, яким займається структураліст-аналітик (Барт), має відповідність і на рівні «**суспільства споживання**», як називає Ж. Бодрійяр **сучасне постіндустріальне суспільство**. З одного боку, тут зроблена спроба виявити механізми підпорядкування, відчуження особистості не тільки в сфері товарного виробництва (марксизм), а й у сфері споживання, яку марксисти до тих пір вважали притулком людської свободи та індивідуальності. **Але в наші часи все змінилося.** Бодрійяр доводить, що сам феномен капіталістичного виробництва вже не є центральним і визначальним, що

він сам включений у систему знакових відносин на правах більш-менш умовної підсистеми. У книзі «Система речей» вперше вводиться, центральне поняття робіт Бодрійяра– **«симулякр», тобто фальшива подoba, умовний знак чогось, що функціонує в суспільстві як його заміник**. Приклади, наведені автором книги: симулякр природності, якою штучно оточує себе відпочивальницький «на лоні природи» відпусник на пляжі дорогого курорту, або ж симулякр історії, який ностальгічно облаштований господарем сучасного будинку шляхом включення до його конструкції залишків старовинної ферми, зруйнованої при його будівництві [3, с.14]. **У свосму аналізі побутових речей Бодрійяр ще виділяє «нульовий рівень» симуляції - рівень чисто функціональних, власне технологічних завдань і рішень**, які внутрішньо не залежать від знаково-символічної системи споживання, однак можуть спотворюватися і стримуватися нею в своєму розвитку. **Тим самим, речі виступають маскуванням людини, приховуючи її справжню сутність.**

У пізніших роботах Бодрійяра симулякри все більше і більше заповнюють світ, не даючи ніякого доступу до «справжності». Така узагальнена критична **теорія сучасного світу знаків і подібності** (віртуальна реальність) висунула зрілого Бодрійяра в ряд провідних теоретиків так званого постмодерністського стану суспільства, якому відповідають і новітні форми постмодерністського мистецтва. А тепер ще трохи цитат самого Бодрійяра: «У нашої міської цивілізації все швидше змінюють один одного нові покоління продуктів, приладів, «гаджетів» у порівнянні з якими людина виступає як вид надзвичайно стійкий. Людина вже склала їх докладний опис, при чому в ту саму епоху, коли почала робити це систематично, вона зуміла створити в Енциклопедії вичерпну картину побутових і технічних предметів, які оточували її. Надалі рівновага порушилась: побутові речі стрімко розмножуються, потреб (точніше, запитів) стає все більше, **процеси виробництва змушують речі народжуватися і вмирати все швидше, у мові не вистачає слів, щоб їх іменувати**» [4, с.62]. Ви, напевно, помічали, що побутова електронна техніка останніх років виробництва, маючи назву «товари довгострокового призначення» пеується майже відразу після закінчення строку її гарантії. Спочатку я вважала, що це пов'язано з низькою якістю товарів на

українському ринку, але потім зрозуміла - це свідомо закладена конструкторами та технологами на стадії виробництва запланована поломка, щоб люди покупали нові та нові товари, а виробники збагачувались за рахунок цього.

Ж. Бодрійяр у роботі «Система речей» відзначає: «... класифікувати речі можна і за величиною, і мірою функціональності (як річ співвідноситься зі своєю об'єктивною функцією), і за зв'язаним з ними жесту (символом чого вона виступає), також за їхньою формою, довговічністю, і в який час дня вони перед нами виникають (наскільки уривчасто вони присутні в полі нашого зору, і наскільки ми це усвідомлюємо), і за тим, яку матерію вони трансформують ... й так до нескінченності» [3, с.18]. Але **речі існують відокремлено, навіть будучи з'єднаними просторовими рамками нашої життєдіяльності лише на час.**

Технічні системи відрізняються від речей своєю цілісністю та функціональністю. Бодрійяр так описує зміни у технології та роботі технічних систем: «У роботі моторів кожна важлива деталь так тісно пов'язана з іншими через процеси енергетичного обміну, що вона вже не може бути іншою ... Залежно від форми головки циліндра, від металу, з якого вона зроблена, від їх взаємозв'язку з іншими елементами робочого циклу визначається ступінь нагрівання електродів свічки запалювання; в свою чергу ця температура впливає на характеристики запалення і всього мотора в цілому. Сучасний мотор конкретний, раніше він був абстрактний. **Частини мотора були подібні до працівників, які змінюють один одного в одному трудовому процесі, але не знайомі між собою ...** У двигунах останніх років ці ...обидві функції більше не помітні: утворилася єдина структура, що є не компромісом, а є взаємодією і конвергенцією двох функцій. Ребристу головку можна зробити тоншою, що дозволяє домогтися більш швидкого охолодження; тобто **бівалентна система** ребер охолодження / ребер жорсткості **синтезує в собі дві спочатку різних функції**, і притому виконує їх більш якісно, **інтегруючи ці дві функції, перевершує кожну з них ...** Ми можемо сказати, що ця структура ... знаменує собою об'єктивний процес розвитку технічних речей, який полягає в тому, **щоб домогтися конвергенції функцій в одній структурі**, а не в тому, щоб шукати компромісу між їх суперечливими завданнями. У межах такого руху від абстрактного до конкретного **технічна річ**

має тенденцію до перетворення у цілком зв'язану, згуртовану систему». [3, с. 25 - 26]. Це дуже важлива думка. У сучасних технічних системах **намічається така внутрішня зв'язність речей**, яка ніколи нами не усвідомлюється в практичному життєвому. **Технології розкривають наукову історію речей. Ці прості технічні елементи**, на відміну від реальних речей, **на поєднанні яких ґрунтується технологічна еволюція**, Бодрійяр пропонує назвати «технемами». Він вважає, що де гостра технічна необхідність дозволяє повною мірою здійснитися потребам структурності, там в силу колективного характеру предметів зводиться до мінімуму вплив моди і панують об'єктивні процеси. Тоді як **речі – мають суб'єктивні коди та статусні ознаки**. Але техніка у особистій власності має подвійну природу. Легковий автомобіль цілком визначається комбінацією своїх форм, виглядом (престижем), тоді як технологічний його статус (водяне охолодження, циліндровий двигун тощо) залишається чимось другорядним. Навпаки, в авіації з чисто функціональних причин (безпека, швидкість, ефективність) доводиться створювати у вищій мірі конкуруючі технічні вироби. У такому випадку лінія технологічної еволюції промальовується майже бездоганно. **Але такий структурно-технологічний аналіз явно не спрацьовує щодо системи побутових речей.**

Кожен з предметів нашого побуту пов'язаний з одним або декількома іншими предметами структурними елементами, але при цьому обов'язково вилізає з технологічної системи в систему культури. Наше побутове оточення залишається значною мірою «абстрактною» системою. Як правило, **в ньому уживається безліч функціонально роз'єднаних речей, і лише людина, виходячи зі своїх потреб, змушує їх співіснувати в одному функціональному контексті.** При цьому сучасна тенденція така, що **не шукають рішення цієї роздробленості, а просто відповідають на нові потреби новими речами.** У результаті кожна річ, яку ми додаємо до вже існуючих, відповідає своїй власній функції, зате суперечить єдності цілого, а буває навіть, що одночасно і відповідає, і суперечить своїй же функції. У свою чергу, один і той же функціональний предмет може конкретизуватися в різних формах - тут ми вступаємо в область «персоналізації» виробів, тобто в область несуттєвого. «А речі промислового

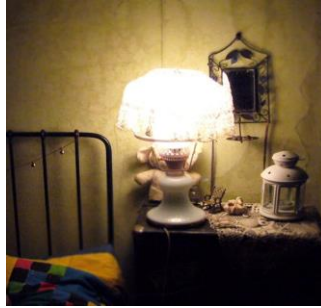
виробництва тим і відрізняються від ремісничих виробів, що несуттєві риси визначаються тут не випадковими смаками замовника і виконавця - вони цілком систематизовані сучасним індустріальним виробництвом, яке через ці несуттєві риси (і через універсальну комбінаторику моди) здійснює свої власні цілі (а не споживача! виділено Л.Є.Ч.)» [3, с.32].

Система технології сучасного суспільства, «перебуваючи в стані перманентної революції, виявляється тісно прив'язаною до тимчасового побутування речей, які її «вербалізують» (означають - Л.Є.Ч.). Мета технологічної системи допомогати людині в освоєнні світу і задовольнити його потреби. Крім того, технологія жорстко обумовлена соціальними факторами: станом технологічних розробок і світовим ладом виробництва і потреб людей». З усього цього випливає, що система речей може бути науково описана лише оскільки буде розглядатися як результат постійного накладання речовинної (побутової) системи на технічну. На рівні технології протиріччя немає: тут у речей є тільки їх прямий сенс. Гуманітарна ж наука може бути лише наукою про сенс і його порушення. Взаємовідносини людей з речами вносять чуттєві і духовні конотації* (*допоміжні сенси). Тобто суб'єктивізована система речей змінює сенс технічних систем. Бодриар показує, *як ці сенси змінюються на прикладі змін у інтер'єрі дому внаслідок змін самого суспільства та родинного життя*. «У розташуванні меблів точно відображаються сімейні та соціальні структури епохи. У буржуазному суспільстві всім речам властива монофункціональність, незмінюваність, значність присутності та ієрархічний етикет. У кожного предмета було тільки одне призначення, що відповідало тій чи іншій функції сім'ї як осередку суспільства, а в більш віддаленій перспективі це відсилало до уявлення про особистість як про урівноважену стійку систему відмінних одна від одної здібностей. Предмети переглядаються між собою, сковують один одного, утворюючи скоріше моральну, ніж просторову єдність» (див. мал.1).

Усі вони розташовуються на одній осі, забезпечуючи регулярну послідовність вчинків і символізуючи постійну сутність сім'ї як такої. У свою

чергу, і кожен предмет в такому приватному просторі засвоює собі свою функцію і отримує від неї символічну

Мал.1. ИНТЕР'ЄР ДОМУ.

гідність ... Реальна перспектива, в якій речі живуть, поневолена моральної перспективою, яку вони покликані позначати. (див. Л. № 10). **У своєму просторі вони настільки ж мало автономні, як і члени сім'ї в суспільстві.** Взагалі, **люди і речі тісно пов'язані між собою,** і в такій узгодженості речі знаходять внутрішню щільність і афективну цінність, яку прийнято називати їх «присутністю». Очевидно, **саме через ці складні структури внутрішнього простору, де речі окреслюють у нас перед очима символічні контури фігури, іменованої житлом,-очевидно, саме через неї в нас у пам'яті настільки глибоко закарбовується образ рідного дому.** Роздільність внутрішнього і зовнішнього простору дому та життя, їх формальне протиставлення в соціальному плані власності й у психологічному плані приналежності сім'ї, перетворюють такий традиційний простір на щось замкнуте - містичне [3, с. 34].

Одночасно зі зміною у відносинах індивіда з сім'єю та суспільством змінюється і стиль домашньої обстановки. Традиційні гарнітури поступаються місцем кутовим диванам, засунутим в кут ліжкам, низьким столикам, стелажам, блоковим меблям. Змінюється і вся організація обстановки: ліжко складається, перетворюючись на диван або підйомне ліжко, буфети і шифоньєри - на приховані стінні шафи. Речі складаються і розкладаються, то зникаючи, то знову з'являючись у потрібний момент... «У більшості випадків така підвищена рухливість меблів, її багатофункціональність і здатність до часу зникати з поля зору відбуваються

просто від вимушеного пристосування до нестачі житлової площі, це хитрування від бідності»,- пише Бодрійяр. Тому якщо раніше столовий гарнітур ніс на собі важке навантаження моральних умовностей, то тонко продумані сучасні інтер'єри часто справляють враження чисто функціональних рішень. **Їм «не вистачає стилю» просто тому, що не вистачає місця**, їх максимальна функціональність виникає від нужди, коли житло, не втрачаючи внутрішньої замкнутості, втрачає свою внутрішню організованість. Таким чином, *деструктурований простір і речі, чия «присутність» не супроводжується їх перевтіленням, - це перш за все ознака збіднення*. Однак у цьому є і прогрес - більш ліберальні відносини між індивідом і такого роду речами, що не символізують більш морального примусу. Завдяки їх рухливості і багатofункціональності індивід стає більш вільним в організації простору, що відображає і його більш широкі можливості у соціальних відносинах. Але подібне звільнення - не повне. Серед серійних речей, при відсутності нової структурованості простору, така «функціональна» еволюція виявляється, лише емансипацією (К.Маркс), а не звільненням, *означаючи звільнення функції речі, але не самої речі* [3, с.45]. *«Речі стають багатofункціональними*. Але поки річ звільнена лише в своїй функції, людина теж звільнена лише в якості користувача цієї речі»,- підкреслює Бодрійяр.

«Без їх співвіднесеності немає і простору, бо простір існує лише будучи відкритим, .. наділений ритмом і широтою в силу взаємної співвіднесеності речей - нової структури, яка перевершує їх функції. **Простір - це ніби дійсна свобода речі, тоді як функція - її формальна свобода**. Буржуазна їдальня була наділена структурою, але це була замкнена структура. Функціональна сучасна обстановка

відкритіша, вільніше, зате позбавлена структурності, подріблена на різні свої функції. Між цими двома полюсами - інтегрованим когнитивним цілим і роздробленим функціональним простором розташовуються серійні речі, стикаючись і з тим, і з іншим, часом навіть у рамках одного і того ж інтер'єру. **Так над функціональною річчю надбудовується якийсь новий рівень організації побуту.** Символічні і споживчі цінності відступають на другий план, відтісняючись **сенсовими елементами організаційного порядку.** Субстанція і форма старих меблів остаточно відкидаються **заради гранично вільної гри функцій»** [3, с. 56, 64].

Серійне масове виробництво предметів побуту створює однаковість простору, обстановки, позбавленої індивідуальності, що обігрується в к/ф Е.Рязанова «Іронія долі або з легким паром» (СРСР, 1978). Речі більше не наділяються «душею» і не наділяють нас більше своєю символічною «присутністю». **Наше ставлення до речей робиться менш сентиментальним і зводиться до розміщення і комбінаторики.** Ознаками особистості служать ті або інші прийоми конструктивної гри, а не духовно-унікальне ставлення до речей (звертання персонажа п'єси «Вишневий сад» А.П.Чехова до шафа). Зміни домашнього інтер'єру відбуваються паралельно зі зміною соціальних і між особистісних структур. **Знеособленість індивідів у суспільстві масової культури - створює знеособленість речей в інтер'єрах.** Соціальна емансипація жінок і освоєння ними чоловічих ролей створює стиль одягу «унісекс».

Так само змінюються і офісні приміщення (див. соц. дослідження ст. архітекторів ос. 2011). Якщо раніше це були закриті маленькі кімнатки з безліччю перегородок і відсіків, то зараз **стають прозорими не тільки кімнати, а й стіни будівель.** Оскільки немає необхідності відгороджувати кожне робоче місце при комп'ютеризації праці, навіть для прийому відвідувачів, бо люди «йдуть у віртуальний простір і не реагують на оточуючих». Величезні зали, де довгі ряди комп'ютерів, перегородки тільки захищають від шкідливих випромінювань, **все і всі на виду. Таке планування відображає принципи відкритості та демократичності відносин, партнерський стиль організаційної культури.** Але,

з іншого боку, він робить видимими не тільки дії підлеглих для начальника, але і начальника для підлеглих.

Як пише, Бодрійяр, «самі кімнати виходять за традиційні рамки стін, які робили будинок затишним простором-притулком. **Кімнати розорюються, цілком сполучаються одна з одною, розбиваються на рухомі сектори, коли в кожному кутку утворюється своя особлива зона, яка плавно переходить у сусідню.** Відбувається лібералізація кімнат. Вікна - це вже не отвори для повітря і світла, яке раніше падало на речі ззовні і висвітлювало їх «зсередини». **По суті, вікон більше немає, а світло, замість того щоб проникати ззовні, стало універсальним атрибутом кожної речі.** Точно так власне предмети втратили субстанцію, що лежала в їх основі і замикала їх форму, за допомогою якої людина прив'язувала їх до свого уявного образу. Нині між ними вільно грає простір, стаючи універсальною функцією їх взаємозв'язків й «ефектів» [3, с. 62 - 63].

Продукція масового виробництва не тільки предметів споживання, а й творів мистецтва стає безликою, серійною (лінійка товарів). За влучним висловом В. Беньяміна **«реальності стає занадто багато».** **Речі нібито самі себе продукують, породжують, як ланцюгова реакція, нові речі та системи.** Тому чуттєве сприйняття (речей, витворів мистецтва) стає не вибіркоким, невибагливим, байдужим і всеохопним. Кіно, музика, ТБ - все стає шоу, предметом розваг без ідеалів, прихильностей та сенсу.

Технічні ж системи: лінії електропередач, трубопроводи, водоводи, газопроводи, ядерні, теплові та гідроелектростанції, хімічні комбінати, шахти і лінії метро, системи автозаправок, нафтотанкери все щільніше облуптують Землю. Соціальний простір стає подібним до гігантського Спруту технічного Постапу, не тільки полегшуючи життя людей, але й підпорядковуючи його, і домінуючи візуально. Він робить життя більш небезпечним і залежним від їх функціонування. **Відбулася інверсія*** (*перевертання) **засобів і цілей, вони помінялися місцями.**

М. Блюмеркранц стверджує: «Сучасний номад* (*кочівник) проноситься по життю, не залишаючи за собою сліду в часі. Він живе «тут-і-сьогодні», поза минулим і без майбутнього... Не можна сказати, що він не цінує речей. Він дбайливо ставиться до своєї машини, до свого комп'ютера. Він ретельно вибирає

марку свого сотового телефону. Він високо ставить їхні функціональні якості. Але на відміну від людей минулих поколінь, для яких речі, що перейшли від батька до сина й від сина до онука, несли відбиток особистості, немов увібравши в себе індивідуальність їх колишніх власників, і в силу цього ніби ставши уособленням, для номадичної*(кочової) свідомості **речі залишаються стандартно-безособовими**. І коли завтра на ринку з'являться їх більш досконалі аналоги, він без жалю викине вчора ще улюблену, але вже непотрібну іграшку, щоб придбати нову. На зміну світу, де речі були олюднені, приходять світ, у якому людина упредметнена. Колишне кочовище-в-бутті поступилося місцем нинішньому кочовищу-повз-буття, і ні про яке вкорінення вже не може бути й мови» [2, с. 52].

Сучасна цивілізація надає небачені досі технічні можливості для розвитку людської особистості. Завдяки новим технологіям мільйони людей одержали вільний і простий доступ до скарбів світової культури. Лавина інформації про передостанні й останні досягнення наукової, філософської, художньої думки тепер у повному розпорядженні будь-якого індивідуума. Умови праці й побуту в розвинених країнах дозволяють значній частині населення присвячувати дозвіллю більше часу, чим це виходило у їхніх менш щасливих предків. **«Револуція в галузі транспортних засобів дає можливість робити будь-які подорожі на будь-які найнемислимі відстані за найкоротші строки**. Світове співтовариство негайно приходить на виторг, відправляючи гуманітарну допомогу жертвам стихійних лих. Не вщухають гарячі сутички із владою численних громадських організацій у шляхетній боротьбі за дотримання прав особистості. **Біда тільки в тому, що в запалі битви за невід'ємні права особистості мало хто встигає усвідомити той факт, що сама особистість, в ім'я якої ці бої ведуться, катастрофічно зникає**», - підсумує М.Блюмеркранц.

У кожному суспільстві існувала сфера споживання. Питання в тому, **яким чином й за чий рахунок це споживання здійснюється, яким ідеалом суспільство надихається**. Перехід України до ринкових відносин, соціальне розшарування суспільства, бажання позбавитись **радянських ознак споживання: дефіциту, подвійної моралі та черг**, викликали сплеск споживацьких настроїв у суспільстві та потяг до демонстративного престижного споживання, сенсом

якого, за висловом Т. Веблена, є демонстрація свого багатства та положення, підтримка репутації [5, с. 108]. *Дослідження показують пряму залежність практик споживання від ціннісних орієнтацій людей та їхнього сенсу життя.* Серед молоді 32% орієнтовані на гедонізм* (*отримання максимального задоволення від життя), що пов'язано з імпульсивними витратами коштів, шопінгом як терапією від стресу. Але серед української молоді віком від 21 до 27 років з вищою освітою існують й інші практики або стилі життя [18]: «розумне споживання»; планування фінансових витрат; цінність якісних товарів, перевірених марок; пріоритет у витратах коштів на саморозвиток, нові знання та підвищення кваліфікації.

Практики споживання соціально стратифіковані й культурно диференційовані, але конструюються вони, перш за все, через комунікацію з рекламою також. Комерційна реклама через міфи колективної підсвідомості формує та підтримує бажання до «красивого життя», конструюючи віртуальні світи та сумнівні цінності, дезорієнтує споживача, спонукаючи до дій, які вигідні рекламодавцям. Держкомстат України вияви що у 1 кварталі 2012 р. українці витратили 7% родинного бюджету на тютюнові вироби та алкоголь (це 4 позиція у рейтингу статей постійних витрат) [більш докладно про структуру родинного бюджету див.19]

Ще одна особливість українського ринку товарів споживання - домінування товарів дуже низької якості, контрафактного та контрабандного товару, підробок. Питання не тільки у відсутності державного контролю за якістю та захисту прав споживача, а й у невимогливості самих споживачів, які купують погані товари через низьку ціну, ризикуючи своїм здоров'ям. Н.А.Шульга назвав цю особливість українського конс'юмеризму* (*consommer - споживати) **стилем споживання у бідній країні** [див. 21].

12.2. РЕКЛАМА ТА БРЕНДІНГ - СИСТЕМИ МАНІПУЛЮВАННЯ ТА «МАШИНИ» БАЖАНЬ

Ще більш залежними від речей і технічних систем нас робить реклама і брендинг. Реклама, безперечно, перетворилася на невід'ємну складову соціальної

реальності, стала важливим елементом інфраструктури та джерелом доходів ЗМІ, охопивши всі аспекти діяльності людей. **У сучасному суспільстві реклама стала окремим соціальним інститутом.** Товариство звертається до реклами при необхідності поглиблення соціальних зв'язків, доступу до широкої аудиторії споживачів, сегментованих на основі різних принципів: територіально, за інтересами, віком, матеріальним достатком, соц. статусом тощо. Джерелом сегментації споживачів реклами є не тільки «тематичні репертуари» (термін Ван Дейка), а й більш широкий діапазон критеріїв: а) продукт (його вартість і якість); б) територія реалізації; в) потреби;

г) соціальний статус (адресата).

Як сформулював провідний рекламист: **«ми не продаємо речі – ми продаємо мрії», а я (Л.Є.Ч.) б додала – формуємо ці мрії, викликаючи бажання віртуальними образами, симулякрами. Бажаною метою реклами є реакція реципієнта* (* приймача інформації) у вигляді певної діяльності: придбання товару або послуги, поведінка, зміна думок.** Реклама передбачає передачу максимуму інформації мінімумом мовних засобів. **Реклама викликана ринковими відносинами** (реклама- двигун торгівлі). Вона завжди багаторівневий спосіб надання інформації, орієнтований на етапи життєвого циклу індивідів [більш. докладно див. 21]. Реклама практично оточує нас звідусіль.

Фото 2.
Dmitriy Polyakov.

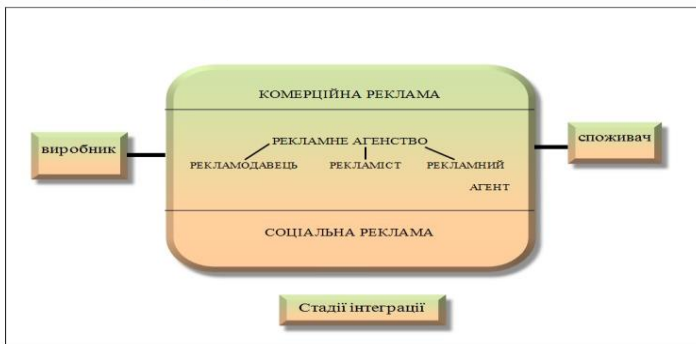
Реклама є однією з форм комунікації. Вона може розглядатися як специфічна область соціальних масових комунікацій між рекламодавцями (групи впливу) і різними аудиторіями рекламних звернень з метою активного впливу на ці аудиторії, що має впливати на прийняте рішення про купівлю товару або придбання послуги. «Закон про рекламу», прийнятий в Україні 3 липня 1996 р., містить таке визначення: «реклама-це специфічна інформація про будь-яких осіб або про будь-які продукти, поширювана завдяки певним засобам з метою прямого чи опосередкованого одержання прибутку». Але таке визначення явно не повне. Сьогодні **під рекламою розуміється «будь-яка оплачувана форма неперсональної презентації і просування ідей, продукції і послуг, що здійснюються конкретним замовником, спрямована на певну аудиторію».**

Надія Лисиця описує такі форми функціонування реклами в суспільстві [11, с.123]: **Комерційна реклама**-знеособлений шлях передачі інформації, оплачений і переконливий за характером, мета якого продати продукт (товар, послугу, ідею тощо), поширюваний через засоби масової інформації та вуличну рекламу. **Соціальною рекламою** називають знеособлений шлях передачі інформації, до якого звертаються держоргани або громадські організації, бажаючи привернути увагу до вирішення соціальних проблем, вплинути на погляди і поведінку громадян, вона не має на меті одержання прибутку. У такій рекламі не згадують конкретної продукції та її виробника. Поширюється за гроші спонсорів, держбюджету та комерційних організацій рекламистів. Також прихованою рекламою є благодійні акції та соціальні проекти комерційних організацій. Виробники товарів і послуг або системи громадського харчування витрачають власні кошти або проводять акції з відрахування частки від прибутку на соціально-значущі цілі: «допомогу онкохворим дітям», «АнтиСНІД» та інші, - заради підвищення свого іміджу, створення позитивного образу своєї фірми, але якщо це допомагає хоча б кільком сотням людей, то яка різниця, які були мотиви (див. схема 2) ?

Зміни в технології рекламної діяльності відображають зміни у самому суспільстві. За допомогою реклами можна керувати ідентичністю споживачів. Будучи технологією подачі інформації, реклама певним чином виконує

регулятивну функцію, пропонуючи рішення реальних проблем, з якими споживач має справу у реальному житті. Це колосальне зростання товарів та послуг ентропійного характеру, в якому трудно розібратися пересічному громадянину. Реклама втамовує цікавість, інформуючи про нові товари, можливості, якості, втамовує потяг задовольняти потреби найменш економним способом, змінюючи ідентичність споживача та стимулюючи нові образи; задовольняє бажання хоча б мінімально відповідати уявленням про референтну групу, до якої прагне належати. Одночасно формується псевдоідентичність за рахунок придбання товару престижного класу або ритуалу (так прийнято), відбувається зміна норм, моделей поведінки через рекламу та моду (закон імітування Тарда), зміна цінностей під впливом вимог престижу та репутації в очах Інших за допомогою продукту реклами; йде адаптація до нової соц. групи та соц. оточення.

Малюнок 1.
Форми реклами [11]

Актори взаємодії рекламної діяльності представлені на мал.1. [10, с.127]

Поведінка споживачів, керована рекламою, може бути зведена до трьох послідовних афективних стадій - мотивації споживачів:

- ❖ «Хочу» (мати, стати, відвідати) формує бажання та інтерес.
- ❖ «Повинен» (це мені потрібне, бо збігається з моїми потребами, ідеалами тощо), що посилює бажання мати.
- ❖ «Є» (вже маю), що підвищує мою значимість в очах оточення та моїх та цінність предмета.

З цими стадіями та почуттями й працює реклама, спираючись на них, як на дієву зброю.

Отримуючи рекламовані товари та послуги, *споживач за їх допомогою презентує себе оточуючим*. Презентація - термін Е.Гофмана введений для позначення багатьох речей, які ми робимо для здійснення соціальних взаємодій у ввічливій манері. Ритуали презентації та ритуали уникнення разом утворюють те, що він назвав *поведінкою поваги*. Презентація - це пред'явлення або подання когось чи чогось суспільству, вона не обов'язково пов'язана з ринком чи продажами. Речі презентують свого господаря або господиню більше, ніж він/вона сам(а). За допомогою матеріально-речового середовища люди презентують себе світу. Презентації, так само як виставки та ярмарки, дають можливість установити контакти з людьми, зацікавити їх і зорієнтувати в можливому виборі. Існує певна типологія презентацій. Так, за цілями можна визначити наступні типи презентацій: презентація нової організації, презентація нового продукту, створення, корегування іміджу керівника або самої організації, бренду.

Бренд* (*brand - з англійської, означає «клеймо на худобі») **ім'я, знак, назва товару, що має символічну цінність і значимість в силу популярності, престижу і символічної сторони речей**. Просування іноземних товарів на ринок має свої закономірності. Бренд, як феномен розвитку західного суспільства, з'явився не тільки як мірило успішного розвитку і просування компанії на ринку, але і як символ абсолютної власності виробника. Адже річ, що носить ім'я компанії, залишається з ним, і після її придбання споживачем. При цьому покупці витрачають на купівлю речі-бренду, як правило, значно більше коштів, ніж при купівлі ординарного товару. Адже купується не тільки річ, але і її «статусна якість», престижність на ринку під назвою «життя» (роман У.Теккеря «Ярмарок марнославства»). **Знаковість бренду стає «ритуальним атрибутом» приналежності до касти обраних**, відмічає С. Іванова [7].

Індустріальний підхід до речі передбачає однорідність виробленого продукту, його повну відчуженість від умінь конкретного працівника. **Індустріальний підхід експлуатує концепцію «стандарту» і технологічності** невідомому у часи кустарного чи дрібносерійного способу виробництва. Даний підхід вперше на

прикладі «англійської шпильки» був детально розглянутий Адамом Смітом у його хрестоматійній роботі «Дослідження про природу і причини багатства народів». Індустріальна революція породила **на виході якийсь «загальний», масовий товар**, що не має ознак бренду, але успадкував загальні якісні характеристики товару доіндустріального періоду. Відтворювальні технологічні процеси і навмисне відчуження від конкретного уміння або навичок певного працівника (коваля, ювеліра тощо) **дозволили закріпити право власника (а не творця) на марку (маркер імені).**

Таким чином, **розвиток бренду досить суперечливо** і постійно присутній в індустріальному суспільстві [7]:

1. Бренд призначений у своїй комунікації для використання всім суспільством: маркер бренду адресований майже всім імовірним споживачам товару, всьому суспільству, але, одночасно, при цьому бренд є приватною власністю, індивідуальним ім'ям (символом).

2. Бренд символізує собою стандартизований технологічний процес, гарантовану якість, максимально відірвану від умінь (або невміння) конкретного працівника, і, одночасно, бренд повинен проявляти свою специфічну відмінність від інших брендів, в основі яких лежать аналогічні або ідентичні технологічні процеси, підкреслюючи унікальність.

Індивідуальність людини як споживача підкреслюється не його внутрішніми властивостями, а властивостями бренду, який створює бажаний образ: «комусь доступні такі засоби самоствердження, як талант, особисті переваги, але у більшості вибір не великий, вони змушені самостверджуватися через престижне споживання» [7]. **Бренд в свідомості** споживача перестає виступати однією з копій виробництва, а **стає комунікативним маркером «знаку причетності» (до певного кола)**, що дозволяє розпізнавати «своїх серед чужих» (мал. 2).

Бренд сучасної епохи як економічне явище все частіше «механістично» копіює зразки, створені вмільми працівниками, породжуючи копії копій, товари-близнюки, збільшуючи соціальні витрати суспільства на підтримку існуючої лінійки брендівих товарів у глобальному світі. Слід підкреслити, що в цілому феномен «бренд» є вельми витратним для суспільства, оскільки він

базується на «патентному підході» (константності отриманні Δ -прибутку підприємцем). Його антиподом було радянське «авторське свідоцтво», яке передбачало одноразове отримання прибутку (тобто суспільство оплачувало один раз і назавжди роботу «умілих рук» або «мозку») [7]. Цікаво відзначити, що саме модифікації останнього підходу на сьогоднішній день експлуатуються у сфері ІТ. Створюються певні цінності, зокрема в галузі знань, за яку зацікавлені особи вносять певну плату за ознайомлення з матеріалами (інформацією, знаннями); це отримало назву «феодалізм знань».

«Ми є свідками поширення в суспільстві примітивних стилів життя, - пише Н.А. Шульга, таких, які є результатом агресивних рекламних атак, формою, зручною для ствердження споживацтва (за яким стоять транснаціональні компанії, що розширюють свій ринок). Такі стилі життя не самостійні, вони виступають як наслідування певним моделям поведінки, зразкам вчинків. Моделі створюються як віртуальні образи, як бренди. На модель орієнтуються, її маніфестують як референтний спосіб поведінки. Він утворюється не як результат особистісної оригінальності, а як зовні привабливий образ, якому б прагнула відповідати особистість (імідж)». Причому її бажання також, у принципі, не її власні, а щось нав'язане їй ззовні через ЗМІ, рекламу,- пояснює Н.А.Шульга. Таким чином, бажання здаватися кимось, демонстрація набору певних якостей, показна поведінка, яка підпорядкована певному зразку, по суті, є стилізованою поведінкою. Звичайно, можна заперечити й сказати, що в сучасному суспільстві практично всі види поведінки особистості є стилізованими, оскільки вони в більшій або меншій мірі детерміновані модою й стандартами. Отже правильно говорити не про стиль життя, а про стилізацію. **Люди відрізняються саме способом стилізації своєї поведінки** [21].

С. Іванова відзначає, що пізній прихід концепції бренду в пострадянське суспільство і змішування ціннісних орієнтирів у часи трансформацій створили ґрунт для вимушеного і суперечливого «усуспільнення» бренду. **Сталося перенесення приватного володіння брендом як елемента техносфери на все суспільство.** Іншими словами, відбувається зворотне привласнення суспільством соціально значущої частини бренду. Так, коли в мові відсутнє відповідне

понятійне явище, то назва марки починає позначати весь процес, при цьому йде створення цілого ряду однокорених слів. «Хегох» - класичний **випадок вимушеного усупільнення чи «народного перекладу»**. Спроба ввести в ужиток поняття «копіювальна техніка» (тим більше що й інші відомі марки присутні на ринку) не увінчалася успіхом. У розмовній же стихії під «ксероксом» мається на увазі місце розташування копіювального апарату будь-якої марки, що пояснює вираз «сходити на ксерокс»; слово «відксерити» передбачає здійснення процесу копіювання; «приксерить» позначає скомпонувати кілька матеріалів на одному аркуші в момент копіювання; «наксерить» означає зробити дрібний тираж, «ксеронуть» - зробити копії в короткий термін. При цьому перед виробником марки «Хегох» стоїть практично нездійсненне завдання, йому не під силу захистити свій бренд, бо неможливо зареєструвати як товарний знак все різноманіття мовних застосувань [7].

Малюнок 2.
БРЕНД ЯК ОЗНАКА

Цікавим є широке використання найменування бренду в словотворенні за допомогою додаткових форм, якими так багата мова, наприклад, для конструювання рекламних імперативних меседжей: «снікерсни!». Причому навмисне вживання імперативних форм не шокує покупців, а навпаки налаштовує на дружнє спілкування, про що свідчать деякі зарубіжні порівняльні дослідження рекламного дискурсу. Зумисне використання дієслів недоконаного виду в рекламній комунікації зі споживчою аудиторією (а не в описі товарної категорії) можна розглядати як адаптацію західної концепції бренду до специфічних реалій російськомовного середовища з властивою їй прив'язкою до образу «іншого»,

дружніми невимушеними відносинами, певним панібратством. Так на соц. дослідженні улюблених напоїв споживачі України говорили: Наша «Кока-кола» тощо.

До природного усупільнення бренду відноситься «підгонка» іншомовного терміна під правила національної фонології: наприклад, «Самсунг» замість «Самсун», «Хюндай» замість «Хенде», «BeEmBe» замість «БіЕмДаблЮ». Концепція бренда-клейма, яка спочатку відповідала чомусь чітко визначеному, безперечному, реальному, зазнає з часом симулятивної трансформації, подібно до «клейма» це вже ніби й не те ж саме «клеймо», а якесь інше, тобто **симулякр адаптується до споживчої аудиторії**. У природному усупільненні бренду на рівні мови найбільш повно розкривається суб'єктивно-колективний характер розвитку цього феномена [7]. Є багато способів комунікації бренду й просування його на ринку (брендінг): реклама, стимулювання збуту, зв'язки з громадськістю, супутні події (виставки, семінари, оформлення міст продажу, залучання відомих осіб до пропаганди бренду тощо).

Крім того, **за різними назвами сьогодні маскуються одні й ті ж корпорації, тобто монополізація товарів у світі посилюється** (мал. 3).

Взаємодія бренду як штучного утворення з реальним життям цільових аудиторій зустрічає сприяння або протидію, сила яких залежить від світогляду, прагнень та зв'язків соціальних акторів, внаслідок чого відбуваються трансформації, які змінюють соціокультурний простір появою нових елементів: «сарафанне радіо», блоги, спонтанна та організована протидія опонентів бренду [7].

У роботах вітчизняних та західних соціологів достатньо глибоко розкрита культурно-символічна природа бренду, його особливості, розроблені ефективні практики брендінгу, які розширюють його розповсюдження та вплив при мінімальних ризиках. Тут застосовуються такі соціальні технології, як соціальне проектування, управління, програмування тощо. У результаті чого мікропрактики акторів поєднуються з макропрактиками агентів у ході «рефлексивних ігор» (В.Лефевр).

Малюнок 3.
МОНОПОЛІЗАЦІЯ СВІТОВОГО РИНКУ

Прикладів колективного неприйняття товару через невдалий бренд існує багато. Нагадаємо історію, пов'язану з «Нова» («Зірка»), модель марки «Шевроле», яку готували на експорт для пуерторіканського ринку. Точний переклад жаргонного та сленгового «але» означає «нізащо не поїде» (калька з французької: «не іде»). Або ж американський автомобіль під назвою «Рендал», який не зміг вийти на японський ринок, оскільки назва була співзвучна японському слову «ідіот», не забуваючи про модель «Калос», вчасно перейменовану автовиробником в «Авео» - для російськомовної аудиторії. **Негативне усуспільнення бренду має в своїй основі свідоме чи несвідоме небажання сприймати якесь ім'я або знак, який потрапляє в рамки ненормативної лексики, жаргону чи аргю»,** - підкреслює С.Іванова [7]. Те саме було з моделлю «Жигулі» на експорт у Францію (жигало - дрібний злодюжка на фр.), яка стала Ладою -Л.С.Ч.

У своєму розвитку бренд зазнає складних часів, пов'язаних із надзатратністю. Це проявляється і через вартість одиничного товару-бренду, і через вартість додаткового системного ефекту підтримки (тобто жорсткої конкуренції і боротьби за споживача) лінійки брендівих товарів у часі, що призводить до постійних витрат суспільства, яке оплачує товар, разом з вартістю комплексу рекламно-маркетингових заходів усіх виробників схожого товару.

Мова, таким чином, тлумачить і переосмислює речі на свій лад і підштовхує соціум до пошуку якісно нових форм комунікації, які б

стимулювали розвиток суспільства, в тому числі й економічний, а не просто б демонстрували фетиш постмодерністського симулякру розвитку, у якому людина втрачає в собі «героя», і замінює цю порожнечу набором маркерів-брендів, що говорять про свого господаря більше, ніж він може сам за себе сказати або являє собою, відчуваючи все більш складнощі у комунікації із собі подібними [7].

Оскільки сьогоднішнє суспільство є середовищем з обмеженими ресурсами, а бездумне споживання веде людство до загибелі, прийшов час подумати і зупинитися. Споживачі в сучасному суспільстві настільки поглинені самим процесом споживання, що навіть не намагаються відстежити зміни у власному середовищі та думках [7].

Ймовірно моделі поведінки споживачів у середовищі з обмеженими ресурсами (наприклад, модель під назвою «паніка» ми спостерігаємо просто зараз в Україні) і дослідження змін, які з ними відбуваються, дозволяють зробити прогноз майбутнього. Щоб це майбутнє взагалі було, треба **перейти до споживання товарів та послуг, які реально будуть необхідні, тобто, без яких неможливо буде жити.** Таким чином ми зможемо організувати власне вбудовування в сценарій «новий проект майбутнього» і відмовитись від підходів розбазарювання ресурсів (сценарій «Після нас - хоч потоп...»), не повертаючись до регресу (сценарій мотики), які будуть давати тимчасові або тупикові результати. Останні два проекти майбутнього розкритиковані соціологом Ніколасом Луманом [11].

Отже потрібно розробити проект майбутнього, який буде пов'язаний зі зміною ресурсної бази міста, області, країни, світу і створенням завтрашнього продукту-послуги-необхідності (а ще краще категорії-необхідності) точно в термін в рамках концепції «Розумних потреб» (розроблених Римським клубом) і стратегії «Сталого розвитку суспільства» (див. докладніше Л. №15).

12.3 ГРОШІ ТА СТАВЛЕННЯ ДО НИХ. СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ КОШТІВ

Соціальна, і в тому числі фінансова, поведінка формується як взаємодія індивідів на базі групових цінностей. Іншими словами, **соціальний зміст мотивації побудований на дотриманні норм суспільного життя.** Як ми знаємо,

у товарному обміні речей з появою ринку роль посередника грають кошти, визначаючи номінальну вартість речей.

У минулому мало місце в основному негативне ставлення до грошей (Біблія, марксизм). Закиди, адресовані грошам, виражалися в трьох пунктах: а) підозрілої претензії на статус загального еквівалента (напр. укр. учений поч. XX ст. пропонував всерйоз замість грошей ввести міру родючості ґрунту); б) відмова від моральних почуттів при появі непереборного бажання володіти грошима (Скупий лицар Пушкіна) і в) засудження практики, яка дозволяє ставити на перше місце користь. Вирішальну роль у негативному ставленні до грошей зіграли релігійні авторитети. Іслам, християнство, особливо католицизм і протестантизм, засуджували специфічну практику монетаризму, засуджуючи гроші навіть у принципі, і пов'язані з ними професії (лихварі, банкіри).

Соціальні функції грошей [15]:

❖ **Економічні функції:** слугувати засобом обміну та розрахунків підприємців; допомагати відкладати попит (накопичуючи кошти); або навпаки отримувати бажане, відкладаючи оплату за допомогою кредиту.

❖ **Соціальні функції:** слугувати мірою трудового внеску та соціального значення професії, засобом та критерієм стратифікації та виразом статусного іміджу; спосіб регулювання відносин людей; основа їх зв'язків та роз'єднання.

❖ **Соціокультурні функції:** виступати універсальним зв'язком між людьми та речами, руйнуючи культурні норми та цінності та утворюючи нові. Г.Зімел підкреслював роль коштів в раціоналізації всього життя людей [22]. А.К.Маркс писав про кошти: «Капіталізм зламав усі соціальні перегородки між людьми, залишивши лише один зв'язок з суспільством, який людина носить з собою у кишені» [12, с.12].

❖ **Деструктивні функції:** Кошти дають людині свободу та владу над іншими людьми, але можуть і закабалити, отримуючи владу над людиною (див. інверсію господаря та його власності, п.1). Вони формують особливий тип людини, сенсом життя якої стає накопичування коштів, їх фетишизація та перетворення людей в товари. Кошти мають властивість *відчужувати саме соціальну і культурну мотивацію і паралізувати волю людини*. Парадоксально,

але жага накопичення робить людину нездатною до повноцінної господарчої та підприємницької діяльності: вона прагне не до включення коштів у обіг, а, навпаки, до витягу з виробничої економіки коштів. Заради їх придбання люди готові на аморальні вчинки.

Спекулятивні капітали, які домінують у суспільстві споживання, й породили ту світову фінансову кризу, з якої поки що не знайдено виходу. Французький соціолог

С.Московічі відзначав, що «фінансові» меншини самі набувають властивостей, які притаманні грошам — байдужість до культурних і соціальних особливостей середовища і високу мобільність: «вигнані, переслідувані і знедолені, засуджені до постійної міграції і готові змінити місце проживання у будь-який момент — циркулювати, ухиляючись від високих податків (офшорні зони зараз). Ця надв'язувана їм мобільність, посилює деяку схожість між ними та мобільними коштами. Перші переміщують других, будучи залученими до виру обміну, при якому легше уникнути втручання і контролю» [13, с. 415].

Дедемонізація грошей є абсолютно необхідною у наш час. Технологія обміну, коли персона, що віддає товар чи продукт свого виробництва не має потреби у негайному придбанні іншого товару, відкладаючи покупку на потім, - тут гроші служать гарантією збереження її права на придбання іншого товару або послуги потім. **Гроші як універсальний еквівалент і міра товарного обміну з'явилися природно і з неминучістю.** Їх можна вважати великим винаходом людства, що дорівнює винаходу колеса і вогню. Ніхто не може сказати, хто і коли вперше перейшов з простого натурального обміну до обміну за допомогою монет, що виявилось дуже зручним. Згодом з появою держави виготовлення грошей (монет) та контроль за їх кількістю у обігу стає ознакою влади і турботою правителя, національною ідентичністю. Хоча перші гроші мали предметно-матеріальну основу і собівартість, їх обмінна вартість (ціннісне значення) відразу стало символічним (умовним). Можна сказати що **гроші - це перша віртуальна реальність, особливо з появою паперових грошей, які несуть номінальне значення.**

До аналізу знакової природи грошей цілком можна застосувати методологічні основи теорії симуляції Бодрийяра, вже розглянутої нами у 1 питанні. Це допомагає глибше зрозуміти трансформації в життєвому світі, викликані появою й еволюцією грошей. У цьому випадку гроші поступово стають «симулякром» (Бодрийяр, Батай) - заміником творця або послуги, способом фіксації життєвого досвіду, особливість якого є відсутність референції*(*співвіднесеності) з реальними об'єктами. **Відмова від об'єктивного зв'язку знака (кошти) і речі**, що її знак об'єктивно означає, обумовлене інтерпретацією комунікації як конвергенції* (*зближення) миттєвих нестійких семантичних асоціацій партнерів. **Симулякр внаслідок цієї невизначеності і суб'єктивності** (1 тис. це багато чи мало?) **перетворюється на «порожній знак», «точну копію, оригінал якої ніколи не існував»**. Причина, за якою гроші постають як «псевдореальність», «порожній знак», відсутність об'єктивного наповнення, полягає у тому, що їх функція **бути еквівалентом усіх (речей і послуг)** та **кожного** (людей), будь-якої реальності. Це робить представленість кожної конкретної речі несуттєвою, якою можна знехтувати. У сенсовому наповненні знакової форми грошей втілюються реконструкції в ході комунікації партнерів суто конотативних* (*додаткових) сенсів їх дії.

Актуалізація сенсу грошей здійснюється лише в специфічних процедурах, навколо яких відбувається інтеграція різноманітних і досі неузгоджених інтересів. За Ж. Бодрийяром, **симуляція - це породження гіперреальності**. Єдина ознака цієї нової реальності – операціональність (гроші реальні, коли ними оперують, а коли «Кошій над златом чахне» - вони безглузді). **Гроші - це синтетичний продукт, який вже не можна розглядати як реальність. Їх трансформація з реального у віртуальне відбувається непомітно**, і культура вже в режимі симуляції продовжує виробництво позареального і референтного*(* референції - представленість), а по суті лише **гіперболізованих знаків реальності, що отримало назву «перетворені форми свідомості»**. За тими самими правилами, але в зустрічному напрямку, відбувається квазісеміотизація феноменів культури: вони трансформуються в товар і продукують нескінченні копії (напр. Мадонна на поліетиленовому пакеті).

Відповідно, знакову грошову систему, вилетену в цю гіперреальність, люди сприймають як самодостатню, звільнену від укорінених зв'язків з конкретними життєвими контекстами. Таким чином, знакова природа грошей створює передумови для підпорядкування всього багатства людського життєвого світу єдиній субстанції монетарних відносин, разом з тим породжуючи і потенціал заперечення їх (грошей) легітимності як соціокультурного феномену. Народна мудрість говорить: «За кошти можна купити ліжку, але не сон. Книгу, але не розум. Секс, але не любов. Зв'язки, але не друзів. Ікону, але не віру. Місце на цвинтарі, але не на небі». **Гроші лише засіб обміну, а не самоціль людського буття!**

Фото 3. Банкноти.

Ось як говорять про це священик **Любомир Гузар, колишній глава автокефальної церкви**: «Не гроші проблема, проблема - людина, її ставлення до грошей. Проблема грошей загальна. Зі Священного Писання й інших джерел ми повинні усвідомити, що **гроші - це засіб, гроші служать, гроші для того, щоб обмінюватися конкретними речами**. Коли гроші стають проблемою? Коли ми починаємо їх абсолютизувати (поклонятися Л.Є.Ч.). Це значить, ми ставимо гроші на місце Бога» [15].

Гроші самі по собі - річ нейтральна, спосіб, засіб досягнення цілей, але вони-річ дуже небезпечна. Гроші дають владу. Вони можуть дати можливість робити те, що людина хоче. **Але це не справжня свобода, гроші, якщо вони потурають свавілля, стають небезпечними**. Так що не гроші є проблемою, проблема - наше ставлення до грошей. «Щось у нас ніби болить, коли ми говоримо про гроші і майно. Справа в тому, що гроші і майно - це велика спокуса для людини... Зараз в Україні багато говорять про олігархів, це у нас улюблене тепер слово. Ми

забуваємо, що олігарх - це людина, яка вміє бути багатю. Наші ж, кого ми називаємо олігархами - я б їх назвав вірніше Скоробагатіі - люди, які не мають культури багатства, не вміють бути багатими. Вміти бути багатими, значить не втрачати своєї людської гідності через те, що в тебе багато грошей», - відзначає Л.Гузар [15].

Правильне ставлення до грошей буде таким. Застосування принципу мінімізації (мінімум витрат при максимумі досягнень): ми можемо говорити про домінування в людській поведінці **ресурсозберігаючих потреб і мотивів. Розумні потреби й розумні витрати** засобів і ресурсів, грошей у тому числі - ось правильна стратегія людства. Все залежить від того, що в даних умовах або в даній ситуації важливіше для індивіда або спільності людей - зберегти ресурси чи досягти поставленої мети (надприбуток).

Особливо яскраво виявляються дані принципи при **виборі стратегії фінансової поведінки.** Тобто людина, що бажає раціонально розпорядитися грошима, повинна або вигідно їх вкласти, щоб добитися найбільшого прибутку, або здійснити такі дії, які в першу чергу забезпечують їх збереження. Люди, схильні до емоційної поведінки у фінансовій сфері, піддалися спокусі заробити «легкі» гроші. Вони довіряють свої кошти фінансовим пірамідам, беруть активну участь у різного роду лотереях, грають у рулетку та інші азартні ігри. На перший план виходить мотив «мати, щоб бути». Мати гроші, щоб бути щасливим. Але в результаті можна опинитися перед «розбитим коритом». Не випадково народна мудрість говорить: «Адже скільки грошей не май - завжди мало ...» і «Багатий не той, у кого багато грошей, а кому досить...».

Існує взаємозв'язок між винаходом монетних грошей та початком історичної епохи, названої К.Ясперсом «осьовий час», коли затвердилася раціональність як основа ставлення людини до світу. У сучасному суспільстві електронні гроші і «віртуальна економіка» ведуть до нового шабля розвитку цивілізації, у якій **посилення економічної ефективності з моральною відповідальністю людей за результати своєї економічної діяльності стає необхідною умовою самозбереження людства.** Утопічним на сьогодні є уявлення про безгрошову економіку (комунізм). Але невірним буде спрощення дихотомічного типу, де

духовні виміри протиставлені матеріальним аспектам життя, і яке ділить життя людей на два світи: «вищий», де гроші втрачають своє значення, і «нижній», пов'язаний з грошовими моделями свідомості і поведінки (середньовічна філософія).

Інструментальні схеми монетарної свідомості («у кожного є ціна», «всі засоби хороші», «гроші не пахнуть...») не випадково з'явилися в системі мотивації людей у пострадянські часи, це обумовлено тривалим процесом історичного розвитку сучасного соціуму. **«Люди живуть у світі грошей, заробляють гроші, користуються ними, і при цьому завжди будуть перебувати в небезпеці потрапити в залежність від них.** Люди не можуть ухилитися від цього ризику і скасувати грошові відносини в сучасному суспільстві або відмовитися від них в особистому житті» [15]. Але люди можуть ціною значних і постійних зусиль підпорядкувати цю стихію, не попасти в її небезпечні тенети, як вони роблять це щодо природних стихій, не падаючи в тенета інструментальної раціональності «обчислювального розуму» (термін М. Гайдеггера) і не стаючи «Одномірною людиною» (Г.Маркузе). Для цього потрібне виховувати з дитинства культуру використання коштів, навчати їх розумному витрачання, фінансовій грамотності у школі та вузах, розкривати їх можливу деструктивну роль та силу.

Поняття «Капітал». Прийнято вважати, що першу спробу наукового тлумачення поняття капітал зробив Аристотель, розуміючи *під capitalis'ou*=*мистецтво забезпечувати достаток, або діяльність, спрямовану на накопичення (прибуток капіталу)*. **Капітал** розглядався не як суто матеріальна категорія, а як **сукупність усіх матеріальних і не матеріальних ресурсів, що знаходяться в розпорядженні людини і визначають її соціальний статус .**

Якщо узагальнити відомі визначення сутності капіталу (А.Сміт, Д.Рікардо, К.Маркс), вона та ж сама, що і у Аристотеля. **Сутність капіталу - в його властивості безперервно збільшуватися, зростати і підпорядковувати цій сутності «все і вся».** Тобто він має самоорганізуючу синергійну природу. В.Кізіма пропонує розглядати практики комунікації в сучасному суспільстві як багаточинні комплекси взаємодії людей та середовища, які формують і відносини,

що саморозгортаються, внаслідок чого змінюються й люди, й середовища, й їх відносини [8].

Парадоксальний факт сучасності: **людство в цілому створює більше, ніж споживає і ніж потрібно для розширеного відтворення**, - з одного боку. **Людство не в змозі зупинити цей процес «ненаситності», навіть під загрозою зникнення. Причому, більше мільярду людей у світі живе в злиднях, недоїдає** (див. Л.№1).

«Згідно дослідженню вчених Великобританії 2012 р., кожен рік у світі пропадає майже половина вироблених продуктів харчування. Тобто майже 2 мільярди тонн їжі потрапляє на смітник. Таке масштабне витрачання продуктів пов'язане з порушенням умов зберігання, термінів зберігання та марнотратством споживачів, пояснює один з авторів дослідження доктор Тим Фокс. 30% врожаю не були зібрані у Великобританії через їх непрезентабельний вигляд. Такої великої кількості продуктів вистачило б нагодувати населення планети, яке голодує» [23].

Фото 4. Відходи сучасної цивілізації [23].

Всезростаюче споживання - це сила, що розкручує цей «маховик» і не може бути пояснена в «економічних рамках» раціональності. **Людство як енергетично (виробничо) замкнена, «натуральна» спільнота завжди хоче більше, ніж має.** І виробляє більше, ніж йому треба. Не тільки в матеріальній, але й у духовній сфері. Поряд з матеріальним забезпеченням, постійно розширюється і духовне самоосмислення (**знання - це символічний капітал**). Звичайно, у духовній чи інформаційній складовій капіталу неможливо «зважити» кількість знань або «духовної енергії». Хоча і не злічити спроб всілякими індексами охопити

«необчислюване». Але безперервне зростання обсягу знань людства, - безперечний факт. **Отже, у всіх сферах життєдіяльності людство забезпечує умови (готує платформу) для прискореного розширеного відтворення і тим самим забезпечує передумови для прискореного зростання капіталу в усіх його формах. Але це прискорює гибель людства.**

Соціальна енергія, як і будь-яка інша, утворюється в результаті розпаду цілісності: capitalis розщеплюють всі структури соціальних цінностей, відносин, традицій, норм, правил і породжує нові.

Розпад соціальної цілісності породжує соціальну напругу, викликану соціальними змінами. Соціальні зміни формують нові цілісності нової соціальної реальності - новий соціальний простір. Таким чином, capitalis провокує безперервну циркуляцію соціальної енергії. Цю концепцію розробив сучасний французький на глобальний світ транснаціональних корпорацій з мережевою структурою. Мережеві структури забезпечують глобалізацію капіталу і децентралізовану концентрацію виробництва і праці. На основі стратегії світової влади виникає інформаційно-фінансовий простір, сенсом якого стають гроші. Розвинення глобальних мережевих технологій призводить до ситуації, коли влада фінансово-економічних структур стає сильнішою політично. Замість прогнозованого Д.Белом суспільства інформаційної свободи («інформаційний соціалізм»), де знання замінюють товарні відносини, поки формується суспільство жорсткої мережевої несвободи, де сутність людини ще сильніше відчужується від її носія, ніж в індустріальному суспільстві, а знання все більше стають товаром і доступ до них дається обраним (як у к/ф Матриця).

Успіх будь-якої спільної праці залежить від здатності всіх учасників консолідувати свої зусилля для досягнення спільної мети. Не особистий успіх будь-якою ціною (прагматизм), не торжество егоїзму (мені добре, а на решту наплювати), а гармонія, талановите поєднання плюсів і мінусів всіх гравців, добровільне врахування інтересів інших агентів і акторів, узгоджене всіма дають в результаті перемогу. За розуміння і обґрунтування цієї істини була присуджена **Нобелівська премія з економіки Джону Нешу**. Суть відкриття Джона Неша полягає в доказі формально-математичними методами абсолютно простої і дуже

стародавньої етичної установки. Для досягнення стійкості в складних системах, якими є будь-яка соціальна група, **потрібно, щоб кожен індивід, кожен гравець прагнув досягти своїх цілей, з урахуванням взаємодії з іншими гравцями і їх цілями, з вимогами благополуччя системи в цілому.** Така базисна вимога будь-якої соціальної взаємодії і правил командної гри. **Змагальність не виключає партнерства.**

З цього погляду, **гроші за своєю суттю - це взаємні зобов'язання, обіцянка, виконання якої може бути розглянуто у часі і просторі.** Всі учасники цієї тотальної обіцянки мають одну спільну рису - ліміт кредитування (**ліміт довіри**). І той, хто користується кредитом, і той, хто його віддає (активи і пасиви), завжди зустрічаються. Люди, сподіваючись заробити на депозитах, розраховують, що кредити (їх кошти) будуть повернуті, а гроші не знеціняться, хоча посередники тут банк і держава. Всі сторони грошових відносин, мають свої рейтинги, які не стільки відображають обсяг ліквідності, скільки рівень довіри, обґрунтованість і доведеність права на кредит. Сумнівна політика - це ерозія, підрив або крах не тільки фінансової системи, а й найфундаментальнішого права бути людиною, який довіряють. Всі ми боржники в цьому світі (батьків, вчителів, дітей, держави), і головний ланцюжок наших боргів вибудований не по лінії «позичальник - банк - клієнти», а по лінії «особистість - сім'я – рід - Батьківщина» [15].

ВИСНОВКИ:

1. Матеріальне речове середовище суспільства є сукупністю предметів споживання та засобів праці. Вони покликані задовольняти потреби людей у повсякденному житті.

2. Кожна річ має функціональне призначення, культурне, семантичне, естетичне визначення та мінову вартість. **Речі складають комплекси у фізичному, культурному та соціальному просторі суспільства. Речі позначають соціальний статус** їх власника та його культурні смаки, систему цінностей та настанов.

3. **Сучасне суспільство стало виробляти набагато більше речей, ніж потрібно й ніж люди можуть спожити. Надспоживання** викликано

інтересами транснаціональних корпорацій та монополізацією світового ринку в погоні за надприбутками. Така божевільна гонка надвиробництва та надспоживання ще більш **виснажує ресурси майбутнього** людства й наближає його до екологічного колапсу.

4. Сучасне суспільство отримало назву **суспільство масового споживання** (Бодрийяр), бо розширене суспільне виробництво зростає не завдяки потребам людства, а завдяки бажанню мати все нові та нові речі, яке цілеспрямовано керується рекламою, ТБ та модою. Споживання стало нав'язливою ідеєю багатьох, сенсом їх життя (шопоголіки).

5. **Престижні речі (брендове споживання)** завдяки рекламі, моді та ЗМІ захопили не тільки еліту, а й середні та нижчі прошарки суспільства, люди купують у борг через споживацькі кредити, потім не в змозі їх повернути (фінансова криза), сплачуючи набагато більше реальної вартості речей за «ім'я», «бренд».

6. Але в гонитві за товарами моди **люди втрачають індивідуальність**, використовуючи однакові модні брендові речі, стають маріонетками в чужій грі, відчужуючись від своєї людської сутності дійсно втрачають її.

7. **Реклама** як засіб комунікації, надання інформації споживачам про товари та послуги, **формує запити та бажання** й ще більш підігріває жагу споживання й керує поведінкою. Реклама поділяється на комерційну та соціальну. Комерційна реклама заповнила інформаційний простір, дуже нав'язлива та всеохоплююча.

8. **Гроші як засіб обміну** позначають мінову вартість речей та послуг й допомагають процесу обміну у суспільстві, раціоналізують життя людей. Але кошти мають владу та силу підкоряти людину собі, тому треба виробляти культуру поведінки з коштами, щоб вони не ставали фетишем.

Література:

1. *Бауман З.* Текучая современность.- СПб.: Питер, -2008,-240с.
2. *Блюмеркранц М.* В поисках имени или лица. Феноменология современного пространства // Вопросы философии,- 2007, - №1,- С.47-60.

4. *Бодрийяр Ж.* Система вещей. - М.: Рудомино,-1999,-222с.
5. *Бодрийяр Ж.* Общество потребления. Его мифы и структуры - М.: Культурная революция.- 2006.,- 269с.
6. *Веблен Т.* Теория праздного класса. - М.: Прогресс -1984,-367с.
7. *Гофман И.* Представление себя другим в повседневной жизни.-М.: Канон пресс-Ц. -Кучково поле,- 2000,-124с.
8. *Иванова С.А.* Поведение потребителя как результат многофакторного анализа информационного влияния социума и рынка. [Электронный ресурс]- Режим доступа: <http://www.artlib.ru/index.php?id=11&idp=0&fp=2&uid=21156&idg=0&sa=1&pid=2360>
9. *Кизима В.В.* Постнеклассические практики: рефлексивность и управление // Вопросы философии, - 2010,- №3, -с.54-65.
10. *Лелеко В.Д.* Пространство повседневности в европейской культуре.- СПб Санкт-Петербургский гос. ун-т культуры и искусств.-2002,-220с. [Электронный ресурс]-Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/461703/>.
11. *Лисиця Н.* Реклама як соціальний інститут //Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1998,- № 3.- с.125-139.
12. *Луман Н.* Общество как система.- М: Логос,- 2004-232с.
13. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1857-1859гг. // Маркс К., Энгельс Ф., Соч., Изд. 2, М.: Политиздат, 1970. - Т. 46 ч.2,- 240с.
14. *Маркузе Г.* Одномерный человек. [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://www.enatramp.narod.ru/pervoisstochnik_files/man1/html.
15. *Набруско И.* Социокультурная роль денег в процессе потребления // Соціологія: теорія, методи, маркетинг,- 2011,- №1, - С.147-155
16. *Пачковський Ю.Ф.* Споживач у постмодерному суспільстві: соціологічний погляд...// Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Традиції та інновації у соціології».- Дрогобич : Посвіт,-2009,-С.167-172.
17. *Роцина Я.М.* Социология потребления.-М.:Издательский дом. ГУ ВШЭ-2007,-447с.

18. *Саєнко Ю.* Потреби населення України // Українське суспільство. Соціологічний моніторинг у 2-х томах .- К.: ІС НАН України,-2011,- Т.2 - 576с.
19. *Стетико В.П.* Потребительство как деструктивная практика украинского общества //Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Харків : ХНУ, 2012,-Вип 18.,- с.310-314
20. *Чернова Л.Є.* Дослідження ринку. Метод фокус-груп / Метод вказівки до соц. практикуму. Дн-к, - 2006- 70с.
21. *Чернова Л.Є.* Дослідження електорату та ЗМІ./ Метод вказівки до соц. практикуму. - Дн-к, - 2007, - 40с.
22. *Шульга Н.А.* Дрейф на обочину. 20 лет общественных изменений в Украине .- К.: Бизнесполіграф.,- 2011, - 448с.
23. Simmel G. The Philosophy of Money. L., -1978, -136 с.
24. Фокс Тим. Великобританія.2012р.-[Електронний ресурс]- Режим доступа: [http://www. LikarInfo](http://www.LikarInfo).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Визначте сутність матеріально-речової сфери життя. Як співвідносяться ціна та цінність речі, що на це впливає.
2. Чим відрізняються матеріально-речові та технічні системи.
3. Чому Бодрийяр назвав сучасне суспільство суспільством споживання.
2. Брендове, престижне споживання, його ознаки та чинники.
3. Негативні наслідки для людства масових споживацьких настанов.
4. Роль реклами, її види та механізми впливу.
5. Соціальні функції коштів. Кошти та ставлення до них людей.

Лекція 13. СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ АРХІТЕКТУРИ. ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА

13.1 СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ АРХІТЕКТУРИ. МІСТО ЯК ОРГАНІЗМ

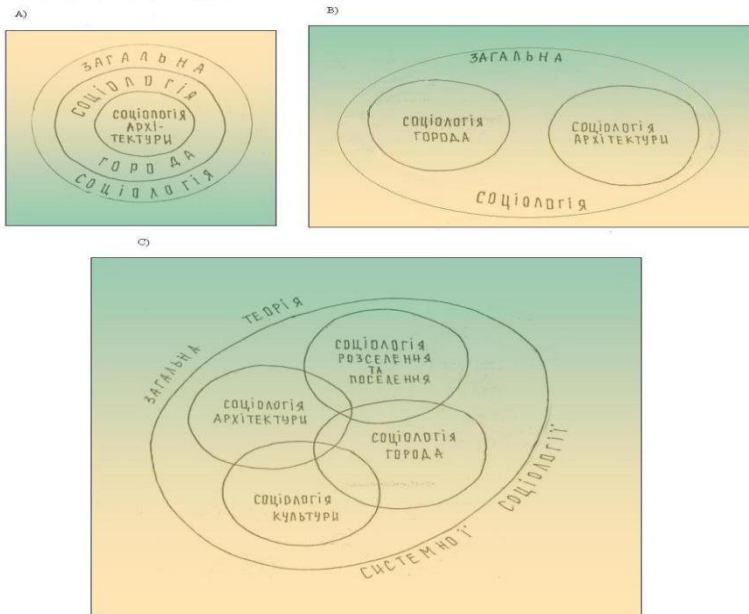
Архітектура виникла, коли людина усвідомила себе як соціальна сутність. Епоха варварства стала культурно-історичним періодом, у якому люди почали будувати житло, задовольняючи не тільки фізіологічні потреби в захисті себе від оточення і примх природи, але вкладаючи в цю діяльність також соціальну функцію відокремлення сім'ї від племені і ціннісні, семантичні сенси упредметнення. Архітектура, таким чином, з'явилася як продукт культурної творчої діяльності на ранніх етапах розвитку соціуму. *Культура дає людині смисли, ідеали і зразки. Цивілізація дає способи їх досягнення.* Цивілізація - це те, що дає комфорт, висуваючи певні моральні та фізичні вимоги до цивілізованої людині. Але комфорт деморалізує і розслаблює людей. («Комфорт убив Героя» - В.Лефевр). Цивілізація виникла пізніше, але стала фактором соціодинаміки і набула домінуючого положення над культурою. Ідея прогресу (розвитку цивілізації) *привела до глобальної технізації всіх сторін життєдіяльності суспільства.* Це порівняння можна перенести на *взаємодію архітектури і будівництва, бо архітектура є продукт культури, а будівництво – продуктом цивілізації.* Будівельне виробництво надихається ідеєю прогресу. На цій підставі *технологічні індустріально-будівельні процеси безапеляційно диктують, що і як робити в архітектурі.* Не дивно, що ці різні явища ототожнюються у свідомості не лише споживачів архітектури, але і професіоналів – архітекторів та будівельників.

Архітектура має велике значення у нашому житті, виконує роль не тільки притулку, сховища, а й способу концентрації й об'єднання людей. Архітектура як елемент другої штучної природи слугує засобом комунікації в суспільстві та організатором соціальної взаємодії. Фактично все життя контакти людей проходять на фоні/або всередині архітектурних споруд та ландшафтів. Архітектура слугує засобом соціалізації, орієнтації у просторі, способом самоідентифікації і розвитку особистості. Архітектура є силою, яка корегує та запечатляє в менталітеті

людей соціальний і фізичний простір як модель життя і орієнтири, може бути джерелом натхнення або фактором депресивного настрою та агресії.

Такого поняття, як соціологія архітектури, довгий час не існувало, і зараз можна говорити тільки про зародження. У сучасній соціології розвиваються суміжні дисципліни «соціологія архітектури», «соціологія урбанізму», «соціологія простору» «поселенська соціологія» тощо. Хоч точки зору на їх предметне поле різняться. (див. мал.1.).

Мал.1. Місце соціології архітектури в системі соціологічного знання.

Різні підходи в загальній соціології створюють різні підходи у соціології архітектури: органістичний підхід, семіотичний (символічний підхід), просторовий підхід тощо мають своє коріння. Вони пов'язані з такими напрямками як структурно-функціональний аналіз Дюркгейма, Мертона, Парсонса, символічний інтеракціонізм або інтерпретуюча соціологія Зімеля, Вебера, Шюца, критична теорія М.Кастельса, Ж. Дерріди та Ж.Бодрійяра. Так на основі системного підходу до соціології міста, розробленого П.Саундерсом, і запропонованого М.Кастельсом принципу відмінності між (загальною) соціологією і архітектурою Б.Цібель

вважає, що архітектура є частиною соціології міста, яка, в свою чергу, є частиною (загальної) соціології (див. мал. 1 вар. А).

І. Фішер та Х. Делітц наполягали на розподілі соціології архітектури та соціології міста. Вони розглядають соціологію архітектури в її взаємозв'язку із соціологією культури, артефактів, техніки і міста і пропонують пов'язати її із загальною теорією соціології (див. мал. 1 вар. Б). Вони вбачають в архітектурі «засіб» соціального, розмірковують про матеріальність архітектури з точки зору життя і соціології. Таким чином, соціологія архітектури як галузева теорія соціології, має об'єктом вивчення і дослідження споруди і простори (конкретні архітектурні явища, пов'язані із зовнішністю, розмірами, матеріалами, конструкціями архітектури), на противагу соціології міста, регіонів, планування і житла. Соціології архітектури пропонується вивчати структури суспільства та механізми соціалізації через розгляд архітектури цього суспільства та епохи. Як головне завдання соціології архітектури пропонується аналіз сучасного суспільства з точки зору вигляду (образу) міста. Автори пропонують **символічно теоретичний підхід, який розглядає архітектуру як соціальне явище, що відбиває процеси соціалізації** [9].

Якщо соціологія Еміля Дюркгейма та соціологія культури Пітирима Сорокіна, безумовно, відносяться до парадигми соціального факту і займають макрорівні соціального аналізу, фігураційна соціологія Н. Еліаса інтегрує мікросуб'єктивний і макро об'єктивний рівні, а підхід І. Фішера і Х. Делітца поєднує парадигму соціального факту і соціальної поведінки, те ж включаючи макро і мікрооб'єктивні рівні аналізу. Символічний інтеракціонізм Р. Сміта і В. Лазні розглядає мікросуб'єктивність як основу розуміння задуму архітектора, так і подальшого зворотнього впливу архітектури на свідомість людей у процесі їхньої життєдіяльності. Для більш повного аналізу архітектури необхідно використовувати дані не тільки макросоціології, але і мікросоціології та психології [24].

Інші вчені пропонують вивчати історію міста і суспільства через соціологію архітектури. Цікавим напрямком є також **візуальна соціологія**, де враховується практичне застосування архітектури як «забудованого простору», що розкривається на тлі перспективи його використання та оцінок експлуатації

будівель. Слід зазначити, що в рамках так званого «візуального повороту» в соціології візуальні образи архітектури можуть бути предметом аналізу соціології. Але візуальна соціологія має обмежені можливості вивчення архітектури та інтерпретації результатів [9].

Уперше питання взаємодії людей з міським простором почали розроблятися в рамках Чиказької школи соціології. Ця школа займала домінуюче положення в американській соціології в період з 1915 до 1970 рр., зробивши значний вплив на розвиток соціології урбанізму в усьому світі. Виникнення цього напрямку було пов'язано з вибуховим зростанням міського населення на початку двадцятого сторіччя, саме міста стали основним об'єктом досліджень американських соціологів того часу (див. Л. №7).

Соціологічні дослідження міст були започатковані соціально-екологічною теорією Роберта Парка (1864-1944), Ернста Берджеса (1886-1966). У Європі соціологія міст аналізується у той же час у працях соціологів Г.Зімеля, М.Вебера, Е.Богардуса, та ін.

Основні наукові підходи до концепції міст у соціології можна узагальнити таким чином: 1. **Місто** як феномен, що розвивається і функціонує як **цілісний природний організм** (чиказька школа соціології). 2. **Місто як текст, який переписується, і читається** його творцями і жителями (див. пит. 2).

1.Місто як організм. Розвиток міста, на думку Р. Парка, пов'язаний із зростанням населення і інтенсивною міграцією* (*migratio лат. - переселення). Це призводить до концентрації на одній території великих мас людей, які взаємодіють один з одним, що посилює конкуренцію між ними. Розглядаючи міграцію як колективну поведінку, **Р. Парк** вважав, що вона утворює певний екологічний порядок. Над ним надбудовується економічний, політичний і культурний порядки, які являють собою в сукупності «організацію систем контролю» за допомогою економічного укладу, законів, права і звичаїв. Таким чином, конкуренція, що почалася як боротьба за виживання, завершується як асиміляція (уподібнення, схожість, адаптація). Остання призводить до формування соціальних інститутів, що регулюють відносини суб'єктів (агентів, акторів) і забезпечують оптимальну «змагальну кооперацію» та «згоду» в міській спільноті, тобто до інтеграції і

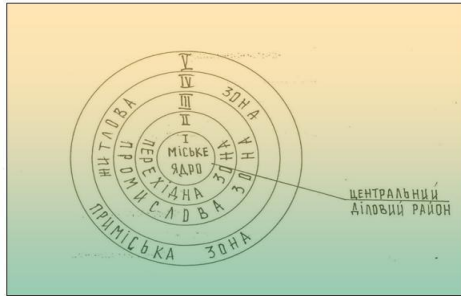
згуртованості (мерія, ЖКГ, транспорт, архітектура тощо). Е.Берджес також вважав міграцію ключовим процесом, що стимулює зростання міст і зміни у міському середовищі. *Міська спільнота розглядалася ним у вигляді складної мозаїки різних соціальних груп, кожна з яких претендувала на певну територію міста.*

Е. Берджес представляв соціально-просторову організацію міста у вигляді чотирьох концентричних зон (перехідної, промислової, житлової та приміської), розташованих, подібно колам, довкруг міського ядра - центрального ділового району (див. мал.2). Зони розрізнялися за типом забудови, економічними функціями, соціальним та професійним складом населення та архітектурою.

Також органічний підхід як основу програм вивчення міста розробляв лєнінградський архітектор Анциферов (1925 р.). Його дослідницька програма спирається на опис елементів міста і встановлення між ними зв'язків, які визначають характер їх взаємодії. Місто є «найкращим природним середовищем для вивчення соціальних явищ у всіх їх видозмінах», - писав він. Анциферов відмічав: «Місто - це найбільш конкретний, стійкий, складний соціальний організм. Громадська структура найкраще може бути вивчена за допомогою пізнання міста, бо воно є її точним відображенням, воно створює її і підтримує її» [1]. Розглядаючи місто як соціальний організм, він виділяв три елементи, які визначають три структури для вивчення його цілісності: анатомію, фізіологію і психологію (душу) міського організму. *Анатомія міста*, за думкою Анциферова, - це фізична природа міста, а саме територія, на якій побудовано місто (вивчення ґрунту, рельєфу, рослинності, прив'язку до води й ін.). Також до анатомії відноситься вивчення плану міста, визначення ядра міста, зовнішня характеристика розташування щодо їх обсягу, форми, матеріалу, розташування. *Фізіологія міста* - це вивчення міста як «пульсуючого всіма своїми органами через діяльність товариства». До «фізіології міста» він відносив вісім складових, вісім предметів цієї дисципліни, вісім проблем. Місто як: 1) місце спільного життя (вивчення складу населення з точки зору класової, етнічної, професійної, релігійної тощо); 2) торговельний і промисловий центри; 3) лікувальний центр; 4) транспортний центр, 5) розгляд їх технічного обладнання, 6) адміністративний центр, 7) військовий центр, 8) осередок духовної культури в усіх її проявах (наука,

мистецтво, освіта, релігія). Нарешті, психологія міста- «Душею міста, - заявляє Анциферов - ми будемо називати історично сформовану єдність усіх елементів, складових міського організму, як конкретну індивідуальність» [1] .

Мал.2. Теорія концентричних кіл (Е. Берджес)

Органічної теорії міста дотримувався і М.Г. Диканський. У книзі «Проблеми сучасних міст» він дуже виразно й метафорично описує пануючу парадигму у вивченні міста. «Сучасна наука про місто розглядає вулиці, площі, ринки, способи зв'язку тощо як частини єдиного цілого, як частини міського організму». У діловій частині міста Диканський чує «серце міського організму», в русі натовпу «циркуляційних систем», в електричному освітленні і телефонних лініях – «нервову систему», в адміністративному центрі – «розум, що контролює дії», а душа міста проявляється «в прагненнях і почуттях громадян» [10].

Але органічне сприйняття культурних феноменів архітектури змінилося в 30-і рр. XX століття **функціонально прагматичним підходом в будівництві та архітектурі**. Так був створений і активно впроваджувався в життя міф про «сучасну архітектуру» як більш високий етап розвитку зодчества відносно минулих епох. Теоретичні основи сучасної архітектури розроблялися зодчими **на основі тієї ж ідеї прогресу (цивілізації)**. Згідно з цими теоретичними установками архітектура повинна відображати первинну функцію - **«форма слідує за функцією»** - і диктує конструктивну структуру споруди. Що відбулося в роботах архітекторів конструктивістів і функціоналістів. Цій підхід панує донині як технологічна парадигма в архітектурі та розвитку міст (див. Л. №7). Також на архітектуру вплинули комунітарістські ідеї, якими надихалися радянські

архітектори-конструктивісти: центр м. Харків та містечко чекістів у Свердловську (нині Єкатеринбург).

Органічний принцип сьогодні існує як біонічний та екологічний напрямок у сучасній архітектурі. В його основі ідеї «Біонічного міста», яка є синтезом законів побудови міста і формоутворення живої природи (такі ж ідеї розвиває сьогодні в концепті «Екопоселеннь», архітектор В. Воробйов, ПДАБА). **«Біонічне місто»** відповідає основним принципам: системність, динамічність, саморегуляція, вдосконалення. Системність означає відмову від механічного складання елементів міста, а досягнення функціональної гармонії, взаємозв'язку всіх частин, єдності цілого і частини, підпорядкування приватного загальному. Динамічність включає можливості вільного розвитку і зростання міста. Саморегуляція сприяє накопиченню інформації «електронним мозком міста» про всі сторони його життя і потреби, що дозволяє управляти його розвитком. Вдосконалення міста у функціональному відношенні стає історичної тенденції.

Сприйняття міста як організму з неминучістю веде до його персоніфікації - **наділенню особистими якостями, характером, атмосферою, душею, стилем життя.** Приклад архітектурної ідеалізації стародавнього міста можна знайти в літературі: «Майже завжди така чи інша форма міста і його внутрішня структура визначалася модулем, тобто деякою конкретною, визначеною для даного випадку, заданою лінійною або площинною величиною. Усі розміри в місті аж до ширини вулиць, площ, відстаней між будівлями, призначалися кратними цій величині». Цей гармонійний математичний принцип розбудови міст заклали ще піфагорійці. Найбільше це втілене в архітектурі Модерну, як відображенні людського Розуму. Прикладом можуть бути твори іспанського архітектора Ільдефонс Серда-і-Суньєр (1815-1876 рр.). Згідно з його задумом **в Барселоні (район Ешпле)** було побудовано 700 блоків з домів, які створювали квадрат, у центрі якого знаходиться внутрішній дворик (див. мал.3). Усі вулиці цих блоків - кварталів повинні були перетинатися тільки під прямим кутом, а перехрестя планувались як площі, на які виходили б фасади будівель.

Мал.3 БАСЕЛОНА. КВАРТАЛ ЄШПЛЕ

Йоахім Фішер і Хейкі Делітц з Технічного університету Дрездена пишуть: «Ми стикаємося з архітектурою щодня, відчуваючи її сталість і наочність... Архітектура, будучи постійно поруч і переважаючи над іншими комунікативними засобами культури або «символічними формами», виділяється серед них у своїх всюдисущих конструкціях, втілює саме суспільство, оголюючи особливості окремих поколінь, соціальних класів, умов життя и систем функціонування» [8].

Томас Ф. Гірін вважає, що у будівель є «двоїста сутність», яка проявляється, з одного боку, в тому, що **будівлі як «структури» визначають «порядок речей», який, у той же час, завжди може бути змінений втручанням людського фактора.** Визнаючи безперечний вплив архітектурних об'єктів на людську поведінку, Гірін вводить поняття **«інтерпретаційна гнучкість»**, пояснюючи, що, по-перше, одні й ті ж об'єкти несуть для різних людей неоднакове смислове навантаження, а по-друге, людина завжди може змінити своє ставлення до цих об'єктів [15]. Тому точніше **треба говорити про потенційний вплив архітектури** на мислення і поведінку мешканців, тут більш тонкі і складні опосередковані зв'язки, що залежать від сприйняття та прочитання архітектури.

Архітектурна парадигма є матрицею, яка задає способи бачення соціального світу. М.Гайдеггер підкреслював, що будівлю навряд чи можливо оглянути з певного місця (соц. дослідження архітекторів ПДАБА «Лавочки» ос. 2011 р.). Навпаки, її положення стає видимим тільки завдяки веденню будівництва: зростаюча будівля робить видимим фундамент, на якому вона стоїть. Не погляд оглядає храм як архітектурний об'єкт, навпаки -храм сам створює погляд [11].

Сприйняття архітектури створює і задає просторові образи, які не тільки допомагають пересуватися і орієнтуватися, взаємодіяти, але і пробуджують емоції, соціальні та духовні смисли, значення та цінності.

Представники німецької школи соціології відзначають, що соціологія міста в Німеччині почала бурхливо розвиватися після 1945 року. А на противагу їй з'явилися паростки соціології архітектури. Соціологія міста з моменту заснування розглядала місто «не як артефакт», а як «емоційний стан» суспільства [8].

Архітектура - організація простору життєдіяльності людей через структурні форми, втілені в матеріалі. Крім того, це соціальний процес, який потенційно міститься в архітектурній конструкції. Архітектура також є передбаченням майбутнього: як люди в цих декораціях будуть взаємодіяти. Архітектура - не тільки декорації, але і сама сцена на якій актори, агенти та учасники будуть грати свої ролі за власним, як їм здається сценарієм, але при цьому вони спрямовуються незримо і не- усвідомлено патернами можливостей архітектурних проєкцій та конструкцій (моя трактовка - Л.Є.Ч.).

Основний інтерес соціології архітектури полягає у **соціально активному, побудованому образі міст, слід, культурних ландшафтів, тобто в образі суспільства, втіленому у архітектурі**, що має при цьому безпосереднє відношення до соціальної взаємодії (предмет соціології). У сучасних суспільствах кількість взаємодій за межами забудованого навколишнього простору скорочується з кожним днем, на відміну від попередніх епох. На макросоціологічному рівні архітектура надає виразності відносинам між поколіннями, соціальними класами і системами функціонування. Вона висвітлює суспільні відмінності і специфічне ставлення до себе, до природи і соціуму. В цілому урбаністика і соціологія міста займають макрооб'єктивний рівень аналізу. **Соціологія архітектури, якщо її розглядати як спеціальну соціологічну теорію**, як доповнення соціології міста, повинна в цьому випадку займати макрота мікрооб'єктивний рівень соціального аналізу (Див. мал.1 вар.С). У вітчизняній традиції можна відзначити дослідження С.О.Хан-Магомедова, А.В. Іконникова, а також у соціології міста О.Н. Яницького.

С. О. Хан-Магомедов довгий час вивчав архітектуру радянського авангарду. У рамках своїх досліджень автор зробив припущення про створення другого, після античного, суперстилю на базі радянського авангарду, а також показав тісний зв'язок розвитку архітектури із соціальними і політичними утопіями. Заміна утопій прагматичним підходом, на його думку, при Н.С. Хрущові призвела до п'ятдесятирічного застою у вітчизняній архітектурі. А.В. Іконников також відзначав важливість зв'язку архітектури й утопій, а також підтвердив архетипічний характер архітектури. При цьому він поділяв архітектурні архетипи на антропоморфні та космогонічні [9]. Заслуга О.Н. Яницького - це становлення і розвиток вітчизняної соціології міста (див. Л.№7).

Функції архітектурного середовища. 1. Функція захисту та безпеки. Власне поява перших будівель і споруд була пов'язана з необхідністю убезпечити людей від природної стихії (вітру, холоду, дощу, снігу), від звірів і «незваних гостей».

2. Організуюча функція. Організація взаємодій і життєдіяльності людей у просторі через створення умов та меж цієї взаємодії, позиції та диспозиції агентів (див. Л. №3).

3. Архітектурне середовище має інформаційний (духовно-змістовний) вимір, бо архітектура висловлює образне уявлення про соціум та соціальні відносини і соціальні потреби людей, несе людям інформацію, про те, що їм робити, як взаємодіяти.

4. Розвиваюча та перетворювальна функція. Її ще можна назвати інноваційною. Будучи елементом духовної культури суспільства, архітектура створює образні соціальні світи і пропонує мешканцям нову поліпшену реальність з новими можливостями. Творчий метод архітектури створює ***стиль як інструмент, що організує соціальний простір архітектурними засобами і методами.***

5. Естетична функція. У зв'язку з тим, що архітектура - це, в першу чергу, **середовище життєзабезпечення людської діяльності**, то її вплив континуально (безупинно) здійснюється даним архітектурним середовищем. Непомітно і неусвідомлено люди, користуючись будівлями, пересуваючись в просторі, організованому архітекторами долучаються до естетичних цінностей,

виробляючи в собі смак і відчуття стилю, гармонії і дисонансу, отримуючи емоції, насолоджуючись шедеврами архітектури чи продуманістю та зручністю простору архітектурного середовища або навпаки.

6. Виховна функція архітектурного середовища (і ландшафтної архітектури) полягає у впливі на особистість топонімікою (вигини і ширина вулиць, висота будинків, багатоярусність або площинне розміщення архітектурних об'єктів, їх щільність і композиція), що закріплюючись від багаторазових повторень **стають звичкою, внутрішньою схильністю і автоматизмами**, тим, що П.Бурд'є назвав «Габітус».

Архітектура як форма символічної діяльності людей створює предметно-просторове середовище для функціонування соціально територіальних, національних спільнот і особистостей, тим самим активно синтезує всі види мистецтв і культури при виробництві матеріально-речового середовища. Конкретне архітектурне середовище несе в собі відбиток особливостей національної, етнічної (етнографічної) культури, історії та спеціалізації даного поселення. Фактично в архітектурі поселення можна бачити історичні пласти, етапи та принципи її розвитку. В архітектурному середовищі відображені загальні, особливі й унікальні для кожного поселення риси, навіть у період типової забудови є архітектурні рішення, прив'язки до місцевості, облік особливостей ґрунтів, вписування даного об'єкта в загальний архітектурний контекст. Тобто **соціологія архітектури має відношення й до соціології культури [8]**.

Найбільш драматичним результатом **впровадження ідеї прогресу в архітектурну культуру** стало поширення у проектній та будівельній практиці **інтернаціонального стилю**. Майстри сучасної архітектури, що керуються цією ідеєю, нівелювали регіональну своєрідність етногеографічних зон з метою прилучення «недостатньо розвинених» країн і архітекторів до «прогресивних» тенденцій сучасності, за яким ховається обмеження можливостей, спрощений економічний і технологічний прагматизм і голий функціоналізм без «надмірностей». Ще більшу роль в цьому суперечливому процесі зіграв **перехід до серійного будівництва і модульних конструкцій**, що значно прискорило процеси будівництва, здешевило їх, збільшило масштаби і продуктивність праці,

однак різко знизило при цьому якість даних споруд. і їх художньо-естетичну цінність, екологічність, міцність та комфорт житлового середовища.

«Абсолютна більшість об'єктів радянської архітектури представлені однаковими житловими будинками, що складають масиви, охрещені в роки зрілого соціалізму «спальними районами». Думаю, на пострадянському просторі кількість і загальний масштаб цих спальних районів мають цілком планетарний характер. Особливу групу даних споруд складають т.зв. «хрущовки»-продукт будівельної політики Хрущова початку 1960-х. Зведені на швидку руку цегляні коробки з розрахунковим терміном експлуатації 25 років (після чого очікувалася всесвітня перемога комунізму), ці зразки конструктивістського мінімалізму... служать і сьогодні. Захищають, щоправда, лише від дощу і вітру. Ремонту не підлягають. Вмирають разом з останнім мешканцем. Я і сам народився, виріс і досі живу в такій хрущовці. І люблю її, як кожна людина любить свій будинок. Сьогодні, коли обуржуазнювання українського простору отримує нову структурованість, архітектурні метаморфози провінції залишаються стихійними, не прогнозованими і різностильовими настільки, що слід, напевно, говорити не про еkleктику, а про український народний дадаїзм. Єдиною загальною для різних регіонів тенденцією можна вважати типове використання вищезгаданих типових радянських проєктів. Типовий районний ресторан стає типовим гіпермаркетом, типовий районний Будинок культури-типовою дискотекою, типовий кінотеатр-типовим мультикіно, можливі варіанти. Безваріантною залишається формула: дешевше, швидше, функціональніше, уніфікованіше. Однак, завдяки безмежній фантазії мас, безликі і сірі раніше спальні райони стають все далі квітчастими, калейдоскопічними, схожими не так на Лас-Вегас, як на збільшений конструктор Лего. Як відомо, з невеликого набору стандартних елементів цієї гри дитяча уява здатна створити справжню казку»,-пише архітектор за освітою з м. Калуш, український сучасний письменник Юрко Іздрик [22].

Ускладнення соціальної структури суспільства, мультикультурність знайшли відбиток в багатоплановості, багатоваріантності сучасного архітектурного середовища. Образ якого втілений у двоспиральній моделі, відповідно з соціокультурним законом зміщення Де-Роберті, одна спіраль зміщена

«по дузі» щодо іншої і повторює структуру (форму) носія біологічної спадковості - молекули ДНК. Спостерігається та ж «закрученість» однієї спіралі, що відбиває характер духовної частини навколо іншої, матеріальної, компоненти культури, що прояснює стереометрію структури, в якій протидія різноспрямованих сил, пов'язана зі зміщенням спіралей «по фазі», не дає їм можливості «розпрямитися», або розпастися і знайти іншу форму (більш докладно пит.2).

Уніфікація (глобалізація) в архітектурі заснована на втіленні новітніх технологій, що призвело до **монотонності і бездуховності** сучасного урбанізованого середовища і **одноманітності міського ландшафту** різних міст, країн і континентів. Прокинувся в готелі, подивився у вікно? Де я? - Не зрозуміти.

Фото 3. Дубаї.

При порівнянні двох різних архітектурних стилів минулих епох, ми не в змозі відповісти на питання, який з них «краще» або «важливіше». Адже кожне явище культури мало самотність і втилювало епоху і суспільство в цілому, а не тільки її закріплений тут і зараз фрагмент. Тому закон забороняє порушувати цілісність і самотність архітектурної забудови («старого центру»), але сьогодні в Україні він порушується повсюдно не тільки в провінції, а й у столиці. А нинішні міські пейзажі одноманітні, як близнюки. Часом, відчуваючи себе розчавленою ними, людина прагне компенсувати відчуження від своєї подоби в **сучасній**

архітектурній забудові, створюючи ілюзію первинної значущості особистості **за рахунок малих архітектурних форм**, зберігаючи надію на **спротив натиску масової культури**.

Екологічні проблеми суспільства вже знайшли відображення в **екологізації архітектурного середовища** не тільки в розширенні стандартів озеленення (екологічний коефіцієнт-25%) при проектуванні міського середовища. У самих формах і архітектурних рішеннях проекти копіюють форми природних об'єктів (будівлі як тектонічні складки або нарід на дереві тощо). З 1947 року Фулер розробляв просторову конструкцію «геодезичного купола», що являє собою півсферу, зібрану з тетраедрів. 1959 року для Американської національної виставки в Москві був побудований «золотий купол», у 1967 році - павільйон США на Всесвітній виставці в Монреалі (мал.4) та використано у куполах Олімпія парк у Мюнхені. Фулер вірив, що людські суспільства незабаром будуть покладатися в основному на поновлювані джерела енергії, такі як електрика з сонячного світла та енергії вітру. Він сподівався на настання ери «успішної освіти і забезпеченості людства». Він розглядав інформацію як «негативну ентропію».

Мал. 4. Біосфера Фулера. Павільйон США на Експо-67, нині музей «Біосфера».

Проект Фулера «Дев'ять небо» (англ. Cloud nine) – це повітряні міста, запропоновані Бакмінстер Фулер-міста майбутнього. Фулер припустив, що ці оселі можна виготовляти у вигляді гігантських геодезичних сфер, і давати їм можливість

лєвітувати за рахунок нагрітого повітря. Фулер вирахував, що така куля могла б підняти істотну масу, і це дозволило б будувати літаючі міні-міста з населенням у кілька тисяч чоловік. Подібні «дев'яті небеса» могли б стояти на прив'язі, або бути вільно ширяючими, або мігрувати в залежності від кліматичних та інших умов навколишнього середовища. Архітекторами розроблені проекти підводних і надводних міст як проекти майбутнього [27].

Специфіка творів архітектури полягає в поєднанні **матеріального (функціонально -технічне), соціального (призначення і епоха) і духовного (ідеали та цінності)**, що **утворюючи цілісність**, наділену якостями, не властивими кожній частині окремо. Соціальні цінності, що лежать в основі творів архітекторів, породжені життєдіяльністю конкретної соціальної групи, спільноти, потребами, культурними звичками й особливостями соціального шару, який домінує в даному середовищі або поселенні у даний час. Соціальні цінності, первинні щодо індивідуально-психологічних особливостей. **Різноманіття форм архітектурної культури пояснюється неоднорідністю соціальної структури суспільства**, що призводить до співіснування в будь-який історичний період часу різних, часом суперечливих будівель та просторів, а значить, і різноманітних зон в загальному архітектурному середовищі.

На сучасному етапі архітектура включена в процес глобалізації культури і трансформації суспільства. **Модернізм і конструктивізм**- стиль архітектури, характерний для індустріального суспільства, при якому **місто стає «мегамашиною»**, в якій людина з суб'єкта активності перетворюється в її **елемент/об'єкт**. Технізована система керує діяльністю індивіда, який повинен керуватися не почуттями, а розумом і розрахунком. Включений в сукупність відносин міста як символічну реальність, людина повинна строго виконувати приписувані системою дії. Духовність повністю поступається розуму, людські цінності замінюються інформацією та цифрами. **Тріумфує принцип користі і розрахунку, а не блага і краси**. Як результат – над складність характеру соціо-технічної системи, архітектурна культурна традиція (мистецтво, унікальність, гармонійність) поступається місцем високим інженерно-технічним технологіям.

Соціологія архітектури сьогодні дуже бурхливо розробляється в Німеччині, Франції, Швейцарії та Єкатеринбурзі. Мартіна Лев, обговорюючи, як можна визначити предмет соціології архітектури, виділяє дві проблеми: а) що відбувається, коли архітектура створюється, виходячи з особливостей міста (Екологічний підхід); б) і навпаки, коли ми місто створюємо на основі архітектури (Традиційний, культурологічний підхід). Технократичному підходу місця немає. Герберту Шуберту важливим здається можливість застосування соціології архітектури для проектування і планування розвитку міст [9].

Архітектура (окремі споруди, ансамблі, стилі архітектури, соціокультурні смисли і символи архітектурних споруд) є **соціальною підсистемою** і може бути вивчена за допомогою системної соціології. У відповідності з принципом системності архітектура є результатом взаємодії архітектури і суспільства, всіх його елементів, ієрархічних рівнів і підсистем, навколишнього середовища, ідеологічних установок, попередних станів соціуму і очікуваного майбутнього, що дозволяє інтегрувати всі теорії і рівні соціального аналізу соціології архітектури в рамках загального підходу. В майбутньому, ймовірно, соціологія архітектури може стати доповненням соціології міського та регіонального розвитку, а разом з соціологією міста - частиною урбаністики (Urban Science) розділу системної соціології. Системна соціологія, в свою чергу, є розділом System Science (науки про системи). З використанням всіх парадигм системної соціології можна було б розширити можливості «інтерпретаційної» соціології архітектури при виявленні фундаментальних об'єктивних законів і суб'єктивних закономірностей, змістовної оцінки досліджуваних явищ, розробці управлінських рекомендацій. Як писав Круаз'є: «Архітектура - це реалізація духовної сутності людини в її прагненні до ідеального майбутнього».

13.2 АРХІТЕКТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ТЕКСТ

Семіотика мови архітектури базується на таких засадах: ЦІЛІСНОСТІ, ВИРАЗНОСТІ, КОНТЕКСТУАЛЬНОСТІ, СИМВОЛІЧНОСТІ. Цілісність – вимога формування середовища як цілого загального образу. Контекстуальність визначає, що вплив та сприйняття архітектурного середовища формується з

контексту (всім середовищем), а не кожним архітектурним об'єктом окремо. Виразність проявляється у художньо-концептуальному рішенні оформлення будівель та їх сполучень. Символічність означає, що у матеріальній архітектурній формі втілені соціальні та духовні символи, які «говорять» самі за себе. В оповіданні М.Павича «Два студенти з Іраку», розповідається про професора архітектури з Белграду, який, «використовуючи мови, починаючи з ієрогліфів і кінчаючи грецькою скорописом і глаголицею дає завдання студентам архітекторам. Взяті окремо і збільшені, ці буквені знаки дійсно виглядали як плани будівель, такий процес викладання Богдана Богдановича повинен був показати, як в абетці певної культури виявляє себе її архітектурна мова і те, що цією мовою написано. Викладач навмисне не сказав про це заздалегідь, але тепер його студентам вже нікуди було дітися: вони за звичкою сприймали буквені знаки як плани будівель» [23].

Семіотично-герменевтичні інтерпретації архітектури включають два різних підходи: семіотичний, спочатку спрямований на вивчення формальних властивостей знакових систем, що вийшов із структуралізму, де підкреслюється переважання соціального над індивідуальним; герменевтичний - інтерпретаційний, заснований на принциповій суб'єктності, що віддає пріоритет індивідуальному баченню людини. Необхідність пов'язати ці підходи можна знайти в роботах таких соціологів як Е.Гіденс і Ю.Хабермас. Зв'язок цих підходів спрямований на співвіднесенні формальної структури архітектурного об'єкта і концепції соціальної дії, значення та суб'єктності. Семантичні інтерпретації архітектури також можна розділити на ряд напрямів [9]:

- ❖ «читання міста»: від «міста-книги» до «міста-гіпертексту» (А.А. Барабанов, М.В. Пучков);

- ❖ «регіональний хронотоп», розвиток уявлень про образні відображення архітектурних об'єктів (В.І. Іовлев);

- ❖ «архітектурна герменевтика» як набір культурно-обумовлених форм і способів інтерпретації (І.В. Морозов, П.В. Капустін, Г.Я. Мокеєв);

- ❖ філософські та соціологічні роботи з архітектурної семіотики та семіотики простору (соціо-семіотика):

❖ семіотика архітектури як спосіб пізнання соціального буття (Ф.Т. Мартинов, В.К. Падерін, М. Крамп);

❖ простір як змістотворна форма (П.Пеллегріно, А.Ф.Лагопулос, Х.Мутаньола-Торнберг).

Велика частина досліджень проводиться саме в рамках останнього підходу, розробленого для вивчення аспектів людської діяльності, націлених на пізнання, а не на перетворення або зміну дійсності. І мало враховуються соціальні та соціологічні аспекти архітектури.

Інша можливість дослідження архітектури соціологією, відзначає Хейкі Делітц (Дрезден), виникає, якщо припустити наявність в архітектурі таких характеристик як «активність», «ефект» або «позитивність». **Архітектура не лише втілює соціальний простір** з його структурами і системою цінностей (статика), **але й впливає на нові покоління і змінює суспільство** (динаміка). За результатами свого аналізу автор робить висновок, що «архітектура модерну була охоплена раціоналістичними стратегіями Тейлора і Форда, а архітектура постмодерну охоплена постфорддівським скороченням ієрархій, посиленням комунікацій, гнучкістю, креативністю та власною відповідальністю і деконструкцією. Цій новій картині відповідають зміни у трактуванні соціологами суспільства, яке більше не описується як «жорстка і незмінна ієрархія статусів і класів». Сучасна архітектура більш дієво, ніж література про менеджмент і управління, пропагує нові підходи та нове суспільство, виробляючи відповідні метафори (різома, мережа, динаміка, потік)» [9]. Втілюючи динамічність і відкриту функцію, архітектура відтворює нове суспільство, формує нові уявлення про суб'єктів і згладжує соціальну нерівність.

«Різома»—специфічне поняття постмодернізму, введене соціологами Жілем Дельозом і Феліксом Гватарі (школа шизоаналізу, Франція) з ботаніки, де цим терміном позначена певна будова кореневої системи, що не має центрального стрижневого кореня і складається з безлічі хаотично переплетених, періодично відмираючих і регенеруючих, непередбачуваних у своєму розвитку пагонів, що ростуть у всіх напрямках. **Різома не має єдиного кореня, сполучного центра.** Це непаралельна еволюція зовсім різнорідних утворень, яка відбувається завдяки

дивовижній здатності перестрибувати з однієї лінії розвитку на іншу, виходити і черпати сили з різниці потенціалів [12]. Різома краще втілює образ сучасної архітектури. Зв'язки ліній різими утворюють так зване «плато» - тимчасову зону стійкості в її постійно пульсуючій конфігурації. У самому широкому смислі «різома» може служити **образом сучасного соціального простору**, в якому відсутня централізація, впорядкованість і симетрія.

Перші принципи, що лежать в основі пристрою різими, це «зв'язок і гетерогенність». Згідно з ними, кожна точка кореневища може бути з'єднана з будь-якою іншою-різома не має вихідного пункту розвитку, вона децентрована і антиєрархічна за своєю природою. Останніми принципами, закладеними в основу побудови різими є «картографія та декалькоманія». З їх допомогою Дельоз і Гватарі заявляють, що різима - це не механізм копіювання (калька, яка не може породити нічого нового і залежить від того, що відтворює), а карта з безліччю входів, яка за своєю природою відкрита, рухлива, здатна до перегортання й сприйняття змін, що дуже підходить до міської архітектури. Тобто карта, на противагу кальці, не репродукує реальність, а експериментує, вступає з нею «в суперечку». Втіленням безладу кореневища в архітектурі та містобудуванні є Амстердам з його каналами [12].

У концепції І. Фішера (Німеччина, 1999) **архітектура** описується як «**складна комунікація**» сучасного суспільства. Музика, наука, мова й архітектура, є різними засобами, які формують самосвідомість, світосприйняття і соціальну позицію суб'єкта. Підхід до архітектури як елемента культури матеріальної, соціальної та духовної, дозволяє автору виділити логіку архітектури з точки зору «положення тулуба і дотику» [9]. (Початок закладено в роботах Дельоза «Соціальна аналітика ритму» - прим. Л.С.Ч.) Архітектура «діє на довербальному рівні, є передсвідомим тривалим засобом комунікації, яка, з одного боку, нас оточує, створює просторово заповнену «атмосферу», формуючу уявлення про світ, самого себе і про суспільство через позначення меж (корпусів споруд), просторові аналогії усередині/зовні/вгору/вниз, а, з іншого боку, робить певні положення тіла можливими, а інші виключає» [12]. Але я б (Л.С.Ч.) не обмежувалася тільки

положенням тіла і погляду, бо напрямок руху і ритм та моделі поведінки людям диктує також архітектурний простір.

Архітектура не просто відтворює соціальне середовище, але й формує його завдяки своїй особливій «матеріальності» і «наочності», надає соціальному нових креативних форм, в яких мінливі «громадські та історичні процеси» пізнаються як «суспільство». Даний **підхід деконструктивізму** втілюється в роботах найвідомішої у світі жінки-архітектора **Захі Хадід**, де архітектура розглядається як відображення сучасного суспільства і як засіб, який володіє потенціалом формування світогляду» [9]. У роботах Хадід така децентралізація обіграє «космічні метафори».

«Суспільство, що пішло від своєї релігійності, пізнає, що можливо, існують ще інші форми життя і розвитку. Те, що втілюється в архітектурі,-це втрата страху перед вертикалями, їх використання в якості напрямку руху і співвіднесення з дійсністю, розвиток навколишнього світу, більше не пов'язаного з певною обмеженою територією, більш того – не горизонтального, без визначення «верху» і «низу», - підкреслює Хейкі Делітц. [9]. Він пропонує розглядати **архітектуру як засіб відображення соціальних процесів**. При цьому підкреслює їх взаємний вплив один на одного. **Суспільство і соціальні явища втілюються в архітектурі** (через архітектора) і **одночасно нею визначаються**. Завданням є зрозуміти, як архітектура впливає на соціальні зміни; як зміни в технології та матеріалах проектування впливають на соціальні відносини, світосприйняття, засоби пересування і комунікації, а також наскільки соціальні цінності втілюються в архітектурі і підсилюють їх дію і, нарешті, як і в якій мірі архітектура відтворює «класову структуру» суспільства, а також яка роль архітектури в передачі досвіду і структури «суспільства» і відтворенні «суб'єкта», якою мірою соціальні зміни представлені в архітектурі і нею викликані.

Сьогодні ми живемо в надурбанізованому світі. Інтенсивний розвиток міста ускладнює його образ. Міста змінюються, набуваючи нового статусу, у зв'язку з цим виникають нові образні та символічні якості архітектурно-просторового середовища. Простір міста-це, звичайно ж, комунікативний простір. Місто можна (і потрібно) розглядати як «текст історії» і як «текст соціокультурного діалогу».

Місто як текст історії-це сукупність історичних пластів, відображених в архітектурі, це-предметно-територіальні комплекси, що володіють власним смисловим змістом, оформленим в особливому текстовому (речовинно-символічному) матеріалі. **Місто як текст** соціо- культурного діалогу складається з окремих «сторінок»: «містечка», «точки», «квартали», мікрорайони, «субкультурні топоси», зони особистого міського простору («моє місто»), знакові простори (площі, культові споруди) та інші.

Але ці тексти міста написані не звичайною мовою, а мовою архітектури, мистецтва і мовою сенсорних образів. **«Міський текст» є явищем специфічним, пов'язаним, за точним зауваженням Л. Флейшмана, з подвійною природою міста: «як зображення і реальності одночасно».** Обидві ці сторони нерозривно пов'язані. Місто як зображення ясно виявляє у своїй матеріальності текстовий принцип організації, наданий йому спочатку в планах, схематичних і картографічних кресленнях. **К. Лінч**, автор книги **«Образ міста»**, говорить, що за своєю структурою текст міста в деякому розумінні наближається до художнього тексту. Уважне око також виявить тут свої зчеплення, зближення і відштовхування, свої сполучення образів. Місце, яке займає у словесному тексті «вістря слів» (вираз А.Блока), в **тексті міста відводиться домінантним точкам.** Визначення подібних домінантних точок абсолютно необхідне при формуванні образу будь-якого міста для його впізнання і для орієнтації в ньому. **Ці точки подібні до образного каркасу в системі, яка дозволяє на візуальному рівні відрізнити одне місто від іншого. Розпізнаваність міста** за характером і співвідношенню його домінантних точок **К.Лінч називає явленістю** [21].

Архітектуру як символічне оточення розкривають роботи І. Гофмана. У рамках своєї теорії «самопрезентації» людини Гофман розглядає з цієї точки зору кілька типів будівель. **«Символи статусу»** - будівлі, об'єкти і місця, що відображають людські уявлення про престижний стиль життя. Їх призначення полягає в наочній демонстрації високого суспільного становища певної соціальної групи і створенні свого роду бар'єру між нею та іншими членами суспільства.. **«Автентичні і екзотичні об'єкти»**, за Гофманом,- декоративні об'єкти, що нагадують про інших місця і часи. **«Колективні об'єкти»**, на думку Гофмана

(Goffman, 1951), - об'єкти, що відображають думки, що поділяються окремими членами спільноти і виступають зразками «колективних уявлень» даного співтовариства: Потсдам-Плац в Берліні, Ейфелева вежа в Парижі і мечеть АльХарам в Мекці - ось далеко не повний список прикладів властивих різним соціальним групам **«колективних репрезентацій»**. **«Об'єкти-стигмати*»** (*стигма - ярлик, стереотип) асоціюються, в основному, з не найприємнішими особистостями і їх девіантною поведінкою (Goffman, 1963). Люди можуть сприймати за такі «стигмати» певні типи архітектурних споруд: притулки бездомних, міські нетрі, старі в'язниці, психіатричні лікарні або зразки тоталітарної архітектури... пише Гофман. Він вводить ще одне поняття - **«Дезорієнтуючі об'єкти»**. «Незважаючи на те, що ці об'єкти призначені для передачі навколишнім певної смислової інформації, вони, насправді, не автентичні репрезентованим ними персонажам і лише вводять оточуючих в оману. Будинки і офіси керуючої суспільством еліти забиті нецікавими їх господарям творами мистецтва і антикваріатом, так само як і високохудожніми книгами, які ніхто і ніколи не відкривав. Вся ця атрибутика використовується лише для демонстрації респектабельності і високого суспільного становища власника приміщення, але створює хибне уявлення про нього як про особистість» [9].

Пізніше Мері Джо Хетч (Mary Jo Hatch, 1997) застосувала теорію символічного інтераціоналізму для пояснення основних принципів діяльності різних організацій через призму використовуваних ними архітектурних концепцій. Автор підкреслює, що, відповідно до цієї теорії, штучно створене матеріальне оточення випромінює свого роду «інформаційні сигнали», які постійно нагадують співробітникам про покладені на них очікування. (Так само діють будинки на пішоходів та мешканців - Л.С.Ч.). Хетч зазначає: «Прихильники символічного підходу розглядають матеріальну структуру будь-якої організації як таку, що формує та підтримує певну «систему смислів», яка допомагає членам організації усвідомити своє місце і функціональну роль у колективі» [24].

Самі архітектори також приділяють чимало уваги символічним значенням своїх проєктів. Особливий інтерес у цьому відношенні представляє рух прихильників **«соціального проєкування»**, що виникло в 1960-х роках, у

рамках якого архітектори і соціологи об'єднали свої зусилля для розв'язання проектувальних прикладних завдань.

У часи, коли в суспільстві йшла безкомпромісна боротьба проти расової і гендерної нерівності, порушення громадянських прав і шкоди навколишньому середовищу, новий рух прагнув усунути дисбаланс, що виник між людьми і побудованими для них спорудами. Сміт та Бані відзначають, що архітектурні форми здатні служити для передачі різноманітних смислових значень - таких, як веселощі й розвага («Світ Діснея» в Орландо і готель «Мандалай Бей» у Лас-Вегасі), добросусідство і єднання (нові містечка на узбережжі Флориди), релігія і містика (кафедральний собор у французькому місті Шартр), відпочинок і відхід від справ (Сан-Сіті в Арізоні). Далі Сміт і Бані аналізують приклади символічного відображення трьох, на їхню думку, найбільш значущих завдань, що вирішуються професійними проектувальниками: **підтримка певного способу мислення і дій; контроль за людською діяльністю і покарання людей за неналежну поведінку; сприяння соціальним змінам** [24].

Архітектура - це текст, за яким не стоїть нічого крім тексту. Літерами тут служать планування мікрорайонів, кварталів, будівлі та їх розташування в просторі. Цей **текст відкритий для вписування і трансформацій через різні стратегії прочитання і розвиток міста**. Подібно тому, як у постмодерній літературі співавтором тексту стає читач, законодавче слово в постмодерністській архітектурі переходить від проектувальника до того, хто населяє, гуляє, милується, використовує архітектуру. **Архітектура перестає своїм порядком нав'язувати мешканцям міста свою волю.**

Безцільне блукання по місту, що поширилися напр. XIX століття, було осмислено соціологами як соціальний феномен і отримало назву «**фланувати***» (*прогулюватися, тинятися без діла). Оскільки фланування ніколи не було офіційною і формальною практикою, а скоріше **певним способом життя**, то і чітких правил для поведінки фланера ніхто не виробляв. Фланування не зобов'язувало людину абсолютно нічим - вона перебувала поза соціальною ієрархією. У XIXст. фланера іноді характеризували як «безсоромного». З. Бауман зазначає: «пофланувати - все одно, що сходити в театр, побути серед сторонніх і

бути стороннім для них (бути в наговпі, але не належати йому), сприймати цих чужих людей як «поверхневих» [3]. «Безвідповідальність позбавляє міщанина ідентичності, а отже, - руйнує і розриває зв'язки з містом» [4]. Таке розуміння фланерства контрастне тому, про яке описав В.Беньямін. Беньямін увів фланера до аналізу культури як центральний **концепт і символ сучасного міста**. Для Беньяміна урбаністичний ландшафт виражений у архітектурі, є продуктом історії. Архітектура – важливе свідчення «прихованої міфології» суспільства - «у провулках з'єднуються сучасність, минуле і можливе майбутнє». Проходячи провулками, темними вулицями, покинутими дворами можна виявити «справжнє місто», а разом з цим - зрозуміти себе. Для Беньяміна важливий саме такий, маргінальний творчий спосіб взаємодії з міським середовищем, тому що саме в цій обмеженості та фрагментарності місто починає сприйматися по-особливому, одночасно являючи себе з іншого боку. У «Берлінських хроніках» він пише: «Заблукати, як у лісі, у місті - це вимагає зовсім іншої підготовки. Тоді знаки і назви вулиць, перехожі, дахи, кіоски або трактири повинні світити знаками та враженнями... Цьому мистецтву блукання мене навчив Париж» [4]. Фланери гуляли вулицями міст, збиралися на площах і бульварях («Пікейні жилети» у Ульфа і Петрова), роздивлялися перехожих. Таким чином, фланер не просто тиняється, а він бачить і розмірковує. Тому фланер може собі дозволити забути про деякі загальноприйняті правила поведінки в громадських місцях, вважав Беньямін.

На відміну від В.Беньяміна для З.Баумана **фланер** - людина стороння для міста. Так, «malls»* (*«галерея для гуляння»), «Пасаж» або «променад» на водах спочатку означали доріжки для піших прогулянок. Тепер більшість «malls» стали торговельними, тобто «доріжками», де прогулюються, купуючи, і купують, гуляючи. Торговці освоїли привабливу спокусливість фланерських звичок і стали втілювати її в життя. Можна навіть сказати, що торговельні «malls» (сучасні гігантські торговельно-розважальні центри) - це маленькі світи, створені на замовлення фланера та за його міркою, вони увібрали в себе всі колишні окремі будівлі для дозвілля з однією функцією, ставши поліфункціональними. Це місця, де люди проходять один повз одного, де зустрічам гарантована епізодичність, де погляд ковзає і шліфує поверхню» [3]. Для З.Баумана та ін. дослідників (Р.Сеннет,

Д.Фризбі) фланери в сучасному мегаполісі - приклад роздробленої ідентичності, й далеко не позитивний момент в суспільстві (Див. Л.№ 11). Таким чином, **фланер - це особлива культурна модель міської поведінки, яка розкриває справжню сутність відчуженого міста.** Сьогодні такий стиль проведення вільного часу в місті характерний для молодіжних субкультур. Сам феномен блукання і заклав основний принцип парадигми постмодерну-гіпертексту.

Архітектурна форма пасажу, що виникла в двадцяті роки XIX століття, артикульована як концепт соціологом Беньяміном, отримала небачене поширення та інтерпретації в архітектурі століття XX та початку XXI. Периферія великих міст і більшість малих міст наповнюються супермаркетами, виставковими та ігровими центрами із пластику, легких металів і скла, на монтаж і демонтаж яких йде кілька днів. Про фундаменти не йде мова, вони нагадують намети кочовиків, що встановлюють локальну інфраструктуру на короткий проміжок часу, до наступної передислокації, до наступного «струшування буття». Тому так багато в новинах подій про аварії та злами саме таких будівель. Але найголовніше, що ця архітектурна форма пасажу в її новітній редакції все менш формується жорстким урбаністичним периметром, втрачаючи канони класичних геометричних фігур і запозичуючи принципи споруди з зооморфних форм скелетів тварин, хітинових покривів, будов і рослин та інших морфологічних утворень. На зміну геометричної моделі творчості в архітектурі повинна прийти зоо- і гео-морфна архітектура, вважає Сантьяго де Калатрава. Архітектор спроектував безліч мостів в Америці, реконструював купол Рейхстагу в Бундесвері. Форми цих об'єктів вражають своєю незвичайністю, оскільки їх моделлю слугували скелети тварин [9].

Архітектурне середовище - це не тільки вираз індивідуального бачення її творців. Воно засновує **символічний соціальний порядок, створює нову реальність.** Через комунікації з нею в свідомості людей **формується ментальні та аксіологічні простори.** Символічні сценарії ментальності споживачів архітектури породжують нову реальність. **Зміни у культурі та науці - зміни у суспільстві - зміни в архітектурі.**

Яким чином архітектура сприймається в повсякденному житті можна зрозуміти, дистанціювавшись від неї, від її особливостей вираження та структуризації. Тільки вийшовши з безпосереднього контакту, «можна побачити в чому полягає основна особливість архітектури: в пропорціях конструкцій, в культурно обумовлених просторових напрямках і формах, які викликають певні рухи, сприйняття людей і уявлення про себе і про світ», - писав гуру постмодерна Ж. Дерріда. Людина постійно заново приймається за архітектурні обмеження і не приходять «ніколи туди, куди задумала...». Ця характеристика показує, чому архітектура постійно критикується, чому «конкретна соціалізація відбувається настільки чітко при особливих соціальних нормах архітектури» [13]. (Ми обговорювали це в Л.№2 «коли дерева були великими» - закладається габітас П.Бурд'є).

Дерріда пропонує подивитися на простір як на текст, а не місце для тексту. Дерріда пояснює це через поняття «опросторювання». Опросторювання є дистанцією репрезентації. Вона маркує просторовий інтервал між тим, що означає. Опросторювання це те, що відкриває простір у подвійному сенсі. Образ встановленої архітектури означає проект, універсальну мову контролюючого, репрезентацію. Функція традиційної архітектури була в тому, щоб підтримувати соціальну ієрархію, розкриваючи якийсь смисл, «дозволяє(ла) стояти» речам, показати їх як конструктор. «Опросторювальна» архітектура (сучасна) діє через відмінність, скидаючи ієрархію, змішуючи опозиції «внутрішнє - зовнішнє», «душа - тіло» тощо.. Архітектура стає відкритою, мобільною, мінливою [13].

«Ми хочемо архітектуру, яка рухається, як пантера, в джунглях великого міста», писали архітектори групи Кооп Хіммельблау, послідовники Дерріди. «Є безліч причин, чому ми маємо таку розвинену техніку проектування. Сучасна архітектура повинна рефлексувати комплексність і різноманіття сьогоденного суспільства». Образ архітектури як пантери, птаха, палаючого ангела смерті (роботи сучасних архітекторів) вказує на символічний аспект архітектури. Постмодерністи усвідомлюють себе не деструктивною, а деконструктивною групою. Вони розуміють архітектуру як реакцію на зростаючу складність суспільства. **Викривленнями і зміщеннями форм вони втілюють**

ексцентричний **принцип**, при якому будівлю робить не проєкт, який лежить в його основі, а відбиток краху структури: **будівля на стику уламків і фрагментів краху** «світобудови», що вже відбулась. Будівля виробляє саме цю енергію, що вивільняється від стику несвідомих структур і їх змішень, взаємодії один з одним. Одним із прикладів їхньої творчості може послужити будівля Дахауз Фальменштрассе у Відні, побудована в 1989 році. «Архітектура повинна горіти, а не стояти монументом». «Ent-werfen ist wie Ent-flammen», що можна перекласти з німецької як «накидання проєкту як займання». Полум'я як синонім відкритої до змін, рухомої архітектури [30].

Цими же ідеями деконструктивізму пронизані всі культові споруди та проєкти архітектури постмодерну, як відбиток процесів трансформації суспільства. Так Петер Айзман також прагнув «струснути» усталений зв'язок форми і функції. Щоб позбутися забобонів традиції, він використовує метод «Читання в прогалинах» (про це ж в книзі М.Епштейн «Знак пробілу»). У новому «читанні в прогалинах» (**люфт-зазор, люфт-будівлі**) архітектури безупинно утворюється нова інтерпретація її сенсів. Архітектура, подібно до дислокованого тексту, не повинна мати автора і тільки в цьому може бути запланована як способи читання, але одночасно вона повинна ухилитися від однозначного прочитання. Він працює з концептом «Аури», однак зовсім інакше, ніж представники модерну, зокрема, Вальтер Бенямін, для якого «Аура є явище даліни». Айзман говорить про ауру «присутності», ауру «справжнього» - ауру «grasenz», ауру «тут і зараз». Це аура, яка пройшла деконструкцію. У Айзмана мова йде про ігровий, чи не випадковий начерк, в якому автор - письменник чи архітектор встановлює тільки рамку, усередині якої він може лише радити, виключаючи нав'язування. У цій рамці самопокладання він може віддавати гру значень без прагнення здійснювати подальший контроль. Він називає таку архітектуру **архітектурою афекту, архітектурою аури**, яка являє собою не монотонність, безликість і відчуження архітектури модернізму, а архітектуру, яка відбувається тут і зараз, **«архітектурі події»**, утворювану не стільки проєктувальником, скільки користувачем архітектури [28].

Бернард Чумі - ще один архітектор, який за допомогою зсуву форм, за допомогою руйнування очікувань хоче вислизнути від влади архітектури, яку він розуміє, як бажання панувати і прагнути до тоталітарності. 1985р. він запрошує Ж.Дерріду взяти участь у проектуванні «Парку де ля Віллет» у Парижі, мета якого - відкинути поняття єдності, оскільки для Чумі речі не мають початку і кінця: «Будь-який проект ніколи не завершений, кордони ніколи не встановлені остаточно». Креслення та ескізи ведуть до нових концепцій і структур.

Мал.6 Парк де ля Віллет. Париж [32].

Чумі хотів довести цим проектом, «що можливо побудувати комплексну архітектурну організацію, не вдаючись до традиційних правил композиції». В роботі «значення слова «парк» постійно змінюється, його постійно розуміють по-різному, і способи розуміння розростаються через безліч значень, які воно містить... Кожен спостерігач повинен проектувати на неї свою власну інтерпретацію» [29].

Ще одним концептом сучасної архітектури відкритої інтерпретаціям користувача, є концепт «**бункера**» **Поля Віріліо**. Бункер як символ архітектури найбільш адекватний сьгоднішньому «розчлененому і перекинутому світу», стверджує автор. «Земля відтепер перестала бути укриттям і представляє простір згубний, ненадійний, аморфний і не скінченний, подібний до глادی океану» [7]. Коли вся поверхня землі стає ворожою, необхідна «**архітектура виживання - бункер**». У ситуації детерито-різації (прихильності до конкретного місця всього життя), розвалу колишніх дисциплінарної, соціальної, юридичної, містобудівної систем, зміщення колишніх кордонів, «бункер можна порівняти з прикордонним

стовпом, але зовсім не через якісь накреслення на ньому, а завдяки його положенню і конфігурації» [7]. Він завжди розташований на кордоні, який мітить своїм нинішнім положенням і стирає зміщенням з нього. Бункер - це архітектура виживання «тут і зараз», в постійно мінливому світі. Ця тема була в романі Кондзуборо Ое «І хапають мене води до душі моєї» (1972 р.), де герой живе в такому бункері у передчутті ядерної війни. Я (Л.С.Ч.) бачу тут вплив есхатологічних і песимістичних прогнозів футурології.

Архітектор створює ієрархічні та символічні структури, в яких взаємодіють люди. Пересічним мешканцям міста щодня доводиться мати справу з великою кількістю міських текстів, «написаних» на різних мовах, що вимагає певного рівня підготовки, тобто здатності прочитати і зрозуміти повідомлення. Діалог культур через сприйняття архітектури триває постійно. Через архітектуру ми досягаємо духовні, матеріальні та художні цінності минулого, оскільки в архітектурних формах і ансамблях у матеріальній формі втіленні цінності та ідеали попередніх поколінь та сьогодення, але своїм існуванням вони впливають на наступні покоління.

Процес створення та сприйняття архітектурної форми - процес комунікації архітектора і жителів. Діяльність архітектора в силу своєї специфіки включає не тільки розробку архітектурних форм, але і формування просторової композиції міст, що має полегшувати завдання орієнтуватися в міському просторі. Соц. дослідження архітекторів ПДАБА 2011 р. на тему «Засоби орієнтації городян в міському середовищі» показало, що в наших українських містах єдиний спосіб зорієнтуватися – спитати, бо орієнтації за архітектурними домінантами, надписами та назвами вулиць, картографічний та інші засоби - не доступні.

Мешканці засвоюють архітектурний простір через самоназви або змінюючи офіційні назви. Наприклад, жителі Дніпропетровська назви вулиць доповнюють зменшувальним суфіксом - «ськ» «-ськая» - це вулиця, що веде до тракту, проспекту до іншого місту «значить нам туди дорога...», - співав як Леонід Утьосов. Це орієнтація за дорожніми картами вбудована в міській організм, що встановлює зв'язок цього міста з іншими... У статті Д.С. Лихачова «Нотатки до інтелектуальної топографії Петербурга першої чверті ХХ століття» читаємо:

«Міста мають соціальну, етнічну, національну диференціацію окремих районів (аристократичні, чиновницькі, робітничі тощо)». Соціальна стратифікація закріплювалася у системи розселення в місті, у просторі та назвах вулиць, мікрорайонів, кварталів. Не випадково зміна влади (завоювання і революція) майже завжди вела до перейменування вулиць і поселень. Назва є способом привласнення, засвоєння, бажання зробити своєю цю територію.

Як зазначає Ж. Бодрійяр, існування в місті, особливо мегаполісі, створює у мешканців ілюзію продуманості всього і вся, чуйного керівництва всіма процесами, перемоги раціональності, тотожності міста організму, що саморозвивається або механізму, що самоналагоджується. І в той же час часте явище-втрата сенсу. **Місто, ідеал осмисленості, втілення сенсу, часто вимагає дії поза сенсом, автоматизмом.** При прискореній зйомці рух людей в місті нагадує броунівський рух частинок. Цей штучний кінематографічний прийом наводить на метафору, що люди - соціальні ферменти, і ця метафора близька до формули міського життя. *Замість життя - форми існування. Замість єднання - самотність у натовпі.* Архітектура та містобудування, всюди запускаючи амбітні шупальця, виробляють одних тільки монстрів, не з естетичної точки зору (хоча, на жаль, і таке часто буває), а в тому сенсі, що ці монстри свідчать **про втрату містом цілісності та органічності, про його дезінтеграції та дезорганізації.** Навіть міські ансамблі, що наділяються символічною значимістю (Бобур, Форум, Ля Дефанс, Ля Віллет), являють собою лише псевдоцентри, навколо яких утворюється помилковий рух [2].

Це пояснює кількість вандалізму і агресії до незнайомих в міському середовищі. Як пише російський фахівець Яковенко Г.І., «вандала драгує порядок, він навмисно руйнує, ламає, пише, щоб таким чином стороннє для нього середовище зробити своїм, помітити» [31]. Подивіться, як багато на вулицях скалок битого скла - це прикмета агресії мешканців. Одна з особливостей недавньої радянської епохи полягала в тому, що архаїчно-варварське ставлення до предметного середовища утверджувалося як тотальне домінуюче і увійшло до неписаної системи норм. «Кожна радянська людина знала, що зона вищої упорядкованості (насправді мінімальної), природної для цивілізованого

суспільства, поширюється на вузький клас особливих об'єктів, що представляють цінності Влади, що проявлялося в архітектурі. Домінантними центрами в типовому наборі були обком, облвиконком, будівля держбезпеки, ритуальна площа з пам'ятником вождю. В окремих випадках до цього списку додавався готель Інтуриста. Ці, і тільки ці об'єкти були бездоганно сплановані за радянськими мірками, побудовані, являючи собою особливо доглянутий, оброблений і впорядкований простір. Всі інші, в тому числі і показні репрезентативні, «красиві» об'єкти - театри, музеї, стадіони, санаторії,- були фатально дефектні. Перш за все, ці об'єкти мали два вкрай різних види - головний фасад і фасад дворовий. Побудовані обов'язково з недоробками, репрезентативні об'єкти фантастично швидко деградували, кришилися з фасадів, обростали потворними будками, саморобними ґратами з комірними замками і являли собою видовище чисто варварської трансформації первісного архітектурного задуму» [31].

Як зазначає дослідник А.Буровський, навколишнє середовище організується таким чином, щоб елемент невлаштованості, безладу, незатишку завжди перебував у полі зору. Культуролог Л. Невлер, описуючи російську глибинку, відзначає, що заново побудований кіоск, рекламний щит незабаром обов'язково будуть надбиті, надламані, тобто доведені до деякої середньої міри хаосу так, щоб не випадати з навколишнього контексту. «Зауважимо, що загаджені ліфти і під'їзди, обшарпані сарайчики, паркани, вічні купи будівельного сміття насправді служать тій же меті - хаотизації зорового образу об'єкта, що дозволяє органічно вписати його в усталене маргінальне середовище. Таким чином, масова людина (маргінал - Л.Є.Ч.) «доводить» середовище, що її оточує, до усвідомлюваної ним норми, упорядковуючи надмірно хаотичне і хаотизуючи надлишково впорядковане. Почуття норми співвідношення хаосу і порядку закладено в ментальності. «Надбити, надламати, злегка загідити чуже, яке прийшло зі світу цивілізації, - такими діями архаїчний суб'єкт освоює новий предмет, позбавляє його небезпечних для себе, шкідливих потенцій. Так для нас відкривається постійна, безперервна війна, в якій міській цивілізації та сучасній технології протистоїть архаїчний суб'єкт. Цивілізація постійно викидає в світ архаїчного суспільства свою

предметність, а архаїчний світ варваризує і за допомогою цього освоює чуже предметне середовище» [31].

Втіленням ненависті і контркультури в місті є **також графіті**. «Вулиця - це театральні підмостки, на яких щодня розігрується людська трагікомедія. Комусь вулиця замінює школу, комусь рідний дім, а кому й татамі. Вулиця - це ідеальний виставковий простір для митців, тому що на відміну від пустих галерей і заповнених музеїв, там завжди водиться публіка. Вулиця - це місце, сповнене можливостей, з якого починається будь-яка пригода. Але варто пам'ятати: як і будь-яка пригода, воно закінчується або безвихіддю, або степом» [16].

Приклад продуктивної співпраці архітекторів і соціологів у 1994-1999 роках у Франції. У місті Безансоні, в житловому кварталі «Брюлард» було проведено експеримент по капітальній архітектурній реконструкції і реабілітації цілого житлового кварталу HLM. Він складався з трьох протяжних високих житлових будинків і школи, побудованих на рубежі 1960 років. Неминучість реконструкції цих житлових будинків була викликана нагальною необхідністю ліквідації соціальної напруженості, що склалася вже в кінці 80-х років у цьому кварталі, де жили в основному вихідці з країн Магрибу. При досить спокійній соціальній обстановці в цілому в місті Безансоні, що налічує близько ста сорока тисяч жителів, більша частина порушень громадського порядку і злочинів відбувалася саме в цьому житловому кварталі, розташованому в новій частині Безансона за межами його історичного ядра. Для вирішення цієї проблеми була сформована група соціологів під керівництвом м. Дода, які дослідили, що **виною всіх соціальних бід його були недоліки в архітектурі**. Був розроблений і здійснений цілий комплекс заходів щодо реконструкції і реабілітації усього кварталу в містобудівній майстерні архітектора Філіпа Ламболі. Цей архітектурний проект значно змінив як зовнішній вигляд житлових будинків, так і їх внутрішній зміст : перепланування квартир, модернізацію, поліпшення вертикальних і горизонтальних зв'язків, підземні паркінги тощо. Грунтовно були змінені фасади житлових будинків: замість гладких поверхонь, поцяткованих вікнами, були введені нові, співмасштабні людині і малим групам членування, у вигляді акцентованих пластичних входів у під'їзди, навісних прохідних галерей,

поліпшено зовнішній вигляд і горизонтальних комунікаційних зв'язків. Змінилося і завершення їх: дах однієї з будівель отримав склепінчасте покриття з металу. Іншу будівлю було діагонально зрізано і так само доповнено горизонтальними зовнішніми зв'язками у вигляді галерей. У третьому житловому будинку були пророблені прямокутні арки-проходи значних розмірів, що вели в дворовий простір цього кварталу [14].

Вивчаючи місто, його елементи і встановлення зв'язків між ними, що визначають характер їх взаємодії, ми сприймаємо місто як «особливий організм». Спостерігаємо протікання його процесів і безпосередній вплив на ставлення людей до нього. Про внутрішній стан людини як спосіб кодування тексту міста писав В.Н. Топоров: «При великій закритості міського простору людина не звертає уваги на небо. Однак існує й вертикальна лінія міста. Крім панорамної існує і стадія розігрування звукової теми міста, незважаючи на те, що назва міста в багатьох описах змащується, виявляється «розсіяною» у окремих співзвуччях. Таким чином, з необхідністю позначається твір (фрагмент), що входить в культурний текст міста саме як «міський». У тексті міста всі еквівалентні (повторювальні) мотиви розташовані у вертикальній колонці (зверху-вниз), а мотиви, що утворюють синтагматичний* (*лингв. поняття-поєднання одиниць мови та слів й контексту) ланцюг,-у горизонтальному ряду (зліва-направо)» [9].

Виникнення інформаційної структури архітектурного середовища породжене із здібності візуальних об'єктів і простору виробляти зміст та сенси. Носіями інформації у даному випадку є елементи і структури архітектури, які «несуть» повідомлення через геометричні, семіотичні символи й естетичні риси. Таким чином, архітектурне середовище мешканцями та гостями інтерпретується як текст.

Інформаційні потоки наповнюють місто кількісно. Вони динамічно поширюються по вулицях, вестибюлях і під'їздах, перетинаються на міських комунікаційних вузлах-точках найбільшої активності та обміну інформацією. Найчастіше такими вузлами є простори міських площ та перехресття, де фокусуються пішохідні і транспортні потоки.

Інформаційна сторона архітектури формує здатності суб'єктів сприймати зміст і смисли, які несуть в собі архітектурні об'єкти. Носії інформації-елементи

структури архітектурного середовища -передають свої повідомлення через геометричні, семантичні символічні та естетичні характеристики. **Тобто архітектурне середовище утворює в сприйнятті людини певну сукупність повідомлень, що розуміється як текст у контексті.**

ВИСНОВКИ:

1. Архітектурне середовище є втіленням історико-культурних образів і уявлень архітекторів про потреби людей і способи їх життєдіяльності. Архітектурне середовище впливає на мешканців, формуючи у них смаки, звички моделі поведінки, образи просторового мислення і культуру взаємин. Тому архітектура є об'єктом соціології. Архітектура проявляє соціальний порядок у суспільстві та стратифікаційну диференціацію.

2. Соціологія архітектури тільки зароджується, вона є частиною загальної системної соціології та має спільну проблематику й тісно пов'язана з соціологією розселення, соціологією урбанізму та соціологією культури. Соціологи розглядають архітектуру міста як організм (біонічний та холічний підходи) й як текст (елемент культури).

3. Архітектурне (ширше-міське) середовище містить символи, знаки, значення і смисли культури та епохи, в яку було створене і дає уявлення про майбутнє. Воно є організмом (ціле) та текстом одночасно. Освоюючи та використовуючи архітектурний простір, люди установлюють свої соціальні позиції та диспозиції, взаємодіючи один з одним і з архітектурним середовищем.

4. Функціональний та технократичний підходи в архітектурі та будівництві порушили гармонію взаємодії людини з середовищем (природним та архітектурним), цілісність та естетичність архітектурного простору. Агресивні способи взаємодії з архітектурним простором є зворотним зв'язком комунікації людини та міста, людини та архітектури, яка його не визнає, відштовхує. Що має прояв у вандалізмі та графіті.

5. Постмодернізм в архітектурі призвів до децентризму (подібно до ацентричності соціального простору в постіндустріальному суспільстві), деконструкції та зламу архітектурних форм як перетворених форм свідомості

сучасної людини, наділяючи особистість більшою свободою, але й більшою відповідальністю. Громадянин стає співтворцем та співавтором архітектурного середовища разом з архітекторами.

Література:

1. Анциферов М.А. Пути освоения города как социального организма. Л.: Лениздат-1925.
2. Бодрийяр Ж. Город и ненависть. Логос,-1997, №9. [Электронный ресурс]-Режим доступу: www.ruthenia.ru/logos
3. Бауман З. Текучая современность. М.-С-Пт - Питер, -2008,-240с.
4. Бен'ямин В. Московский дневник. - М.: Ad Marginem, 1997; Бен'ямин В. Творения искусства в эпоху его техничной репродукции. Пассажи. СПб., 1996., С.141-142.
5. Вайль П. Гений города - М.: Колібри, 2006.
6. Вебер М. Город .-[Электронный ресурс]- Режим доступу: <http://rels.obninsk.com/Cd/Sdc>.
7. Вирлио П. Бункер // Художественный журнал. - М., - 1996. - № 9, - с.18-28.
8. Делитц Х. Архитектура в социальном измерении // Социологические исследования. 2008, - № 10, -с.56-74.
9. Вильковский М.Б. Социология архитектуры. М.: "Російський авангард", 2010. - 592 с.
10. Диканський М.Г. Проблемы современных городов. - М.: Вопросы труда, 1926. - 93 с.
11. Добрицына И. От постмодернизма до нелинейной архитектуры: архитектура в контексте современной философии и науки. - М., 2004,- 416с.
12. Deleuze G., Guattari F. A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987. Літ: Deleuze G., Guattari F. Rhizome. Introduction. P., 1976; Ibidem. Mille Plateaux. P., 1980.
13. Derrida G. Positions. Chicago 1981., P. 10
14. Дюбуа Д. Проектирование и поведение людей//Социология архитектуры// Прикладная социология: делая мир лучше/ Под редакцию Вильяма Дюбуа и

- Р. Дина Райга. - Бостон, Массачусетс: Еллін енд Бейкон., - 2001. - № 3,- р.30-45
15. *Gieryn Thomas F.* Cultural Boundaries of Science. Credibility on the Line.-SA Science, Knowledge, Technology Sect: AS.-1999, - 412с.
 16. Говорить і показує вулиця. Від графіті до стріт-арту. // Ж: ШО. Культурний проєкт. - К., - 2010, - № 9-10 (59-60), - с.5-1
 17. *Зеленов Л.А.* Социология города. М.: Владос.-2000,-192с.
 18. *Зіммель Г.* Большие города и духовная жизнь // Логос. -2002. - № 3 (34). - С. 2 - 16.
 19. *Іздрік Ю.* Флешка. 2 Gb. Харків.-Грані, -2009,-248с.
 20. *Катаєв С.Л. Барзенкова-Мясникова Л.В.*Социокультурный капитал города. Запоріжжя. КПУ.-2012р.,-160с. (Емп. дослідження м.Запоріжжя та Энергодар).
 21. *Линч К.* Образ города. М.: Стройотряды., -1982,-328с.
 22. *Лосева И. В.* Управление социальной сферой северного моно функционального города /Тюменський держ. нафтогазовий ун-т. - Тюмень: ТюмГНГУ,-2001,-144с
 23. *Павич М.* Вывернутая перчатка. С.-Пт-р.-Азбука.-2004.-98с.
 24. *Смит В.* Источники социологии архитектуры// Информационный бюллетень конференции Американского Института архитектуры в Лас-Вегасе. 2002.
 25. Социология города: Научные проблемы и Социальные технологи / Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 27 квітня 2001 р. м.Дніпропетровськ / Д.: ДНУ, 2001. - 255с.
 26. Социология пространства и города. *Ланно Г.М.* Наукограды России. Режим доступу: <http://www.ecsocman.edu.ru/mirros/msg/315719.html>.
 27. *Фуллер Р.Б.* Техническое руководство для космического корабля «Земля». 1962.
 28. *Himmelblau Coop.* Das Fassen von Architektur, in: Kahler G. Dekonstruktion? Aufbruch ins Chaos oder neues Bild der Welt? Braunschwig / Wiesbaden 1990., S.105.
 29. *Tschumi B.* In: Papadakis A., Steele J. Architektur der Gegenwart. Paris, 1991 (deutsch: 1992),, S.175-181.

30. *Eisenmann P.* Aura und Exzess. Zur Überwindung der Metaphysik der Architektur. Wien 1995., S.71-187.
31. *Яковенко И. Г.* Город - разрушитель социокультурного синтеза //Человек и город в 2-х т. 1. М.: МГВП КОКС, 2000. С. 165-16
32. Фото с сайта «Мир тесен». [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://s30135024401.mirtesen.ru/blog>.

ПИТАННЯ ДЛІЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Предмет соціології архітектури. Зв'язок з іншими галузевими
2. теоріями соціології.
3. Соціальні функції архітектурного середовища. Місто як організм. Сутність органістичного підходу до розвитку міст.
4. Архітектурне середовище як текст. Вплив архітектури на поведінку
5. та свідомість людей.
6. Джерела інформації в міському середовищі. Засоби орієнтування в архітектурному середовищі.
7. Фланер, особливості стилю життя та соціальне середовище.
8. Сучасна архітектура як відображення змін у суспільстві.

Лекція 14. СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ІНФОРМАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА ТА ПРОЦЕСУ КОМУНІКАЦІЇ

14.1. КОМУНІКАЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ВЗАЄМОДІЇ

Комунікативний процес - це процес з двома і більше учасниками, основна мета якого—обмін інформацією та розуміння того, що міститься у повідомленнях, текстах, висловах та невербальних знаках. Сам факт обміну інформацією не гарантує взаєморозуміння людей—учасників комунікації. Ви, безумовно, самі зустрічалися з випадками неефективного обміну інформацією з друзями, рідними, колегами. Для аналізу даного процесу та розуміння умов його ефективності слід мати уявлення про стадії та засоби процесу комунікації. Обмін інформацією може здійснюватися **різними засобами:**

1. Усне слово (при зустрічах, телефон, скайп) - вербальна інформація;
2. Писемне слово - вербальна інформація;
3. Схеми, малюнки, архітектура - невербальна знаково-образна інформація;
4. Мова жестів - невербальна знакова інформація;
5. Вигуки – звукова інформація;
6. Цифри - знаково-символічна інформація.

Наприклад: лекція в аудиторії - це усна інформація, читання тексту лекції в посібнику-письмова, кіно-візуальна лекція - образна інформація, а лекція відео онлайн в інтернеті – змішана, поєднує три форми комунікації.

Спілкування як взаємодія. Головний зміст спілкування - *це вплив на партнера*. Описуючи цей процес впливу, ми найчастіше використовуємо терміни дії. Наприклад: «Він на мене тиснув, але я не піддався», «Він мені поступився» тощо. У спілкуванні відбувається *постійна реакція на дії іншого*. В одному випадку, наприклад, нам здається, що партнер нас до чогось підштовхує, і ми опираємося, в іншому, що наші дії «заодно» і ми відкриваємося, у третьому, що партнер зачіпає наші інтереси, і ми починаємо захищатися тощо. За словами стоять дії, і спілкуючись, ми намагаємося впливати один на одного. Наша поведінка будується, з огляду на нашу інтерпретацію дій партнерів (Дж. Мід Л.№9 та Л.

№11). Одним з можливих способів розуміння у спілкуванні є розуміння положення партнерів, а також їх позицій *відносно один щодо одного*, їх відносний статус.

Табл. 1. ОСОБЛИВОСТІ УСНОЇ ТА ПИСЬМОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

<i>Усне повідомлення</i>	<i>Письмове повідомлення</i>
Використовуються зайві слова та вислови	Повинне бути лаконічним
Може бути невизначеним, використовуються розмовні вислови	Повинне бути ясним і точним, записи зберігаються в архіві
Може виправляти мовлене Мова від першої особи	Інформація повинна бути правдива і конкретна
Є зворотній зв'язок зі слухачами	Зворотній зв'язок зі тимчасовим інтервалом, а може бути відсутнім

Підхід до аналізу ситуації спілкування з позицій партнерів розвивається в руслі вже розглянутого нами *транзакційного аналізу*, (див. Л.№ 9). Крім розуміння диспозицій, в комунікації важливим є вміння поставити собі на місце співрозмовника и відчутти, що він відчуває, чого прагне. Це вміння зветься емпатією й розуміється як здатність співчувати іншим. Емпатія - це професійна якість для тих, хто працює з людьми: педагогів, лікарів, соц. робітників тощо.

Нашу компетентність підвищує знання видів інформації і вміння їх розпізнавати та використовувати (див. табл. 2). При обміні інформацією відправник і одержувач проходять кілька взаємопов'язаних етапів. Кожен етап є одночасно точкою, у якій зміст може бути пошкодженим або повністю втраченим.

Табл.2. ВИДИ ІНФОРМАЦІЇ

Параметри оцінки	Типи інформації	джерела інформації	Способи відображення інформ.
Спрямованість щодо об'єкта / суб'єкта інформації	Внутрішня	Внутрішні елементи об'єкта / суб'єкта інформації	Любі
ієрархічна спрямованість	Вертикальна	Різнопорядкові по ієрархії суб'єкти інформації	
	Горизонтальна	Однорядкові по ієрархії суб'єкти інформації	
функції комунікації	Когнітивна (пізнавальна)	суб'єкти комунікації	
	Інтерактивна		
способи комунікації	Перцептивна		
	Вербальна Невербальна	знаковий Не знаковий (мову, інтонація, міміка, жести)	
Спосіб подачі інформації	Відео	Телебачення	електромагнітні системи
	Аудіо	Радіо	
	Печатна	Книги, журнали, газети, рекламна продукція	Текстово-графічні
	Комп'ютерна	Інформаційні системи та мережі (Інтернет і т. п.)	Комбіновані аудіо-візуальні

У процесі обміну інформацією взаємодіють **чотири основні елементи (Схема 1.):**

1. *Відправник* - особистість, що генерує ідеї, збирає і передає інформацію.
2. *Повідомлення* - власне інформація, закодована за допомогою символів і знаків.
3. *Канал* - засіб передачі інформації.
4. *Одержувач* - особа, якій призначена інформація і яка інтерпретує її.

На етапі ЗАРОДЖЕННЯ ідей комунікаційний обмін краще вести в усній формі безпосередньо. Інакше потоки паперів стануть некерованими і буде дуже важко домовитися. Краще організувати пряме особисте спілкування удвох або в малих групах. Обговорення проблеми або завдання, висування ідей щодо їх вирішення проводиться такими методами як мозковий штурм, метод аналогії, альтернативні сценарії та ін. Коли ідея продумана і сформульована в символах, формулах і салоганах, її можна поширити усім, від кого залежить її реалізація.

Другий етап - кодування і ВИБІР КАНАЛУ передачі інформації. Його можна представити як операцію упаковки. Багато дійсно гарних продуктів не знаходять збуту, поки не знайдуть такої упаковки, яку споживач визнає зрозумілою і привабливою одночасно. Так само, багато людей із прекрасними ідеями не в змозі упакувати їх за допомогою символів і вкласти в канали, значимі і привабливі для одержувача. Коли таке відбувається, ідея, хоч вона є прегарною, не знаходить «збуту».

ПЕРЕДАЧА. На третьому етапі відправник використовує канал для доставки повідомлення одержувачу (закодовану ідею чи сукупності ідей). Мова йде про фізичну передачу повідомлення, що багато людей помилково і приймають саме за

процес комунікації. У той же час, як ми бачили, передача є лише одним з важливих етапів, який необхідний, але не єдиною.

ДЕКОДУВАННЯ. Після отримання повідомлення одержувачі розкодовують його. Декодування - це переклад символів відправника в думці одержувача на зрозумілі для нього сенси. Тобто комунікатори повинні мати загальне поле сенсів і бути компетентними в предметі і мові, якою передається повідомлення. Однак, через певні причини, одержувач може надати трохи інший, ніж у голові відправника, сенс повідомленню. Якщо реакції одержувача не потрібні, процес обміну інформацією на цьому може завершитися.

З точки зору відправника, обмін інформацією слід вважати ефективним, якщо одержувач продемонстрував розуміння ідеї, провівши дії, яких чекав від нього відправник. Ці дії називають зворотним зв'язком.

Зворотний зв'язок підвищує ефективність комунікації. У процесі зворотнього зв'язку відправник і одержувач міняються ролями: одержувач стає відправником і повторює всі етапи процесу комунікації для передачі свого відгуку відправнику інформації, який тепер відіграє роль одержувача. Власне, так побудована будь-яка бесіда. Спеціаліст з обміну інформацією в бізнесі, Пилип Л'юїс пише: «Зворотний зв'язок - це опорна реакція на те, що почуте, прочитане або побачене; інформація (у вербальному або невербальному оформленні) відсилається назад відправникові, свідчить про міру розуміння, довіри до повідомлення, засвоєння і згоди з повідомленням» [5]. Зворотний зв'язок необхідний, щоб зрозуміти, якою мірою повідомлення було сприйняте і зрозуміле. Відправник інформації (керівник, педагог, журналіст) не повинен думати, що все сказане або написане ним, буде зрозуміле в точності. Це наївно і помилково. Без зворотнього зв'язку від одержувача інформації ми не можемо знати, наскільки нас вірно зрозуміли і як нашу інформацію будуть використовувати. Зворотній зв'язок може сприяти значному підвищенню ефективності обміну інформацією. Згідно з рядом досліджень двосторонній обмін інформацією (діалог зі зворотним зв'язком) у порівнянні з однібічною комунікацією протікає повільніше, але більш ефективно: більш точно передає інформацію, знімає напругу у стосунках, підвищує впевненість у правильності інтерпретації повідомлень.

Перепони порозуміння, обумовлені законами сприйняття інформації.

Люди реагують не на те, що насправді відбувається в їх оточенні, а на те, як вони розуміють події (теорія символічного інтераціоналізму). Одна з перепон сприйняття інформації пов'язана з **конфліктом між сферами компетенції або інтересів** учасників комунікації, пов'язаних з відмінностями **їх позицій і диспозицій у соціальному просторі**. Медичний персонал, хворі та адміністратори лікарні можуть мати різні підгрунтя для суджень про необхідність підвищення ефективності роботи, зниження витрат чи потреби у додаткових ресурсах для якісного медичного обслуговування. Друге - люди можуть інтерпретувати одну і ту ж інформацію по-різному **залежно від наявного досвіду**. Ще однією причиною непорозуміння можуть стати розбіжності у **потребах, емоційному стані та впливах оточення**. Ця тенденція показує, що в багатьох випадках **люди сприймають тільки частину отриманого повідомлення**. Труднощі в обміні інформацією пов'язані з відмінностями людей за ознакою інтерпретації одержуваних ними повідомлень. Як наслідок, ідеї, закодовані відправником, **можуть виявитися перекрученими і не повністю зрозумілими** (напр.навчання). Ще одна причина труднощів у процесі комунікацій полягає в існуванні перепон, обумовлених соціальними настановами людей (HABUTUS П.Бурд'є). **Наставники, стереотипи та упередження** можуть спотворювати сприйняття людей і впливати на їх поведінку, а також перешкоджати розумінню інформації, яка несе упереджене ставлення, попередній досвід спілкування може заважати досягти взаєморозуміння. Це називається шум* (*все, що спотворює інформацію) (див. мал.1.).

Інформація, що вступає в протиріччя з нашим досвідом або переконаннями, найчастіше або відкидається або спотворюється відповідно до досвіду та уявлень реципієнта. У дослідженнях підтверджено наявність тенденції сприйняття людьми проблем в рамках певних уявлень, згідно з їх конкретними статусами і життєвим досвідом. Недостатньо знати факти - для розуміння дій потрібно знати мотиви.

Шуми або перешкоди. Шуми, що створюють перешкоди на шляху комунікації різні: від відмінностей у мові, дискурсах, у сприйнятті смислу

інформації і до відмінностей в організаційному статусі між керівником і підлеглим, які можуть ускладнювати точну передачу інформації. Певні шуми присутні завжди, тому на кожному етапі процесу обміну інформацією відбувається деяке спотворення смислу повідомлення. У повсякденному житті нам вдається подолати шум і передати інформацію. Однак високий рівень шуму може повністю блокувати спробу встановити інформаційний контакт.

Неформальні комунікації. Одним з видів неформальних комунікацій можна вважати поширення чуток і пліток, які передаються по міжособистісних каналах. Менеджери можуть самі поширювати чутки, оскільки чутки не можна скасувати, стерти з пам'яті, заховати в кошик, призупинити їх поширення. Можна подумати, що чутки - це брутальне і ненадійне джерело інформації, але насправді чутки, які аналізуються фахівцями в організаціях, виявлялися досить достовірними, хоча в багатьох випадках у чомусь спотвореними. Нерідко та крихта істини, на якій вони базуються, надає їм вірогідності. Згідно з дослідженням Девіса, 80-99% чуток точні щодо несуперечливої інформації про саму компанію. Але він вважає, що рівень точності не може бути таким же високим, коли йдеться про особисту або про сильно емоційно забарвлену інформацію. Девіс вказує: «Люди схильні вважати чутки менш точною інформацією, оскільки реальні її похибки мають більш драматичний характер» [5, с. 182].

Соціальні функції пліток вивчалися польськими соціологами. Плітки засуджуються усіма, як прояв поверхневих інтересів, гонитва за сенсацією (ЗМІ), інтриги у взаємовідносинах. Проте, плітки зберігають свою життєвість і місце в суспільних відносинах, що зумовлено їх соціальними функціями. Плітки є помилковим або істинним повідомленням, неперевіреною, неповною або такою інформацією, що не піддається перевірці (у цьому випадку малоймовірною). Однак інформація, передана таким чином, упереджена, тобто має особистий та соціально значимий зміст і резонанс. Вона стосується справ і подій з життя закритих соціальних груп або важливих персон і становить великий інтерес для тих, хто їх поширює. Плітки передаються як секретна інформація, що створює відчуття взаємної приналежності до певного закритого соціального кола і часто стосується питань, на відкрите обговорення яких накладено табу.

Шість основних соціальних функцій пліток:

1. Інформаційно-пізнавальна. Плітки завжди доповнюють офіційну, інституалізовану і загальнодоступну інформацію. Потреба в об'єктивній інформації в плітці перетворюється на свою протилежність. Емоційне, зацікавлене ставлення до подій, сам спосіб комунікації, в ході якого накладаються навіть не навмисні дезінформуючі повідомлення, в тому числі приймаючою стороною, призводить до того, що інформація стає малоподібною. Плітки не ліквідують дефіцит значимої інформації, але можуть порушити певні настрої і підтримувати їх у колективі.

2. Афективно-інтегративна. Обмін плітками свідчить про збіг в ієрархії цінностей спілкування. Афекатіційна сила пліток збільшується її інтегративними властивостями. Ті, з ким ми спілкуємось - люди, яким ми довіряємо. Вони «Свої» і таким чином, проявляється внутрішній зв'язок і диференціація групової взаємодії. Плітки стають інструментами коаліції і об'єднання «Ми» в протистоянні «Вони».

3. Розважально-ігрова. У плітках можна знайти різні форми куліси того, що користується загальною пошаною, велич стає буденністю, обігруються одні й ті ж люди в кумедних конфліктах соціальних ролей тощо.

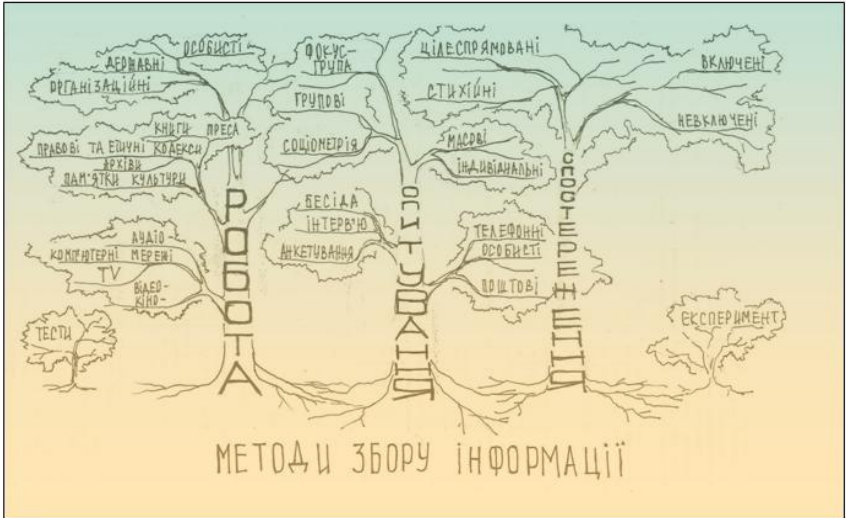
4. Проекційно-компенсаторна. Функція психологічного захисту. На об'єкт пліток проектується витіснення властивості та схильності самих мовців, характеристики та антипатії («перенос» у З.Фрейда). Іноді плітки допомагають скинути «вискочок» або зрівнятися з «великими» - жовта преса про знаменитостей.

5. Соціальний контроль. Плітки є складовою частиною громадської думки як елемент неформального контролю. Побюювання перед плітками буває (особливо для конформістських особистостей і невеликих груп) одним із стримуючих чинників несхвалюваної поведінки.

6. Тактична. Плітки можуть використовуватися як зброя в боротьбі між індивідами і групами (інтриги, чорний PR) - шляхом ослаблення довіри, підризу репутації, дезінформації, збудження негативних емоцій або думок.

Всі соціологічні дослідження, як і соціологія в цілому, побудовані на основі збирання, аналізу та обробки інформації (див. мал. 2). Основні методи збирання інформації використовуються не тільки в соціології, але й в інших науках, в бізнесі, політиці тощо.

Мал. 2

Соціальні відносини формуються залежно від того, як кожен з нас діє щодо іншого в різних взаємодіях й інформаційних обмінах. Від позитивної або негативної забарвленості виникаючих при цьому відчуттів залежатимуть частота контактів двох людей і стиль повідомлення, який кожен обере відносно до іншого в майбутньому. Керівник, що не створює позитивно забарвлений клімат у відносинах з іншими, отримає в подальшому урізаний обмін інформацією зі співробітниками. З часом може скластися обстановка недовіри, антагонізму і самозахисту. Згідно з дослідженнями, **в атмосфері довіри зростають інформаційні потоки і точність інформації в обмінах** нею між людьми в організації і в суспільстві. В одному з досліджень встановлено, що, якщо керівники відкриті і чесні зі своїми співробітниками, останні відповідають тим самим. Чим

вище відкритість людей, що беруть участь в обміні інформацією, тим відчутніше задоволення від контакту.

14.2. ДІЛОВА ІНФОРМАЦІЯ. РОЛЬ ІНФОРМАЦІЇ В УПРАВЛІННІ ТА РОЗВИТКУ ОРГАНІЗАЦІЇ.

Для успіху індивідів і організацій необхідні ефективні комунікації. Хоча загально визнано, що комунікації мають надзвичайне значення для успіху організацій, опитування показали, що 73% американських, 63% англійських і 85% японських керівників вважають комунікації головною перешкодою на шляху досягнення ефективності їхніми організаціями. Згідно з іншим опитуванням близько 250 тис. працівників 2000 різних компаній, обмін інформацією є однією з найскладніших проблем в організаціях. Опитування показують, що комунікативні технології є одним з головних інструментів управління, а неефективні комунікації - одна з головних сфер виникнення проблем. Системний підхід до управління включає збирання та аналіз інформації за всіма основними показниками діяльності організації. Ефективність управління системою (а будь-яка організація є системою) залежить від наявності і правильного використання цієї інформації. Синтез ділової інформації - основа для прогнозування і моделювання можливого розвитку, успіху діяльності організації на перспективу, він пов'язаний з **програмно-цільовим плануванням роботи**. Необхідно визначити: 1. які потоки інформації необхідні для моніторингового аналізу та оперативного керування (як йдуть справи?); 2. який обсяг інформації необхідний для якісного аналізу (чи правильно ми діємо?); 3. за який період ми будемо узагальнювати й оцінювати інформацію (близькість до результату, витрати, методи?); 4. допустима похибка або необхідна точність (які показники і методи ми будемо застосовувати для оцінки?).

Хоча ефективний обмін письмовою інформацією має переважне значення в сучасних організаціях, те ж саме відноситься до використання комп'ютера, але значення особистої прямої комунікації не можна недооцінити. Про сильний вплив комунікацій на успіх організації повідомляв Артур Вуд, колишній керівник фірми «Сіро», розповідаючи про те, як його фірма зуміла збільшити обсяг продажів з 5 до

15 млрд. дол. на рік, він заявив: «Багато років тому ми зрозуміли, що існує тільки один спосіб розширити справу - поліпшити комунікації».

Основні вимоги до ділової інформації:

1. Оперативність. Якою б важливою не була інформація, якщо вона не надійшла вчасно - вона стає непотрібною.

2. Достовірність. Інформація не може бути істинною або об'єктивною (особливо якщо це думки людей), вона може бути лише достовірною.

3. Релевантність - вибірковість, зайва інформація заважає приймати рішення. Потрібна та інформація, що має відношення до проблеми або необхідна для роботи (принцип достатнього мінімуму).

4. Повнота. Наскільки повно розкриті питання або проблема, чи всі можливості вирішення проблеми або способи досягнення мети розглянуті (напр. наскільки повно інструкція описує ситуації використання продукту тощо).

5. Конфіденційність. Сьогодні захищається Законом України «Про конфіденційність персональних даних» та Законом України «Про службу інформацію» від доступу інформації стороннім.

Міркуючи про обмін інформацією в організації, зазвичай думають про спілкування співробітників, особисте або в групах на зборах, під час телефонних розмов, а також в діловій документації (накази, звіти і листування). Хоча на ці випадки припадає найбільша частина комунікацій в організації, комунікації являють собою всепроникний і складний процес.

Регулювання інформаційних потоків. Керівники на всіх рівнях повинні задовольняти потреби в інформації всіх учасників ділової комунікації. Слід оцінювати якісну і кількісну сторони своїх інформаційних потреб, а також інших споживачів інформації в організації та інформації, необхідної для клієнтів. Управлінські впливи за своєю природою комунікативні. Керівники можуть практикувати короткі зустрічі з підлеглими окремо для обговорення майбутніх змін, нових пріоритетів, перерозподілу роботи тощо або віддати перевагу періодичним зустрічам за участю всіх підлеглих для розгляду тих же питань разом. Багато організацій наполягають на проведенні працівниками керівної ланки щотижневих зустрічей – нарад («штабів»). Сьогодні це можна робити за

допомогою телеконференцій, не обов'язково збираючи всіх в одному місці. Підлеглий може за своєю ініціативою домагатися контакту з керівником або товаришами по роботі. І таку можливість співробітникам треба надавати. Мінцберг виділяв ролі: джерел, розподільника і контролю в інформаційному процесі. Керівник від 50% до 90% свого часу витрачає на комунікації. Комунікаційний клімат має дуже великий вплив на взаємини.

МІЖРІВНЕВІ КОМУНІКАЦІЇ В ОРГАНІЗАЦІЯХ. Інформація переміщується всередині організації з рівня на рівень у рамках вертикальних комунікацій по спадним і висхідним потокам інформації (рівнів оргструктур -див. Л.№8). **Спадні потоки** передають управлінські рішення низовим підрозділам. Таким шляхом повідомляється про поточні завдання, рекомендовані процедури тощо. Дослідження показали, що 2/3 комунікативної діяльності керівників реалізується між керівниками і керованими. Деякі з численних різновидів обміну інформацією пов'язані з проясненням пріоритетів і очікуваних результатів; забезпеченням залучення до вирішення завдань інших; із обговорення проблем ефективності роботи; досягнення визнання і винагороди з метою мотивації, вдосконалення і розвитку здібностей підлеглих; зі збиранням інформації про назріваючу або реально існуючу проблему; оповіщенням підлеглого про майбутні зміни, а також отримання відомостей про ідеї, удосконалення і пропозиції.

Крім обміну по спадним каналам, організація має потребу в комунікаціях по **висхідним каналам**. Передача інформації з нижчих рівнів на вищі може помітно впливати на продуктивність праці і якість обслуговування. Наприклад, інженер розробив більш ефективний спосіб розкрою листового металу для крил літака, і повідомляє про свою ідею безпосередньому начальнику. Якщо керівник вирішив підтримати пропозицію інженера, він повідомить про нього на більш високий рівень управління, послідовно проходячи всі проміжні рівні управління за всіма інформаційними щаблями. Цей приклад ілюструє обмін інформацією, який відбувається заради підвищення конкурентоспроможності організації та її успіху. На кожному з перерахованих вище рівнів могло бути прийнято рішення про відхилення нової ідеї. Якщо припустити, що ідея дійсно була гарною, повідомлення інженеру про відхилення його пропозиції фактично інформує його,

що організація не стимулює до пошуків новаторських пропозицій, які забезпечують скорочення витрат, і не схвалює появу подібних пропозицій у майбутньому. **Комунікації знизу вгору** виконують функцію оповіщення керівництва про те, що робиться на нижчих рівнях. Ще одна функція **висхідної комунікації** - інформувати керівництво про поточні справи або нагальні проблеми і пропонувати можливі варіанти виправлення становища. Остання управлінська інновація в комунікації по висхідній - це створення груп з робітників, які регулярно, зазвичай на 1 годину на тиждень, збираються для обговорення та вирішення проблем виробництва чи обслуговування споживачів («гуртки якості» в Японії чи «соціальні світи» у Швеції та Італії). Обмін інформацією по висхідним каналам зазвичай відбувається у формі звітів, пропозицій і службових записок.

Потоки повідомлень зверху вниз мають місце в організаціях частіше, ніж знизу вгору. Інформація в організації, подібно воді, прагне текти вниз. Вище керівництво більш схильне генерувати повідомлення. Якщо є особистий контакт між працівниками різного рівня, то передачу інформації від начальника до підлеглого здійснити простіше, ніж навпаки. Але цінність пропозицій знизу від безпосередніх виконавців для покращення роботи важко переоцінити. Згідно з «менеджментом участі» (США), «розум не зверху, розум повсюди, спросить того хлопця, він краще знає, що робити...».

Комунікації між керівником і робочою групою. Комунікації з робочою групою в цілому дозволяють керівникові підвищити ефективність дій групи. Оскільки в обміні беруть участь усі члени групи, кожен має можливість поміркувати про нові завдання і пріоритети в тому, як слід було б працювати разом, про майбутні зміни і можливі їх наслідки, недавні проблеми і досягнення, внести пропозиції раціоналізаторського характеру. Робоча група збирається й без керівника для обговорення проблем, удосконалень або змін, що насуваються. Як зазначено вище, такі відносини рівності можуть сприяти підвищенню задоволеності співробітників своєю роботою (матрична модель управління і партнерство у відносинах з керівництвом, колегами та клієнтами). Детальніше тема груп і зборів, управління проектами розглянута в Л. № 8.

Комунікації між різними підрозділами організації відносяться до горизонтальних зв'язків. **Горизонтальні потоки повідомлень в організації мають місце частіше, ніж вертикальні.** Чому? Одна з причин полягає в тому, що люди більше готови говорити вільно і відкрито з рівними, ніж з вищими. Горизонтальний обмін інформацією в цьому випадку менше спотворюється, оскільки в працівників одного рівня погляди збігаються частіше. Повідомлення, які йдуть зверху вниз, містять головним чином інформацію про виробничу діяльність, а горизонтальні менш формальні. Тому вертикальні потоки несуть повідомлення потенційно небезпечніші для членів організації. Неформальні канали оперативніші, оскільки не містять механізмів перевірки повідомлень, що, однак, збільшує ймовірність спотворення інформації. Повідомлення, які рухаються щаблями ієрархії до вищого начальника, потім направляються вниз: це, природно, уповільнює швидкість таких повідомлень. А.Файоль захищав ідею спеціально передбачених механізмів поперечної комунікації в організації, помітивши, що є багато видів діяльності, успіх яких залежить від їх швидкого виконання, і що необхідно знайти способи поєднання належної пошани до ієрархічних каналів з потребою керівництва у контролі з задоволенням потреби в швидких діях персоналу. Такий особливий горизонтальний канал формальної комунікації називають «містком Файоля» (спосіб навчання організації на своєму досвіді).

Власно, матрична модель управління поєднує вертикальні і горизонтальні потоки інформації відповідає цим потребам.

Джон Майнер, вказує, що, як правило, лише 50% спроб обміну інформацією веде до обопільної згоди у питанні, яке обговорюється. **Найчастіше причина такої низької ефективності полягає в нехтуванні фактом, що комунікація - це обоюдний обмін.** У ході обміну обидві сторони незалежно від посад, статусів, досвіду, віку грають активну роль. Обмін інформацією відбувається, коли одна сторона «пропонує» інформацію, а інша не лише сприймає її, а реагує. Тобто, слід перевірити правильність розуміння і вислухати міркування співробітника з приводу почутого (діалог). Висловлювання без орієнтації на співрозмовника носять форму монологу. Сума втрат інформації у монологічній комунікації може досягати 50%, а в деяких випадках і 80% від обсягу вихідної інформації. **Ефективнішою**

формою спілкування є діалог, в основі якого лежить вміння ставити питання.

Найбільш ефективні для ведення діалогу відкриті питання типу: «яка ваша думка?», «яким чином?», «скільки ще?», «як?».

Системи збору пропозицій в організаціях. Системи збору пропозицій розроблені з метою полегшення надходження інформації нагору. Вносити пропозиції можуть всі співробітники і клієнти. Працівники отримують при цьому можливість генерувати ідеї, що стосуються вдосконалення будь-якого аспекту та діяльності організації. Мета подібних систем - зниження ролі тенденції фільтрації чи ігнорування ідей на шляху знизу вгору. Найчастіше така система реалізується у варіанті скриньок для пропозицій, куди працівники фірми можуть анонімно подавати свої пропозиції. На жаль, цей варіант не вельми ефективний, бо часто відсутній механізм підтвердження факту розгляду пропозицій, як і стимулювання працівників, чії пропозиції пішли організації на користь.

У багатьох Міжнародних компаніях розроблені програми, що забезпечують таке стимулювання і використовують механізм, який пояснює, чому та чи інша ідея впроваджується, дозволяють працівникам зрозуміти причини прийняття надісланих пропозицій або відмови від них. Крім того, у працівників є шанс отримати винагороду за нові ідеї.

Систему збирання пропозицій можна організувати інакше. Організація може розгорнути приватну телефонну мережу, або електронну поштову скриньку, через яку працівники отримують можливість анонімно або відкрито дзвонити, писати і ставити запитання. Іноді на лінії працюють менеджери, які тут же відповідають на запитання. Відповіді направляються безпосередньо працівникам (якщо опитування не анонімні), або друкуються в інформаційному бюлетені фірми.

В управлінській системі давно використовуються регулярні опитування співробітників і клієнтів, як надійніший і повний механізм зворотнього зв'язку. Додатковою формою є робота з листами, скаргами та пропозиціями клієнтів. На письмову відповідь чиновникам відводиться 10 днів. Буває, що інспектор, який контролює зворотній зв'язок, рекомендує чиновнику, який писав відповідь, зробити її більш позитивною і зрозумілою. Щоб працівники краще спілкувалися між собою і з клієнтами, менеджери персоналу проводять регулярні тренінги та

рольові ігри для відпрацювання стандартних моделей та ситуацій спілкування, що відповідають стандартам культури даної організації.

Нові засоби зв'язку знизили роль ділового листування, хоча факс і електронна пошта частково виправили становище. Але є випадки, коли письмова форма необхідна.

Необхідне збереження таких письмових матеріалів організації:

- ❖ Звіти- для подальших посилань і вивчення динаміки роботи.
- ❖ Службові записки, що встановлюють новий порядок роботи або пояснювальні співробітників до керівництва з пропозиціями і проханнями.
- ❖ Лист, у якому міститься домовленість (зобов'язання) або запрошення з адресою, важливі для подальшої роботи та посилань. Лист може фігурувати в арбітражному суді або бути переданим для розгляду у ситуації суперечки.
- ❖ Письмові скарги й відповіді на скарги, на які, можливо, доведеться посилатися. У відповіді на скаргу важливо точно викласти зміст претензій, щоб довести, що заходів було вжито, й претензії клієнта були задоволені за всіма пунктами.

Функції ділового дістування:

1. Зберегти запис повідомлення у формі документа.
2. Створення письмової підстави для обговорення в широкому колі. Одне і те ж повідомлення розсилається кільком людям для вивчення та відповіді.
3. Пояснення щодо складного питання. Вимагає точності, що допомагає при суперечках у судах.
4. Дає час для осмислення питання та підготовки пропозицій.
5. Коли потрібні більш докладні пояснення, ніж по телефону, а особиста зустріч неможлива.
6. Для запису пропозицій, щоб мати час для їх вивчення і обговорення.
7. Процедура прийняття рішень для точності виконань та на майбутнє.

Комунікації між організацією і її середовищем. Потреби інформаційної взаємодії із зовнішнім оточенням спонукали до розвитку таких напрямів зовнішньої комунікації як реклама, імідж і ПР. Реклама вже розглядалася раніше (див.Л.№12). У сфері відносин із громадськістю першорядна увага

приділяється створенню образу, «іміджу» організації на місцевому, загально-національному чи міжнародному рівні. Організаціям приходится підкорятися державному регулюванню і заповнювати в зв'язку з цим великі письмові звіти. У своїх щорічних звітах будь-яка компанія повідомляє інформацію щодо фінансів та маркетингу, а також подає інформацію про своє розташування, можливості контактів, послуги, пільги тощо. Використовуючи лобістів і роблячи внески на користь різних політичних груп та комітетів, організація намагається впливати на зміст майбутніх законів і постанов. Це лише окремі приклади з усього розмаїття способів реагування організації на події і фактори зовнішнього оточення. Ще раз підкреслимо, що обговорення, збори, телефонні переговори, службові записки, відео конференції, звіти і т.п., що циркулюють всередині організації, найчастіше є реакцією на можливості чи проблеми, створювані зовнішнім середовищем.

Комунікативна діяльність, спрямована на формування іміджу*
(*загального позитивного враження), яке справляє особистість (організація, інституція) на одну або більше груп громадськості при комунікації і контакті залежить від знань про те, як будуть сприйняті й інтерпретовані конкретні факти, відомості, що стосуються особистості або організації. Іміджем можна і потрібно керувати. Імідж - це узагальнені уявлення, які фірма, особистість, продукція справляє на оточення у формі емоційно забарвлених думок або суджень. Джерелом можуть бути часткові дрібні деталі, але вони впливають на загальне уявлення про фірму (закон цілісного і вибіркового сприйняття життєвого середовища див. Л. №2). Тому існує відомий вислів «при створенні іміджу дрібниць не буває». Можна витратити купу грошей на рекламу і PR- компанії, але зекономити на логотипі - вважай гроші потрачені даремно... Завдяки цілеспрямованим діям щодо формуванню іміджу відбувається його інтерпретація споживачами, партнерами, державними органами, громадськими організаціями та ін. Предметом іміджу стає призначення організації, її соціальні зобов'язання, моральні цінності, громадянська відповідальність, а також принципи ставлення до своїх співробітників і клієнтів, соціальних інститутів, навколишнього середовища, населення в цілому, тобто організаційна культура (див. Л. №8).

Досягненню цієї цілі допомагає специфічний вид діяльності -Public Relations (PR). **PR**-комплекс засобів та інструментів, спрямованих на формування певних відносин між організацією і контактними аудиторіями (клієнтами, конкурентами, співробітниками, громадськими організаціями). PR-діяльність означає сприяння становленню взаєморозуміння і доброзичливості між особистістю, організацією та іншими людьми, групами людей або суспільством в цілому за допомогою розповсюдження роз'яснювального матеріалу, постійного обміну інформацією та оцінки суспільної реакції («Новий міжнародний словник Вебстера»), а також підтримання цих позитивних стосунків у майбутньому. Public Relations - це мистецтво і наука досягнення гармонії за допомогою взаєморозуміння, заснованого на правді і повній інформованості (Сем Блейк, 1992). Але завдяки ТБ ми знаємо, як широко у бізнесі та політиці використовується т.зв. чорний PR. Public Relations охоплює будь-які дії, які позначаються на репутації компанії:

- ❖ статті в пресі, інтерв'ю, новинні сюжети ТБ та інтернету,
- ❖ ярмарки, виставки, прес-конференції, консультації,
- ❖ ділові переговори (особисті та телефонні), співбесіди.

Можливі цілі «PR»:

1. Створення і підтримка сприятливого іміджу організації в очах контактних груп і громадськості.
2. Поліпшення взаєморозуміння між організацією і контактними групами.
3. Встановлення нових контактів, створення коаліцій.
4. Просвіта громадськості - привернення уваги до цілей діяльності і до проблем, над якими працює (з якими стикається) організація, в тому числі соціальними.
5. Зміна ставлення представників органів влади до підходів в вирішенні соціальних проблем, з якими працює організація.
6. Залучення прихильників з числа аналогічних організацій для проведення спільних акцій.
7. Заохочення громадськості до активності в інтересах організації (фінансової допомоги, праці добровольців тощо) або пропаганди її ідей.
8. Створення привабливого іміджу організації.

9. Подолання забобонів щодо до об'єктів діяльності організації.

10. виправлення неправильних уявлень про організацію.

11. Інші цілі, спрямовані на розвиток громадських зв'язків.

Автоматизовані системи обробки ділової інформації. Сучасні телекомунікації. Автоматизація процесів передачі та обробки інформації істотно прискорює процес її обробки, підвищує надійність і якість (зменшуються помилки і втрати інформації, але не повністю), скорочує потік паперів, отже і неефективні витрати часу співробітників. Однак вона пов'язана з великими витратами на технічне і програмне забезпечення, вимагає кваліфікації співробітників у роботі з електронною інформацією й скорочує обсяги людського спілкування. Розрізняють два процеси: внутрішня орієнтація в збиранні та обробці інформації та зовнішня. Вони різняться за цілями, адресатами і змістом.

Ін-тейк (in take - всередину) - збирання первинної інформації в усіх її видах з усіх каналів (зовнішній і внутрішній, паперовий та електронний) і внесення її до відповідної директорії (каталогу) про події та процеси, важливі для роботи організації.

Он-тейк - (on take -назовні) поширення обробленої інформації по відділам і службам, керівним структурам (усередині організації) в зовнішні інстанції - вищестоящим організаціям, органам держ. контролю, постачальникам, замовникам, клієнтам тощо.

Паперова інформація дублюється електронними носіями. Телефонні повідомлення вносяться в комп'ютер. Опитування та зворотній зв'язок від клієнтів, співробітників, замовників, постачальників заносяться в комп'ютер. Важливо визначити канали збору інформації та канали поширення по ланцюгах, щоб забезпечити доступ тим, кому ця оброблена інформація потрібна, забезпечити збереження ділової інформації від конкурентів і комп'ютерних вірусів, безпеку особистої інформації користувачів. Для цього служать **бази даних**.

Завдання баз даних - знати всі поточні запити і потреби зовнішніх і внутрішніх клієнтів в інформації, відслідковувати динаміку реалізації програм та змін в системах, проводити аналіз і узагальнення, звітність та прогнозування-для прийняття обґрунтованих рішень керівництвом організації. Як правило, в

організації діють не одна, а кілька об'єднаних баз дани: база даних постачальників і партнерів; база даних клієнтури; база даних товарів і послуг; база даних руху товарів по виробничому ланцюжку або по складах; база даних руху фінансів за статтями; база даних листування із зовнішніми організаціями; база даних співробітників, підвищення їх кваліфікації, атестації і заохочення; база даних про нормативні документи та законодавчі акти. Частина з них можуть вестися зовнішніми організаціями і об'єднуватися у Вас (див. Мал.3). Програмне забезпечення може бути стандартним але адаптованим до конкретного профілю і структури організації, або авторським: розробник пише програму під конкретне завдання та інструкцію з її використання [більш докладно див. 11].

Перший закон розробників: «Встань на місце користувача». Те, що не використовується, як правило, і не працює. 100% достовірної інформації не буває. Помилка вводу, спотворення принесеної інформації, натиснув оператор не ту кнопку... Помилки бувають, але їх потрібно виявляти.

Другий закон: «База даних повинна відображати потреби в інформації організації та процес роботи, а не навпаки». Вона допомагає проаналізувати роботу, знайти вузькі місця, внести корективи, формалізувати завдання співробітникам. Зробити систему контролю точною та об'єктивною. Але це не повинно ставати головним завданням й відбирати багато часу у співробітників.

Третій закон: «З базою даних треба весь час працювати», удосконалювати разом зі змінами в роботі змінювати процеси обробки інформації. Але змінювати треба не поля, а гілки. Структура бази повинна бути зручною і гнучкою для коректив та змін. У штаті повинен бути програміст, він не змінює програму, а лише адаптує її до нових завдань.

Мал. 3.
БАЗИ ДАНИХ ДЕРЖ.СОЦ. СЛУЖБ.

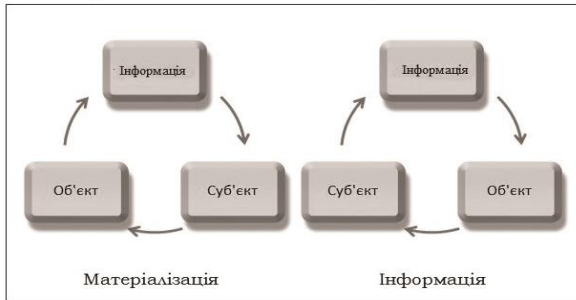
14.3. ІНФОРМАЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА. ГІПЕРТЕКСТИ ТА ДІСКУРСИ

Якщо підрахувати наявні в місті пам'ятники, настінні та інші зображення діячів науки, мистецтва, міфології тощо, то вийде мовчазне і вельми численне населення, яке переважає в кількісному відношенні живих городян. Функції цього меганаселення - декоративність і повчальність. **Інформаційну функцію виконують архітектура, афіші, вулична реклама, вивіски, написи і покажчики, дорожні знаки, вітрини, таблички, оголошення. Крім того, інформаційний простір сучасного суспільства складають розмови, в том числі по мобільному, книжки, ЗМІ, телебачення та Інтернет.**

Комунікація як процес обміну інформацією між суб'єктами взаємодії, здійснюється як символічна мовна діяльність. Комунікація може бути прямою (між людьми) та опосередкованою об'єктами. Інформація загального характеру завжди знебособлена й матеріалізована в об'єктах середовища. (Див. мал 4).

Мал. 4.

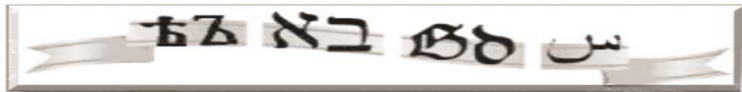
ОПОСЕРЕДКОВАНІСТЬ КОМУНІКАЦІЇ [1].

Але автор цих схем [див.Мал. 4] не побачив, що через об'єкт або інформаційний носій суб'єкт передає інформацію іншому суб'єкту(ам), використовуючи мови та дискурси. Дискурс - це системи мовлення у певній сфері та певній групі людей комунікаторів, соціальні за походженням та призначенням. *Дискурс - система слів і виразів, стилів і аргументацій, які використовуються акторами в процесі комунікації.*

Сьогодні в суспільстві функціонують такі дискурсні системи: повсякденний дискурс, бізнесовий, політичний, журналістський, юридичний, науковий дискурс тощо. Крім того, існує безліч сленгів, жаргонів, діалектів і арго - особливих мовних систем у рамках одного дискурсу. **Можна сказати, що в сучасному суспільстві, українському в тому числі, полікультурність породила не білінгвізм (про який пишуть соціологи чи політики), а справжній полілінгвізм.** Носіям різних мов важко розуміти один одного, але проблеми виникають між носіями однієї мови при комунікації різними дискурсами. Образна жива мова, на відміну від наукової або юридичної, допускає багатозначність смислів. Вона метафорична, неточна, переповнена конотаціями*(*внесення додаткових смислів) і незрозуміла для невтаємничених. Студенти ПДАБА провели дослідження високотрафаретних надписів на вулицях м. Дніпропетровська та виявили тримовність написів, й всі з помилками, значну невідповідність змісту напису і призначення закладу, гру зі знаками та буквами в написанні та читанні в дусі постмодерну.

Малюнок 5. **МОВИ ТА БУКВИ**

Слова як частина дискурсу мають різні значення в різних контекстах. Але, крім загально прийнятих значень, в них міститься також суб'єктивно/ об'єктивні смисли, пов'язані з цінностями і переконаннями людей, їх світо-почуттям. Символи мають архетипічну природу і пов'язані з колективною несвідомістю і ментальністю. **Освоєння того чи іншого простору або професії означає передусім освоєння певного дискурсу, з ними пов'язаного, причому мовна компетенція є прямим відображенням інтелектуальної компетенції.** Простіше кажучи, освоюючи терміни і дискурси різних мегаструктур суспільства і різних наук, люди розвивають своє мислення і свої здібності в освоєнні світу. **У той же час через комунікацію люди впливають один на одного, не тільки на поведінку, але й на мислення, погляди, почуття.**

В.Гудікунст, наприклад, стверджує, що ефективність у межах культурної комунікації означає ступінь, на якому суб'єкти взаємодії здатні уникнути

непорозуміннь. Ефективність як «один з основних чинників нашого сприйняття компетентності, безпосередньо пов'язана з поняттями «адекватності і достатності» інформації. З цієї точки зору, компетентність акторів комунікаційної взаємодії є атрибутом, який ґрунтується на мотиваціях, досвіді та знаннях.

Проблема точного висловлювання і адекватного розуміння у комунікативній ситуації набуває все більшої актуальності внаслідок поглиблення і розширення ролі комунікації та інформаційних технологій у сучасному суспільстві. Підвищення ролі та обсягів інформації отримало назву **«Комунікаційний поворот або Інформаційна революція»**. Як відомо, смисл дискурсивного висловлення створюється через інтерпретацію його окремих складових фрагментів, але до неї аж ніяк не зводиться. Істотне значення має надання конкретному висловлюванню того чи іншого смислу, який «стоїть» за словами. Таку синтезуючу роль відіграють не тільки зв'язки безпосередньо всередині самого дискурсу (тобто закони мовлення), але також і зовнішні зв'язки дискурсу з його оточенням, тобто з контекстом і з іншими дискурсами (соціальні смисли).

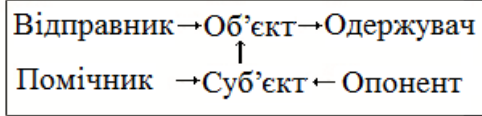
Як ми вже знаємо, за Дж. Мідом, інтеракція людей являє собою не пряму взаємодію з матеріальним середовищем, а опосередковану символами. Комунікація, як і інтеракція між людьми, відбувається на основі культурних символів і в цьому проблема розуміння. **Соціальний світ, за Мідом, - це світ визначень (загально прийнятих певною соц. групою або колом)**. З їх допомогою суб'єкти кодують факти соціального життя (найменування-пізнавання), визначаючи їх місце, зміст і значення, передбачаючи подальший хід подій або маршрут руху. Взаємодія буде успішною тільки коли мова, символи і смисли всіх учасників взаємодії збігаються. Вони адекватно розуміють цю мову і успішно нею користуються. Тобто комунікація та взаєморозуміння між користувачами різних дискурсів - головна проблема сучасності. Люди, які оперують в комунікації різними дискурсами, навряд чи зрозуміють один одного, їм треба знайти «загальне поле смислів», що й означає знайти «спільну мову».

У літературі постмодерну багато робіт присвячено аналізу дії примусової влади дискурсу. Коли слова самі ведуть тебе, спонукають до визначених думок, почуттів або вчинків. Іншими словами, знак, через зовнішнє навіювання, задає

реакцію на нього індивіда, а індивід, через особисте сприйняття та свої настанови, визначає свою реакцію на даний знак. Така взаємопроекція - це не система конвенціональних вивертів «ad hoc», яка трохи підправляє ситуацію «типовості». Це - здатність до взаємоінтерпретації, коли і знак, увійшовши в індивідуальну свідомість, сам інтерпретує власне колективне значення. **Ми з Вами бачимо не реальну картину світу, а міфологеми, що поставляються культурою і мовою, ними ми й оперуємо, їх інтерпретуємо. Тільки розірвавши встановлені канони, нав'язані нам зовні колії («Чужа колія»В.Висоцький),-ми можемо здійснювати відкриття.**

За Греймасом, існує шість актантних*(*актант – стимул, дійова особа, в соціології це актор) ролей або функцій — це стимул розгортання подій, які складають сюжет, - об'єднані у три пари бінарних опозицій: суб'єкт / об'єкт, відправник / одержувач, помічник / опонент, які разом складають всі можливі взаємовідносини (див. Мал.6.). Ці ролі можуть виконувати люди, місця, предмети або абстрактні поняття.

Мал. 6. РОЛІ В ПРОЦЕСІ КОМУНІКАЦІЇ

З винаходом віртуальних носіїв змінюється сама ситуація становлення тіла-тексту. У просторі такого тіла не просто поле чистого аркуша замінюється на поле файлу, симулюючи білий аркуш в рамках екрану (вікна). Перероджується структура погляду і практичної безмовності, структура тіла-тексту. **Віртуальний тіло - текст мережевої спільноти продовжує поставляти видовище для розуму, організовуючи дистанцію по відношенню до себе за допомогою зору.** Текст, як і раніше, континуальний (безперервний), у всякому разі, може виглядати таким. Тимчасова тривалість тексту віртуальної реальності-не більше ніж інтерфейс, один з багатьох можливих. Текст показує себе нам саме таким чином, тому що це потрібно нам, але який він насправді? Текст весь час

виглядає, але ніколи не є... Віртуальний простір грає за законами симулякра* (*удаваної подібності, пустого знака), а не за законами феномену.

Поняття віртуального сьогодні в побутовому поданні пов'язується в першу чергу з чимось ілюзорним, нереальним. Однак це не зовсім вірно. Віртуальність не є також і ідеальністю, це не є гола ідея або данність. Швидше ми можемо говорити про трихотомію «ідеальне / віртуальне / реальне», через призму якої може бути побудовано нове світосприйняття. Так, віртуальне - це є лише суть образу реальної дійсності, яка створена сучасними комп'ютерними технологіями. **Віртуальний світ є варіативною моделлю реального світу, яка не просто відображає реальність, але й інтерактивно деконструює і реконструює її.** Саме сприйняття реальності є активною процедурою створення зустрічних і репрезентативних образів. У відповідності з сучасними визначеннями, інтелект людини (як індивідуальний, так і колективний) є за своїм онтологічним статусом «особливою формою організації... ментального (розумового) досвіду у вигляді наявних ментальних структур, породжуваного ними ментального простору відображення і побудованих в рамках цього простору ментальних репрезентацій дійсності» [13]. Віртуальність не слід також плутати з суб'єктивністю. У віртуальності нероздільно переплітаються суб'єктивне та об'єктивне. Віртуальність завжди в тій чи іншій мірі відповідає об'єктивній дійсності. Однак її суб'єктивний сенс, нерозривний зв'язок з людьми, що створюють віртуальні образи, дозволяє говорити про певну ілюзорність віртуального.

Так в сьогоднішньому, вже багато в чому постіндустріальному, інформаційному світі, ми можемо спостерігати безліч проявів віртуалізації життя. Приклад: на лекції питання до аудиторії «що за простір, в якому ми абсолютно природні і вільні, куди без нашого відома і дозволу ніхто не може вторгатися (мається на увазі дім)»- студент 2 курсник несміливо запитав: «комп'ютер?». Дехто в ньому вже живе.

Класичне визначення гіпертексту дав Тед Нельсон 1965 року для позначення «тексту розгалуженого або виконуючого дії за запитом». Зазвичай гіпертекст являє собою набір текстів, що містять вузли переходу між ними, які дозволяють обирати відомості, про те, що читати і у якій послідовності. Загальновідомим і яскраво

вираженим прикладом гіпертексту служать веб-сторінки - документи HTML (мова розмітки гіпертексту), розміщені в Мережі. У більш широкому розумінні терміна, гіпертекстом є будь-яка повість, словник чи енциклопедія, де зустрічаються посилання на інші частини даного тексту, що мають відношення до даного терміна. У комп'ютерній термінології гіпертекст - текст, що сформований за допомогою мови розмітки та містить у собі гіперпосилання [2].

Мал. 7. ІНТЕРНЕТ АДРЕСА ОРГАНІЗАЦІЇ.

Термін «гіпертекст» можна використовувати в значенні, яке сформулював Роберт Ківер: «Гіпертекст - це електронний текст, написання і читання якого здійснюється на комп'ютері, де не мають влади порядок типографського друку, його тиранія і його обмеження, оскільки текст існує в нелінійному просторі, створюваному процесором. На відміну від друкованого тексту з односпрямованим рухом разом з перегортанням сторінок, гіпертекст - радикально інша технологія, інтерактивна і багатоголосна, яка стверджує плюралізм дискурсу над остаточною фіксацією тексту» [3]. Гіпертекст можна порівняти з комп'ютерною відеогрою. У них простір майже не обмежений, так що створюється ілюзія нескінченності. Переходом з рівня на рівень, вперед-назад, вліво-вправо розгадуються загадки і збираються відомості, щоб з мозаїки вийшло ціле, а це доступно лише майстрам гри. Вже досліджено, що захоплення комп'ютерними іграми породжує ілюзію можливості «починати спочатку до нескінченності», і тому людина або відкладає вчинки, необхідні в реальному житті, або нічого не робить з першого разу до кінця... Крім того, ілюзорність виникає з анонімності комунікацій в сеті. В Інтернеті особистість може бути ким завгодно, придумуючи собі будь-який образ, будь-який аватар, жити життям, яким хочеться, а не тим, що є в реальності, грати будь-яку роль, що створює ще одну проблему ідентичності (див. Л. №11). Крім

того, Інтернет позбавляє відповідальності, адже це вже не ти, а твій «аватар» щось робить...

Інтернет зробив потенційно публічним життя кожної людини. Вийшов своєрідний театр навпаки, у якому право спостерігати за грою надається акторам, а право грати - публіці. Завдання акторів - спостерігати і відчувати катарсис (очищення від переживання мистецтва), а публіка розіграє перед ними вживання в усі нові світи. Виробляється культурна логіка оцінки дійсності за допомогою можливого, у якій сама можливість реальності санкціонується гіперреальністю. Тобто здійснюється інверсія понять та почуттів, можливе стає дійсним, а віртуальне - реальним.

Іншими словами, сучасна людина: 1) Програмується на ковзний поверхневий «перегляд», а не на поглиблене включення. 2) Сама монтує загальну картину з фрагментів тексту. 3) Причому все, що заважає вільній інтерпретації, відкидає. 4) Такий підхід нагадує ковзання (серфінг) по поверхні текстуального простору, гіперпосилання найчастіше - це не рух углиб, а рух убік. 5) Все це нагадує мовну гру, звідси так багато гри зі словами, знаками, смислами в сучасному інформаційному просторі. 6) Індивідуальне «Я» безліч разів «переодягається», внаслідок чого з'являється необхідність приймати нав'язаний ззовні образ. Особистість залишається мовчазним спостерігачем навіть там, де її провокують на висловлення, бо це висловлення здійснюється під маскою. 7) Механізм компенсації емоційної бідності поверхневого ковзання включає іронію, відхід від серйозності, загальний безмежний плюралізм. 8) Супроводжується можливістю еkleктики, поєднанням непоєднаних стилів, дискурсів, циклічно і взаємно профанує і сакралізує один одного [12].

Це впливає на комунікації за межами Інтернету. Скорочується усне мовлення, воно стає згорнутим, більше «цитат», запозичених з відомих чужих текстів, спілкування зводиться до переказу побаченого або почутого, мислення втрачає системність, індивідуальність та зв'язність, стає кліповим, фрагментарним, однозначним за смислами. Відеообрази та візуалізація інформації домінує над абстрактним змістом. Зникла межа між інтимним та публічним, віртуальним та реальним.

У цілому **гіпертекст-це те, що насправді руйнує детермінованість і однозначність** буття і його розуміння. Відповідно мислення використовує більшою мірою **ритуальні ініціації знань**, характерні для міфологічних форм мислення, ніж сформовані цивілізацією раціональні способи вироблення знання. Звідси таке поширення відьом, чаклунів, екстрасенсів та ін. містичних персонажів середньовіччя в сучасному інформаційному суспільстві та ЗМІ. **Знак, слово замінюють речі, сутність** (згадайте симулякр Бодрійяра).

Гіпертекст, знову-таки через свої властивості, здатний об'єднати культурну активність контактів автоматизованого комунікативного типу акторів із класичною комунікацією змістовного повідомлення, у взаємозв'язку і взаємодоповненні агентів комунікації. З іншого боку, гіпертекст має, начебто, прямо протилежні властивості [12]:

1) **Невизначеність, нелінійність, розривність** переходів гіпертексту створює нову якість, не впливає логічно з його форми і змісту. Перехід в іншу текстуальність - відкриття додаткових вікон (можливостей) реальності, але втрата зв'язків.

2) **Фрагментарність і кліповість** веде до створення нових інформаційних згорток - ієрогліфів сучасної культури, якими можна оперувати, як буквами алфавіту. Лінки - незначний розрив тексту позбавляє його цілісності та системності.

3) **Деканонізація старих цінностей і їх профанація** мають своїм наслідком формування та сакралізацію нових цінностей, тут мова йде про критичний перегляд ціннісних структур у напрямку більш стійких до викликів цивілізаційного розвитку. Наприклад, в останні десятиліття в суспільній свідомості явно профанується базове гасло лібералізму: «Свобода, рівність, братерство». Термін «демократія» сприймається лише як елемент політичної риторики. З іншого боку, спостерігається повернення до профанування минулого релігійного смислу порятунку, духовності, святості тощо.

4) **При поверхневому ковзанні зчитується геометрія поверхонь**, структура інформаційного простору. Заглиблення під поверхню є безглуздом, тому що нікуди заглиблюватися. Усвідомлення цього факту на практиці є дуже серйозною

культурною подією, яка визначає життєві стратегії. Сама **поверхня гіпертексту скоріше нагадує стрічку Мебіуса, яка, як відомо, має тільки один бік.** Рухаючись по ньому, можна прийти з лицьової його частини до зворотньої, не перетинаючи поверхні. Таким чином, знаходження на зворотньому боці є наслідком руху з лицьового. Тобто росте релятивність.

5) **Ігрова реальність** - це реальність спроб і можливостей, мовна гра - це одна з умов мовотворення, плідність якого ми спостерігаємо в інтернеті.

6) **Плюралістичність й іронічність** - відповідь психічно здорового організму на неможливість реальності профанувати цінності.

7) **Матеріалізований гіпертекст - інтернет** привчає до того, що жанрові межі, як і будь-які інші кордони, - є або ігровими правилами або добровільно взятими на себе самообмеженнями. Стирання кордонів призводить до руйнування умовних кордонів і до зміцнення безумовних, ірраціональних. Вони сутнісно конвенціональні. У будь-якому випадку обмеження є дією індивідуальної волі без логічного раціонального обґрунтування.

Гіпертекстуальність можна розглядати і як фактор масової дебілізації, і, навпаки, як стимул до формування нових типів мислення, і, відповідно, нового типу особистості. Передбачити, який полюс виявиться в майбутньому більш істотним, неможливо. Ясно одне: ми щось обов'язково втратимо, і щось обов'язково придбаємо, так само, як сталося з нашими предками, коли вони винайшли писемність. У будь-якому випадку можна констатувати, що **цивілізація в даний момент знаходиться в точці інтелектуальної бифуркації, причому її нестійкість корениться у взаємозалежності від прискореного розвитку комунікативних практик і технологій, як в технічному, так і в культурологічному плані [12].**

Отже, **гіпертекстуальність** - це властивість сучасного мислення і сучасного буття. Причому **проявляється вона в основному в комунікативних практиках, через які формується картина світу сучасної людини.** Іншими словами, все більша частка того, що залишається у свідомості, **надходить з інформаційно-комунікативних каналів**, а не є наслідком власного досвіду. Ці канали складають конструкцію, яка має гіпертекстову структуру, що стала невід'ємним елементом

буття, у вигляді системи масових комунікацій. Найбільш загальною властивістю гіпертексту є те, що він є діалогом автора і читача. Саме тому правомірно говорити, що гіпертекст не пишеться, а конструюється безпосередньо в комунікації. Таким чином, **невід'ємною властивістю гіпертексту є інтерактивність** [12].

Гіпертекстуальна форма подання інформації втілює у собі концепцію динамічного освоєння простору (архітектурного, соціального), де головним фактором дії є розуміння користувача інформації. Гіпертекстуальна матриця, як структура самого тексту, так і його сприйняття, - це логічно побудова сітка, у якій втілені координати розміщення у інформаційному середовищі та засоби переміщення в ньому, зв'язки між різними текстами.

Всі параметри інформаційного середовища можна згрупувати таким чином:

1. контент (способи побудови та заповнення інформаційного простору);
2. контингент (користувачі, читачі);
3. самі тексти (побудовані та сконструйовані на новій основі гіпертексту).

Вивчаючи соціологічними засобами інформаційне середовище, можна дослідити такі процеси: кому адресована інформація, де розміщена, якими засобами виражена, наскільки ефективна [див.12].

ВИСНОВКИ:

1. Комунікація — це обмін інформацією, почуттями, емоціями, результатами дії між людьми у процесі життєдіяльності та взаємодії. Комунікація в сучасному суспільстві *поділиться на усну, писемну і віртуальну* зі своїми особливостями і закономірностями. Система слів і виразів, їх поєднання, лексика і побудова фраз, стиль і способи аргументації характеризує дискурси учасників комунікації та їх соціальну приналежність.

2. Здійснення комунікацій - це процес, необхідний для будь-якої важливої дії, прийняття рішень та здійснення управління. Основними елементами комунікаційного процесу є відправник, повідомлення, канал і одержувач. Етапи

процесу обробки інформації складаються з розробки ідеї повідомлення, кодування інформації, вибору каналу, передачі і розкодування інформації.

3. Між організацією та її оточенням, між рівнями управління, між працівниками й підрозділами організації потрібен обмін інформацією. Керівники зв'язуються напряму з підлеглими, партнерами тощо, а також впроваджують системи зворотнього зв'язку для збирання пропозицій та інформації про проблеми в роботі.

4. Зворотній зв'язок показує, чи зрозумілою є інформація, яка допомагає подолати «шум». Поганий зворотній зв'язок та невміння слухати заважають ефективному обміну інформацією. Крім того, існують плітки, чутки — як неформальна інформаційна система в організаціях і суспільстві. Розбіжності в сприйнятті є перешкодою на шляху обміну інформацією, оскільки люди реагують тільки на те, що сприймають. Коли відрізняються системи цінностей та настанов, інформація буде інтерпретуватися та оцінюватися по-різному.

5. Семантичні розбіжності, відмінності дискурсів - один з поширених бар'єрів в інформаційних обмінах, де слова слугують символами міжкультурних комунікацій. Невербальні сигнали можуть ускладнювати комунікацію, коли вони вступають в протиріччя зі значенням слів або сприяти їх розумінню або розпізнанню дезінформації тощо.

6. Гетерогенне соціальне середовище створює різноманітність потреб, ґрунт для конфліктів і проблему взаємопорозуміння, що відлунується в полімовності та здвоєнні реальності у гіпертекстах.

7. Уніфікація, стандартизація, глобалізація всіх аспектів життя, сконцентрованість людей, інформації та матеріальних речей і будівель у невеликих просторах викликає відчуженість, омасвлення, втрату унікальності і відчуття причетності до життя Іншого В той же час, підглядання за життям Іншого в різних формах поширені сучасними ЗМІ, соціальними мережами та міським простором (фланерство). Тобто інформаційне середовище сучасного суспільства дуже суперечливе.

8. **Інформаційне середовище** міста включає не тільки планування вулиць і площ, зорові домінанти і цілісність середовища, але також пам'ятники, написи,

афіші, рекламу, графіті, покажчики, вивіски, ЗМІ та живе мовлення на вулиці й у громадських будівлях.

Література:

1. *Беляев М.И.* Информология. (1997-2007). [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://www.miligiya2007.ru/info1.htm>
2. *Gieryn Thomas F.* Cultural Boundaries of Science. Credibility on the Line.-SA Science, Knowledge, Technology Sect: AS.-1999, - 412с.
3. *Кивер Р.* Гіпертекст. // Газ. Нью-Йорк Таймс, 21 червня, 1992, - с.9.
4. *Крижанская Ю.С., Третьяков В.П.* Грамматика общения. — Л.:ЛГУ, 1990- 374с.
5. *Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф.* Основы менеджмента.М.:Дело, 1992, С.171-190
6. *Пиз А.* Язык телодвижений. — Н. Новгород: Ай-Кью, 1994,-298с.
7. *Романенко Ю.В.* Смыслопродуквання у масовій відеопродукції (бойовики, жахи, еротика і порнографія) / Інститут соціальної та політичної психології АПН України. - К.: Знання України, 2004. - 224с.
8. *Финклер Ю. Е.* Мас-медиа и власть: технология взаимоотношений.-Л.: 2003. - 212с.
9. Чернова Л.Є. Регіональні особливості мовної ситуації Дніпропетровщини // Грані,- Дн-к, -2006,- №4, -С. 99-101.
10. *Чернова Л.Е.* Билингвизм нацменьшинств и его влияние на образование и культуру// Культурологічний Вісник Нижньої Наддніпрящини. - Запоріжжя. Просвіта. - 2012,-№28, - С.119-126.
11. *Чернова Л.Є.* Інтернет – соціологія. / Методичні вказівки до соц. практикуму. Дн-к, ПДАБА, -2005, - 24с. Чернова Л.Є.Дослідження електорату та ЗМІ / Методичні вказівки до соц. практикуму. Дн-к, - ПДАБА, -2007, - 40с.
12. *Эпштейн В.Л.* Введение в гипертекст и гипертекстовые системы. 2010. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.ipu.rssi.ru/publ/epstn.ht>.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Які функції та закономірності сприйняття інформації.
2. Охарактеризуйте вербальні та невербальні засоби комунікації.
У якому вигляді інформація може кодуватися.
3. Назвіть основні елементи та етапи комунікації.
4. Формальні та неформальні канали комунікацій.
5. Яку роль виконують механізми зворотнього зв'язку в процесі комунікації.
6. Сутність ділової комунікації, форми та принципи. Рівні ділового спілкування.
7. Основні елементи інформаційного середовища сучасного суспільства та їх вплив на людину.
8. Дискурси та проблема взаєморозуміння агентів комунікацій в сучасному суспільстві.
9. Гіпертекст та віртуальна реальність як головні ознаки сучасного інформаційного простору.

Лекція 15. МАКРОСЕРЕДОВИЩЕ: СУСПІЛЬСТВО ЯК СИСТЕМА

15.1. ФІЛОСОФСЬКІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СУСПІЛЬСТВА. ОЗНАКИ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

До XVIII століття розвиток суспільства пояснювали діями Провидіння, а люди не виступали активними учасниками процесу. Обставини виступали як результат діяльності людини, вони ж формували свідомість людини (замкнуте коло). Вважалося, що видатні особистості вершать історію, керуючи масами, а що стоїть за цим процесом, хто «їх веде» Абсолютна Ідея, Бог, Фатум,- було невідомо. У підході до трактування суспільства у філософії існували три концепції:

❖ *натуралістична* (де людське суспільство розглядається як природне продовження закономірностей природи, світу тварин і в кінцевому підсумку - Космосу);

❖ *ідеалістична* (сутність зв'язків, які об'єднують людей в єдине ціле, вбачається у комплексі тих чи інших ідей, вірувань, міфів);

❖ *матеріалістична, марксистська* (базисом є спосіб виробництва, який складається об'єктивно, тобто незалежно від волі і свідомості людей).

З XIX століття виробляються теорії, в яких робляться спроби охопити систему суспільства, проаналізувати його структури і знайти джерела розвитку, з'являються теорії прогресу, еволюції та революції. Але досі вважається, що суспільство є якоюсь сукупністю людей. Як же розділити між собою ці сукупності і хто, що їх інтегрує? Як ця сукупність між собою взаємодіє і впливає на історичний процес? Які існують етапи розвитку суспільства? На ці питання натуралістична або механістична модель атомізованого суспільства не дає відповідей. Якби суспільство було сукупністю людей, то зі смертю кожної людини воно зменшувалося б в обсязі або у вазі, а з народженням кожного нового члена збільшувалося,- іронічно зазначає німецький соціолог Н. Луман [17].

Суспільство є певним чином організованою системою, а її історія є діяльністю людей, які переслідують свої інтереси (К.Маркс). Людина в ході свого життя прагне реалізувати себе, тому вступає у взаємодію з іншими людьми. Але з чого складаються закони суспільства? Із взаємодії людей між собою, тому в

суспільстві є стійкі зв'язки, які виникають не через вплив надприродних сил (ідеалістична модель), а в результаті діяльності людей.

Суспільство-стійка сукупність відносин між людьми (марксизм). Як тільки ця стійка сукупність руйнується, то утворюється хаос. Необхідні певні умови для того, щоб суспільство виступало як цілісна система. З'являється потреба появи інтересів і відносин, які відповідали б вимогам існування суспільства як системи. Підставою є потреби людей і їх інтереси.

Суспільство змінюється через зміну способу реалізації потреб і інтересів людей, **через зміни способів і форм їх взаємодії один з одним.** Вони взаємодіють, тому що задовольнити всі свої потреби поодиноці не можуть. Так соціальні відносини надбудовуються над природними. Марксизм вводить поняття «суспільні інтереси» і «колективний суб'єкт історії» в аналіз соціального життя. Люди прагнуть до максимальної реалізації себе, **тому необхідне існування певних норм,** які дозволяли б врегулювати відносини між людьми, ставили б рамки. За Марксом, базовими відносинами є матеріально-економічні відносини, без них суспільство не може існувати. Це базис суспільства. Духовно-ідеологічні відносини-це надбудова, політико-правова система суспільства. Духовні відносини - це відносини між поглядами, якщо вони зруйнуються, то суспільство позбавляється душі і моралі. В епоху Просвітництва була висунута ідея, що людина повинна володіти приватною власністю. Це можливо шляхом **введення прав людини:** права на власність, вільне життя, рівність один перед одним, що закріплювалося рівністю перед законом. Поділ праці призвів до виникнення приватної власності. Коли формується певний спосіб виробництва, задається еволюція форм власності. Сукупність узагальнених уявлень, ідей, теорій, почуттів, традицій становить зміст суспільної свідомості й утворює духовне середовище суспільства (духовну культуру), яка передує свідомості окремого індивіда і формує, його поведінку, культуру і ментальність й надалі впливає на них. Влада суспільного цілого над індивідом тут виражається в обов'язковому прийнятті індивідом історично сформованих способів і засобів життя, форм духовного освоєння дійсності, за допомогою яких здійснюється виробництво духовних цінностей (знання, освіта, світогляд). У процесі виховання і навчання люди

освоюють смисловий зміст культури накопиченої людством, поза яким неможливе становлення особистості.

Поняття «СУСПІЛЬСТВО». Ми часто використовуємо це слово не замислюючись про його зміст. А воно має декілька значень. У повсякденному житті можна говорити про професійне товариство (профспілка або вільна асоціація) лікарів, учителів, музикантів і т.п. Говорять також про товариство аматорів джазу (неформальне) або «світське», «вище» суспільство (еліту). Тут мова йде про об'єднання людей за інтересами, соціальною приналежністю, способом життя або професією. Важливий показник - це асоціації, об'єднання людей, але тут немає системних ознак, тому їх позначають іншим терміном - товариства.

Суспільством можна вважати історично сформовану, відносно стабільну систему способів і форм взаємодії та стосунків індивідів і груп, у яких виражена всебічна залежність людей.

Соціологічні концепції суспільства. Уходять з життя окремі люди, змінюються цілі покоління, але суспільство відтворює саме себе знову і знову, тому можна говорити, що суспільство є системою, яка самовідтворюється і самоорганізується, розвивається (марксизм і синергетика). Суспільство не сукупність індивідів, а їх спільна діяльність для досягнення загальнозначущих цілей, проголошених в ідеології і політичній сфері. У процесі діяльності між людьми складаються різноманітні ієрархічні (нерівні) відносини, які й утворюють структуру суспільства. Суспільство має задовольняти потреби людей (матеріальні, соціальні, духовні). Потреби - це необхідні для життєдіяльності речі й умови, які зараз відсутні; вони об'єктивні та соціально-історично зумовлені, вони конкретні й виступають мотиваторами людської діяльності (К.Маркс). Потреби детермінують мотиви, інтереси і цілі людської діяльності. Потреби, мотиви, інтереси та цілі - це механізми включення індивіда в соціальне життя. Ступінь задоволення базових потреб відображає ступінь ефективності соціальної системи (див. Л.№ 2). Звідси виникає внутрішній напружений зв'язок (конфлікт) між цільовими прагненнями, ідеалами і наявним станом системи (досягнутим до сьогодні), яка породжує потяг до постійного розвитку, змін.

Соціологічні теорії розглядають суспільство як систему, що постійно розвивається. Але у соціології також існує декілька шкіл, які по різному трактують сутність соціальної системи. Функціоналісти (Спенсер, Дюркгейм, Парсонс, Мертон, Андерсен) трактують суспільство **як систему взаємозалежних частин, кожна з яких впливає на функціонування цілого і не може бути вилучена.** Тільки нормальне функціонування всіх частин утворює стійке і єдине суспільство, а розлад хоча б в одній із них призводить до дисфункцій усієї системи. Згідно з функціональним підходом головна мета системи - забезпечення динамічної рівноваги і взаємодії елементів, збереження. Конфліктологи (марксизм, критична школа, чиказька школа) вважають **суспільство динамічною суперечливою системою безупинних конфліктів і боротьби інтересів різних соціальних груп,** звідси постійні зміни й трансформації.

Н. Луман пише, що завдяки цьому типу питань соціологія виявляється в стані стійкого неспокою, тобто **організує себе як систему комунікацій, яка себе усвідомлює і сприймає.** Не може бути ніяких остаточних відповідей, ніяких фіксованих пунктів, які б не вимагали подальшого дослідження, але існує лише спостереження того, що певні понятійні положення тягнуть за собою певні наслідки. Подальші дослідження соціологів беруть на себе ризик переходу до радикально антигуманістичного, радикально антирегіонального и радикально конструктивістського поняття суспільства (глобальне суспільство) [17]. Іншого значення слово «суспільство» набуває, коли мова йде про грузинське, японське, сирійське, українське і т.п. суспільства, які й були традиційно предметом досліджень у класичній соціології. Тут мається на увазі системність: географічні межі, клімат, загальна законодавча система, ринок, культурні традиції і національна єдність.

Риси, що роблять суспільство системою, вони ж - умови існування суспільства. У 50-60 рр. XX ст. соціологи спробували розробити конкретні ознаки, необхідні для існування суспільства, які розкривають його як систему. До них відносять самозабезпечення, не з точки зору «натурального господарства» (все виробляти й споживати самотужки), а в розумінні платоспроможності:можливості придбавати усе необхідне і сплачувати борги. (Девіс, Леві, Коен, Парсонс).

Сьогодні цю умову можна назвати економічною незалежністю. Більш розгорнуту характеристику дав соціолог Марш у 1970 р. [26]:

- Більш-менш постійна територія. За цим критерієм суперечок і претензій вистачає. Історія багаторазово перекроювала межі. Нації та етноси переселялися навіть із континенту на континент, тому термін «корінні народи» невизнаний міжнародним правом.

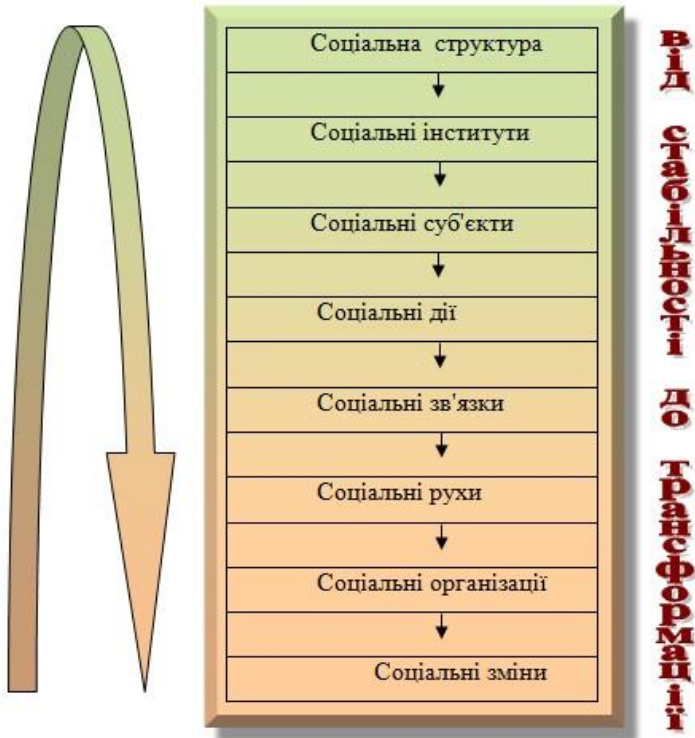
- Поповнення населення, головним чином, за рахунок дітонародження, а не імміграції (напр.: Ізраїль досяг цього показника тільки в 1990 р.). Для України це дуже гостра проблема-смертність перевищує народжуваність уже останні 20 років. Нас вже не 52 млн.: потік еміграції значний, а бажаючих оселитися в Україні набагато менше. Для простого відтворення потрібно мати 2-3 дитини у родині.

- Розвинута культура (показник дуже умовний), але пропонується вважати критерієм наявність різноманітних субкультур, що задовольняють усі верстви і соціальні групи, при наявності загальних цінностей та ідеалів (Парсонс). Також важлива толерантність при сприйнятті «інших». Для України це зараз проблема №1. Наша країна є полікультурною, але у суспільстві не має цілісності та згоди за багатьма важливими питаннями, як й спільного плану розвитку («Національна Ідея»).

- Політична незалежність (також відносний критерій). Єдина світова економіка склалася на початку ХХ століття, світова культура також стала реальною з середини ХХ століття. Зараз іде пошук політичних форм керування світовими процесами. Він може бути вирішений у дусі поділу сфер впливу між наддержавами, тоді неминучі протистояння і війни, або в дусі мирного співіснування і партнерства. Зараз ООН, НАТО, Європейський Союз, МВФ, Саміти 8-ки, 20-ки не просто втручаються в політику окремих країн, а прямо диктують її, аж до введення військ. Методи впливу різні: ради, консультації, блокада, військове вторгнення, погрози, призупинення виплат кредитів, ембарго тощо.

Малюнок 1.

Будівля суспільства. Основні категорії макросоціології.

15.2 ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ТА ЇХ ВЗАЄМОДІЯ.

Сфери суспільного життя та їх взаємодія. Відповідно до способів освоєння реальності і функціонування соціальної системи можна поділяти сфери суспільного життя. Я пропоную модель соціальної системи, яка складається з чотирьох соціальних сфер, кожна з яких має свої характеристики і елементи (див. Табл. 1):

Сфера матеріально-економічної життєдіяльності. До неї відносять: матеріальне виробництво, побут, чуттєво-практичні види життя (досвід), матеріальну культуру, секс, торгівлю, війну тощо.

Сфера соціальної життєдіяльності. До неї відносять: соціальне виробництво, відтворення індивідів, соціальних груп і статусів, освіта, охорона здоров'я, послуги, ЖКГ, сім'я, транспорт, зв'язок, соц. захист, соц. відносини та їх регуляція, соціальна політика, соціальні інститути тощо.

Сфера влади або управління включає не тільки політичну діяльність, політичну систему та інститути (міліція, суди, прокуратура та інші), а й усі управлінські органи і діяльність у всіх інших сферах життя суспільства.

Ціннісне освоєння дійсності та світорозуміння створює теоретико-духовну сферу, яка включає духовне життя суспільства і духовне виробництво: науку, мистецтво, дозвілля, релігійність та мораль суспільства, відтворення цінностей. Духовна діяльність створює духовну культуру суспільства і забезпечує відтворення суспільної свідомості, вироблення ідеологем і міфологем як механізмів цілеспрямованості діяльності у всіх сферах життя. Виробництво і споживання духовних цінностей, задоволення духовних потреб здійснюється через ритуали і традиції, інновації і творчість.

Висновок 1. Всі сфери суспільства тісно пов'язані одна з одною.

Моя модель сфер суспільного життя відображає будову та динамізм розвитку соціальної системи (Див. табл.1). Є інші класифікації сфер суспільного життя. Дехто пропонує виділяти три сфери. М.Вебер в роботі «Зародження капіталізму в Європі» виділяв сферу економіки, сферу влади та сферу цінностей, показавши їх вплив одна на одну. Інші виділяють чотири сфери, як і я (Л.Є.Ч.), напр. Д.Бел в роботі «Нове індустріальне суспільство», але він вважав, що вони розвиваються автономно і незалежно одна від одної. Справді, сфера духовна може відставати від економічної і соціальної сфер або випереджати їх розвиток, але це не означає, що вони не впливають одна на одну. Деякі вчені виділяють 5 сфер, п'ятою у них є сімейно - побутова сфера (але це не сфера а соціальний інститут), а четвертою культура. За нашою думкою, більш правильно КУЛЬТУРУ розглядати як елемент, присутній у кожній сфері: економічна, правова, моральна, побутова, екологічна

культури, культура поведінки, спілкування і мислення є в кожній соціальній сфері, яка відображає характер діяльності. Кожній сфері також притаманна своя внутрішня структура і особливі види діяльності: матеріально-побутова, економічна, художня, комунікативна, пізнавальна діяльність, своя система відносин, норм, правил і стандартів, цінностей.

Табл. 1. МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ І ЇЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

ЕКОНОМІЧНА СФЕРА	СОЦІАЛЬНА СФЕРА	ПОЛІТИЧНА СФЕРА	ДУХОВНА СФЕРА
Система і методи управління економікою	Еліта і способи її поповнення	Ступінь політичної свободи і прав особистості	Релігія та її роль у суспільстві. Мораль, система моральних цінностей та звичаїв
Структура виробництва (співвідношення галузей), домінуючі технології.	Соціально-етнічна структура і відносини етносів. Міграції. Толерантність.	Тип державного устрою (монархія, республіка, унітарна/федеративна/конфедеративна держава)	Тип культури та її роль (елітарна, демократична, масова, андеграундна унітарна/полікультурна)
Розповсюджена власність на засоби виробництва або їх співвідношення (державна, приватна, корпоративна тощо).	Демографічна структура і тенденції її зміни, домінуючі поселення і тип забудови.	Партії, їх роль і співвідношення	Система освіти (закрита / загальна платна / безкоштовна, рівень обов'язкової освіти)
Механізми розподілу та обміну благ і ресурсів.	Відносини соціальних груп, ступінь рівності і соціальної однорідності	Громадські рухи та їх роль, громадянське суспільство	ЗМІ та преса (вільна / цензурована, державна/комерційна)

Вплив економіки на всі сфери і галузі суспільства показав К. Маркс, вплив політики на всі сторони життя добре розуміють люди, що живуть в тоталітарних політичних системах. У демократичному суспільстві також є державне регулювання економіки чи соціальна політика, проте це стимулювання, правила гри, а не нав'язування свого бачення... Недофінансування науки та освіти підриває не тільки майбутнє країни, але й збільшує її відставання від передових країн, де на ці сфери відводиться більша частина держбюджету та значні інвестиції приватного капіталу. А вплив духовної сфери, моралі особливо гостро відчувається в період кризи і занепаду, як зараз в Україні. Не кажучи про проникнення інформаційних технологій у всі сфери суспільного життя, включаючи домашню (див. Л. №14). Завдяки взаємодії цих сфер, **суспільство функціонує як соціальна система зв'язків і відносин між соціальними суб'єктами діяльності, яка виникає і змінюється в процесі їх взаємодії з природою і один з одним.** Постійне відтворення соціальними сферами систем суспільства забезпечує безперервність соціального життя, безперервність історії, це не просто відтворення того, що було (наступність), але і виробництво нового як якісній і незворотній процес (див.пит.3).

Чому ж, незважаючи на швидкі і глибинні зміни, суспільство зберігається? Що його підтримує? Суспільство зберігається завдяки міцності **соціальних структур**. Різні школи соціології виділяють різні елементи соціальної структури.

Дюркгейм вважав, що головними в структурі є не елементи, а ФУНКЦІЇ, що породжують і створюють елементи, необхідні для функціонування системи в цілому. Тому суспільство в нього не сума елементів, не сукупність індивідів, а система утворення асоціацій людей, наділена особливими властивостями. **Структура, за Дюркгеймом - це функція, що затвердилася у нормах та інститутах** (народження та виховання дітей породили сім'ю), **«дія - це функція, що викристалізувалась і стала навичкою»**. Він розкрив механізм появи структур із повторюваних дій і об'єднань індивідів. З іншого боку, як може існувати функція без елементів, що її виконують? Напевно, точніше називати це соціальною потребою, яка породжує елементи та функції системи.

Інші погляди на соц. структуру:

1. Елементами структури вважають соціальні інститути (М. Вебер, Р. Мертон, Д. Александер)
2. Елементами структури вважають соціальні групи і спільноти (К. Маркс)
3. Елементами структури вважають сукупність конституйованих правил (норми, закони, моделі), знань і ресурсів (Дж. Мід, Е. Гіденс, П. Бурд'є).

Висновок 2. Соціальна структура містить у собі, з одного боку, **соціальний склад** (елементи, що утворюють систему), з іншого, - **зв'язки між елементами**, що розрізняються за поширенням їхньої дії, за значенням у характеристиці структури на певному щаблі розвитку суспільства. Однак найстабільнішим елементом структури виступають соціальні інститути.

Соціальні інститути: функції та дисфункції. Їх можна назвати «конструкціями», які держать та відтворюють суспільну систему. Н. Смерзер визначає їх як побудови, створені для використання ресурсів суспільства у формі взаємодії з іншими, для задоволення тих або інших соціальних потреб. Найпершою функцією соц. інститутів є підтримка стабільності системи за допомогою зведення діяльності людей до більш-менш передбачених зразків соціальних ролей. Усі ролі пов'язані між собою множиною прав і обов'язків, що визначають характер їхньої взаємодії (Парсонс). Таким є механізм включення індивіда до соціальної системи. Однією із загальних функцій соціальних інститутів є встановлення і підтримка істотних розходжень, що ґрунтовно вкорінені в недвозначних ідентифікаціях, тобто підтримка існуючих кордонів та страт. Сталість відмінностей іманентно властива інститутам через застосування різного роду ресурсів для відтворення різноманітності, що фактично гарантувало відтворення соціального порядку.

Зв'язки, обумовлені взаємодією організацій, називають інституційними, а соціальні системи, що виникають при цьому – соціальними інститутами. Інституційні зв'язки можна назвати ще нормативними, тому що їхній характер і зміст встановлюються суспільством. Тому вони виконують також функції соціального управління і контролю.

М.Спенсер виділяв такі основні функції соціальних ІНСТИТУТІВ:

- а) активний захист від зовнішніх ворогів і грабіжників - каральна система;

- б) діяльність, що утворює виробництво засобів подальшого існування;
в) координація і регуляція усіх видів діяльності - політична система.

Сучасні соціологи брати Ленські (1970) виділили 6 функцій, необхідних для підтримки цілісності й нормального функціонування системи: а) комунікація (загальна мова, інфраструктура); б) виробництво товарів і послуг; в) їх розподіл; г) захист і безпека; д) заміна членів суспільства, що вибувають (народження, соціалізація, імміграція); е) контроль і корекція діяльності, урегулювання конфліктів. Ці функції здійснюють усі члени суспільства відносно один одного за допомогою соціальних інститутів.

Зовні соціальний інститут виглядає як сукупність установ та норм із своїми специфічними функціями та акторів, які виконують певні соціальні ролі за стандартом і певними зразками. Зі змістового боку - **це система доцільно орієнтованих стандартів поведінки окремих осіб у певних ситуаціях.** Так, якщо юстиція як соціальний інститут зовні може бути охарактеризована як сукупність осіб, установ і матеріальних засобів, що здійснюють правосуддя, то зі змістової точки зору - це сукупність стандартизованих зразків поведінки правоспроможних осіб, що забезпечують дану соціальну функцію. Зазначені стандарти поведінки втілюються у визначених ролях, характерних для системи юстиції (роль судді, прокурора, адвоката, слідчого, свідка, підсудного тощо).

Невірно вважати, що соціальні інститути не змінюються і не змінюють своїх функцій (найяскравіші приклади – виробництво і сім'я). **Інститути виникають та змінюються у відповідь на потреби людей.** Кожен соціальний інститут виконує свою специфічну функцію. Соціальний інститут, таким чином, визначає орієнтацію соціальної діяльності і соціальних стосунків через взаємопогоджувану систему доцільно орієнтованих стандартів поведінки акторів. Їхнє виникнення й групування в систему залежить від змісту розв'язуваних соціальним інститутом завдань. Кожний такий інститут характеризується наявністю мети діяльності, конкретними функціями, що забезпечують її досягнення, набором соціальних позицій і ролей, а також системою санкцій, що забезпечують заохочення бажаної і стримування неприйнятної поведінки.

Є декілька законів зв'язку між соціальними інститутами, що й створюють **соц. систему** (це моя концепція Л.Є.Ч): 1. Всі вони взаємозалежні й необхідні. Тільки разом вони створюють систему. 2. Кожний прагне зайняти провідне положення в системі (політика, релігія, економіка й ін.). Тоді починаються дисфункції, за часом коли ситуація не змінюється в системі настає криза, а потім можливий крах, розпад системи (напр. СРСР). 3. Потреба, у відповідь на яку виникає соціальний інститут, поступово стає для нього необхідною умовою існування. Замість того, щоб боротися зі злочинністю, карні органи створюють «пригноблених». Армії, покликані захищати, перетворюються на агресорів. Системи соціального захисту покликані боротися з бідністю - її відтворюють знову, змінюючи критерії бідності. Першим цей закон відкрив Е. Дюркгейм, потім П. Монсон. Для збереження свого положення соціальному інституту необхідний об'єкт охорони і турботи, тобто чужі страждання для них є мотивом для активної діяльності, але усунення соціальної потреби або нерівності не входить у цілі даного інституту. 4. Якщо соціальні інститути перестають задовольняти потреби людей, люди перестають дотримуватись прав й обов'язків на себе узятих. Таке положення Дюркгейм та Мертон назвали **соціальною аномією** - коли у суспільстві відсутні загальноприйняті норми, яким слідують агенти та актори соціальної дії (Україна зараз).

Соціальні інститути є регуляторами (чи домінуючим контекстом), що спонукає дії індивідів і груп до певних зразків. Але вони вже не можуть бути постійними в сучасному суспільстві. І тому усе частішою стає поведінка акторів, що не приймають їх до уваги. Застарілі інституціональні структури хоча і не деконструюються, але дуже ґрунтовно дискредитуються, сприйнявши нові імпульси анархічної дії. Частково так відбувається ще і тому, що суб'єкти дії інформовані про обмежену можливість інститутів виконувати традиційні функції. Приміром, держава як соціальний інститут нині обмежений (і це не тимчасове явище) у можливостях регулювати процеси в національній економіці. При цьому будівництво владою державних інститутів (національних урядів, регіональної влади) в пострадянських країнах відбувається без урахування волі і бажань відповідних структур і професійно-статусних груп. Це стосується й України. **Старі соц.**

інститути не діють, а нові або слабкі, або не мають довіри та підтримки соціальних суб'єктів. Адже соціальні інститути існують та відтворюються завдяки діяльності соціальних суб'єктів.

СОЦІАЛЬНІ СУБ'ЄКТИ можуть бути індивідуальними (розуміюча соціологія) або колективними (марксизм); акторами, агентами або учасниками (сучасна соціологія). **Суб'єкт - це той, хто діє або може потенційно діяти**, той, хто бере участь у соціальних процесах та відносинах, впливає на результати дій своєю бездіяльністю також.

СОЦІАЛЬНА ДІЯ включає невтручання, очікування, терплячу покірність, внутрішню незгоду. **Соціальною називається дія соціальна за наслідками або ми. Вона може бути орієнтована на минулу, теперішню, майбутню поведінку ІНШОГО** (М.Вебер). Орієнтація на Іншого - найважливіша ознака соціальної дії, але вона може бути спрямована і на самого себе (якщо я хочу себе змінити або змінити свою поведінку). Усвідомлену орієнтацію дії на Іншого (його реакцію) називають Чекання. Чекання та дії повинні збігатися, інакше дія не має сенсу і неможлива взаємодія. (Дж. Мід). Структуру соц. дій та їх типологію дав М. Вебер. 1) Мета, яка детермінована потребами, інтересами та мотивами суб'єкта дії. Мета – це очікуваний або бажаний результат. 2) На ній будується план (програма дії), в якому враховуються: засоби, методи, строки, ресурси. 3) Реалізація плану з корекцією, суто дія. 4) Результат, який порівнюється з планом та метою. Але результат завжди не зовсім такий, який очікували. Адже діють інші суб'єкти, тому дія завжди є соціальною взаємодією.

Т.Парсонс вважав соц. взаємодію безупинним процесом, що має таку **структуру**: а) діяч із потребами і цілями; б) соціально-класовий контекст і життєва ситуація, як сукупність умов і обставин соціального середовища; в) упорядкована програма дій - вибір засобів, способів, методів та смети; г) взаємодія акторів у реалізації і корекції плану; д) облік чекань і можливих дій з боку інших учасників.

М. Вебер та його послідовники головним чинником вважали мотивацію. У соціології існує декілька **теорій мотивації**. Відповідно до теорії обміну Хофмана (30 рр. XX ст.), усі стосунки людей можна звести до стосунків обміну. Три його відомі постулати: 1. Всі люди мають ресурси, що можуть бути запропоновані до

обміну: знання, інформація, можливості, нові ідеї, час, енергія, матеріальні ресурси та інше. Потрібні стимули, що будуть спонукати їх віддавати свої ресурси. Вони повинні щось одержати замість. 2. У процесі обміну люди весь час підраховують вагомість «внеску (що я віддав?)» і «віддачі (що я одержав?)». 3. Усі люди прагнуть віддавати менше, а одержувати більше. У 80 р. на базі теорії обміну виникла теорія справедливості. Хетфілд і Хьюсман провели дослідження в десятках країн, у понад 150 фірмах і організаціях й третій постулат Хофмана не підтвердився. 80% опитаних бажали рівного обміну. Так був зроблений висновок, що у залежності від країни, фірми і колективу, люди діляться на [30]:

- ❖ 5-12% альтруїстів, для них важливіше віддавати більше, ніж отримувати;
- ❖ 10-25% - егоцентристи, вони хочуть одержувати більше, ніж віддають;
- ❖ 65-80% (більшість) прагнуть справедливості. Вони хочуть 50/50: скільки я віддаю, стільки й одержую, тобто врівноваженого обміну.

Але сама оцінка «внеску / віддачі» у стосунках дуже суб'єктивна, важливі однакові критерії оцінки («валюти») для обміну. Хетфілд, Хьюсман й інші виявили такі пріоритети, що впливають на ставлення працівників до роботи [30]:

- ❖ почуття задоволення від виконаної роботи (зміст);
- ❖ заохочення за гарну роботу (матеріальне і моральне);
- ❖ оплата на конкурентній основі та облік індивідуального внеску;
- ❖ використання спроможностей працівника (самореалізація);
- ❖ розмаїтість праці.

Фредерік Херцберг узагальнюючи соц. дослідження трудових мотивів, зауважив, що коли люди пишуть в анкетах, що вони незадоволені роботою, то мають на увазі свої відносини, а коли пишуть, що задоволені, то мають на увазі самий процес праці, його ритм і оплату. Отже, різні чинники мають неоднакову вагу (значимість). Він виділив дві групи мотивів, що впливають на задоволеність роботою. 1 група – гігієнічні та інші умови праці, побут, відпочинок, чітка організація, режим роботи, забезпечення житлом, додаткові пільги, компенсація витрат (талони на транспорт, харчування). 2 група-соціальне визнання і досягнення (успіхи у роботі), цікавий зміст праці, самостійність та інше. Таким чином, на ставлення до роботи працівника (і її продуктивність) впливає сама робота: її

об'єктивні показники, збіг мотивів працівника з заохоченнями і стосунками в колективі. Все це варто враховувати і знати керівникам [див.30].

У процесі взаємодії між учасниками виникають **зв'язки і стосунки**. Стосунки залежності, потреба у взаємодії були присутні споконвічно і спонукали людей до співпраці (О. Конт). Нам очевидна наша залежність від родичів, сусідів, колег (особисті зв'язки) і їхній вплив на нас, але не завжди усвідомлюється, що на нас також впливають інституціональні зв'язки: економічне положення країни, політичний режим, культура, стосунки у колективі тощо (формальні знеособлені зв'язки).

Соціальні зв'язки являють собою **вираження спільності та взаємозалежності** функціонування або розвитку двох (і більше) елементів соц. структури. Зв'язок і є виразом такої сумісності. Соціологи розрізняють зв'язки функціонування, розвитку, генетичні та кореляційні зв'язки.

Під соціальним зв'язком звичайно розуміють набір чинників, що зумовлюють спільну діяльність людей у конкретних спільнотах у визначений час для досягнення тих або інших цілей. Соціальні зв'язки встановлюються на тривалий період часу незалежно від персональних рис окремих особистостей. **Соціальні зв'язки мають об'єктивний характер**. Це зв'язки індивідів, зв'язки людей із явищами і процесами навколишнього світу, що складаються в ході їхньої практичної діяльності. Сутність соціальних зв'язків виявляється в змісті і характері соціальних дій людей, що складають дану спільноту. Соціальні зв'язки об'єднують людей у групи, спільноти і соціальні рухи, що і змінюють суспільство.

Інституційні зв'язки, як і інші форми зв'язків, являють собою упорядковану соціальну організацію. Ця система прийнятих спільнотою форм діяльності, норм і цінностей, що гарантують подібну поведінку їхніх членів, погоджують і спрямовують у визначене русло прагнення людей, встановлюють стан рівноваги між індивідуальними прагненнями, груповими цілями і суспільством в цілому.

Соціальна організація створена для визначених цілей. Її члени грають суто певні ролі, де емоційні стосунки неприсутні або не впливають на взаємодію. До соціальних організацій відносять великі колективи або соціальні групи. Все наше життя проходить у таких організаціях: пологовий будинок, школа, універмаг,

поштамт, видавнича фірма, університет, армійський підрозділ, компанія, міськвиконком.

Н. Смелзер виділив такі **типи соц. організацій** [26]:

Добровольчі (вивчалися Сілсом. 1968). Їхні ознаки - захист інтересів своїх членів, свобода входу і виходу, відсутність матеріальної винагороди, звань і посад, самоврядування (незалежність від держ. органів).

Заклади тоталітарного типу (вивчалися І. Гофманом. 1961). Головна ознака – неконтрольована велика влада одних людей над іншими. Це не тільки режимні і карні органи, але й лікарні, будинки для старих, інститут опікунства, патронаж, закриті школи і монастирі, секти.

Бюрократичні організації. Головні ознаки-анонімність влади і поділ відповідальності. Вивчалися Вебером, Пітером, Паркінсоном та ін. (див.Л.№8).

Визначним моментом для формування соціального зв'язку може бути соціальна взаємодія індивідів або груп, що формують **соціальні спільноти**. Взаємодія виражає характер і зміст стосунків між ними, що виявляється в розходженні соціальних позицій і ролей. Наприклад, Іван студент – член студентської групи, або він же спортсмен - член команди. Соціальна взаємодія між сферами, явищами і процесами соціального життя реалізується через різні види діяльності. Вона може бути як між внесобленими сторонами (зовнішня взаємодія), так і всередині окремого об'єкта, між його елементами (внутрішня). Об'єктивною стороною взаємодії виступають зв'язки, незалежні від окремих людей, але такі що опосередковують контролюючу підтримку і характер взаємодії. Під суб'єктивною стороною взаємодії розуміють стосунки індивідів, засновані на взаємних чеканнях відповідної поведінки. Це, як правило, міжособистісні (або соціально-психологічні) стосунки, що складаються в конкретних соціальних колах, світах та первісних групах у конкретний період часу (див. Л. № 9). **З наявність або відсутність задоволення роботою, соціальними відносинами та життям в цілому спонукає людей до участі в соціально-громадських організаціях та рухах та політичної боротьбі.**

Висновок 3. Соціальна взаємодія - сутність суспільного життя та чинник розвитку суспільства, бо викликає зміни. Механізмом є вплив змін на інших

людей, викликаний їхніми діями і зворотньою реакцією на них, тобто це і є **процес самовідтворення та розвитку соціальної системи.**

15.3. РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ.

Соціальні процеси - це якісні зміни в суспільстві, у формах та засобах взаємодії людей, які є результатом свідомих або несвідомих дій соціальних організацій, рухів та новаторів, які з часом приводять до зміни типу соціальної системи.

Соціальні рухи - об'єднання людей, що мають за мету змінити або захистити існуючий порядок. У кожному конкретному суспільстві зустрічається безліч соціальних рухів. Як правило, виникають і **контр-рухи**, спрямовані проти тих цілей, за які борються перші. Расистські та антирасистські, феміністські та навпаки, комуністичні й антикомуністичні, за скасування заборони абортів і за зберігання заборони абортів, за права сексменшин і за заборону таких зв'язків. Рухи класифікують за метою, за методами (радикальні / помірні), за складом і за тим, чий інтереси вони виражають. Наприклад, недавно існувала в Україні «партія любителів жінок» (Поплавський і Зібров) Вона складалась з чоловіків, але створена на захист жінок, їхніх прав і інтересів.

Головне питання - **чому люди об'єднуються в рухи?** Що спонукає їх до активних спільних дій? Н. Смелзер виділив такі причини. По-перше, у людей повинно бути почуття невдоволення тим, що відбувається, або своїм становищем у суспільстві (суб'єктивна оцінка об'єктивних подій). По-друге, необхідна наявність загальних стандартів, за якими оцінюється ситуація і події. Кроснаціональні дослідження Гара в 70-ті роки показали, що в різних країнах різні речі викликають почуття невдоволення і сприймаються як несправедливі. По-третє, потрібна впевненість, що ніхто інший не змінить становище і сама ситуація не вирішиться. По-четверте, необхідна організація для досягнення цілей. Люди, що стоять «у джерел», стають ядром або керівною ланкою нового руху. **Усі соціальні рухи проходять декілька стадій у своєму розвитку перед тим, як стануть організацією** (на матеріалі КСІ неформальної асоціації допомоги постраждалим від стихійних лих на Середньому Заході США) [26].

Конфлікти в суспільстві є і будуть, поки існує суспільство. Соціологи визначають суть конфлікту і його причини (а не привід). Конфлікти поділяють на особисті (вони ірраціональні), організаційні і пов'язані з боротьбою за ресурси або владу між соціальними групами (класами, націями). Усередині організації можуть бути конфлікти: потреб, інтересів особистостей або підрозділів, рольові (статусні) конфлікти, ціннісні конфлікти. О. Здравомислов пропонує **поділяти конфлікти за змістом**: матеріальні, політичні, національні, релігійні, культурологічні тощо [12].

Вирішення конфлікту веде до змін, а значить і розвитку але не всі конфлікти сприятливі і потрібні для колективу і суспільства. Є конфлікти, яких краще запобігати або вирішувати їх на перших стадіях, поки вони не поглибилися. Не варто йти від конфлікту, затягувати його рішення. У латентному стані він може знаходитись довго, а потім вибухнути в несподіваний момент. Не варто і спеціально загострювати конфлікт. Вирішення конфлікту може бути тимчасовим (компроміс) або остаточним (докорінним). Часто потрібен фахівець або посередник між конфліктуючими сторонами при спільному бажанні вирішити конфлікт. Іноді рішення пов'язане з усуненням однієї з ключових фігур (звільнення або ізоляція), що створює конфлікт, розпалює ворожнечу і становить небезпеку для суспільства, чи навпаки може бути благотворним джерелом появи нового [див. 16 і 24].

Два основних закони К. Маркса лежать в основі історичного розвитку:

1. Закон зростання потреб або закон виробництва і споживання. (Ми його вже розбирали в Л. № 2 як і мій закон згортання потреб). Звідси розвиток суспільства може бути екстенсивним (кількісним) й інтенсивним (якісним).

2. Закон відповідності продуктивних сил (люди з їх знаннями та вміннями і засоби виробництва) виробничим відносинам (відносини власності, технологічні, організаційно - управлінські і міжособистісні). Коли ця відповідність порушується через зміни у технологіях та знаннях, настає епоха революцій в знаряддях праці або способі виробництва. Докладніше-К.Маркс. Капітал т.1, розділ 5, §1. Сущність праці або К.Маркс. Передмова до політекономії 1857-59 рр.

Соціальні зміни можна визначити як зміну способу організації суспільства. А соціальний процес - як спрямовану соціальну зміну. Соціальні зміни можуть бути викликані незначним технічним нововведенням (напр., TV).

Форми розвитку суспільства. Соціальна система в цілому змінюється в результаті взаємодії суб'єктів, що висувають нові цілі, потреби або засоби, а також способи їхнього досягнення. Це має назву **прогрес суспільства**. Але **внаслідок суперечливості** прогресу та невизначеності критеріїв **сьогодні соціологи не використовують цей концепт** при дослідженні розвитку суспільства. Зміни у системі можуть бути результатом конфліктів окремих соціальних груп. Спрямований поступовий процес змін у суспільстві називали в XIX ст. **еволюцією**, а стрибки, якісні та системні зміни - **соціальними революціями**. Одні соціологи вважали революцію негативним явищем, розривом у природному розвитку суспільства з дуже важкими наслідками та втратами людських та матеріальних ресурсів. К. Маркс вважав, що революція та еволюція доповнюють одна одну й це єдиний процес розвитку суспільства. Революції він вважав якісними стрибками й дослідив революції промислові та технічні, культурно-наукові, політичні та соціальні (зміна Суспільно-економічної формації).

Наприкінці XX століття в соціології з'явилися нові терміни визначення форми розвитку суспільства:

- ❖ **модернізація суспільства** - викликана новаторським пропозиціями, але це часткові зміни, незначні вдосконалення чогось, поступово реформування;
- ❖ **трансформація** – якісні незворотні зміни форм всієї соціальної системи і суспільних відносин у результаті комплексних системних реформ;
- ❖ **зрушення, крах**-якісні зміни способу організації спонтанного характеру, розпад системи.

У ході модернізації суспільства змінюються не тільки технології і виробничі стосунки, а й соціальні зв'язки, структура населення, матеріальна культура і інфраструктура, ландшафт, тип житла, побут, спосіб життя (напр.мотосані у народів півночі).

Осборн, досліджуючи модернізацію суспільства під впливом НТР в 1970 рр., підкреслював, що зміни в матеріальній культурі (предмети, винаходи, технології) - базисі а в адаптивній (соц. інститути, соц. структури, цінності, норми, державні інститути, свідомість) - надбудові відбуваються не одночасно. Друга сфера змінюється повільніше й довше, з тимчасовою затримкою пристосовується до

змін матеріальної культури. Наприклад, комп'ютери та методи навчання або свідомість. Це він назвав «**Законом культурного лага (затримки)**». Так, подібно каменю, який кинули у воду, круги розходяться поступово.

Зараз багато праць соціологів присвячені процесу трансформацій у пострадянських країнах, зокрема в Україні або в країнах Заходу та Півдня [див.6, 7, 8, 9, 10, 16, 18, 20 та ін.].

При дослідженні соціальних змін соціологи зосереджують увагу на зміні колективної поведінки, типів поселень, культурних цінностей і норм. **Соціальні зміни є результатом діяльності суспільних рухів і соціальних груп.**

Агенти соціальних змін. До груп інноваторів включають підприємців, винахідників, діячів культури, політиків, борців за справедливість, соціальних працівників, вчителів-новаторів.

Чинники, що заважають інноваціям. До них відносять навички, стереотипи, страх нового, уподобання, консерватизм, традиції, сильні уподобання та прив'язаності.

Темпи соціальних змін різні в різних країнах і залежать від **готовності населення** до них, **бажання сплатити «ЦНУ РЕФОРМ»**. Порівняйте процеси реформування в постсоціалістичних країнах: Угорщині, Польщі, Чехії і Росії, Україні, Білорусії.

Чинниками змін у суспільстві є:

1. Стосунки між людьми в процесі взаємодії не обов'язково призводять до згуртованості й об'єднання. Вони можуть викликати **конфлікти**, які представники критичної школи соціології вважають фактором розвитку суспільства (К. Маркс, Л. Козер, Р. Дарендорф та інші).

2. Стосунки «панування - підпорядкування», «керівництво - слухняність», «лідерство-вплив» необов'язково пов'язані з конфліктами. Люди занадто конформні (податливі) й адаптивні. Експерименти відкрили сліпе підпорядкування авторитетам, некритичність сприйняття, неосмислені дії, стадні інстинкти та ін. Лїнь, навички, соціальна пасивність і апатія, страх низу і знеособлена влада бюрократичних структур (хто винуватий? - МИ). **Величезна роль соціальних інститутів, уніфікації та реклами, адаптації до змін, традицій та**

консерватизму - тому розвиток йде поступово (О. Конт., Г. Спенсер, М. Вебер та інші).

3. Більш значним чинником розвитку суспільства, окрім **конфліктів**, виступає **праця та творчість, інноваційна діяльність особистостей та соціальних груп**.

ТИПИ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ.

Повна якісна зміна соціальної системи (**ТРАНСФОРМАЦІЯ**) **призводить до нового типу суспільства**. Відома періодизація історії (еволюція суспільства) О. Конта і Г. Спенсера. К. Маркс запропонував формаційний підхід. Його вчення про формації критикувалося за лінійність, утопічність комуністичної формації і невідповідність реальній історії. Але якщо вважати формації «ідеальними типами», то вони підходять для розуміння внутрішніх законів розвитку суспільства. Цивілізаційний підхід з'явився на початку ХХ століття. Його можна сполучити з формаціями К. Маркса. (див. Табл. 2).

Цивілізаційна типологія історії може бути представлена 4 позиціями:

1. Цивілізацію часто ототожнюють з культурою (Хотінгтон «Конфлікт цивілізацій», де фактично мова йде про конфлікт культур та релігій ісламську та християнську).

2. Цивілізація – це щабель в розвитку культури (Данилевський, Сорокін)

3. Певний ступінь розвитку суспільства (після варварства) - Морган, Енгельс, або навпаки: розквіт цивілізації веде до загибелі культури (Гусерль, Бердяєв, Хайдеггер).

4. Щабель розвитку регіону або етносу (цивілізація-життя за правилами, а культура - життя за моральними нормами. (теорія локальних цивілізацій Тойнбі, Шнепглер.)

5. Існує одна людська цивілізація, яка розвивається хвилями (Тофлер).

Моя концепція полягає у синтезному підході. Цивілізація – це найбільш узагальнена характеристика суспільства, яка виражає його відносини з природою. Кожна цивілізація спирається на певні технології, засоби виробництва та укладу життя на базі геокліматичних особливостей природнього середовища, системних характеристиках, до яких відноситься **певний тип формації в**

поєднанні з певним типом культури в її етнонаціональних і психологічних особливостях. Цивілізація є синтезом, узагальненим «портретом», до якого входять універсальні, типологічні й самобутні, унікальні риси кожного суспільства (країни). Таким чином, **кожному типу цивілізації відповідає свій тип формації (або кілька типів) і свій тип культури (також у варіаціях)**. При цьому, **формація** визначає інституалізовані форми життєдіяльності й суспільних відносин, «скелет» суспільної будівлі (К.Маркс), а **зміст життя суспільства задається типом культури**, який поєднує в собі дієвий, ціннісно нормативний та інноваційний компоненти. **Формація включає в себе:** домінуючий спосіб виробництва (власність), стратифікаційну піраміду, політичну систему й ідеологію. **Культура включає:** систему ідеалів, цінностей, норм, технологій як зразки та стандарти діяльності, моделі мислення та поведінки (менталітет), а також досягнення — пам'ятки культури, які передаються наступним поколінням. Таким чином, **цивілізація, формація, культура - це не окремі наукові підходи (концепції), а характеристики соціальної системи, що доповнюють одна одну**. Причому одна й та ж цивілізація може реалізуватися в різних типах (моделях) **формації й типах культур** [34]. При такому підході зберігається універсальність і варіативність історії, єдність в різноманітті.

Табл.2. ТИПИ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ.

Тип цивілізації	Тип формації		Тип культури	
Локальні цивілізації	Первісна формація	Азіатський засіб виробництва	Архаїчна культура	Усна
Аграрна цивілізація	Рабовласництво Феодалізм	Кріпацтво	Традиціоналістська Патріархальна	Письмова
Індустріальна цивілізація	Капіталізм Соціалізм	Апартеїд (ПАР)	Масова, елітарна і демократична	Книжна
Інформаційне суспільство	? ЩЕ ФОРМУЄТЬСЯ		Аудіовізуальна Поліморфна	Електронна
Єдина світова цивілізація ?	?		Єдина світова культура ?	?

Сучасна Україна - це індустріальне суспільство на його злеті, яке вже почало переходити до наступного постіндустріального ступеня. Україна знаходиться в стадії системної трансформації, але вона має суттєві пережитки традиціоналізму в культурі, родинному колі, управлінні та суспільній свідомості.

15.4. ГЛОБАЛЬНІ ПРОЦЕСИ Й ФУТУРОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ МАЙБУТНЬОГО

У глобальних світових масштабах також спостерігається криза: структурна, ресурсна, екологічна. Не вирішивши ці проблеми, людство не врятується. Ще одним викликом для зберігання цілісності і стабільності соціальних систем є ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ: вичерпання ресурсів, екологічна криза, запобігання війн і збройних конфліктів, соціальна нерівність, бідність, природні катаклізми (див. Л. №1). Швидкість змін у соціальному житті набагато випереджає зміни в суспільній і індивідуальній свідомості. («Футуршок», Тофлер, 1974).

М. Вебер порівнював соціологію з храмом, навколо якого надбудовуються, переробляються, але ніколи не зникають будівельні ліси. Але, як пише А.Ручка, храм науки складено з безлічі модулів таким чином, що при їхній перестановці і включенні нових сполучень, не тільки можливо змінювати конфігурацію зовнішньої форми і перекомпоновувати внутрішній простір будинку, але і допустити власну трансформацію. Тотальний примус основних для колишнього соціального порядку дихотомій: «зовнішнє / внутрішнє», «національне / інтернаціональне», «локальне / соцістальне», «центр / периферія», «приватне / публічне», «далекє / близьке», «своє / чуже» (перелік відкритий для поповнення), яке тепер пов'язується з глобалізацією, викликає розмивання обґрунтованості і значимості подібних дихотомій. Що, у свою чергу, вимагає переосмислення уявлень про соціальний порядок, який конститується, насамперед, соціальними інститутами. **Але в «новій реальності» безперервних змін та глобальних трансформацій, суспільстві нестабільності** використання зазначених вище дихотомій стрімко втрачає практичний зміст [27].

Глобалізація – процес зближення та посилення взаємозалежності країн та держав світу, наслідком чого є загальна зростаюча уніфікація. Це породило концепцію Фукуями «Кінець історії» [30], від якої він правда потім відмовився. Глобалізація - процес дуже суперечливий й має як позитивні, так і негативні риси. Почалась глобалізація на початку ХХ ст. з формуванням світової економіки та транснаціональних корпорацій, розподілом світу (колоніалізм) та світових ринків. Посилило глобалізацію створення та поширення світової культури, що втилилось в освіті (зміна програм, єдині стандарти), кіно, відео та туризмі, а остаточно закріпилась з появою Інтернету. Тільки світової мови ще немає. Але процес макдоналізації або американізації вже досліджено багатьма соціологами й оцінений як більше негативний, ніж позитивний. Масові міграції породили явище полі- та мультикультурності та маргінальності. Відкритим питанням стає утворення світової держави або цивілізації (див. Табл.1), прогноз її виникнення був зроблений у доповіді Зб. Бжезінського «Технотронне суспільство» у Римському клубі.

Перехід до єдиної світової цивілізації і культури - процес кількох сторіч, а, може, і довший. Геофізики, математики та біологи відводять цьому процесу 200 - 300 років. Дослідженням і прогнозуванням глобальних процесів займається наука футурологія, зокрема діяльність «Римського клубу» - об'єднання вчених різних фахів з усього світу для рішення глобальних проблем та прогнозів щодо майбутнього суспільства. У рамках засідань Римського клубу запропоновані прогнози Тофлера (4 сценарії загибелі людства), Н. Мойсеєва «Ядерна зима», Тінбергена- «Новий світовий порядок», «Спільний Будинок» М. Горбачова та інші. Паралельно з ними розроблялися різні теорії конвергенції в рамках «технологічного детермінізму». Основна думка: одночасно з модернізацією відбувається уніфікація й інтеграція окремих суспільств і соціальних систем, вирівнювання їхнього розвитку. Урбанізація, індустріалізація, ринок, загальна середня освіта, масова поп-культура - процеси інтернаціональні. Спостерігаються сходині тенденції у виробництві, соціальній сфері, сімейному житті. Наукові та культурні обміни зробили загальним надбанням національні досягнення. Однак формація, що буде адекватна цій новій цивілізації, ще не викристалізувалася, й існує багато різних її

моделей: «Суспільство масового споживання» (ж.Бодрійяр), «Суспільство загального благополуччя», «Відкрите суспільство» (К.Поппер), «Постіндустріальне суспільство» (Дж.Гелбрейт), «Нульового зростання» (Д. Медоузом и Дж. Форрестером), «Технотронне суспільство» (З. Бжезінський), «Інформаційне суспільство» (Д. Белл) [див.2, 3, 4, 5 и 27, 28]. (Дом. завдання - законспектувати самостійно основні прогнози щодо майбутнього суспільства).

Соціолог **М. Кастельс** 30 років вивчав **перехід до нового інформаційного суспільства** на досвіді різних країн. Зараз він - консультант урядів Росії та Фінляндії з переходу до інформаційного суспільства. Він узагальнив (1988) основні риси й тенденції самого переходу і початкової стадії нової соціальної системи [докл. див. 14].

1. Складається єдина світова економічна, культурно-інформаційна, політична система.

2. Змінюються продуктивні сили, з'являється нова соціально-професійна структура, зросли вимоги до професіоналізму, освіта стає безперервною.

3. Нові технології підсилюють відчуженість людей у процесі праці і від самої праці (Еріксон).

4. Змінюється спосіб життя, характер політичної діяльності (спад масових суспільних рухів).

5. У культурі - тяжіння до камерних малих форм і жанрів, мікротовариств, поліфонії, мозаїчності й еkleктики смаків, інтересів, цінностей. Дозвілля більше вдома, ніж на публіці (прогноз «Електронного будинку»).

6. Глобалізація та мультишвидкість змін, багатогранність процесів призводять до нездатності звичайних людей їх охопити й осмислити. Наступає «соціальна шизофренія». Відчуженість індивіда від суспільства посилюється. Подібно до равлика люди замикаються у своєму мікросоціумі, близькому й зрозумілому.

Світ став відкритим, став «без кордонів». У. Бек метафорично порівняв суспільства «контейнерного типу» (закриті системи) та «вільного типу» (відкриті системи). Останні швидко розвиваються, навчаючись та співпрацюючи з іншими системами. Україна, на жаль, залишається «контейнерним суспільством», але й

інші держави не стали цілком відкритими. Світ розколото міжнародними конфліктами, людство роз'єднане, посилюється економічна та соціальна нерівність вже на глобальному рівні, посилився вплив транснаціональних монополій, формується світова еліта, багато процесів йде латентно через неформальні взаємодії, що ускладнює їх аналіз.

Серед головних історичних подій останнього часу треба відзначити Конференцію ООН зі Сталого Розвитку 2012 (20+) у Бразилії, перша відбулась 1992 року. Заключним документом став Маніфест «Майбутнє, якого ми бажаємо», але для втілення цих завдань в життя потрібна загальна воля та злагоджені зусилля всього людства.

Аналіз глобальних нових тенденцій сучасного суспільства дає можливість з упевненістю зробити тільки один висновок: світ знаходиться під впливом факторів невизначеності, кількість яких зростає. Нелінійний розвиток людства вимагає нелінійної соціології, бо занадто швидкими темпами йдуть зміни [18].

ВИСНОВКИ:

1. Суспільством можна вважати історично сформовану, відносно стабільну систему способів і форм взаємодії та стосунків індивідів і груп, у яких виражена всебічна залежність людей один від одного.

2. Соціальна система відтворюється та функціонує через взаємодію соціальних сфер, соціальних інститутів та людей, з ними пов'язаних.

3. Соціальною називається дія соціальна за наслідками або причинами. Вона може бути орієнтована на минулу, теперешню або на майбутню поведінку іншого чи самого себе.

4. Соціальні суб'єкти можуть бути індивідуальними або колективними; акторами, агентами або учасниками. Суб'єкт - це той, хто діє або може потенційно діяти, той, хто бере участь у соціальних процесах та впливає на результати дією, а також своєю бездіяльністю.

5. Соціальні процеси - це якісні зміни в суспільстві, у формах та засобах взаємодії людей, які є результатом свідомих або несвідомих дій соціальних

організацій, рухів та інноваторів, і які з часом призводять до зміни типу соціальної системи.

6. Стратегії стабільного розвитку мають 4 головних критерії: позитивне відтворення населення, економічне благополуччя (доцільний коефіцієнт на рівні 1:6-1:12, не більше), збереження екології, соціальна справедливість, демократія та захист прав громадян.

7. Ліберальна ідея на початку XXI ст. вичерпала себе. Вона не допомагає розв'язуванню завдань та викликів. Треба знайти нові інтеграційні механізми суспільства, нову політику й ідеологію, які будуть орієнтовані на самозабезпечення і самозайнятість пересічних громадян, їх солідарність та відповідальність за спільне майбутнє. Цей шлях - розвиток громадянської ініціативи та громадянського суспільства з його інституціями.

8. Україні потрібно знайти свій шлях сталого розвитку до інформаційного суспільства, спираючись на світовий досвід, науку та свої культурні особливості й ресурси.

Література:

1. *Арсєєнко А.* Глобалізація: соціальні зміни і наслідки напередодні XXI століття // Соціологія: теорія, методи, маркетинг,-1999,- № 1,-С.42-58.
2. *Бауман З.* Индивидуализованное общество / М.: Логос, 2002. - 326с.
3. *Бодрийяр Жан.* Общество потребления. Его мифы и структура / М.: Республика, Культурная революция, 2006, - 269с
4. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. М.: Академия,- 2002, - 578с.
5. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну. М.: Прогресс-Традиция, - 2000, - 384с.
6. *Бутейко Д.* Куди прямує Україна? -К: Юридична книга.-2001-56с.
7. *Головаха Є.* «Суспільство двосників» витягнуло на три з мінусом: тенденції зміни масових оцінок життєвої ситуації в Україні // ж: Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2003. - № 4. - С.188-190

8. *Люшина Е.* Глобалізація і постмодерне суспільство // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2004. - № 4. - С.79-98.
9. *Данильян О.Г.* Социальные противоречия: сущность, типология, формы проявлений. - Х.: Основа,- 1998-143с.
10. *Довгих А. В.* Проблема глобалізації та ряд соціокультурних тенденцій в сучасній Україні // Людина і світова глобалізація. Дн-к, Вид-во Маковецькій, 2011.- С.184-192.
11. *Забродский В.А.* Структурно-функциональные модели общества. -Х., 1999, - 47с.
12. *Здравомислов А.* Социальные конфликты. М., 1995,- 264с.
13. *Зиммель Г.* Как возможно общество? // Зиммель Г. Избранное: У 2-х т. - Т. 2. М.: Юрист. 1996.
14. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура. - М.: ГУ ВШЭ, 2000.-608с.
15. *Козер Л.* Функции социального конфликту. М. -Идея-пресс.-2000р.-208с.
16. *Луман Н.* Глобалізація світової спільноти: як слід системно розуміти сучасне суспільство // Соціологія на порозі XXI століття: нові напрями досліджень. М.: Інтеллект, 1998,- С. 3-17.
17. *Луман Н.* Общество как система. М: Логос,- 2004-232с.
18. *Нагорний Б.Г.* Социология и новая реальность // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Х.:ХНУ,-2012,- С.13-17
19. *Українське суспільство. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-2011)// Моніторинг ІС НАН України/під ред. Ворони І.С., Головахі Е.І. К., НАНУ,- 2011,-154с.*
20. *Павленко Ю.* Підсумки цивілізаційного розвитку людства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000, - № 4,- с.13-31.
21. *Парсонс Т.* Структура социального действия. М.:Академічний Проект,- 2002. - 878с
22. *Роузленд М.* Контекст устойчивых сообществ [Электронный ресурс]-Режим доступа: [www/newsociety.com](http://www.newsociety.com) .

23. *Рубін Дж., Пруйт Д., Кім Сунг Хе.* Соціальний конфлікт: ескаляція, тупик, разрешення. М.-Олма-пресс.-2002.
24. *Сорокін П.А.* Соціальна і культурна динаміка. / Інститут соціології РАН; - СПб. : Вид-во Російського Християнського гуманітарного ін-ту, - 2000, - 548С.
25. Соціологія. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. *Городяненко.* - К., Академія 2009. - С113-121 ,157-176, 411-430.
26. *Смелзер Н.* Соціологія. М.-1994, - 465с.
27. Соціологія. Підручник / За ред . *Юрій М.Ф.,* - 2007, К.: Кондор,- 433с.
28. *Тінберген Я.* Пересмотр международного порядка.- М.,- 1980
29. *Тоффлер Е.* Третья волна цивилизации. М.-2000. [Электронный ресурс]- Режим доступа: <http://www.ido.rudn.ru/ffec/philos/chrest/g18/toff.html>
30. Фактор справедливости. М.- Знання, - 1992 р. - 48с.
31. *Фукуяма Ф.* Довіра: соціальні чесноти і шлях процвітання - М.-АСТ, -2006, - 730с.
32. *Черниш Н.І.* Соціологія. Підручник для ВНЗ. К.: Знання, - 2009, - с.99-105, 130-146.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

1. Сутність суспільства як системи (основні точки зору).
2. Основні соціальні сфери та їх взаємозв'язок.
3. Соціальні інститути та їх роль у житті суспільства.
4. Який процес називають соціальною аномією.
5. Соціальні стосунки та зв'язки, їх типологія.
6. Соціальні дії , їх ознаки та сутність. Класифікація соціальних суб'єктів.
7. Форми та чинники розвитку суспільства. Бар'єри та агенти інновацій.
8. Основні шаблі розвитку людства (цивілізаційній, формаційній, культурологічній та синтезний підходи).
9. Розкрийте системні зміни суспільства в процесі глобалізації.
10. Футурологічні моделі майбутнього суспільства.